

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

На правах рукопису

Діанова Наталія Миколаївна

УДК 94(477.7):26/28”17/19”(043.5)

**НАУКОВО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВИЩОГО
ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ
(кінець XVIII – початок XX ст.)**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
доктор історичних наук, професор
Бачинська Олена Анатоліївна

Одеса – 2013

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Історіографія проблеми	12
1.2. Аналіз джерельної бази	31
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	51
Розділ 2. ЕВРИСТИЧНА ТА ДОСЛІДНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВИЩОГО ДУХОВЕНСТВА	
2.1. Археографічна діяльність	60
2.2. Вивчення та збереження речових пам'яток	84
2.3. Науково-історичні дослідження	114
Розділ 3. УЧАСТЬ ПРАВОСЛАВНИХ ІЄРАРХІВ У РОБОТІ НАУКОВИХ ТОВАРИСТВ І УСТАНОВ	
3.1. Одеське товариство історії і старожитностей	167
3.2. Церковні історико-археологічні товариства	194
3.3. Губернські вчені архівні комісії	207
Розділ 4. ОСВІТНІЙ АСПЕКТ ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВИЩОГО ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА	
4.1. Розвиток духовної освіти	233
4.2. Співпраця зі світськими навчальними закладами	281
Розділ 5. ПРОСВІТНИЦЬКА РОБОТА АРХІЄРЕЇВ: ЦЕРКОВНО- РЕЛІГІЙНИЙ НАПРЯМ	
5.1. Проповідницька діяльність	327
5.2. Місіонерство	353
ВИСНОВКИ	388
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	395

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БВАК	Бессарабська вчена архівна комісія
БЦАТ	Бессарабське церковне історико-археологічне товариство
ВР РНБ	Відділ рукописів Російської Національної Бібліотеки
ДААРК	Державний архів Автономної Республіки Крим
ДАМС	Державний архів міста Севастополь
ДАОО	Державний архів Одеської області
ЕЕВ	Екатеринославские епархиальные ведомости
ЖМНП	Журнал Министерства народного просвещения
ЗООИД	Записки Одесского общества истории и древностей
ІАК	Імператорська Археологічна Комісія
ІНУ	Імператорський Новоросійський університет
ІР НБУВ	Інститут Рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України
ІТУАК	Известия Таврической ученой архивной комиссии
КВАК	Катеринославська вчена архівна комісія
КДА	Київська духовна академія
ЛЕУАК	Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии
ОТІС	Одеське товариство історії і старожитностей
Приб. к ХЕВ	Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям
ПСЗРИ	Полное Собрание Законов Российской империи
РДІА	Російський державний історичний архів
СПб.ДА	Санкт-Петербурзька духовна академія
ТЕВ	Таврические епархиальные ведомости
ТВАК	Таврійська вчена архівна комісія
ТУАК	Таврическая ученая архивная комиссия
ХЕВ	Херсонские епархиальные ведомости

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Наприкінці XVIII ст. розпочалися кардинальні зміни на землях сучасної Південної України, які на той час увійшли до складу Російської імперії. Вони торкнулися й релігійного життя краю, який відзначався етнічною строкатістю та поліконфесійністю. Утворення Слов'янської і Херсонської єпархії з центром у Полтаві (1775 р.) посилювало панівні позиції Російської православної церкви. Тісна взаємодія духовних і світських інституцій спричинила утвердження православної релігії та церкви як неодмінних складових частин суспільного організму. Дослідження діяльності вищого православного духовенства обумовлюється його вагомим внеском у розвиток православ'я, науки, освіти та культури.

На тлі зростання загальноросійського інтересу до історичної науки вище духовенство, крім наукової діяльності в галузях богослов'я, філософії, математики та філології, на початку XIX ст. долучилося до історичних досліджень. Однією з головних причин стало прагнення репрезентувати історію своїх єпархій, християнського Півдня та Близького Сходу. Активна евристична робота, пошуки та вивчення речових пам'яток старовини сприяли накопиченню значного масиву документального матеріалу, який став підґрунтям для науково-історичних публікацій та популяризації історичних знань. Разом із цим значну увагу вище духовенство приділяло просвітницькій роботі в освітній, проповідницькій та місіонерській площинах.

Студіювання історії православної церкви впродовж XIX – XXI ст. не могли залишити поза увагою проблему діяльності вищого духовенства Південної України. Як наслідок, в історіографічній традиції XIX ст. з'явилися дослідження, які стосувалися окремих персоналій вищого духовенства, написані на основі принципів позитивізму. Використання традиційного кола джерел та домінування державницького напрямку зумовили наявність багатьох лагун та суб'єктивних висновків, які не завжди відповідали реальності.

Недостатня увага дослідників приділялася науково-просвітницькій діяльності духовенства. Розширення джерельної бази з церковної проблематики на сучасному етапі розвитку історичної науки сприяло активізації подальших студій, проте спеціальних досліджень, які відтворюють науково-просвітницьку діяльність вищого православного духовенства півдня України, на сьогодні немає. Це зумовлює необхідність і обґрунтованість комплексного дослідження, що відповідає потребам часу.

Штучне виключення зі світської історії церковних сюжетів шкодить інтересам науки, культурному й державному будівництву. Звідси випливає, що без урахування багатовекторної діяльності вищого духовенства загальна картина історичного розвитку Південної України залишається неповною та обмеженою. У зв'язку з цим значної актуальності набуває вивчення його наукової та духовної спадщини, що дає змогу найбільш повно реконструювати історію регіону.

Таким чином, ураховуючи вищезазначене, актуальність дослідження полягає в недостатньому вивченні теми, у необхідності аналізу наукового доробку вищого духовенства, врахування його досвіду в просвітницькій площині для застосування духовними та державними структурами у сучасних умовах.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження безпосередньо пов'язано з науковою темою, яку розробляє колектив викладачів кафедри історії України історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, – «Українське Причорномор'я в історичному і історіографічному контекстах» (№ 217, державна реєстрація 0111U008029).

Мета дослідження полягає у висвітленні науково-просвітницької діяльності вищого православного духовенства Південної України в кінці XVIII – на початку XX ст. і визначенні його внеску в розвиток історичної науки, освіти й церкви.

Для досягнення зазначеної мети передбачено вирішити такі дослідницькі завдання:

- здійснити аналіз стану наукової розробки проблеми;
- з'ясувати ступінь репрезентативності джерельної бази дослідження;
- обґрунтувати методологічні принципи, методи й підходи до вирішення основних завдань дисертації;
- визначити основні напрями наукової діяльності вищого православного духовенства;
- розглянути евристичну діяльність ієрархів та їхній внесок у розвиток археографії;
- простежити участь вищого духовенства в процесі пошуків і збереження речових пам'яток старовини;
- проаналізувати науковий доробок вищого духовенства, який стосується дослідження церковної та світської історії;
- дослідити діяльність вищого духовенства у складі наукових товариств і установ;
- виявити специфіку становлення та розвитку духовної освіти в південноукраїнських єпархіях;
- розкрити особливості співпраці духовенства зі світськими навчальними закладами;
- здійснити порівняльну характеристику проповідницької роботи окремих архієреїв;
- дослідити місіонерську діяльність духовенства та заходи зі збереження провідних позицій Російської православної церкви в південному регіоні.

Об'єктом дослідження є вище православне духовенство Південної України.

Предметом дослідження є діяльність вищого православного духовенства Південної України в науково-просвітницькій площині.

Методи дослідження зумовлені поставленою метою та завданнями. Робота базується на загальнонаукових (історичному, логічному, аналізу, синтезу, моделювання, сходження від конкретного до абстрактного та від абстрактного до конкретного), спеціально-історичних (історико-генетичному, історико-типологічному, історико-порівняльному, історико-системному, просопографічному, дескриптивному, статистичному та проблемно-хронологічному) й спеціальних джерелознавчих (евристичного, кількісного, герменевтичного, порівняльного, текстологічного аналізу) методах дослідження. У комплексі з загальноприйнятими у вітчизняній науці принципами історизму, об'єктивності й системності вони становлять методологічну основу дисертаційної роботи.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з кінця XVIII до початку XX ст. Нижня межа обумовлена часом заснування Слов'янської і Херсонської єпархії на теренах півдня України (1775 р.), що символізувало її подальший розвиток у складі Російської православної церкви. Верхня межа закінчується 1917 р., який ознаменував принципово новий період в історії держави й церкви.

Територіальні межі дисертаційної роботи стосуються земель, які в сучасній історіографії розглядаються під терміном «Південна Україна». У досліджуваний період вони включали Катеринославську, Херсонську, Таврійську губернії та південну частину Бессарабської області в кордонах від початку XIX до початку XX ст. У зв'язку з тим, що неодноразові адміністративно-територіальні реформи, які відбувалися на півдні України, позначилися на церковному устрої, то до розгляду частково залучені й сусідні території, у тому числі Полтава та Кишинів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в комплексному з'ясуванні науково-просвітницької діяльності вищого православного духовенства Південної України наприкінці XVIII – початку XX ст., яка вперше стала предметом спеціального дослідження. Дисертантка провела

евристичну роботу, в результаті якої неопубліковані джерела з проблематики дослідження виявлено в 13 архівних і бібліотечних установах України та Російської Федерації. Переважна більшість документів уводиться до наукового обігу вперше.

Під час проведеного дослідження одержано результати, які мають наукову новизну, а саме:

уперше:

- запропоновано новий концептуальний підхід дослідження проблеми шляхом виокремлення із загальної кількості православних священно- і церковнослужителів представників двох вищих ступенів духовної ієрархії: архієреїв, архімандритів, ігуменів і протоієреїв, які, маючи високий рівень духовної освіти, очолили науково-просвітницьку роботу;
- на основі залучення значного корпусу неопублікованих джерел, опублікованих документів і дослідницької літератури зроблено спробу комплексно дослідити науково-просвітницьку діяльність вищого духовенства та проаналізувати його наукову спадщину;
- досліджено основні напрями співпраці південноукраїнського духовенства з науковими товариствами й установами;
- визначено місце духовенства в навчально-виховному процесі світських навчальних закладів;
- здійснено аналіз діяльності вищого духовенства та світських осіб із вищою духовною освітою в Рішельєвському ліцеї (з 1865 р. – Новоросійському університеті);
- виявлено особливості проповідницької діяльності архієреїв Херсонсько-Таврійської єпархії та проаналізовано їхню духовну спадщину. Зроблено спробу порівняльного аналізу проповідницької роботи окремих архієпископів;

дістало подальший розвиток:

- дослідження внеску вищого духовенства у справу пошуків, вивчення й збереження пам'яток старовини та реконструкції християнських святинь;
- визначення місця і ролі архієреїв у процесі утворення та розвитку мережі духовних навчальних закладів на теренах південних єпархій;
- з'ясування специфіки місіонерської діяльності ієрархів на півдні України;

систематизовано і узагальнено:

- досвід вищого духовенства зі збереження домінуючих позицій православної церкви в багатоконфесійному регіоні.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони значно розширюють спектр наукових знань з історії Південної України. Основні результати, узагальнення та положення дисертації можуть стати основою для подальших наукових розробок проблеми розвитку православної церкви, діяльності вищого духовенства в контексті загальної історії південного регіону. Вони можуть бути використані в загальних лекційних курсах, при написанні підручників з історії України й релігієзнавства у вищих навчальних закладах та при підготовці спецкурсів за даною тематикою. Деякі матеріали дисертації автор використовує при викладанні спецкурсу «Історія релігії та церкви в Україні». Висновки дисертаційної роботи можуть бути враховані при проведенні політики культурного та духовного розвитку півдня України.

Особистий внесок здобувача. Сформульовані в дисертації наукові положення та висновки автор зробила особисто, і вони є її науковим доробком. Дисертаційна робота є самостійно виконаною працею, в якій викладено авторське бачення та вирішення поставленої наукової проблеми. За науковою редакцією здобувача, у співавторстві з бібліографами Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова В. В. Самодуровою та В. С. Кочмар, видано бібліографічний покажчик, у

якому дисертантка написала вступну статтю та подала деякі архівні документи й опубліковані матеріали, виявлені внаслідок проведеної евристичної роботи в архівних і бібліотечних установах України та Російської Федерації.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційної роботи апробовані на 19 міжнародних, всеукраїнських і регіональних конференціях: XIV Міжнародній конференції «Історія релігій в Україні» (Львів, 10-14 травня 2004 р.); XV Міжнародній конференції «Історія релігій в Україні» (Львів, 16-18 травня 2005 р.); Міжнародній науковій конференції «Релігія і церква в історії України» (Полтава, 14-16 вересня 2005 р.); XVI Міжнародній науковій конференції «Історія релігій в Україні» (Львів, 16-18 травня 2006 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» (Одеса, 26 жовтня 2007 р.); XVII Міжнародній науковій конференції «Історія релігій в Україні» (Львів, 15-17 травня 2007 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Митрополит Андрей Шептицький: церковно-релігійна та громадсько-політична діяльність» (Одеса, 22-23 березня 2007 р.); XVIII Міжнародній науковій конференції «Історія релігій в Україні» (Львів, 13-15 травня 2008 р.); II Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 65-й річниці визволення Одеси від окупантів «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» (Одеса, 10-11 квітня 2009 р.); 64-й науковій конференції професорсько-викладацького складу й наукових працівників ОНУ імені І. І. Мечникова (Одеса, 25-27 листопада 2009 р.); XX Міжнародній науковій конференції «Історія релігій в Україні» (Львів, 13-15 травня 2010 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Історія України крізь призму мікроісторії та історії повсякденності» (Київ, 16 вересня 2010 р.); Міжнародній науковій конференції «Краєзнавство і учитель – 2011» (Харків, 25 лютого 2011 р.); III Міжнародній науковій конференції «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри», присвяченій

70-річчю оборони міста-героя Одеси (Одеса, 15-16 квітня 2011 р.); XXI Міжнародній науковій конференції «Історія релігій в Україні» (Львів, 23-26 травня 2011 р.); VIII Всеукраїнській науковій конференції «Народний рух України: місце в історії та політиці» (Одеса, 25-26 травня 2011 р.); П'ятих (Міжнародних) Гуржіївських читаннях (з нагоди 150-річчя Великої реформи 1861 р.) (Черкаси, 23-24 вересня 2011 р.); XXII Міжнародній науковій конференції «Історія релігій в Україні» (Львів, 10-13 травня 2012 р.) та Міжнародних наукових читаннях «Південна Україна: козацька та післякозацька доба (XVI – XX ст.)» (Одеса, 26-27 травня 2012 р.).

Рукопис дисертації обговорено на засіданні кафедри історії України історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Публікації. Теоретичні узагальнення й результати дослідження знайшли своє відображення у двох індивідуальних монографіях (29, 3 друк. арк.), колективному бібліографічному покажчику (27, 4 друк. арк.) та у 37 наукових статтях, з яких 22 – у фахових виданнях України (загальним обсягом 17, 1 друк. арк.).

Структура дисертації зумовлена поставленою метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, 13 підрозділів, висновків і списку використаних джерел (1462 позиції). Загальний обсяг роботи становить 569 сторінок, з яких 395 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. 1. Історіографія проблеми

Дослідження церковної історії стало важливою складовою частиною наукового і культурного життя сучасної України, що свідчить про глибокі світоглядні зміни в суспільстві і усвідомлення згубності розриву з віковими християнськими традиціями. Попри те, що не все в історії православної церкви було настільки безхмарним, що дозволяло б однозначно оцінювати її духовну місію, неможливо заперечити внесок духовенства в скарбницю світової й національної науки і культури, його прагнення до встановлення гармонії в суспільстві й возвеличення духовності [1437, с. 301]. Ця теза знайшла певне підтвердження в історичній літературі, яка з'явилася впродовж XIX – XXI ст. Вона представлена роботами церковних і світських істориків, які розглядаючи різні історичні сюжети певною мірою торкалися історії православ'я на південноукраїнських землях. На об'єктивність авторів впливали політичний режим, наявність цензури та ідеологічні штампи, які панували в суспільстві. При розгляді історіографічного доробку попередників доцільно скористатись традиційною періодизацією і виділити три основні періоди: 1) XIX ст. – 1920-ті рр. XX ст.; 2) кінець 20-х – кінець 80-х рр. XX ст.; 3) кінець 80-х рр. XX ст. – початок XXI ст. Кожен із них має свої особливості, які зумовлені світоглядом дослідників та можливістю об'єктивно висвітлити події, що мали відношення до релігійної тематики. Поєднання тематичного і хронологічного принципів дослідження дає можливість більш повно реконструювати діяльність духовенства у південному краї.

Історіографія першого із зазначених періодів характеризується, з одного боку, орієнтацією на проімперські позиції, а з іншого – започаткуванням

традиції наукового підходу при дослідженні церковної проблематики. Науковий доробок дослідників цього періоду є найбільшим за обсягом і значимістю. Впродовж XIX ст., за твердженням Л. О. Зашкільняка, внаслідок тривалого розвитку історичної думки, послідовної зміни історичних парадигм було вироблено наукову модель історіографії, яка претендувала на роль носія «об'єктивних» історичних знань, котрі можуть бути застосовані в соціальній практиці, визначаючи контури майбутнього поступу суспільної організації [1259, с. 30-31]. У цей час переважна більшість праць була представлена церковними істориками, які досліджували проблеми близькі їхньому світогляду: історію єпархій, церковних храмів і монастирів, діяльність духовних навчальних закладів, наукових інституцій, з якими співпрацювало духовенство та окремих персоналій священнослужителів. Джерельною базою для більшості з них стали наративні тексти та власні спогади. Згідно з домінуючим позитивістським підходом, слідування за джерелами розглядалось як найбільш оптимальний принцип викладення матеріалу, що визначало фактографічність досліджень.

Окрему групу складають численні праці, що стосуються життєдіяльності південноукраїнських ієрархів. До них належать некрологи, публікації з нагоди роковин, біографічні дослідження та окремі публікації, написані на основі документальних матеріалів. Серед них варто виділити праці М. М. Соловйова [1380] та В. Скворцова [1374, 1375], де розглядається початковий етап розвитку Слов'янської і Херсонської єпархії та діяльність її перших архіпастирів – Євгенія (Булгаріса) і Никифора (Феотокі). Дотримуючись фактографічно-описового підходу автори розглянули внесок архієпископів у процес розбудови єпархії. Особлива увага приділена питанню започаткування та розвитку духовної освіти. Домінуючою є думка, що заснування першої в південному краї духовної семінарії в Полтаві, де знаходилась на той час архієрейська кафедра, є безпосередньою заслугою архієреїв. Питання еволюції духовної освіти та роль, яку відіграло у цьому процесі вище духовенство,

певною мірою розглядалось у монографії А. Г. Стадницького [1383]. У контексті дослідження біографії митрополита Гавриїла (Бонулеско-Бодоні) автор проаналізував його викладацьку діяльність у духовній семінарії в Полтаві, яка згодом отримала назву Катеринославської, та розглянув його внесок у справу започаткування та розвитку освіти в межах Кишинівської єпархії.

Цінність некрологів та спогадів, написаними до дня смерті чи поминок, полягала у висвітленні внеску відповідної духовної особи у розвиток православної церкви, навчальних закладів та відповідних наукових установ. Показовим прикладом є некрологи, опубліковані В. О. Яковлевим на сторінках «Записок Одесского общества истории и древностей» (ЗООИД), що стосувалися колишніх членів Товариства: архімандрита Антонія, єпископів Порфирія (Успенського) та Феодосія (Макаревського), протоієреїв С. А. Серафимова та Г. І. Попруженка [1445, 1446, 1448, 1449, 1450]. Автор стисло відобразив їхні біографічні дані, діяльність у складі Одеського товариства історії і старожитностей (ОТІС) та охарактеризував науковий доробок.

Короткі відомості про катеринославських ієрархів, які очолювали єпархію з кінця XVIII до кінця XIX ст., знаходимо у праці І. Н. Каргопольцева [1269]. Її можна розглядати в якості довідника, який дає уяву про час перебування того чи іншого єпископа на чолі єпархії.

В історичній літературі другої половини XIX – початку XX ст. найбільша увага приділена постаті Херсонського архієпископа Інокентія (Борисова). Дослідники, переважна більшість яких належала до істориків церкви, спираючись на багату епістолярну спадщину архієпископа, документи та спогади про нього сучасників, репрезентували основні віхи його життєдіяльності. Основну увагу вони приділили науково-богословській та просвітницькій діяльності знаменитого ієрарха Російської православної церкви.

Формування історіографії, присвяченої життєдіяльності Інокентія (Борисова), розпочалося невдовзі після його смерті, але ґрунтовні дослідження з'явилися лише в останній чверті XIX ст. Одним із перших біографів архієпископа став М. М. Востоков, який у 1878 р. на сторінках «Русской старины» видав біографічний нарис, написаний на основі опублікованих та рукописних матеріалів [1189-1191]. Автор не ставив перед собою завдання дослідити наукову і духовну спадщину архієрея, а намагався лише осмислити церковно-релігійну діяльність Інокентія в цілому. Йому вдалося показати формування наукового потенціалу ієрарха, його церковно-історичну та богословську діяльність.

Більш повно біографія архієпископа подана в працях професора Санкт-Петербурзької духовної академії М. І. Барсова [1161-1165]. Джерельною базою дослідження стала епістолярна спадщина Інокентія, з якою професор міг плідно попрацювати (з дозволу М. Х. Палаузова) впродовж 1883-1887 рр. М. І. Барсову вдалося репрезентувати багатовекторну діяльність архієпископа в різні періоди його життя. Він писав, що Інокентій заслужено вважається одним із найвидатніших проповідників XIX ст., в якому гармонійно поєднувалися природний таланти і високий інтелект [1163, с. 3-4].

Розглядаючи богословсько-просвітницьку і викладацьку роботу архієрея в С-Петербурзькій та Київській духовній академіях, діяльність на чолі Харківської, а потім Херсонсько-Таврійської єпархій, автор не міг утриматися від аналізу стосунків Інокентія (Борисова) з Московським митрополитом Філаретом (Дроздовим). Ці дві постаті були найбільш значимими в історії Російської православної церкви XIX ст. Взаємини між ними склалися досить непросто, але посилаючись на листи митрополита, написані Інокентію впродовж 1836–1857 рр., М. І. Барсов дійшов висновку, що вони здебільшого мали дружній характер [1163, с. 32, 45-51, 53, 61-63].

Інший дослідник біографії Інокентія – Т. І. Буткевич, розглянувши різні етапи життєдіяльності архієпископа, зумів показати відношення до нього

сучасників і той вплив, який він мав на тогочасне суспільство. На відміну від М. І. Барсова, автор вважав, що між Інокентієм і Філаретом ніколи не було дружніх стосунків. Він пояснював протистояння між цими ієрархами різними науковими й освітніми традиціями тих богословських шкіл, до яких вони належали [1177, с. 411, 414]. Інокентій, на думку Т. І. Буткевича, був більш близьким до Київського митрополита Євгенія (Болховитінова), з яким його поєднувала особиста симпатія та спільна любов до історичних досліджень.

Протоієрей Г. В. Флоровський відверто симпатизував митрополиту Філарету й поділяв його погляди, у тому числі й на діяльність Інокентія. Подібно митрополиту, він вважав архієпископа представником німецького напрямку в богословській науці, якому, до того ж, бракувало розумної виваженості, підміненою великою уявою та емоційністю. Досить критично автор оцінював наукову та богословську діяльність архієрея, схиляючись до думки Київського митрополита Макарія (Булгакова), який стверджував, що «не видно в ньому того, що називається християнською глибокодумністю і богословською ученістю» [1421, с. 196-198]. Г. В. Флоровський вважав, що найбільших результатів Інокентій досягнув не в науковій, а в проповідницькій діяльності, підтверджуючи, що сучасники справедливо називали його Російським Златоустом.

Науково-богословську діяльність Інокентія на чолі Київської духовної академії вивчав професор М. Ф. Ястребов. Підґрунтям його праці стали документи архіву Київської духовної академії (КДА), які дали змогу розглянути викладацьку діяльність Інокентія в Академії, де він читав вступ до богословської науки, догматичне та моральне богослов'я. Проведене дослідження дало підставу автору спростувати звинувачення професора в неологізмі і стверджувати, що він зарекомендував себе високим фахівцем, діяльність якого базувалась на принципах православ'я [1452].

М. Ф. Ястребов зосередив свою увагу не лише на постаті Інокентія. Його перу належить біографічна праця, де на основі потужної джерельної бази

Йому вдалось відобразити основні віхи життєдіяльності архієпископа Дмитрія (Муретова) [1451]. Автор проаналізував діяльність Дмитрія на посаді професора та ректора КДА та під час його перебування на чолі Херсонської й Одеської єпархії, де його любили і поважали за доброту, чуйність і уважність до людей різної етнічної та конфесійної належності.

Певне висвітлення в історіографії знайшла діяльність архієпископа Никанора (Бровковича). Про нього епізодично згадував у своєму дослідженні протоієрей Г. В. Флоровський [1421, с. 223-224]. Автора здебільшого цікавили взаємини, які склалися в архієпископа з його вчителем – на той час ректором Санкт-Петербурзької духовної академії Макарієм (Булгаковим). Він вважав, що між Никанором, який «захоплювався філософією і був наділений гострим і рішучим розумом, і Макарієм, який «про Канта тільки дещо чув», були глибокі розбіжності. Саме вони зашкодили стрімкій науковій кар'єрі архієпископа, який за вказівкою ректора змушений був залишити академічну службу і очолити спочатку семінарію в Ризі, а потім духовні навчальні заклади в інших містах. Це на довгий час позбавило його можливості займатись науковою роботою.

У контексті дослідження проблеми розвитку православ'я на кримських землях впродовж 1783-1783 рр., О. Г. Завадовський розглядав діяльність архієпископів Інокентія (Борисова) та Гурія (Карпова). Автор стверджував, що Інокентій відіграв вирішальну роль у процесі реконструкції церковних святинь та спробі започаткувати «Російський Афон» у Тавриді [1256, с. 207-224]. Аналізуючи діяльність Преосвященного Гурія, О. Г. Завадовський підкреслив його плідні зусилля, націлені на відкриття духовних навчальних закладів у Таврійській єпархії, насамперед духовної семінарії. Він вважав, що архієпископ, маючи значний досвід місіонерської діяльності, після призначення на Сімферопольську кафедру провів значну роботу з вивчення сект молокан і скопців з метою їх залучення до православної церкви [1256, с. 224-249].

До світських дослідників дореволюційного періоду, що торкалися зазначеної проблеми, належав віце-президент Одеського товариства історії і старожитностей М. Н. Мурзакевич. Серед його величезного наукового доробку є праці, що стосуються православних архієреїв південного краю, у тому числі й Інокентія (Борисова). Вони відрізняються логічним викладенням матеріалу та систематизацією наведених фактів і документів [1323, 1324]. Але разом із тим, вони мають загальний характер і не відображають суті наукової та просвітницької роботи ієрархів.

Окремі питання церковного життя на тлі соціально-економічної історії південного регіону розглядав А. О. Скальковський, який був одним із типових представників, які дотримувалися проімперських підходів у процесі своїх досліджень [1370, 1371, 1372, 1373]. Попри значущість його праць для історичної науки, варто вказати на необхідність критичного підходу при їх опрацюванні. Більш детально аналіз наукового доробку автора із зазначеної проблеми зроблено в наступних розділах.

Проведення олександрівських реформ у галузі освіти привернуло увагу значної кількості дослідників, які порушували питання про необхідність удосконалення духовної школи та участі духовенства в розвитку народної освіти. Найбільш вагомо це відображено в працях Ф. В. Благовидова [1175], П. В. Знаменського [1260, 1261, 1262], Б. В. Титлінова [1394, 1395], І. О. Чистовича [1430], М. Григоровича [1204, 1205], С. І. Миропольського [1314] та ін. Не зважаючи на їх значимість слід відмітити, що їхні автори розглядали проблему в цілому, в межах Російської держави, і лише епізодично згадували південний край. До того ж зазначені праці характеризуються фрагментарністю й мають певні неточності, на що неодноразово вказувалось у сучасній історіографії [1393, с. 8; 1299, с. 7-8].

У той самий час з'явилися дослідження регіонального характеру, які торкалися проблем світської освіти на півдні України. Для розгляду питання участі духовенства в роботі світських навчальних закладів залучено праці

М. І. Ленца [1293], Ф. Локтя [1303], Г. В. Донцова [1241], Я. Грахова й С. Веребрюсова [1200], які відзначали позитивну роль духовних осіб у розвитку світської освіти. Загалом упродовж XIX – початку XX ст. вийшла значна кількість праць з історії християнства як узагальнюючого характеру, так і тих, що мали безпосереднє відношення до Південної України.

Історіографія другого періоду не відзначається особливим розмаїттям. У 20-ті рр. XX ст. питання історії Південної України розглядалися, здебільшого, в установах Всеукраїнської Академії Наук. Важливу роль у вивченні історії краю відіграли дослідження Н. Д. Полонської-Василенко. У контексті зазначеної теми інтерес становлять її рецензії на праці В. О. Біднова, які стосуються наукового доробку Гавриїла (Розанова) [1346, 1347, 1348]. Проблему вивчення історії християнства Криму розглядав К. Е. Гриневич [1207]. Автор проаналізував процес дослідження Херсонського городища та реконструкцію християнських святинь, що започаткував архієпископ Інокентій (Борисов). Він розглянув особливості співпраці духовенства Херсонського монастиря з Одеським товариством історії і старожитностей та Імператорською Археологічною Комісією (ІАК). Автор відзначив, що завдяки спільним зусиллям з ієромонахами монастиря Товариству вдалося розкопати стародавній Херсонес дохристиянського і візантійського періодів. Проте з 1887 р., коли контроль за розкопками повністю перейшов до відання ІАК, відбувалися постійні конфлікти між настоятелями Херсонського монастиря та представником Комісії К. К. Косцюшко-Валюжиничем, що негативно позначилось на археологічних дослідженнях та вивченні старожитностей городища.

Радянська історична наука репрезентована працями, що відзначались упередженістю та тенденційним підходом до оцінки ролі церкви й православного духовенства в XIX ст., трактуючи її як реакційну. Одним із типових прикладів є монографія радянського історика М. І. Марченка «Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.)» [1310]. Попри

наукову значимість вказаного твору, він має яскраво виражене ідеологічне забарвлення, що було характерним явищем для тієї епохи. З одного боку, автор позитивно оцінював історичну діяльність Київського митрополита Євгенія (Болховитінова) та членів створеного ним гуртка для розвитку історіографії, археології та археографії, а з іншого – вважав, що видані ними праці були «підкорені монархічно-клерикальній ідеології і урядовим реакційним заходам російського царизму. Цій ідеології підпорядковані збирання і публікація історичних матеріалів». М. І. Марченко протиставив науковій роботі духовенства діяльність ректора Київського університету М. О. Максимовича та його колег. При цьому він ніде не згадує про дружбу і співпрацю між М. О. Максимовичем й ректором Київської духовної академії Інокентієм (Борисовим) та їх спільний проект по створенню наукового історичного товариства. Більш того, він зазначив, що до Тимчасової комісії для розбору древніх актів, крім професорів Київського університету ввійшли «так звані почесні члени з високопоставлених урядових та вищих духовних членів», опускаючи той факт, що в її утворенні безпосередню участь брав Інокентій (Борисов) [1310, с. 171-173]. Певну увагу в дослідженні приділено діяльності Одеського товариства історії і старожитностей та його внеску в розвиток історичної науки. Але при цьому вказується, що «політична діяльність ОТІС була пронизана ідеєю монархізму і підкорена завданню обґрунтувати права і історичну закономірність панування царської Росії над новопридбаним у війні з Туреччиною і Кримом краєм» [1310, с. 177]. На недоречність подібних звинувачень звертається увага в сучасній історіографії [1424, с. 24-25]. М. І. Марченко не вважав за потрібне згадати, що одним із активних засновників Товариства був херсонський архієпископ Гавриїл (Розанов), а значна кількість духовенства стала його активними чи почесними членами. У протилежному разі ідеологічний тиск та радянська цензура не дозволили б автору опублікувати свою роботу.

Із позицій марксистсько-ленінської ідеології та войовничого атеїзму написана праця М. М. Нікольського «История русской церкви», перше видання якої побачило світ у 1931 р. [1338]. Автор критично підійшов до аналізу біблійних книг і християнського світогляду, розвінчуючи прогресивну роль релігії в історичному процесі та підкреслюючи її антинародну сутність. Він зарекомендував себе активним пропагандистом комуністичних ідей і переконаним борцем проти релігійної ідеології, яку трактував як феодальну. Тож відсутність об'єктивних праць із зазначеної проблематики в радянській історичній літературі є абсолютно логічною і закономірною.

Третій період в історіографії, який розпочався з кінця 80-х рр. ХХ ст., характеризується активізацією наукового інтересу до церковної історії й активним пошуком методологічних підходів до її вивчення. У цей час дедалі більшої популярності набуває звернення до регіональної історії, підтвердженням чого є дослідження, автори яких намагаються переосмислити роль православної церкви та духовенства в південному регіоні Російської імперії. Їх безпосередньою заслугою є введення до наукового обігу нових архівних документів, що дозволило неупереджено розглянути релігійні процеси у краї. Серед історичної літератури цього періоду можна виділити чотири основні тематичні групи, які відрізняються географічними межами та об'єктом дослідження. До першої з них належать праці, автори яких досліджували церковну історію в межах сучасної Південної України. Характерною особливістю зазначеної тематичної групи є вивчення історії південних єпархій та діяльності духовенства на дисертаційному рівні. У докторській дисертації та низці наукових робіт І. І. Лимана досліджено розвиток церкви в південному регіоні, діяльність різних категорій духовенства, взаємини між церквою та державною владою. Проте наукові інтереси автора обмежуються лише першою половиною ХІХ ст. [1294-1300, 1304, 1305]. У кандидатських дисертаціях та низці наукових публікацій Ю. А. Катуніна [1272, 1273] та О. П. Тригуба [1399-1402]

грунтовно досліджено історію Херсонської й Таврійської єпархій. Особливість цих праць полягає в тому, що автори, на основі залучення значного корпусу джерел, здійснили спробу репрезентувати розвиток єпархій з часу їх утворення до початку ХХ ст., приділяючи увагу різним аспектам церковного життя. Проте вони не ставили завдання дослідити наукову діяльність вищого духовенства.

У 2001 р. Ю. Г. Скалозубом, який є членом Спілки письменників України і Національного союзу журналістів України, була видана праця «Історія Катеринославської єпархії. 1775-1917 роки» [1369]. Її поява значною мірою сприяла популяризації церковної історії Півдня. Автор зробив спробу в науково-популярній формі відтворити історію єпархії через розгляд життєдіяльності її архієпископів. Проте в історичній літературі вже зверталася увага на те, що при безумовній важливості цього видання воно є компіляцією праць, опублікованих упродовж ХІХ – початку ХХ ст. [1299, с. 27].

Певний інтерес становить колективна монографія «Міжконфесійні взаємини на півдні України ХVІІІ-ХХ століття», яка у 1999 р. вийшла в Запоріжжі [1312]. Її автори: А. В. Бойко, О. М. Ігнатуша, І. І. Лиман, В. І. Мільчев та інші приділили основну увагу стосункам, які склалися у регіоні між православною церквою та іншими конфесіями. Цінними є додатки, де опубліковано документи із зазначеної теми, більшість із яких представлена архівними матеріалами. Проте не з усіма точками зору, висловленими у монографії можна погодитись. Викликає заперечення теза, що «Російська православна церква ідеологічно не захищала українське населення, а тому погляди певної частини українців поверталися до протестантизму, який відрізнявся демократизмом, що давало можливість поєднати релігійні почуття з національною самовизначеністю» [1312, с. 135]. Адже протестантизм, принесений на південь України німецькими переселенцями, менш за все сприяв процесу національного самоусвідомлення малоосвіченого українського селянства.

Проблема формування та розвитку общин старовірів на Дунаї з кінця XVIII до першої половини XIX ст. ґрунтовно досліджена в монографії О. А. Прігаріна. Спираючись на потужну джерельну базу дослідник проаналізував взаємини, що склалися між старовірами та Російською православною церквою [1352].

Значної актуальності набула тема відтворення історії храмів і монастирів. Деякі роботи, присвячені монастирям Одеси та кафедральному Свято-Преображенському собору видала настоятельниця Одеського Свято-Архангело-Михайлівського жіночого монастиря ігуменя Серафима [1271, 1340, 1365]. У цих виданнях знайшли подальший розвиток деякі роботи одеського духовенства XIX ст., насамперед протоієрея С. В. Петровського, праці якого до цього часу не перевидавались.

Значна за обсягом група наукових праць присвячена історії християнства Криму. Вагомим є науковий доробок А. А. Непомнящого, предметом дослідження якого стали деякі аспекти наукової діяльності православного духовенства [1328, 130, 1332-1337]. У контексті загальних краєзнавчих студій, спираючись на значний корпус опублікованих матеріалів та документів українських і російських історичних архівів, він проаналізував внесок священнослужителів у процес вивчення історії християнства на кримських землях.

Тема історії церковного пам'яткознавства Криму належить до кола наукових інтересів В. В. Каліновського [1267, 1268]. Значну увагу дослідник приділив питанню участі духовенства у пошуках та збереженні пам'яток християнської культури. Окремим церковним храмам і монастирям півострова присвячено дослідження: Є. В. Белоусова [1172], І. А. Дьяконової [1245], Ю. А. Катуніна [1274], Н. М. Терещук і С. Є. Сорокіна [1345], В. Г. Тура [1404, 1405] та В. Г. Шавшина [1430].

Важливим центром по вивченню релігійної історії Криму є Державний архів міста Севастополь, який видає наукові збірники «Севастополь: взгляд в

прошлое» та «Память о прошлом». Працівники архіву опублікували низку праць з даної теми, спираючись на неопубліковані документи. Науковий інтерес для зазначеної проблематики становлять праці В. В. Крестьянникова [1285, 1286, 1287], Н. М. Терещук [1392] та Д. П. Шевякової [1434, 1435]. У цілому кримознавчий напрямок церковної історії посідає вагомe місце у сучасній історіографії.

Друга тематична група робіт представлена дослідженнями діяльності наукових товариств і установ, а саме: Одеського товариства історії і старожитностей, Таврійської, Катеринославської та Бессарабської вчених архівних комісій, Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії та церковних історико-археологічних товариств півдня України. Концептуальне значення для розгляду проблеми мають праці О. І. Журби та С. В. Абросимової, де ґрунтовно досліджено діяльність Катеринославської вченої архівної комісії та доробок її найактивніших членів [1249], і В. М. Хмарського, в яких визначено участь православних ієрархів у роботі наукових товариств та установ, зокрема: ОТІС, Таврійської вченої архівної комісії (ТВАК), Катеринославської вченої архівної комісії (КВАК) та Бессарабської вченої архівної комісії (БВАК) та їхній внесок у справу становлення та розвитку археографічної науки в південному регіоні [1423, 1424, 1425].

Участі духовенства у створенні Бессарабського церковного історико-археологічного товариства стосується наукова розвідка Л. Ф. Циганенко [1187]. Попри те, що вказана інституція діяла досить короткий проміжок часу (1904-1912 рр.), вона продемонструвала прагнення священнослужителів репрезентувати історію Кишинівської єпархії, до якої у першій половині ХІХ ст. входила частина південноукраїнських земель. Автором зазначено, що в складний історичний час, при постійній нестачі коштів відбулося видання дев'яти томів наукових праць Товариства, що сприяло популяризації церковної історії Бессарабського краю.

Предметом наукового інтересу деяких дослідників стала діяльність губернських вчених архівних комісій. Ця проблема розкрита в дисертаційному дослідженні І. М. Симоненка і його подальших розробках [1367, 1368] та в працях І. Войцехівської й О. Семергей [1187]. Автори розглянули комісії, що діяли на українських землях, але при цьому не торкалися участі духовенства в їх роботі. Основні форми й напрямки роботи ТВАК відображено в працях С. Б. Филимонова [1414, 1415, 1416], Л. В. Шаріпової [1431] й С. П. Шевчук [1433]. Проте лише С. Б. Филимонов порушував питання про вивчення історії християнства членами Комісії. Історія КВАК досліджувалась М. П. Ковальським і С. В. Амбросимовою [1276] та І. А. Стрижовою [1387]. Автори побічно згадували про участь духовенства в роботі цієї наукової установи. Діяльність Церковно-історичного та археологічного товариства при КДА розглядалась у деяких працях та кандидатській дисертації К. К. Крайнього [1282, 1283, 1284], у роботах С. З. Заремби [1258], С. В. Соханя [1381, 1382], В. І. Ульяновського [1408] та М. О. Федоренка [1409, 1410]. Попри ґрунтовність і значимість цих праць, їхні автори не ставили за мету розглянути місце і роль південноукраїнських архієреїв у роботі Товариства. Участь вищого духовенства у роботі КВАК, Церковно-архівного товариства при КДА, ОІС і ТВАК та його внесок у науковий доробок зазначених інституцій відображено у публікаціях Н. М. Діанової [1216, 1232, 1233, 1234].

До третьої тематичної групи відносяться дослідження діяльності духовенства в галузі освіти. Ця тема розроблялась в дисертаційних творах О. О. Федорчук [1412], Г. В. Степаненко [1385] й К. В. Шумського [1441] та в працях Н. М. Діанової [1213, 1223, 1225].

Біографічні нариси професорів, які викладали релігійні дисципліни в Імператорському Новоросійському університеті (ІНУ), підготовлені викладачами Одеського національного університету імені І. І. Мечникова й опубліковані в другому, доповненому виданні «Професори Одеського

(Новоросійського) університету» (2005 р.). Автори розглянули внесок у розвиток вищої освіти О. І. Алмазова [1288], В. М. Войтковського [1166, 1167], О. П. Доброклонського [1315], М. Х. Красносельцева [1376], О. М. Кудрявцева [1169], М. П. Павловського [1170] та ін.

Остання, четверта група праць, стосується постатей вищого духовенства. У сучасній історіографії важливого значення набула персоніфікація досліджень. Помітне місце посідають історичні розвідки священнослужителів, які опубліковано в збірниках, періодичній пресі та видано окремими накладами. Вони відрізняються обсягом, методологією та підходом авторів до оформлення наукового апарату. Найбільша кількість публікацій присвячена постаті архієпископа Інокентія (Борисова). Різні напрями його діяльності на чолі Херсонської єпархії розглядали митрополит Одеський та Ізмаїльський Агафангел (Саввін) [1153] та архімандрити: Євлогій [1246], Серафим (Раковський) [1364], Тит (Бородін) [1248] та інші представники духовенства.

Дещо менше уваги приділено життєдіяльності інших архієреїв. Певні аспекти церковно-релігійної діяльності єпископа Порфирія (Успенського) знайшли своє відображення в публікаціях митрополита Агафангела (Саввіна) [1152] та архімандрита Августина (Нікітіна) [1151]; архієпископів Гавриїла (Розанова) та Никанора (Бровковича) – у нотатках протоієрея О. Кравченка [1280, 1281]; архієпископа Гурія (Карпова) – у дослідженнях протодиякона В. Марущака [1307, 1308].

Більш представницькою є світська історіографія. Вона відрізняється більш потужною джерельною базою, методологічним підходом авторів при висвітленні теми та наявністю наукового апарату. Серед даного типу робіт варто відзначити дисертаційну роботу Ю. В. Василевича, яка стосується постаті архієпископа Гавриїла (Розанова), де автор дослідив його культурно-просвітницьку, релігійну та громадську діяльність [1180]. О. І. Журба, в контексті дослідження української археографії, досить ґрунтовно розглянув

археографічну діяльність архієпископа Гавриїла (Розанова), його евристичну роботу в архівах духовної консисторії, монастирів й храмів [1250-1255].

Наукова та просвітницька діяльність окремих представників вищого духовенства на півдні України, зокрема архієпископів: Гавриїла (Розанова), Інокентія (Борисова), Димитрія (Муретова), Никанора (Бровковича); єпископів Феодосія (Макаревського), Порфирія (Успенського); протоієреїв: А. Г. Лебединського, С. В. Петровського та С. А. Серафимова знайшла своє відображення в монографії [1214] та низці робіт Н. М. Діанової [1209, 1210, 1212, 1215, 1219, 1220, 1221, 1222, 1224, 1225, 1227, 1228, 1229]. Їхню основу складає корпус опублікованих матеріалів та документів українських і російських історичних архівів.

Варто відзначити наукові розвідки І. А. Антонової, Ю. А. Бабінова, Л. В. Марченка [1154, 1155, 1157, 1158], Г. К. Швидько [1432] та М. Яцюк [1453], автори яких торкалися персоналій вищого духовенства, розглядаючи окремі сюжети його діяльності.

А. О. Філіппенко зробив спробу відтворити життєвий шлях митрополита Гавриїла (Бонулеско-Бодоні), який мав безпосереднє відношення до Південної України [1417, 1418]. Відсутність наукового апарату та джерельної бази дещо зменшує наукову цінність його роботи.

Відомості про духовенство та професорів богослов'я, які займалися історичною наукою, увійшли до першого тому енциклопедичного видання «Одеські історики», а саме: О. І. Алмазова [1290], В. М. Войтковського [1166], О. М. Клітіна [1320], М. Х. Красносельцева [1321] та ін.

Пожвавлення наукового інтересу до церковної тематики XIX ст. спостерігається в сучасній російській історіографії. Її характерною особливістю є дослідження історії православної церкви й духовенства в межах Російської імперії, не торкаючись окремо українських єпархій або згадуючи їх епізодично. Підтвердженням цього є праця В. А. Тарасової, яка стосується дослідження історії духовних академій, що діяли на теренах Російської імперії

в кінці XIX – на початку XX ст., у тому числі й КДА [1391]. Особливу увагу дослідниця зосередила на викладацькому та студентському складі цих навчальних закладів. Проте обмежені хронологічні межі роботи не дали можливості повністю розглянути процеси, які відбувались у системі вищої духовної освіти у XIX ст.

У 2006 р. в Челябінську була захищена докторська дисертація А. І. Конюченка, якому вдалося дослідити трансформацію православного духовенства Росії як інституту традиційного суспільства впродовж другої половини XIX – початку XX ст. [1278]. Застосовуючи сучасні наукові методи дослідження автор розглянув зазначену проблему через призму соціально-економічних змін, які наклали значний відбиток на становище духовенства, його чисельність, матеріальний стан та повсякденне життя. Певну увагу приділено питанню визначення місця духовенства в системі корпоративних і соціальних зв'язків та його порівняння з іншими соціальними групами. Попри те, що робота є комплексним і багаторівневим дослідженням духовенства, автор не ставив за мету розгляд питання про його наукову й освітянську діяльність.

Проблему взаємин Російської православної церкви і держави відображено в монографії російської дослідниці З. П. Тиніної [1393]. Основне завдання своєї роботи дослідниця вбачала у вивченні церковних реформ і релігійної політики імператора Олександра I. Тож хронологічні межі дослідження досить вузькі і охоплюють лише першу чверть XIX ст. Авторка уникає регіонального підходу, розглядаючи всі процеси, що відбувалися в галузі духовної освіти і церковного життя через призму уніфікації.

Виключенням стала праця І. В. Тункіної, що стосується дослідження старожитностей південних земель Російської імперії [1403]. Спираючись на потужну джерельну базу, в тому числі й особові архівні фонди, авторка проаналізувала процес вивчення історичних пам'яток регіону та внесок у нього окремих дослідників та наукових товариств. Як справедливо зазначив

А. А. Непомнящий, їй вдалося одній із перших в історіографії представити історичні центри по вивченню Північного Причорномор'я в контексті «історіографічного побуту» і виділити потайні процеси внутрішньої соціалізації науки [1331]. Авторка приділила належну увагу археологічним розкопкам у Херсонесі, ролі Інокентія (Борисова) та підвідомчого йому духовенства в їх організації та відбудові християнських пам'яток. Чимало місця відведено діяльності наукових інституцій у Північному Причорномор'ї, з якими духовенство активно співпрацювало.

На початку ХХІ ст. в Російській Федерації вийшла друком низка праць з церковної історії. Серед них важливе місце посідають енциклопедичні, бібліографічні та довідкові видання. Серед них варто відзначити роботу О. І. Раздорського, яка містить інформацію про всі єпархії Російської православної церкви другої половини ХІХ – початку ХХ ст. [1353]; енциклопедичний довідник, виданий під редакцією архієпископа Тихона Бронницького [1358] та покажчик «Русские писатели-богословы», упорядниками якого є А. С. Чистякова, О. В. Курочкіна і Н. С. Степанова [1359], що містить відомості про Московського митрополита Філарета (Дроздова), який підтримував зв'язки з херсонськими архієпископами Гавриїлом (Розановим) та Інокентієм (Борисовим).

При написанні дисертації були враховані концептуальні положення щодо наукової діяльності єпископа Порфирія (Успенського), запропоновані у дослідженнях російських істориків М. М. Лісового та О. Марченка. Науковий співробітник Інституту російської історії Російської академії наук М. М. Лісовою у 2004 р. видав ґрунтовну працю – «Сердце, вместившее Восток», написану до 200-річчя з дня народження єпископа Порфирія (Успенського) [1302]. Автору вдалося відтворити процес наукових пошуків Порфирія під час подорожей країнами Сходу та розглянути його внесок у розвиток історичної науки.

Доктор історичних наук протоієрей Олексій Марченко, який займався дослідженням наукової діяльності Порфирія (Успенського), високо оцінив його науковий доробок з історії християнського Сходу, вважаючи єпископа новатором, який одним із перших застосував критичний метод у дослідженні історичних джерел [1309].

Дослідження церковної історії знайшло певне відображення в історичній літературі діаспори. Вона представлена низкою видань, важливе місце серед яких займає «История русской церкви» І. К. Смолича [1377]. Перебуваючи в еміграції на території Німеччини, І. К. Смолич продовжував цікавитись історією Російської православної церкви. Позбавлений можливості працювати з архівними матеріалами, він на основі опублікованих джерел написав ґрунтовну роботу з історії церкви синодального періоду, яка охоплює XVIII – початок XX ст., яка відображає авторську позицію дослідника по відношенню до теми. Другий том його праці вийшов уже після смерті автора – в 1991 р.

На особливу увагу заслуговує монографія протоієрея Г. В. Флоровського «Пути русского богословия», видана ним у 1937 р. у Парижі [1421]. Автор дав досить критичну характеристику науково-релігійної діяльності вищого духовенства: Інокентія (Борисова), Никанора (Бровковича), Дмитрія (Муретова), Порфирія (Успенського) та ін. Він неупереджено розглянув стан духовної освіти та просвітницької діяльності ієрархів, звертаючи увагу на кризовий стан церкви наприкінці XIX ст.

Із західноєвропейських досліджень з даної проблематики інтерес становлять праці американського дослідника Г. Фріза. Він, на відміну від І. К. Смолича, мав можливість працювати в архівах і бібліотеках СРСР. Напрацьовані ним матеріали лягли в основу монографії, яка стосується становища парафіяльного духовенства Росії у XIX ст. [1459]. Попри значимість праць Г. Фріза варто вказати, що автор розглянув здебільшого

центральні російські єпархії, що зумовлено відповідною джерельною базою [1454-1458].

Проблема вивчення Північного Причорномор'я відображена у монографії Г. Хаусмана, яка вийшла у 1998 р. [1460]. Автор, досліджуючи історію Новоросійського університету, приділив належну увагу не лише аналізу соціальних та національних течій, але й діяльності професорів, які працювали у цьому навчальному закладі та їхньому науковому доробку.

Таким чином, історична література представлена значною кількістю робіт, які відрізняються за своїм науковим рівнем, методологією та фаховою підготовкою авторів. Вони здебільшого відображають локальні проблеми з церковної історії, що свідчить про відсутність узагальнюючого дослідження із зазначеної тематики.

1. 2. Аналіз джерельної бази

Необхідною умовою для репрезентації науково-просвітницької діяльності духовенства стало створення потужної джерельної бази, яка дала можливість найбільш повно, дотримуючись принципів історизму та об'єктивності, дослідити усі напрями зазначеної проблеми. Для цього проведена значна евристична робота, націлена на виявлення комплексу письмових джерел, що зберігаються в архівосховищах і бібліотеках України та Російської Федерації, переважна більшість яких вперше введена до наукового обігу. Особливість пошукової роботи пов'язана із розпорошеністю документів, які стосуються зазначеної тематики та їх фрагментарністю, що позбавляє можливості здійснити дослідження на матеріалах окремого зібрання. Це зумовило потребу в опрацюванні близько 60 фондів 10 архівних установ та рукописних відділів трьох наукових бібліотек.

Усі джерела у відповідності до типолого-видової класифікації є писемними пам'ятками, які поділяються на документальні та наративні. Серед

документальних джерел можна виокремити такі групи: 1) архівні документи, що стосуються законодавчих актів, статистичних даних, діловодної документації, матеріалів духовних консисторій, духовних правлінь, навчальних комітетів, наукових товариств тощо; 2) опубліковані нормативні матеріали: законодавчі акти з Повного зібрання законів Російської імперії, Повного зібрання постанов і розпоряджень по відомству православного сповідання, витяги з річних звітів обер-прокурора Св. Синоду, документи, що стосуються заснування та діяльності наукових товариств і установ; 3) наукова продукція вищого духовенства: археографічні публікації й історичні праці; 4) духовна спадщина архієреїв: опубліковані проповіді, бесіди та повчання; 5) періодична преса.

Принцип фондоутворення архівних джерел зумовлений діяльністю відповідних органів влади. Матеріали центральних органів влади відклалися в Російському державному історичному архіві (РДІА). Переважна більшість документів із церковної історії Російської імперії, у тому числі її південного краю, знаходиться у фонді «Канцелярія Синоду» (Ф. 796). Вони містять статистичні відомості про південноукраїнські єпархії, звіти про їхній стан, які щорічно подавалися архієреями до Св. Синоду, формулярні списки вищого духовенства.

Вагоме значення для вивчення проблеми духовної освіти у південному регіоні мають документи, що відклалися в фонді «Навчальний комітет при Синоді» (Ф. 802). Там зосереджені офіційні матеріали, що стосуються діяльності духовних навчальних закладів Катеринославської, Херсонської й Таврійської єпархій. Вони дають можливість розглянути внесок південноукраїнських ієрархів у розвиток духовної освіти.

Документи центральних органів влади зберігаються частково в зібраннях Центрального державного історичного архіву у м. Києві (ЦДІАК). Проте пріоритетними є матеріали місцевих органів влади та церковно-релігійних структур. Найбільша кількість документів по темі дослідження

зосереджена у фондах «Київська духовна академія» (Ф. 711) та «Церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії» (Ф. 1396), які дають можливість репрезентувати історію утворення та розвитку Товариства й окремі сюжети його наукової співпраці з вищим духовенством південноукраїнських єпархій.

У Державному архіві Житомирської області в фонді «Канцелярія Волинського єпархіального архієрея м. Житомир, Волинської губернії» (Ф. 158) відклались деякі документи центральних єпархіальних структур. Це укази Св. Синоду і розпорядженнями Центрального управління, видані впродовж 1881-1900 рр. та копії законодавчих документів. Особливий інтерес викликає указ під грифом «таємно», згідно з яким послідовникам забороненого (з 1894 р.) в Російській імперії штундизму не дозволялося ототожнювати себе з баптистами, до яких мали право належати лише іноземні переселенці.

Домінуючим чинником утворення фондів архівних установ Південної України є діяльність місцевих органів влади та єпархіального духовенства, хоч деякі з них містять документи синодальних структур, зокрема укази Св. Синоду. Комплекс архівних джерел єпархіального рівня став важливим підґрунтям при написанні дисертаційної роботи. Зокрема, фонди духовних консисторій – найвищого колегіального органу в системі єпархіального управління та духовних правлінь – колегіальних органів єпархіальної влади на місцях. Основний масив документальних матеріалів зберігається у фонді «Херсонська духовна консисторія» (Ф. 37) Державного архіву Одеської області (ДАОО). Він, не рахуючи літерних, налічує 17 описів документів, які охоплюють 1752-1919 рр., хоч деякі з них відносяться й до більш пізнього періоду, і близько 6 200 одиниць зберігання. Попри те, що цей фонд є одним із найбільших в архіві (матеріали за темою дослідження знаходяться у 13-ти фондах), значна частина – майже 11 400 документів (3/4 від їх початкової кількості) втрачена в результаті воєнних дій 1941-1944 рр. та передачі до

інших архівів [238, с. 4]. Не зважаючи на великі втрати, документи, що зберігаються в фонді, дають можливість репрезентувати історію розвитку Херсонської єпархії і дослідити окремі аспекти церковно-релігійної діяльності вищого духовенства.

Досить інформативними є й інші фонди ДАОО, зокрема: «Канцелярія Попечителя Одеського навчального округу» (Ф. 42), «Новоросійський університет» (Ф. 45), «Доброклонський Олександр Павлович» (Ф. 157) та «Кудрявцев Олександр Миколайович» (Ф. 631), що містять матеріали, які певною мірою висвітлюють роботу духовних осіб на освітянській ниві, насамперед у Новоросійському університеті. Розкрити наукову діяльність духовенства та його співпрацю з ОПС, дають можливість документи, що відкладені у фондах «Одеське товариство історії і старожитностей» (Ф. 93) та «Інокентій – архієпископ Херсонський і Таврійський» (Ф. 167). Деякі матеріали, що розкривають місіонерську та просвітницьку діяльність духовенства, зберігаються у фондах: «Одеська філія Російського Біблійного товариства» (Ф. 272), «Балтське духовне правління» (Ф. 762) та в особовому фонді «Никанор (Олександр Бровкович)» (Ф. 196). Інформація про взаємодію вищого православного духовенства і керівництва краєм у справах, що торкалися церковно-релігійного життя, зокрема: розбудови храмів, політики щодо інших конфесій та віровчень є у фонді «Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора» (Ф. 1).

Останнім часом з'явилися науково-довідкові видання, що стосуються налізу деяких фондів ДАОО та публікації документальних матеріалів. Одне із них, видане у 2008 р. А. В. Пивоваром і М. В. Ковтуном, містить відомості про метричні записи фонду «Херсонська духовна консисторія» [238]. Згодом, у 2011 р., працівники архіву видали перший випуск «Зведеного каталогу метричних книг», який охоплює період 1797-1939 рр. [31]. Його цінність полягає в публікації значної кількості архівних матеріалів, що мають

відношення до історії Херсонської єпархії, які супроводжуються історичними розвідками авторів-упорядників.

Переважну більшість матеріалів, що міститься в Державному архіві Миколаївської області у фондах: «Канцелярія Миколаївського градоначальника» (Ф. 229) і «Церкви Херсонського повіту Херсонської губернії» (Ф. 410) та у Державному архіві Херсонської області у фондах «Херсонська духовна консисторія» (Ф. 198) і «Херсонське духовне правління» (Ф. 207) становлять метричні книги, що значно зменшує їх цінність для розробки зазначеної проблеми.

Досить репрезентативним є Державний архів Автономної Республіки Крим (ДААРК). На особливу увагу заслуговує фонд «Таврійська духовна консисторія» (Ф. 118), який налічує 6 670 справ. Значна їх кількість містить інформацію про стан церков і скитів та формулярні відомості про службу духовенства єпархії. Заслуговують на увагу фонди: «Рада Сімферопольського Олександро-Невського братства» (Ф. 131), «Сімферопольське духовне правління» (Ф. 135), «Брянцев Олександр Дмитрович (архімандрит Арсеній) – перший ректор Таврійської духовної семінарії» (Ф. 193), «Таврійська єпархіальна училищна рада при Синоді» (Ф. 419) і «Благочинний церков Керч-Єнікальського округу» (Ф. 606). Відкладені там документи дають можливість відтворити окремі сюжети церковної, місіонерської та освітянської діяльності таврійського духовенства.

Цінними є зібрання Державного архіву міста Севастополь (ДАМС). Документи із зазначеної теми знаходяться в фондах: «Благочинний церков Севастопольського округу» (Ф. 4), «Херсонський чоловічий монастир Св. Володимира» (Ф. 19) та «Балаклавський Георгіївський монастир» (Ф. 20). Найбільший інтерес викликають матеріали фонду «Херсонський чоловічий монастир Св. Володимира» (Ф. 19), які дозволяють реконструювати історико-археологічні дослідження духовенства, націлені на пошуки християнських святинь на території стародавнього Херсонесу та роботи по відбудові храму

Св. Володимира, де ймовірно прийняв хрещення київський князь Володимир Святославович. Вони містять відомості про Херсонеський монастир, його ченців та послушників у другій половині XIX ст., розкривають співпрацю настоятелів монастиря з Одеським товариством історії і старожитностей під час археологічних розкопок у Херсонесі та в процесі пошуків і збереження речових пам'яток. Частина документів зазначеного фонду була опублікована сучасним російським дослідником А. В. Шаманаєвим, до кола наукових інтересів якого входять археологічні дослідження, у тому числі й на землях Криму [245-249].

Комплекс джерел із досліджуваної проблеми зберігається у Санкт-Петербурзькому філіалі архіву Російської академії наук. Найбільшу цінність становлять документи із фонду «Кеппен П. І. Статистичні матеріали» (Ф. 30). Серед них – оригінал листа архієпископа Гавриїла (Розанова) до П. І. Кеппена, датованого 3 серпня 1834 р., до якого додаються відомості про діючі й частково зруйновані та покинуті стародавні грецькі церкви Сімферопольського та Феодосійського повітів Таврійської губернії. У подальшому Гавриїл опублікував лише частину цих матеріалів, а решта залишилася у вигляді рукописного джерела [387]. У цьому ж фонді знаходяться церковні статистичні матеріали, зібрані П. І. Кеппеном з усіх губерній Російської імперії. Вони містять дані про чисельність представників різних конфесій на кінець дореформеного періоду на півдні України.

В особовому фонді «Успенський Костянтин Олександрович (Порфирій, єпископ Чигиринський)» (Ф. 118) відклалися науково-богословські праці єпископа та матеріали деяких лекцій з богослов'я для вихованців Рішельєвського ліцею Одеси, написаних впродовж 1832-1833 рр. Вони є важливими для дослідження просвітницької діяльності Порфирія (Успенського).

Значний інтерес становлять рукописні джерела, що зберігаються у фондах деяких бібліотек. Документи, що висвітлюють різні напрями

діяльності вищого духовенства півдня України, зокрема: архієпископів Інокентія (Борисова), Дмитрія (Муретова), Дмитрія (Ковальницького) та протоієреїв: М. К. Павловського, Г. І. Попруженка й І. В. Воскресенського, виявлено в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України (ІР НБУВ) у фондах: «Київська духовна академія» (Ф. 160), «Платон (Городецький М. І.)» (Ф. 174), «Титов Федір Іванович» (Ф. 175). Особливістю ІР НБУ є наявність у фонді «ОТІС. 1839-1922 рр.» (Ф. V) значної за розмірами колекції рукописних матеріалів архієпископа Катеринославського, Херсонського і Таврійського Гавриїла (Розанова), які не увійшли до його опублікованих праць: рукопис з історії Катеринославської єпархії, відомості про археологічні знахідки церковних старожитностей в Криму та інші.

Певна кількість рукописних матеріалів, які стосуються діяльності архієпископів Інокентія (Борисова), Дмитрія (Муретова), Дмитрія (Ковальницького) та протоієрея Г. І. Попруженка знаходиться в Рукописному відділі Одеської національної наукової бібліотеки імені М. Горького (РВ ОННБ) у фондах: РКП 40/1, РКП 58/31, РКП 58/32, РКП 58/33.

Окремі документи, що містять відомості про наукову діяльність архієреїв Інокентія (Борисова), Гавриїла (Розанова), Порфирія (Успенського) та інших зберігаються у Відділі рукописів Російської Національної бібліотеки (ВР РНБ) у фондах: «Дестуніс Спиридон Юрійович» (Ф. 250), «Колобов Микола Якович» (Ф. 359), «Львов Олексій Федорович» (Ф. 446), «Норов Авраам Сергійович» (Ф. 531), «Репинський Кузьма Григорович» (Ф. 637) та «Збірка окремих надходжень» (Ф. 1000).

На підставі опрацювання нормативних документів простежується політика уряду по відношенню до південноукраїнських єпархій в церковно-релігійній, науковій та освітній площинах. Важливого значення серед них набувають законодавчі акти з Повного зібрання законів Російської імперії (ПЗЗРІ), які подано в трьох зібраннях. Перше з них, видане у 1830 р., налічує

45 томів і понад 30 000 документів, які стосуються 1649-1825 рр. Починаючи з 20-го тому розпочалася публікація документальних матеріалів, які мають відношення до історії церкви Південної України 1775-1825 рр. До Другого зібрання законів Російської імперії увійшли документи, що охоплюють період із 1825 по 1881 рр. Вони склали 55-ть томів, що об'єднали близько 62 000 позицій. Третє зібрання, що видане у 33-х томах, стало хронологічним продовженням попереднього і містить відповідні акти 1881- 1913 рр. Проте не усі законодавчі документи увійшли до ПЗЗРІ, що можна пояснити недосконалістю архівної справи та суб'єктивним підходом укладачів до значимості тих чи інших матеріалів. Досить ґрунтовно ПЗЗРІ, як історичне джерело з історії церкви на півдні України, проаналізовано І. І. Лиманом, з висновками якого важко не погодитись [1299, с. 43-45].

До спеціалізованого видання законодавчих документальних матеріалів, які мають безпосереднє відношення до історії церкви, належить Повне зібрання постанов і розпоряджень по відомству православного сповідання. Для поданого дослідження важливим є друге зібрання, що містить документи, видані після 1862 р. у період Катерини II, Павла I й частково Миколи I. Матеріали, які відображали законодавчий процес за часів наступних імператорів, не були опубліковані.

До важливих джерел належать витяги з річних звітів обер-прокурора Св. Синоду, які видавалися з 1837 р. Вони склалися з двох частин. У першій подано загальну інформацію щодо стану православної церкви на всій території Російської імперії. Особливо інформативною є друга частина, подана у вигляді додатків, які містять статистичні матеріали, що дозволяють прослідкувати розвиток епархій у регіоні, розбудову церковних храмів і монастирів, динаміку чисельності духовенства та діяльність духовних навчальних закладів.

Цінною групою джерел є матеріали і документи наукових товариств і установ, зокрема: ОПС, Катеринославської вченої архівної комісії,

Таврійської вченої архівної комісії, Бессарабської губернської вченої архівної комісії, Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, де опубліковано їхні статuti, звіти, протоколи засідань, літописи, які розкривають пріоритетні напрями діяльності вказаних інституцій, наукові здобутки й перспективи розвитку. На підставі зазначених документів можна визначити місце й роль церковної тематики в діяльності товариств і установ та основні форми співпраці з ними вищого православного духовенства.

У контексті даного дослідження важливого значення набувають наукові праці вищого духовенства, які опубліковані на сторінках відповідних видань наукових товариств і установ та видані окремими накладами. Переважна більшість із них вийшла друком на сторінках «Записок Одесского общества истории и древностей» (ЗООИД), «Летописей Екатеринославской ученой архивной комиссии» (ЛЕУАК), «Известий Таврической ученой архивной комиссии» (ИТУАК) і «Трудов Киевской духовной академии». Низка археографічних матеріалів та історичних досліджень була видана: Гавриїлом (Розановим), Інокентієм (Борисовим), Никанором (Бровковичем), Неофітом (Неводчиковим), Феодосієм (Макаревським), Порфирієм (Успенським), Гермогеном (Добронравіним), С. А. Серафимовим, А. Г. Лебединцевим, С. В. Петровським та ін. Їхні праці вирізнялися належним ступенем оформлення матеріалів та пристойною джерельною базою. Науковий доробок духовенства ґрунтовно проаналізовано в другому й третьому розділах дисертаційної роботи.

Важливе місце посідають праці істориків церкви, які мали вищу духовну освіту, проте не прийняли священницького сану й працювали викладачами в різних навчальних закладах. Серед них варто відзначити професорів Новоросійського університету О. П. Доброклонського й М. Х. Красносельцева та професора Катеринославської духовної семінарії В. О. Біднова. Одна з чисельних праць В. О. Біднова стосується постаті катеринославського єпископа Феодосія (Макаревського) [641]. Автор подав не

лише біографічні дані ієрарха, але й проаналізував його наукові праці з історії Катеринославської єпархії. Ця тема була досить близькою професору, який сам займався дослідженням історії Катеринославщини. Широта його наукових інтересів відобразилась в багатьох публікаціях, значна частина яких носила археографічний характер. В його науковому доробку є низка наукових праць, які стосуються проблем духовної освіти в Катеринославській духовній семінарії, історії Катеринославської єпархії та запорозького козацтва [623, 626, 631, 632, 633, 634, 637, 646]. Їхньою характерною особливістю є використання потужної джерельної бази, яку автор сформував під час роботи в архівах Катеринославської духовної консисторії та деяких монастирів.

Професор Новоросійського університету М. Х. Красносельцев опублікував низку наукових праць [654-677]. В одній з них – «Никанор, архиепископ Херсонский и Одесский, и его учено-литературная деятельность», він розглянув довгий шлях архієпископа до науки і ґрунтовно проаналізував його наукову спадщину [661]. Ця робота становить значний інтерес ще й тому, що автор належним чином відобразив освітню діяльність архієпископа та його взаємини із представниками вищої церковної ієрархії. Фактично це найбільше інформативне видання, стосовно науково-просвітницької діяльності Никанора (Бровковича).

Серед документальних творів світських дослідників, присвячених життєдіяльності архієреїв, варто відзначити праці відомого кримського краєзнавця, голови Таврійської вченої архівної комісії Арсенія Івановича Маркевича, який здійснив короткий аналіз діяльності: Гурія (Карпова), Олексія (Ржаніцина), Гермогена (Добронравіна) та Інокентія (Борисова) [84, 85, 87, 90]. Його розвідки не відбивали усієї повноти діяльності архієреїв, але сприяли популяризації історії православної церкви на кримських землях серед учнів світських навчальних закладів. Деякі праці торкаються розвитку освіти в Таврійській губернії [89], але переважна більшість із них стосується проблеми дослідження історії Криму [88, 91-98].

Духовна спадщина архієреїв опублікована у вигляді проповідей, бесід та повчань. Аналіз духовних творів ієрархів дає змогу відтворити масштаби їхньої діяльності, розглянути власні погляди на актуальні проблеми богослов'я, церковного й громадського життя, з'ясувати особливості підходів до проповідницької й місіонерської роботи. Значна їх частина опублікована в періодичній церковній пресі XIX – початку XX ст. Проповіді деяких архієреїв видано окремим накладом. У 1848 р. з'явилася збірка повчальних слів, виголошених архієпископом Гавриїлом (Розановим) [391]. У 1902 р. вийшли друком «Беседи, поучения, слова и речи преосвященного Николая, епископа Таврического и Симферопольского», написані ним під час перебування на чолі Таврійської єпархії впродовж 1899-1901 рр. [10]. Проповіді архієпископа Дмитрія (Муретова) увійшли 6-ти томного зібрання його проповідей [435-440], а бесіди й повчання Никанора (Бровковича) подано у 5-ти томному виданні [478-482]. Найбільш представницьким є доробок архієпископа Інокентія (Борисова). Окремою збіркою вийшли слова та промови, виголошені ним у Херсонсько-Таврійській єпархії в період Кримської війни [417, 418]. Переважна більшість проповідей увійшла до 11-ти томного зібрання його творів [419-429]. Проте Л. С. Мацєєвич стверджував, що це видання є далеко не повним і має скоріше комерційний характер. Він був переконаний, що книготорговець Вольф видав зібрання творів Інокентія безсистемно і дещо недбало. Воно не включило усіх студентських робіт архієпископа, частину праць, опублікованих у «Христианских чтениях» і «Воскресном чтении» й тих, що частково опубліковані його друзями: «О происхождении христианства в Польше», «Мысли о российском Библейском Обществе» та ін. Після смерті Інокентія частина рукописів потрапила до його колишнього однокурсника й друга – О. І. Белюгова. Пізніше його вдова – Віра Єгорівна передала до КДА, разом із багатьма паперами свого чоловіка, рукописи Інокентія, які написані ним у студентські роки [56].

Деякі проповіді архієпископа були перекладені О. С. Стурдзою на німецьку, французьку та інші європейські мови і видані за кордоном. Це сприяло популяризації творів православних богословів в Європі, з яких читачі інших конфесій отримували неупереджену інформацію про Російську православну церкву [431-434].

Джерельну базу дослідження значно доповнили збірки опублікованих документів, які останнім часом видаються в Російській Федерації. На відміну від України, де праці ієрархів жодного разу не перевидавались і незабаром можуть стати бібліографічною рідкістю, там активно розпочався процес відтворення духовної спадщини Росії. Так, у 2007 р. з'явилась книга «Русский Златоуст: жизнеописание, слова и проповеди святителя Иннокентия, архиепископа Херсонского» [187]. Фактично це перевидання праці Т. І. Буткевича «Иннокентий Борисов, бывший архиепископ Херсонский» та деяких проповідей Інокентія, які входять до 3-го і 4-го томів зібрання його творів.

У дисертаційній роботі широко використані періодичні видання, які включали різноманітні часописи та місцеву пресу. Праці з церковної тематики та історичні розвідки вищого духовенства друкувались на сторінках світських і церковних часописів: «Вера и разум», «Киевская старина», «Новороссийский календарь», «Одесский вестник», «Русская старина», «Русский архив», «Ученые записки императорской Академии наук», «Христианское чтение».

Із другої половини XIX ст. значна кількість матеріалів, які відображали різні аспекти церковної історії з'явилися в церковній періодиці, що зумовлено появою «Епархиальных ведомостей». План і програму «Херсонских епархиальных ведомостей» («ХЕВ») розробив у 1853 р. архієпископ Інокентій (Борисов), а реалізував їх архієпископ Димитрій (Муретов) у 1860 р.

«ХЕВ» склалися з офіційної та неофіційної частин. В офіційній частині друкувалися маніфести й накази по духовному відомству, укази Св. Синоду, розпорядження епархіального начальства тощо. У неофіційній

частині, яка називалась «Прибавления», публікувалися відомості з історії християнства та Херсонської єпархії, статистичні дані, матеріали про церковні храми й монастирі, повчання й бесіди ієрархів, їхні наукові розвідки, біографії видатних церковних діячів, некрологи. Низка публікацій стосувалась проблем розвитку освіти й ролі духовенства в цьому процесі. Редакція часопису приділила значну увагу постаті архієпископа Інокентія, публікуючи матеріали про його діяльність, спогади про нього очевидців, деякі листи з епістолярної спадщини архієпископа та окремі його праці, слова, повчання та проповіді.

З вересня 1869 р., завдяки клопотанням архієпископа Гурія (Карпова), почали видаватися «Таврические епархиальные ведомости» («ТЕВ»), а з 1 січня 1872 р., зусиллями єпископа Феодосія (Макаревського) та Братства святого Володимира при Катеринославській духовній семінарії налагоджено видання «Екатеринославских епархиальных ведомостей» («ЕЕВ»). Ці часописи були створені за взірцем «ХЕВ» і мали подібну структуру і призначення. Їхня поява була зумовлена адміністративними потребами єпархіального керівництва. Хоча вони були розраховані на священнослужителів, для яких призначалася офіційна інформація, читачами могли бути усі, хто цікавився церковним життям єпархії.

Деякі матеріали з церковної історії публікувалися на шпальтах неофіційної частини «Полтавских епархиальных ведомостей», які видавалися впродовж 1863-1918 рр., та «Кишиневских епархиальных ведомостей» (1867-1872 рр.). Єпархіальні часописи відігравали важливу роль у справі оприлюднення документальних матеріалів та історичних розвідок духовенства, присвячених християнству на півдні України.

Важливою складовою джерельної бази стали нарративні документи (автобіографії, спогади, листи, подорожні записки та щоденники), опрацьовані в рукописному та опублікованому вигляді. Їхня інформативність зумовила широке використання для дослідження науково-просвітницької діяльності вищого духовенства. При аналізі даного класу джерел важливого значення

набуває генетична проблема джерела, вирішення якої необхідне для встановлення його достовірності. Значна кількість документів особового походження, серед яких провідне місце посідає епістолярна спадщина архієреїв, зберігається у рукописних фондах архівних установ та бібліотек. Переважна більшість із них знаходиться в фондах ВР РНБ. Провідне значення для розробки проблеми має фонд «Інокентій, архієпископ Херсонський» (Ф. 313), де зберігається епістолярна спадщина Інокентія (Борисова). Формування фонду розпочалося в 1887 р., коли М. Х. Палаузов подарував Імператорській публічній бібліотеці збірку листів, адресованих Інокентію, яка залишилась йому в спадок від архієпископа. Вона складалася з дев'яти томів і налічувала 2 948 листів та повідомлень. Крім цього до збірки входили 34 чернетки з відповідями різним адресатам самого Владика та деякі інші папери. Тож загальна кількість документів становила 3 068 одиниць зберігання. У бібліотеці є короткий перелік усіх листів, які увійшли до зазначеної збірки. Листи до архієпископа від різних осіб охоплювали період із 1823 по 1857 рр. Найбільш важливими є листи до Інокентія (Борисова) від Філарета (Дроздова), Макарія (Булгакова), О. С. Стурдзи, О. І. Войцеховича, К. С. Сербіновича, М. Скворцова, Філарета (Гумілевського) та багатьох інших. Більша частина з них має історичне значення і представляє важливий матеріал для вивчення багатовекторної діяльності Інокентія та історії церковно-релігійного життя середини ХІХ ст. Деякі листи написані архієпископу представниками підвідомчого духовенства з Криму, де містяться повідомлення про події Кримської війни та оборони Севастополя.

М. І. Барсов опублікував у періодичних виданнях до 500 листів із зазначеної збірки, але, за твердженням директора Імператорської публічної бібліотеки А. Ф. Бичкова, вони були видані недбало, з багатьма помилками [145, с. 56-59].

Для дослідження діяльності вищого духовенства важливими є листи ієрархів до різних осіб, які зберігаються в ІР НБУВ у фонді «Канцелярія обер-

прокурора Св. Синоду» (Ф. XIII), Санкт-Петербурзькому філіалі архіву Російської академії наук у фонді «Успенський Костянтин Олександрович (Порфирій, єпископ Чигиринський)» (Ф. 118) та у Рукописному відділі Інституту російської літератури (Пушкінський дім) у фондах: «Бурачек Степан Онисимович» (Ф. 34), «Архів Сербіновича Костянтина Степановича» (Ф. 46) та «Архів Стурдзи О. С.» (Ф. 288).

Епістолярна спадщина вищого духовенства частково опублікована в ЗООИД, на шпальтах «ХЕВ» та в інших виданнях. Це: листування Інокентія (Борисова) [700, 701, 702, 703, 709, 712, 713, 714, 715, 716, 723], Гавриїла (Розанова) [705, 708, 710, 720], Євгенія (Болховитінова) [706], Порфирія (Успенського) [71, 719], А. Г. Лебединцева [712] та ін. Значна кількість листів містить надзвичайно цінну інформацію, яка проливає світло на різні аспекти життєдіяльності духовенства. Проте не усі з них опубліковано належним чином. Прикладом може бути публікація декількох листів Гавриїла (Розанова) до протоієрея М. К. Павловського на шпальтах «ХЕВ». Зберігаючи традицію початку ХІХ ст. там не вказано ні повного імені адресата, ні тих, хто згадувався у листах (лише перші літери прізвища та імені). До того ж деякі фрагменти тексту були вилучені, що позбавило ці листи належної вартості історичного джерела [705, с. 179, 180].

На межі ХХ – ХХІ ст. у Російській Федерації вийшла друком низка збірників, де опубліковано документи з історії православної церкви ХІХ ст. Деякі з них стосуються постаті Московського митрополита Філарета (Дроздова). Одна з перших, що видана в Москві у 1998 р., містить роздуми, відзиви й листи митрополита. Заслуговує на увагу позиція Філарета з приводу релігійної ситуації, що склалася в 1840 р. у Дніпровському та Мелітопольському округах Таврійської губернії, де проживали російські поселенці. Митрополит відзначав, що вони мали низький рівень християнської моралі, не поважали православних священиків і могли стати легкою поживою для різних сектантів [193, с. 67-69].

У наступному збірнику провідне місце відводиться епістолярній спадщині Філарета (Дроздова), яка досить значна за своїм обсягом [194]. До видання увійшли листи митрополита більш ніж до 70 адресантів. Серед них вісім листів до архієпископа Гавриїла (Розанова), які охоплюють період з 1821 р., коли Гавриїл був настоятелем Ярославського Толгського монастиря і ректором місцевої семінарії, до 1839 р., коли він уже став архієпископом Херсонським і Таврійським [194, с. 507-511]. Вони свідчать про пастирське керівництво духовним і церковним життям Гавриїла. Філарет повчав його, направляв, радив і критикував за деякі вчинки. Певну увагу він приділив проповідницькій та місіонерській діяльності архієпископа.

Науковий інтерес становлять листи Філарета (Дроздова) до відомого російського історика, професора Московського університету М. П. Погодіна, який впродовж значного часу товаришував з архієпископом Інокентієм (Борисовим) [194, с. 164-171]. Вони написані впродовж 1846-1854 рр. й вказують на дружній характер їх стосунків. Михайло Петрович відносився до Філарета з великою повагою і високо цінував його проповіді, вважаючи їх скарбницею вітчизняної літератури. Цих видатних особистостей пов'язували спільні інтереси. 19 січня 1854 р. митрополит писав, що із задоволенням прочитав два його рукописи. Ймовірно йшлося про рукописи «Политических писем», написані й опубліковані М. П. Погодіним у 1854 р., які користувалися значною популярністю в суспільстві.

У 2003 р. Свято-Тихонівським гуманітарним інститутом були видані вибрані твори, листи і спогади Філарета (Дроздова) [192]. Збірка містить деякі проповіді митрополита, його наукові праці, листування та церковно-адміністративні документи, які відтворюють картину життя Російської православної церкви у першій половині XIX ст. Значний інтерес становить порівняльна характеристика проповідницьких практик Інокентія (Борисова) і Філарета (Дроздова), опублікована в збірнику О. І. Яковлєвим і М. В. Сушковим.

Важливу групу наративних джерел складають спогади очевидців про діяльність південноукраїнських архієреїв. Життєдіяльність архієпископа Гавриїла (Розанова) найбільш повно відображена його учнем – протоієреєм С. А. Серафимовим, який використав власні спогади архієпископа, написані ним за його проханням [597, 598, 599]. У 1861 р. С. А. Серафимов передав автобіографію Гавриїла (Розанова) до редакції «ХЕВ», де вона була опублікована. У додатках протоієрей розмістив «Краткие сведения о последних днях и кончине преосвященного архиепископа Гавриила». Ці дуже короткі, але цінні відомості надіслав С. А. Серафимову архімандрит Желтиковського монастиря Платон, де 8 вересня 1858 р. помер Гавриїл (Розанов) [686].

Протоієрей С. В. Петровський опублікував біографічні матеріали Никанора (Бровковича) зі своєю передмовою, в яких відображено основні події життя архієпископа, що охоплюють період від його учнівських років до призначення ректором Казанської духовної академії [114]. У додатках представлено дев'ять статей архієпископа, які збереглися серед його паперів. Проте це видання не змогло охопити подальші події в житті архієпископа, в тому числі й період перебування на чолі Херсонської і Одеської єпархії.

У 1891 р., у зв'язку із смертю Никанора (Бровковича), був виданий збірник спогадів його сучасників, які засвідчили вагомий внесок архієпископа у розвиток Херсонської єпархії, освіти науки і культури. Серед авторів були відомі церковні та громадські діячі, зокрема: єпископ Єлисаветградський Мемнон (Вишневський), ректор Одеської духовної семінарії протоієрей Мартирій Чемена, професор богослов'я Новоросійського університету протоієрей Василь Войтковський, професор І. У. Палімпсестов та ін. [699].

Діяльність архієпископа Никанора (Бровковича) на чолі Одеської кафедри побічно згадував священник Ф. Милянєвський, який відзначив значний внесок архієпископа в розбудову єпархії, вагомість його наукових та проповідницьких праць [104, с. LXXXVI, XG, XGI.].

Олексій Іванович Маркевич у роботі, присвяченій 25-річчю Новоросійського університету, помістив власні спогади про викладачів богослов'я та історії церкви періоду свого навчання в університеті [83]. Окремим виданням вийшла його праця про науково-педагогічну діяльність професора кафедри церковної історії ІНУ М. Х. Красносельцева [84].

Найбільша кількість спогадів була присвячена постаті архієпископа Інокентія (Борисова). Спочатку публікації про нього мали скоріше характер некрологів. «Одесский вестник» першим повідомив про передчасну смерть архієпископа (26 травня 1857 р.) і опублікував коротку довідку про його життя, запозичивши дані з різноманітних джерел [136]. При цьому редакція допустила помилку, вказавши місцем народження Інокентія м. Севськ, а не Єлець. У подальшому цю помилку повторив Київський митрополит Макарій (Булгаков) під час вшанування пам'яті архієпископа на засіданні Другого відділення Академії наук у 1857 р. На це засідання Макарій (Булгаков) підготував біографічну записку, в якій відобразив деякі аспекти діяльності Інокентія [82]. Проте в ній бракувало інформації про початковий етап життя архієпископа, на що вказали члени Академії наук. Тож постало завдання подальших пошуків матеріалів про життя Інокентія, які мали бути передані його майбутньому біографу. Щоб заповнити цю прогалину брат архієпископа – Матвій Олексійович Борисов написав «Материалы для биографии покойного Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического», де поділився спогадами про дитячі та юнацькі роки ієрарха, період його навчання, формування світогляду тощо [757, арк. 1-9].

Це активізувало процес публікації спогадів сучасниками Інокентія. Одним із перших їх написав колишній учень Владики із Київської духовної академії, а потім протоієрей Херсонсько-Таврійської єпархії А. Г. Лебединцев [685]. Він розглянув науково-освітню роботу свого вчителя в КДА, наукову та релігійну діяльність на чолі Херсонської єпархії та діяльність у роки Кримської війни. Згодом він опублікував свої листи до Інокентія, написані під

час 11-місячної облоги Севастополя, в яких повідомляв архієпископа про всі події, що відбувалися на той час у місті [712]. У тому ж році на шпальтах «ХЕВ» надруковано спогади колишнього учня Інокентія – протоієрея О. Логіновського, про їхню спільну подорож до християнських святинь Криму (1857 р.), яка виявилась останньою в житті архієпископа. Автор детально описав кожний з її днів, підкреслюючи високу працездатність Інокентія [693].

У 1864 р., з ініціативи відомого історика, професора М. П. Погодіна, вийшла друком збірка спогадів, до якої були долучені обрані проповіді архієпископа [680]. Михайло Петрович, якого пов'язувала з Владикою 20-річна дружба, вважав його надзвичайно освіченою людиною, яка йшла в ногу з часом. Він опублікував «Послужной список Иннокентия, архиепископа Херсонско-Таврической епархии», де документально представлена біографія ієрарха. У подальшому протоієрей С. В. Петровський зробив до нього деякі уточнення та доповнення [581]. М. П. Погодін високо цінував героїзм Інокентія у роки Кримської війни: богослужіння в кафедральному Преображенському соборі під час обстрілу Одеси, подорожі до Криму, де незважаючи на небезпеку він провів ряд молебнів і благословив російську армію. Професор писав, що недоліки притаманні всім людям, але навряд чи були вони в архієпископа [680, с. 64]. Він звернувся до сучасників із проханням поділитися своїми спогадами про Інокентія (Борисова).

У відповідь на цю пропозицію з'явилися деякі публікації, автори яких були близько знайомі з архієпископом. Важливе місце серед них посідають спогади друга Інокентія – професора І. У. Палімпсестова [696, 697]. Він згадував про Владика як про всесторонньо обдаровану особистість, наділену великою працездатністю, блискучого вченого, богослова і при цьому людину чуйну, уважну і доступну для інших.

Через рік у журналі «Русская старина» були опубліковані «Записки Николая Никифоровича Мурзакевича». Автор представив свої спогади про Інокентія, з яким, за його словами, впродовж дев'яти років знаходився в

дружніх стосунках. Їх об'єднувала спільна праця в ОТІС та історико-археологічні дослідження в Криму. Проте лише М. Н. Мурзакевич дозволив собі вказати на негативні риси характеру архієпископа, які вважав недоліками. Серед них: «честолюбство, яке характерне для багатьох архієреїв, любов до грошей (хоча зазначав, що Владика був щедрим і завжди готовий на добрі справи)». Він писав, що «в стосунках архієпископ віддавав пріоритет знатним особам і не дбав про любов до себе простого люду, брався за багато справ, але не завершав їх. Навіть дар систематичної проповіді він перетворював у легку імпровізацію. Рідко бував на іспитах у семінарії» [695].

І. У. Палімпсестов був глибоко обурений цією публікацією, яку назвав наклепом, і відразу написав її спростування. Він досить емоційно дав вичерпну відповідь на кожне конкретне звинувачення в бік Інокентія. Як підтвердження високих достоїнств Преосвященного він долучив до своєї публікації уривок із книги О. Г. Завадовського, присвячений його спільній подорожі з архієпископом по землях Феодосійського повіту. Автор був особою абсолютно неупередженою по відношенню до Інокентія, але під час огляду повіту був приємно вражений позитивними якостями ієрарха та його чуйністю до простих людей [698].

Спогади про науково-освітню діяльність Інокентія на посаді ректора Київської духовної академії написав професор Ф. І. Титов, опублікувавши їх на сторінках академічного видання, де високо оцінив наукову роботу ієрарха в Академії [725, 726]. Автор не обійшов увагою і його наукову співпрацю з Київським митрополитом Євгенієм (Болховитіновим) та ректором Київського університету М. А. Максимовичем.

Промова відомого кримського краєзнавця, голови Таврійської вченої архівної комісії А. І. Маркевича, виголошена 15 грудня 1900 р. на засіданні Таврійської вченої архівної комісії з приводу діяльності Інокентія в Криму, дає значну уяву про зазначений напрям роботи архієрея і показує важливість його ролі у вивченні та відбудові християнських храмів [90].

Подорожні описи представлені записками подорожуючих землями півдня України. Серед них був Таврійський єпископ Олексій (Молчанов), який опублікував свої подорожні нотатки про першу подорож єпархією [678]. Вони передають враження автора і дають уяву про землі, населення та церковне життя Таврії на початку ХХ ст. Науковий інтерес становлять подорожні нотатки архімандрита І. Вечеркова, зроблені ним під час подорожі Катеринославською, Херсонською й Таврійською єпархією спільно з Гавриїлом (Розановим) [642]. Йому вдалось описати місцевість, людей, із якими вони спілкувались, храми, православні святині, навчальні заклади. Нотатки архімандрита важливі для дослідження загальних процесів, які відбувалися в південному регіоні у першій половині ХІХ ст., розглядаючи їх через призму мікроісторії.

Таким чином, виявлення й опрацювання корпусу рукописних та опублікованих документів дало можливість сформуванню репрезентативну джерельну базу, яка дозволила здійснити комплексне дослідження заявленої тематики.

1. 3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Дисертаційна робота ґрунтується на принципах регіональної історії, які є особливо актуальними для сучасних дослідників. Зростання наукового інтересу до проблем історії регіонів, яке розпочалося в кінці ХХ ст., пов'язано з процесом формування нових політологічних і культурологічних моделей сучасного розвитку в координатах опозиції «центр-регіон». У результаті зміни наукової парадигми відбулася актуалізація регіональної історії. Підтвердженням цього є орієнтованість чисельних гуманітарних досліджень на регіональну складову історичної науки.

Концептуальне значення для дослідження науково-просвітницької діяльності вищого православного духовенства Південної України, його внеску

в розвиток історичної науки й освіти та його ролі в конфесійних трансформаціях суспільства мають теоретичні засади, розроблені на основі праць Я. В. Верменич, О. І. Журби, Л. О. Зашкільняка, І. Д. Ковальченка, І. І. Колесник, Т. Ф. Литвинової, Т. М. Попової, П. С. Соханя, та багатьох ін. Вони дають можливість для дослідження зазначеної теми з позиції регіонального підходу. Поділяючи точку зору І. І. Колесник варто зазначити, що він є закономірним, оскільки регіональне вивчення принципово необхідне для установлення змісту процесів, що досліджуються в цілому. При цьому регіональний вимір дозволяє розглянути самотутнє як складову частину загального, локальне в контексті загальноісторичного та загальнокультурного й побачити всю багатовимірність та багатоаспектність явищ і процесів на місцевому та загальному рівнях [1277, с. 66].

Т. М. Попова підкреслює, що в структурі наукових досліджень сьогодення складаються нові напрями – регіонологія (регіоналістика, регіонознавство), провінціологія; відбувається формування категоріального апарату: робляться спроби експлікації цілого комплексу нових і старих понять, таких як краєзнавство, історичне краєзнавство, локальна історія, регіональна історія, місцева історія, провінціальна історіографія, регіональна історіографія; розширюється проблемне поле історико-регіональних досліджень і насичується новими підходами теоретико-методологічний апарат [1350, с 22]. На цьому тлі відбувається процес критичного переосмислення трактування регіону як провінції. У сучасній історичній науці під регіональною історією розуміється не лише історія окремих регіонів, але й історія їх взаємин з іншими регіонами. Такий підхід дозволяє побачити усю багатовимірність та багатоаспектність явищ і процесів на місцевому та загальному рівнях, уникаючи при цьому проблеми пріоритетів. Поєднання традиційних і нових підходів регіональної історії дає можливість для всебічного дослідження зазначеної проблеми.

У відповідності з прийнятою системою регіоналізації українського простору особливо вирізняється регіон Південної України, який у кінці XVIII – XIX ст. називався Новоросійським краєм. Він мав своєю політичну, економічну, релігійну й соціокультурну специфіку. У досліджуваній період важливим сюжетом історичного розвитку Півдня стали події, пов'язані з розвитком православної церкви і активною позицією вищого православного духовенства в релігійному, громадському, науковому та освітньому житті краю. Наукова спадщина південноукраїнського духовенства стала важливою складовою вітчизняної історії, а його просвітницька діяльність, націлена на становлення мережі духовних навчальних закладів, викладацьку роботу в світських навчальних закладах та зміцнення позицій православ'я в південноукраїнських єпархіях, сприяла розвитку освіти та православної церкви у загальнодержавній площині. Проповіді, бесіди і повчання архієреїв, виголошені в межах південних єпархій, увійшли до духовної скарбниці Російської православної церкви.

Специфіка дисертаційної роботи зумовила необхідність обґрунтування семантичного навантаження застосованого понятійно-категоріального апарату. Проведено термінологічний аналіз основних понять: «вище православне духовенство», «науково-просвітницька діяльність», «церковна історія», «церковна археологія», «місіонерство». Під терміном «вище православне духовенство» в поданому дослідженні розуміються представники двох вищих ступенів духовної ієрархії: третьої, до якої належать архієреї (у даному випадку: митрополити, архієпископи та єпископи) та другої (архімандрити, ієромонахи та протоієреї). Здебільшого вони мали вищу духовну освіту і належали до високоосвіченої еліти в стані духовенства. Частина архієреїв південних єпархій активно займалась науково-історичною діяльністю і залучала до неї протоієреїв і архімандритів. Науковий доробок зазначених духовних осіб значно збагатив історичну науку.

Термін «науково-просвітницька діяльність» у дисертаційній роботі означає широкий спектр наукової роботи вищого духовенства в площині археографії, церковної історії та церковної археології; популяризацію історичних знань серед населення; освітню, проповідницьку та місіонерську практики. У церковній інтерпретації ХІХ ст. «просвітницька діяльність» трактувалась як поєднання освітньої, проповідницької та місіонерської роботи духовенства. Тож у даному контексті вона не має нічого спільного з просвітництвом епохи Відродження як форми протистояння релігії.

«Церковна історія», як галузь історичного знання, займається дослідженням минулого в житті церкви, викладеного в хронологічній послідовності. Вона є однією із складових частин загальнолюдського розвитку, а тому не може бути ізольованою від загальної історії. Вище духовенство доклало чимало зусиль для вивчення церковної історії південних єпархій й оприлюднення своїх праць і виявлених рукописних документів. «Церковна археологія», як розділ археологічної науки, спеціалізується на пошуках і вивченні речових пам'яток, пов'язаних з історією церкви. У цій галузі історичної науки відзначилось вище духовенство Південної України, про що свідчать пошуки, реконструкція й збережені пам'яток християнства.

У дисертаційній роботі термін «місіонерство» трактується в традиційному розумінні. Насамперед це поширення представниками православ'я своєї віри серед населення, яке сповідує інше віровчення, та збереження своєї пастви від впливу сектантів та іновірців. Місіонерська діяльність вищого духовенства південних єпархій була націлена на збереження панівних позицій Російської православної церкви в поліконфесійному регіоні. Вживання зазначеної термінології є результатом її належності до певної історіографічної традиції.

Методологічний інструментарій роботи базується на загальноприйнятих у вітчизняній історіографії принципах наукового пізнання: історизмі, об'єктивності та системності. Принцип історизму дає можливість розглянути

історичні явища і процеси з позицій діалектики і вивчити взаємозв'язки між ними. За його допомогою досліджено історію становлення та розвитку єпархій, духовних навчальних закладів, наукових інституцій і висвітлено динаміку та особливості релігійного життя на теренах півдня України з кінця XVIII до початку XX ст. Застосування принципу об'єктивності дозволило здійснити критичну класифікацію джерел і визначити ступінь їх вірогідності. Це сприяло об'єктивному підходу в процесі дослідження науково-просвітницької діяльності духовенства, критичному осмисленню його наукового доробку і внеску в розвиток освіти. Принцип системності реалізується через розгляд інтелектуальних, релігійних та наукових зв'язків вищого духовенства з представниками громадськості, державних структур, науковцями та однодумцями на тлі міжнародних подій, реформаторської діяльності уряду, становлення та розвитку історичної науки та наукових інституцій. Наукові погляди ієрархів розглянуто в контексті їх власної позиції і впливу інтелектуального середовища та окремих особистостей.

Дисертаційна робота виконана в міждисциплінарному полі гуманітарного знання. Оскільки тема дослідження пов'язана з предметами інших наук, зокрема: релігієзнавством, історіографією, філософією, богослов'ям тощо, то вагомого значення в процесі дослідження набувають міждисциплінарний, історико-культурологічний, історико-антропологічний та комплексний підходи.

У сучасній історіографії широкого використання набуває реконструкція історіографічних образів на основі персонологічного підходу, який дає можливість розглянути біографічні аспекти окремих особистостей в інтелектуальному й церковно-релігійному контекстах. На його основі досліджено багатовекторну діяльність архієреїв: Євгенія (Булгаріса), Никифора (Феотокі), Гавриїла (Розанова), Інокентія (Борисова), Димитрія (Муретова), Феодосія (Макаревського), Порфирія (Успенського), Гурія (Карпова) та ін. Це дало можливість визначити їх внесок у розвиток

історичної науки, освіти, проповідницької та місіонерської практик та православної церкви в цілому.

Із основного дослідницького інструментарію важлива роль відводиться загальнонауковим й спеціальним (історичним і джерелознавчим) методикам. Найважливішими загальнонауковими методами, до яких звертається дисертантка, є історичний і логічний, аналізу та синтезу, сходження від конкретного до абстрактного і від абстрактного до конкретного.

У тісному взаємозв'язку із загальнонауковими використовуються спеціально-історичні методи: історико-генетичний, історико-типологічний, історико-порівняльний, історико-системний, описувальний, статистичний, генеалогічний, проблемно-хронологічний, періодизації та класифікації.

Завдання формування репрезентативної джерельної бази дослідження зумовило широке використання спеціальних джерелознавчих методів, зокрема: евристичного, герменевтичного, порівняльного, кількісного та текстологічного аналізу.

Евристичний метод дослідження знайшов широке застосування в процесі формування репрезентативної бази дисертації під час пошукової роботи в архівних та бібліотечних установах. Для аналізу виявлених історичних джерел та літератури застосовано метод аналізу та синтезу. Типологічні методи (класифікації та періодизації) задіяно при розгляді історіографічного доробку, узагальненні джерельної бази дослідження, визначенні на підставі комплексних критеріїв основних періодів у процесі розвитку південноукраїнських єпархій та діяльності вищого духовенства.

Метод текстологічного аналізу дозволив репрезентувати рукописні документи, які знаходились в незадовільному стані, з'ясувати незрозумілі місця та наявні лакуни. Для вирішення питання достовірності джерел використано герменевтичний метод. За допомогою описувального методу вдалося детально відтворити переважну більшість історичних сюжетів, пов'язаних із діяльністю вищого духовенства.

Важлива роль при дослідженні історичної діяльності ієрархів, націленої на пошуки та вивчення церковних старожитностей, належить ретроспективному методу. Історико-генетичний метод спрямований на аналіз розвитку. Він дає можливість показати причинно-слідчі зв'язки й закономірності історичного розвитку в їх послідовності й охарактеризувати перебіг історичних подій та діяльність окремих особистостей. За його допомогою простежено закономірності й передумови виникнення наукових товариств, основні напрями їх еволюції та участі духовенства в процесі їхньої діяльності.

Застосування статистичного, історико-порівняльного та історико-типологічного методів дало змогу розглянути спільні та відмінні риси у функціонуванні наукових товариств та установ на півдні України, визначити особливості їх наукової спадщини та специфіку співпраці з ними вищого духовенства. Ці методи застосовано також при дослідженні діяльності духовних навчальних закладів у південноукраїнських єпархіях. Історико-порівняльний метод використано при здійсненні порівняльного аналізу проповідницької діяльності архієпископів Херсонської єпархії, становлення та розвитку духовної освіти в різних єпархіях.

Користуючись проблемно-хронологічним методом дослідження вдалося структурувати текст дисертації, прослідкувати наукову та освітню діяльність духовенства у духовних і світських навчальних закладах. Одним із важливих методів, який застосовано при розгляді діяльності вищого духовенства є просопографічний. Його застосування дозволило відтворити основні напрями науково-просвітницької роботи архієреїв і розглянути їх у контексті розвитку наукових товариств і установ, з якими вони активно співпрацювали, духовних навчальних закладів, які виникли внаслідок їх активної діяльності. Це дало можливість прослідкувати зв'язки між ними і показати витоки формування наукових інтересів вищого духовенства.

Логічний та історико-системний методи сприяли дослідженню місіонерської роботи ієрархів на півдні України.

Комбіноване використання принципів, підходів і вище зазначених методів дослідження дало змогу дослідити особливості науково-просвітницької роботи вищого духовенства на тлі релігійних та історичних змін, які відбувалися в південному регіоні Російської імперії у зазначений період.

Здійснений аналіз історіографії, джерельної бази та методології дає підстави для підведення наступних підсумків.

Історіографічний огляд свідчить, що проблема науково-просвітницької діяльності вищого православного духовенства Південної України кінця XVIII – початку XX ст. не була предметом спеціального комплексного дослідження. Науковий доробок істориків дореволюційного, радянського та сучасного періодів містить значну кількість інформативних матеріалів, які попри фрагментарність вивченості проблеми, стали підґрунтям для розробки наукових завдань дисертаційної роботи.

Джерельна база дослідження є достатньо чисельною й репрезентативною. Проведений критичний аналіз дає підстави вважати її автентичною й достатньо вірогідною. Вона основана на комплексному використанні широкого кола документальних (нормативні документи, наукова та духовна продукція вищого духовенства, періодична преса) та наративних (епістолярна спадщина архієреїв, автобіографії, спогади, щоденники) документів, опрацьованих у рукописному та опублікованому вигляді. Більшість архівних документів, виявлених у архівосховищах і рукописних відділах наукових бібліотек України та Російської Федерації, вперше була введена до наукового обігу. Використання охарактеризованої джерельної бази дає можливість для різностороннього дослідження зазначеної наукової проблеми.

Дисертаційна робота ґрунтується на методологічних принципах регіональної історії, що дало можливість дослідити науково-просвітницьку діяльність вищого духовенства південного регіону на тлі складної взаємодії політичних, соціальних, культурних, релігійних та інтелектуальних процесів, які відбувалися на землях Російської імперії з кінця XVIII до початку XX ст. Комбіноване використання принципів, підходів і методів дослідження дало змогу вирішити поставлені в роботі наукові завдання.

РОЗДІЛ 2

ЕВРИСТИЧНА ТА ДОСЛІДНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВИЩОГО ДУХОВЕНСТВА

2. 1. Археографічна діяльність

На початку ХІХ ст., на тлі політичних подій, які мали місце в Російській імперії та країнах Європи, спостерігалась активізація наукового інтересу до історичних досліджень, яка відобразилась в значній кількості опублікованих праць. Нові наукові пошуки здійснювались через опрацювання та введення до наукового обігу виявлених комплексів документів. Наслідком цього процесу стала поява археографічних публікацій і становлення археографічної науки [1176, с. 5]. Особливість археографії, у контексті проблеми актуалізації джерельної бази історичної науки, за твердженням В. М. Хмарського, полягає у тому, що вона репрезентує вищу форму її історіографічного засвоєння – через здійснення археографічних публікацій. Адже внаслідок цього відбувається як тиражування, так і максимальне наближення історичного джерела як інформативної системи до споживача інформації [1423, с. 1, 2].

Появі традиції едиційних студій археографія завдячує діяльності Товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті (1804 р.), Петербурзької археографічної експедиції (1834 р.), Одеського товариства історії і старожитностей (1839 р.) і Київської тимчасової комісії для розбору давніх актів (1843 р.). Упродовж першої половини ХІХ ст. археографічна наука робила лише свої перші кроки. Про це свідчить відсутність загально вироблених правил щодо публікації документів. Домінуючою стала позиція Київської археографічної комісії, яка наполягала на дотриманні правил, за якими публікації документів повинні були точно передавати оригінал. Обов'язковими мали бути інформаційно-довідковий апарат видань, заголовки та легенди документів. Робота по впровадженню загальних правил публікації документів активізувалась лише на початку

XX ст. Наслідком стала поява правил за редакцією О. Лаппо-Данилевського (1922 р.), які на багато років визначили організацію едиційної роботи. Тож у першій половині XIX ст. рівень археографічних студій здебільшого залежав від професіоналізму дослідників, їх обізнаності зі станом історичної науки, бажань і вподобань [1176, с. 125, 152].

На період становлення евристичного етапу історико-археографічних студій припав початок наукової діяльності Катеринославського архієпископа Гавриїла (Василя Федоровича Розанова). Захоплення евристичною роботою зробило його одним із перших археографів Південної України. До кола наукових інтересів архієпископа належала історія Новоросійського краю та Запорозької Січі.

В. Ф. Розанов свого часу отримав освіту в Костромській та Свято-Троїцькій Лаврській семінаріях. У своїй автобіографії він писав, що з дитячих років завжди відчував велику жагу до знань та любов до науки, яку проніс через усе своє життя [591, с. 1]. Значною мірою це проявилось після призначення Гавриїла архієпископом Катеринославської, Херсонської і Таврійської єпархії (1828 р.), яка була однією з найбільших у Російській імперії. Впродовж наступних 20-ти років його життя було нерозривно пов'язане з Південною Україною. Росіянин за етнічним походженням, він палко полюбив цей край і став одним із перших його дослідників. Не маючи академічної освіти, Гавриїл завдяки своєму таланту, любові до науки і великій працездатності зробив для розвитку історичної науки стільки, скільки не вдавалося зробити наступним архієреям.

Біограф Гавриїла – С. А. Серафимов писав, що на формування в архієпископа стійкого наукового інтересу до історії вплинула багаторічна дружба з відомим церковним і науковим діячем – Київським митрополитом Євгенієм (Болховитіновим), який до того ж був істориком і бібліографом [721, с. 57]. Вони познайомились у 1810 р. у Вологді, де Євгеній (Болховитінов) на той час очолював архієрейську кафедру, і зберегли на все

життя тісні дружні стосунки, обмінюючись творчими планами та науковим доробком. У подальшому Київський митрополит доклав немало зусиль не лише для розвитку історичної науки, але й залучення до неї священнослужителів і студентів Київської духовної академії, частина з яких отримала призначення до південноукраїнських єпархій.

Цілком ймовірно, що перші наукові розвідки Гавриїла відбулися ще в період перебування на чолі Орловській єпархії, але початок серйозної наукової роботи розпочався в Катеринославі. Саме там він заявив про себе як про талановитого науковця. Архієпископ активно займався дослідженням історії православної церкви в Південній Україні і залучав до цього процесу священнослужителів. З цією метою здійснювалися археографічна робота, націлена на пошуки письмових джерел, вивчення пам'яток старовини і етнографії краю та інші види наукової роботи. Під керівництвом Гавриїла ретельно розбирались архіви духовної консисторії, Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря та багатьох церков єпархії. Найбільш цінні документи були опубліковані, інші – покладені в основу його наукових досліджень з історії південного краю [1250, с. 225-226].

У листах до архієпископа Інокентія (Борисова), датованих 1843 р., Гавриїл писав про свою наукову роботу в Катеринославі, підкреслюючи при цьому, що джерелами йому слугували не книги, а напівтрухлі аркуші монастирського архіву, в якому він, незважаючи на шкідливий пил, працював більше двох років [708, с. 8-11].

Наслідком евристичної роботи Гавриїла в архівах Самарського монастиря стала його перша робота «Историческая записка о Пустынно-Николаевском Самарском монастыре», яка вийшла друком у 1838 р. [385]. Автору вдалося знайти й опублікувати 21 акт, 10 із яких є оригіналами, що засвідчують печатки Коша Запорозької Січі. Це універсали, ордери і накази, які від імені кошових отаманів надсилались до монастиря. Документи дають можливість дослідити історію монастиря, проаналізувати його економічне

становище і господарську діяльність та стосунки із запорозькими козаками та їх старшиною.

Цей монастир знаходився поблизу колишньої Самарської Паланки. Копії листів запорозьких кошових отаманів дають підставу вважати, що заснований він був у період з 1672 по 1688 рр. Монастир був головною козацькою святинею, з якою пов'язані важливі сторінки історії запорозьких церков і українського козацтва. Монастирський чин богослужіння, започаткований тут у XVII ст., став взірцем для організації богослужіння в інших церквах, які діяли на козацьких землях. Відома обитель була й своїми добрими традиціями. При монастирі діяла школа, де могли отримати освіту не лише діти козаків, але й ті, що проживали в Гетьманщині та Правобережній Україні. Тут існувала бібліотека, де зберігалися рукописні та друковані книги XVII – XVIII ст.

Архієпископ детально простежив історію монастиря, виділяючи при цьому два періоди. Перший із них – від його заснування до зруйнування Запорозької Січі. Це час, коли монастир був духовною святинею козаків. Акти, які надсилали кошові отамани настоятелям монастиря свідчать про його залежність від Війська Запорозького, яке повністю забезпечувало захист монастирських володінь та господарства. У цій обителі, за згодою настоятеля ієромонаха Феофана, перебували престарілі запорозькі старшини: колишній кошовий Пилип Федоров, колишній військовий перекладач Іван Швидкий та ін. У 1775 р. там провів останні дні свого життя військовий писар Дмитро Романовський. На території монастиря поховані військовий суддя Мойсей Сухій та інші представники козацької старшини.

Другий період в історії монастиря розпочався з 1775 р., коли після зруйнування Січі він був приписаний до Києво-Межигірського монастиря (1777-1787 рр.) і зазнав низки змін, які позначились на його майновому становищі та економічній діяльності. Архієпископ розглянув наслідки відмежування монастирських земель, навів дані про кількість хліба, великої

рогатої худоби, овець, бджолиних вуликів тощо. Дотримуючись принципу історичної об'єктивності, архієпископ Гавриїл ретельно відстежив історію Самарського монастиря до ХІХ ст.: впродовж 1787-1791 рр., коли монастир знову отримав самостійність та з 1791 р., коли він належав дому Катеринославських архієпископів.

О. І. Журба відзначає високий рівень наукового археографічного оформлення зазначеної публікації. Гавриїл суміщав заголовок і легенду документа, де наводив його короткий зміст і зазначав, копія це чи оригінал. У разі оригіналу архієпископ вказував архівний номер та наявність печаток. У тексті дослідження наводиться багато уривків із документів не лише монастирського, але й консисторського архівів. Гавриїл виступив як кваліфікований археограф і вперше ввів до наукового обігу значний комплекс законодавчо-розпорядчих актів козацької старшини [1251, с. 229, 230].

Праця Гавриїла (Розанова) стала цінним джерелом для наступних поколінь дослідників. У подальшому вона була важливим підґрунтям для Катеринославського єпископа Феодосія (Макаревського), академіка Д. І. Яворницького, історика церкви В. О. Біднова, які продовжили вивчення монастирського архіву з метою більш повної реконструкції історії Пустинно-Миколаївського монастиря.

У 1853 р. Гавриїл опублікував ще один документ із козацької тематики – «Всепопданейшее донесение императрице Екатерине II, генерал-поручика Текелия, об уничтожении Запорожской Сечи» [361]. Він містить копії наказів, виданих упродовж 1 травня – 1 липня 1775 р. генерал-поручиком Текелі та генерал-майором Райзером, які розкривають план оточення та знищення Січі. Хоча зазначений документ має лише заголовок, а легенда, коментарі та примітки – відсутні, це не позбавляє його наукової цінності.

Документ дає можливість прослідкувати шлях пересування російського військового загону та його дії під час штурму Січі і розглянути перебіг подій, які мали місце в процесі цілеспрямованого знищення Запорозької Січі.

Росіянами були захоплені військова артилерія, запаси боєприпасів, канцелярія та все майно Коша, а кошовий отаман П. Калнишевський, писар І. Глоба і суддя П. Головатий – заарештовані. Архієпископ звертав увагу на той факт, що генерал Текелі написав своє донесення імператриці 6 липня 1775 р. із табору при Січі, яка вже була фактично зруйнована.

Дещо іншої думки стосовно проблеми зруйнування Запорозької Січі дотримувався професор В. О. Біднов. Він не мав духовного сану, проте отримав блискучу духовну освіту: закінчив Херсонське духовне училище (1885-1889 рр.), Одеську духовну семінарію (1889-1896 рр.) та Київську духовну академію (1898-1902 рр.) зі ступенем кандидата богословських наук. Його кандидатський твір був присвячений становищу православної церкви в Польщі та Литві. Після закінчення КДА Василь Олексійович впродовж року працював викладачем історії в Астраханській духовній семінарії, а потім добився переведення до Катеринославської духовної семінарії, де викладав історію, філософію, психологію та деякі інші предмети гуманітарного циклу. Одночасно з викладацькою він займався науковою діяльністю й зарекомендував себе серйозним дослідником історії церкви [1406, с. 514-526]. На основі архівних матеріалів Катеринославського губернського правління він спростував тезу про повне зруйнування Січі [635, с. 176-177]. Автор звернув увагу, що в низці опублікованих робіт з історії запорозького козацтва є суттєві неточності. Їх причину він вбачав у тому, що автори не були знайомі з повним комплексом джерел по даній проблематиці. Зокрема, А. О. Скальковський писав, що «генерал-поручик Текелій 5 червня 1775 р. вступив на Січ і заарештував старшину і конфіскував її майно. Він розорив Січ так, що жодної балки не залишилось на місці» [1372, с. 196]. На думку В. О. Біднова це не зовсім відповідало дійсності. Він вважав, що зруйнування Січі в прямому розумінні цього слова не було. Спочатку її перейменовано в м. Покровське, і вона стала осередком тимчасового правління на чолі з підполковником Норовим, а з 21 липня 1776 р. там було відкрито канцелярію Слов'янської

провінції. Усе майно куренів: крамниці, шинки, льохи залишилось неушкодженим і перейшло до російської державної скарбниці. Лише через п'ять років, після перенесення адміністративного центру до Нікополя, козацькі будівлі були зруйновані, а Покровське перейшло у власність генерального прокурора князя Вяземського. Автор зазначив, що після захоплення Запорозької Січі російськими військами постраждало приватне майно лише кошового Петра Калнишевського, військового писаря Івана Глоби, судді Павла Головатого та ще декількох десятків старшин і козаків, які не бажали підкоритися московському уряду та змиритися з думкою про знищення Війська Запорозького. Він навів дані про матеріальний стан козацької старшини, який був досить пристойним і висловив версію, що кошти від продажу конфіскованого майна були використані в процесі колонізації південноукраїнських земель [622, с. 59-60].

Н. Д. Полонська-Василенко, погоджуючись з наведеною гіпотезою В. О. Біднова, вважала, що від дій російських чиновників постраждала не лише незначна частина козацької старшини, але й багато козаків, яких звинуватили в різних «пороках»: злочинності та опорі російському уряду. Їх, і навіть тих, хто з ними спілкувався, притягнули до судової відповідальності і фактично пограбували. Із 1775 р. почалося примусове переселення козаків з їх зимівників до великих слобод, де вони були під наглядом урядовців. У процесі цього переселення багато майна було втрачено, не кажучи вже про старі садки, пасіки та різні пожитки [1348, с. 247-248]. Таким чином, розорення Запорозької Січі, з одного боку, негативно позначилось на матеріальному становищі колишніх запорожців, а з іншого – сприяло поповненню державної скарбниці, частина коштів з якої виділялась на економічне освоєння півдня України.

Гавриїл (Розанов) поклав початок усній археографії в Україні – галузі науки, яка займається збиранням, записом, збереженням, систематизацією і науковою обробкою усних історичних джерел [1250, с. 310]. У 1842 р. він

опублікував науково опрацьовану розповідь колишнього запорожця Микити Коржа [395]. Ця праця була написана у 1831 р. внаслідок тривалого спілкування з колишнім козаком, який мешкав поблизу Катеринослава. Архієпископ, разом із ректором Катеринославської семінарії архімандритом Іоакопом Вечерковим, неодноразово зустрічались з М. Коржем, слухали його спогади про минуле козацьке життя, про Запорозьку Січ, її устрій, традиції, права і закони козаків, їх побут тощо. Усі розповіді старого козака вони детально записували, а потім їх систематизували і редагували. У результаті виникла рукописна книга, яка містила цінні матеріали, що відтворювали історію запорозького козацтва, зберігаючи при цьому дух епохи й особливості української мови автора.

Микита Корж згадував Запорозьку Січ над річкою Підпільною, де на початку XIX ст. знаходилось селище Покровське, назва якого походить від Покровської запорозької церкви. У своїх спогадах він зумів яскраво передати правову систему на Січі, яка базувалась на звичаєвому праві, і різні види покарань за ті чи інші провинності. Розповідаючи про звичаї та обряди козаків М. Корж змалював зовнішній вигляд запорожців, в тому числі їх зачіску, одяг, зброю, характер та особливості повсякденного життя. На особливу увагу заслуговує його розповідь про релігійність козаків, їх любов та відданість православній церкві. Вони любили прикрашати свої храми, шанували церковні свята, в яких завжди брали саму активну участь. На думку старого козака не було в Російській імперії ризниці кращої, ніж у запорозькій Покровській церкві. Гавриїл навів перелік церковних речей, які в сумі становили 841 одиницю. Серед них: Євангелій, кованих сріблом і прикрашених дорогоцінним камінням – 11, хрестів срібних і дерев'яних у срібному окладі – 37, лампад висячих срібних і позолочених – 29, великих срібних панікадил – 4, підсвічників – 40, риз на іконах срібних і позолочених – 16, іншого церковного начиння – 208 одиниць [395, с. 39-40]. Звертається

увага на традицію запорожців заповідати своє майно після смерті на користь церкви та монастиря.

Гавриїл помістив у своїй книзі й спогади М. Коржа про «атакування» Січі та її повне оточення російськими військами під командуванням генерала Текелі. У таких умовах козацька старшина на чолі з отаманом П. Калнишевським прийняла рішення про безпідставність опору. Старшину відправлено до Петербурга, а козаки, завдяки своїй винахідливості, зуміли обманути пильність Текелі й в переважній більшості покинути Січ. Там на значний час залишилась російська військова присутність і встановлені російські порядки. За свідченнями М. Коржа Січ не була повністю зруйнована, але припинила своє існування як твердиня Війська Запорозького [395, с. 44-55].

Певну увагу в своїх спогадах М. Корж відвів подорожі Катерини II по Новоросії. Він був безпосереднім очевидцем процесу закладання фундаменту церкви в Катеринославі, в якому брали участь російська імператриця та архієпископ Амвросій (Серебреников).

Записавши спогади колишнього запорожця, Гавриїл не поспішав із їхньою публікацією. Із рукописної книги було зроблено декілька копій і навіть у такому вигляді вона користувалася значною популярністю. Цілком ймовірно, що архієпископ планував скористатися цими матеріалами як джерелом для подальшого дослідження історії козацтва.

Можливим поштовхом для видання цієї книги став приїзд до Катеринослава в 1835 р. чиновника з особливих доручень Новоросійського генерал-губернатора М. С. Воронцова – А. О. Скальковського, який отримав завдання обстежити місцеві архіви з метою пошуків документів для дослідження історії півдня України. Катеринославський архієпископ надав молодому досліднику практичну допомогу. Він ознайомив його не лише з церковними архівами, але й з власним зібранням, у тому числі й з книгою оповідань М. Коржа. А. О. Скальковський отримав її копію, яку в

скороченому варіанті, без дозволу Гавриїла, не посилаючись на джерело інформації видав у 1838-1839 рр. в «Журнале Министерства Народного Просвещения» [1370, 1371]. При цьому він довільно змінив текст оригіналу, скоротив його і прибрав збережені в записі Гавриїла численні українізми, що привело до русифікації тексту і низки неточностей [647, с. 13-14]. Незадоволений таким перебігом подій архієпископ змушений був змінити свої наміри відносно публікації рукопису і в 1842 р. видав його в оригінальному варіанті в Одесі. В передмові автор надав короткі відомості про М. Коржа та про обставини, при яких були записані його спогади.

Сам А. О. Скальковський писав, що під час перебування в Катеринославі він працював у місцевих архівах і скористався послугами архієпископа Гавриїла, який зустрів його доброзичливо і надав практичну допомогу. Всю інформацію по історії краю в період 1751-1764 рр. він отримав із архіву архієпископа [373, с. IV].

Археографічне відрядження А. О. Скальковського тривало всього чотири місяці, впродовж яких він досліджував різні архіви Новоросійського краю. Звичайно, що за такий короткий проміжок часу він не міг ще й зустрічатися з М. Коржем і записати його спогади. Та цього й не потрібно було робити, так як у Катеринославі він отримав копію рукописної книги Гавриїла, якою скористався сам, а потім подарував її М. С. Воронцову, який проявляв неабиякий інтерес до історії [630, с. 273-274].

В. О. Біднов справедливо вважав, що підтвердженням авторства Гавриїла є той факт, що після публікації ним «Устного повествования запорожца Н. Л. Коржа», А. О. Скальковський не обурився і не заявив, що архієпископ скористався його працею. Одеське товариство історії і старожитностей, членами якого були як Гавриїл так і А. О. Скальковський, теж не висловило ніяких сумнівів стосовно того, що цей твір написаний саме Гавриїлом [630, с. 274-275].

Опублікована архієпископом робота відразу отримала значний резонанс у суспільстві і позитивну рецензію науковців. Серед перших її рецензентів був професор В. Григор'єв, який підтвердив, що один із останніх запорозьких козаків Микита Корж помер у 1835 р. у 104 роки в селі Михайлівка Катеринославської губернії, але до кінця свого життя зберігав здоров'я, прекрасну пам'ять і яскравість спогадів. Його розповіді покладено в основу роботи Гавриїла, який мав за мету зберегти їх для потомків, нічого не змінюючи, навіть вирази старого козака. Видавши їх окремою книгою, архієпископ допоміг М. Коржу воскресити для історії знищену Запорозьку Січ і врятував її від іншої смерті – смерті забуття [1206].

Високу оцінку роботі Гавриїла дав професор В. О. Біднов, який з великою повагою ставився до його наукової спадщини [346, с. 19]. У вступній частині свого твору В. О. Біднов навів біографічні дані архієпископа і приділив значну увагу його особистості. Він підтвердив високий ступінь достовірності опублікованого архієпископом документу, звіривши його з іншими джерелами з історії Запорозької Січі та підкреслив його наукову цінність. Він звернув увагу на належний рівень археографічної культури в процесі редагування розповіді М. Коржа і збереження особливостей української мови колишнього козака [647, с.8].

Н. Д. Полонська-Василенко, в свою чергу, високо оцінила наукову значимість дослідження В. О. Біднова, яке збагатило українську історіографію Запорозької Січі. При цьому вона зазначила, що автор більше уваги приділив проблемі авторства документу, ніж його внутрішньому змісту [1347, с. 250].

Дійсно, починаючи з 1912 р. В. О. Біднов досліджував питання про роль Гавриїла в процесі роботи над «Устным повествованием». Він змушений був вступити в полеміку з С. А. Нікітіним, який на сторінках «Русской правды» опублікував ряд статей під заголовком «Екатеринославская старина». До кожної статті наводився підзаголовок – «по подлинным рукописям современника, историографа Екатеринославского края и Запорожья Никиты

Коржа». З цього приводу професор В. О. Біднов 25 вересня 1912 р. виступив із доповіддю на засіданні Катеринославської вченої архівної комісії. Він стверджував, що ніяких рукописів, написаних рукою самого М. Коржа просто не існує. Розповіді колишнього козака записані відомим істориком південного краю архієпископом Гавриїлом (Розановим). Безумовно С. О. Нікітін використав рукописний варіант «Устного повествования», написаний Гавриїлом. Текстологічний аналіз рукопису, яким користувався С. Нікітін показує, що її автором не міг бути неосвічений М. Корж. Мова рукопису, звороти та окремі вирази вказують на те, що вона написана людиною, яка добре володіла літературною мовою 20-30-х рр. XIX ст. Свідчення свідків: безпосереднього учасника записів розповідей М. Коржа архімандрита І. Вечеркова, дружини регента архієрейського хору А. Н. Молчанової, професора Одеського Рішельєвського ліцею, з 1839 р. секретаря Одеського товариства історії і старожитностей М. Н. Мурзакевича підтверджують довготривале спілкування Гавриїла з колишнім запорожцем і наявність рукописного варіанту книги, яку архієпископ за своєю звичкою не поспішав видавати [630, с. 265-288].

У 1925 р. до претендентів на авторство спогадів М. Коржа долучився О. Стороженко, який видав «Спомини про М. Л. Коржа». Ґрунтовно дослідивши цей твір, В. Біднов дійшов висновку, що його автор ніколи не бачив колишнього козака і не розмовляв із ним, а видані ним «Спомини» є не що інше, як український переказ тексту, написаного Гавриїлом. Тому він пропонував поставитись до цього автора як до талановитого белетриста, який на основі історичного документу написав художній твір, що привернув увагу до джерела з історії Запорозької Січі та сприяв популяризації козацької тематики [647, с. 25-27].

«Устное повествование», видане Гавриїлом стало важливим джерелом для подальших дослідників Південної України та історії запорозького козацтва. На нього неодноразово посилалися в своїх історичних працях

А. О. Скальковський [1372, с. 139, 141-143], Д. І. Яворницький [1444, с. 258-259], М. Владіміров [1185, с. 31-35] та ін.

До археографічного доробку Гавриїла (Розанова) належить публікація «Грамоты Петра I, 14 октября 1704 года» [382]. Знайдену ним копію цього документу архієпископ передав до ОТІС. Оригінал зазначеної грамоти Товариству відшукати не вдалося, а декілька примірників копій знаходились у приватних осіб. Після порівняння деяких із них з'ясувалось, що варіант, наданий Гавриїлом, був найбільш точним і мав найменшу кількість помилок і неточностей, допущених при переписуванні з оригіналу. Тож саме він і був опублікований в «Записках» ОТІС. Дана публікація має лише один компонент археографічного оформлення документа – заголовок, та це не позбавляє її наукової цінності.

Не зважаючи на те значення, яке займали історичні дослідження в житті архієпископа, він не створив своєї наукової школи. Проте в нього були деякі помічники і учні. Найбільш яскравим, але поодиноким прикладом може слугувати С. А. Серафимов, який ще в період навчання в Маріупольському духовному училищі звернув на себе увагу Гавриїла. Він походив із сім'ї грецького священика, який в XVIII ст., переселився з Криму до Маріуполя. Архієпископ завжди проявляв до греків особливу симпатію і любив говорити з ними їх мовою. Під час навчання в Катеринославській духовній семінарії, а потім Київській духовній академії С. А. Серафимов знаходився під покровительством Гавриїла, який поступово залучав його до наукових досліджень. Будучи студентом КДА він отримував від свого покровителя завдання, орієнтовані на пошуки речових пам'яток старовини [710, с. 240]. Після завершення навчання С. А. Серафимов міг залишитись в Академії викладачем грецької мови, проте виконуючи побажання Гавриїла прибув до Одеси (1845 р.), де спочатку був призначений настоятелем Покровської церкви і викладачем училища для дівчат-сиріт духовного звання при жіночому Архангело-Михайлівському монастирі [939, арк. 4].

В Одесі, під впливом архієпископа, розпочалася серйозна наукова робота С. А. Серафимова. Одним із її аспектів було дослідження раннього християнства на землях Херсонської і Таврійської єпархії. Значну увагу протоіерей приділяв пошукам і публікації документальних матеріалів із даної проблематики. Розглядаючи його діяльність у складі ОТІС, В. М. Хмарський дійшов висновку, що в 60-ті роки XIX ст. С. А. Серафимов був одним із найактивніших археографів Товариства, який займався пошуками джерел із історії церкви та перекладами рукописів із грецької мови, якою він добре володів [1424, с. 204-207]. На його думку початок археографічної діяльності протоіерея припав на 1867 р., коли він зумів правильно датувати рукописне грецьке Євангеліє (XI ст.) на основі нерозбірливо написаної приписки до нього і подати це у вступній частині публікації зазначеного джерела.

У подальшому С. А. Серафимову вдалося виявити значний корпус документів, які дали можливість репрезентувати невідомі раніше епізоди історії Сурозької та Готфійської єпархій в Криму [601, 606]. У своїх публікаціях автор навів перелік і стислий зміст окремих джерел і 11 приміток до них.

У 1868 р. протоіерей проявив себе як фахівець камеральної археографії [1424, с. 206-207]. За дорученням Одеського товариства історії і старожитностей він зробив опис двотомної збірки рукописних матеріалів з історії Південної України, зібраної свого часу архієпископом Гавриїлом, супроводжуючи її вступною приміткою [609]. Збірка містить рукописні акти, знайдені архієпископом, значну кількість археологічних відомостей про давні християнські пам'ятки Криму та документів, пов'язаних із історією Корсунського і Бізюкова монастирів. Документи в збірці розташовані в хронологічному порядку і мають такий важливий елемент археографічного оформлення як заголовки. У першому томі наведено перелік документів із 128 позицій, які охоплюють період із 1738 по 1799 рр. Другий том містить 69 позицій, які відносяться до першої половини XIX ст.

У 1875 р. С. А. Серафимов опублікував переклад листів єрусалимського патріарха Полікарпа до Катеринославського архієпископа Іова (Потьомкіна), де йшлося про таганрозький Свято-Троїцький монастир, який підпорядковувався патріарху (1815 р.) [1228, с. 202-203]. Вони містили цінну інформацію стосовно діяльності архієпископа і проливали світло на стан монастиря. Недоліком публікації можна вважати переклад лише тих уривків із листів, які на думку протоієрея мали науковий інтерес. При цьому грецький текст узагалі не був опублікований.

Значну увагу роботі з архівними документами приділяв протоієрей С. В. Петровський, який після завершення навчання в Санкт-Петербурзькій духовній академії зі ступенем кандидата богословських наук (1888 р.) отримав призначення до Одеси [961, арк. 8-9]. До кола наукових інтересів протоієрея входили пошуки джерел із церковної історії, зокрема в архівах Херсонської духовної консисторії, які він широко використовував при написанні своїх праць. У 1901 р. він опублікував виправлення та доповнення до «Послужного списку архієпископа Херсонско-Таврического Иннокентия (Борисова)», зроблені ним на основі архівних документів [581]. У передмові автор дав коротку характеристику церковно-археологічної діяльності архієпископа впродовж 1848-1857 рр., націлену на створення російського Афону в Криму. Це проявилось у пошуках джерел з церковної історії в патріаршому Константинопольському архіві, у Ватикані, Відні і Петербурзі та відновленні деяких монастирів, скитів, святилищ та церков на території Кримського півострова. С. В. Петровський вперше ввів до наукового обігу ряд цінних документів, які доповнюють біографію архієпископа. Умовно їх можна поділити на три групи. До першої з них відносяться листи та повідомлення наукових установ і товариств, які обрали Інокентія своїм дійсним чи почесним членом. Друга група джерел містить свідчення про численні нагороди архієпископа за адміністративну та церковну діяльність. Третю групу складає незначна за чисельністю епістолярна спадщина. Робота С. В. Петровського

стала важливим джерелом для дослідження науково-релігійної діяльності архієпископа Інокентія.

Евристична робота посідала важливе місце в науковій діяльності архімандрита, в подальшому єпископа Порфирія (Успенського). Після закінчення Петербурзької духовної академії він отримав призначення до Одеського Рішельєвського ліцею, де впродовж 1831-1833 рр. працював законовчителем. З Одесою пов'язаний початок його кар'єрного росту в галузі освіти та становлення як наукового діяча. Цьому сприяла дружба з відомими в місті богословами та церковнослужителями, які поділяли наукові погляди Порфирія. З деякими із них – протоієреями Петром Єгоровичем Казанським і Михайлом Карповичем Павловським та дипломатом, письменником, теологом і меценатом Олександром Скарлатовичем Стурдзою – він зберіг дружні взаємини на довгі роки. Особливо тісні та плідні стосунки єднали Порфирія з О. С. Стурдзою. Обоє захоплювалися візантинознавством, грецькою словесністю та історією. Любов до історії та філософії зародилася в Успенського ще у підлітковому віці під час навчання в духовному училищі при Костромській семінарії. Проте будучи студентом СПб.ДА він втратив інтерес до філософії, визнавши її «безтолковою, бунтівною і шкідливою», а любов до історичної науки проніс через все життя.

Під час перебування Порфирія в Одесі О. С. Стурдза запропонував йому зайнятися дослідженням історії християнського Сходу. Олександр Скарлатович рекомендував кандидатуру архімандрита віце-канцлеру графу Нессельроде для виконання таємної місії в Єрусалимі, мотивуючи цей вибір тим, що Порфирій добре знав грецьку мову й мав досвід спілкування із закордонними одновірцями. Успенський повинен був під виглядом паломника відвідати Палестину, встановити контакт із православним духовенством і схилити його на бік Росії. Перед поїздкою до Єрусалиму він отримав розпорядження Синоду про чотирьохмісячну зупинку в Одесі, щоб вдосконалити свої знання з новогрецької та італійської мов і зібрати

попередню інформацію про становище православної церкви на Сході [100, с. 8, 9, 13]. Значну допомогу в виконанні даного завдання надав О. С. Стурдза, про що Порфирій 20 червня 1843 р. зробив короткий запис у своєму щоденнику [515, с. 141-142].

Під час першої подорожі до Єрусалима (1845-1846 рр.) Порфирій займався переважно науковою роботою, здійснюючи експедиції в Єгипет, Сирію, Лівію, до Синайської пустелі та на Афон, де збирав стародавні рукописи, книги, монети і вивчав пам'ятки історії. Особливо привабливим для Порфирія був Синай, який уявлявся невичерпним джерелом старожитностей. У 1845 р., під час відвідування Синайського монастиря св. Катерини, який на відміну від більшості стародавніх православних святинь ніколи не грабували, архімандрит знайшов знаменитий рукописний Синайський кодекс Священного Письма, датований IV ст. Він складався з неповного списку Старого Завіту, усього Нового Завіту, Послання апостола Варнави і частини «Пастиря» Єрми. Таким чином, за 15 років до К. Тишендорфа Порфирієм (Успенським) була знайдена і описана основна частина рукописної грецької Біблії – знаменитого Синайського кодексу (Codex Sinaiticus) [523]. Зміст цього документу дав підставу архімандриту вважати, що він має певні відхилення від догматів істинного православ'я.

Доктор історичних наук протоієрей Олексій Марченко дотримується точки зору, що Порфирій був непримиримим критиком неперевіраних фактів, які мали місце в популярній афонській історії. Він один із перших застосував критичний метод у дослідженні історичних джерел, розроблений Є. Голубинським і О. Карташовим, в області церковного сходознавства. Найбільш яскраво критичний підхід при аналізі історичних матеріалів простежується в працях Порфирія, присвячених історії Афону [1309].

Погляди архімандрита далеко не завжди адекватно сприймалися представниками вищого духовенства та чиновниками. На захист Синайського кодексу виступив колишній міністр народної освіти, в подальшому відомий

мандрівник і дослідник християнського Сходу Авраам Сергійович Норов, який був переконаний у хибності оцінки цього джерела, даної архімандритом [128].

У 1862 р. Синайський кодекс був виданий у Петербурзі німецьким професором К. Тишендорфом, з яким Порфирій вів довгу полеміку. У листах до професора архімандрит вказував конкретні місця в документі, де чітко простежувалось відхилення від ортодоксального православ'я [711]. Попри розбіжності поглядів на цей документ, Порфирій поважав свого вченого опонента, підтримував із ним контакти і неодноразово посилав йому власні твори і стародавні манускрипти. Зокрема, він віддав йому із власної колекції синайський палімпсест, а К. Тишендорф подарував Порфирію декілька листів із видання Синайського кодексу, на одному з яких зберігся його дарчий підпис [1392].

Наукові пошуки на Афоні, які тривали майже рік, були плідними для архімандрита. Там він описував грамоти Константинопольських патріархів, стародавні акти, монастирські статuti, копіював слов'янські та грецькі надписи на монастирських приміщеннях, гробницях, хрестах та іконах, вивчав пам'ятники церковної архітектури та іконопису [517, с. 3].

Після повернення до Петербурга Порфирія болісно вразила байдужість церковних бюрократів до результатів його наукової роботи. 19 грудня 1846 р. він писав у листі до О. С. Стурдзи про те, що урядовців у першу чергу цікавили зовсім не наукові звіти, а можливості для реалізації російської політики на Сході [100, с. 187].

Під час другої подорожі на Схід на чолі Російської Духовної Місії архімандрит основну свою увагу знову зосередив на науковій роботі. Для цього він відвідав Південну Палестину, Єгипет, Сирію та Синай. Члени Місії збирали документальні матеріали, які допомагали досліджувати історію православної церкви на Сході. У монастирі Святої Катерини на Синаї Порфирієм був складений каталог грецьких рукописів монастирської

бібліотеки, який став першим науковим каталогом найдавнішої бібліотеки православного Сходу. Наслідки його наукової діяльності знайшли своє втілення у низці цінних книг та безлічі статей, які стосувалися історії християнського Сходу, й були надруковані свого часу в різних духовних періодичних виданнях [111, с. 343].

У 1850 р. Порфирій здійснив переклад з грецької документу про постанову Константинопольського собору щодо утвердження патріархату в Росії, який був опублікований в «Трудах КДА» [513].

У зв'язку з початком Кримської війни архімандрит Порфирій 8 травня 1854 р. змушений був залишити Єрусалим. По дорозі до Росії він зупинився в Афінах для ознайомлення з пам'ятками старовини, в Венеції, Мілані, Римі, Флоренції та Генуї – для вивчення архітектури та живопису.

У Петербурзі лише завдяки активній підтримці княгині Є. П. Витгенштейн, яка належним чином представила архімандрита членам царської родини, він отримав можливість опрацювати зібрані наукові матеріали та підготувати їх до друку. Протекція великого князя Костянтина Миколайовича дозволила йому ще раз відвідати Схід у складі спеціальної експедиції.

Період перебування на Сході розтягнувся на три роки (1858-1861 рр.). Вони були дуже плідними для наукової діяльності архімандрита, про що він писав у своєму листі до княгині Є. П. Витгенштейн [711, с. 694-695]. Упродовж листопада 1858 – лютого 1859 рр. архімандрит працював у знаменитому Іверському монастирі. Там йому вдалося зробити одне з найважливіших відкриттів – знайти збірник бесід святителя Фотія, патріарха Константинопольського, серед яких було дві проповіді, прочитані під час облоги Константинополя руським князем Аскольдом у червні 860 р. Через декілька років Порфирій опублікував бесіди Фотія з російським перекладом і коментарями в «Трудах КДА» [1302].

Протягом трьох років, проведених на Сході архімандрит зібрав багатий матеріал з церковного живопису. В листі до великої княгині Марії Миколаївни, датованому 18 квітня 1861 р., він повідомляв, що виконав її доручення і описав вцілілі на Афоні стародавні пам'ятки священного живопису і звірив їх з грецьким оригіналом, представленим у творах ієромонаха Дионісія Аграфеога про церковний живопис. Він висловив готовність видати зібрані ним матеріали, присвятивши їх Марії Миколаївні [1139, арк. 2-3].

12 серпня 1860 р. Порфирій з дозволу царя обминаючи цензурний догляд, привіз до Одеси свою унікальну бібліотеку, зібрані ним рукописи і колекцію стародавніх ікон [711, с. 694].

У подальшому єпископа турбувала доля його унікальної бібліотеки рукописів, написаних грецькою, російською, арабською, сирійською, церковнослов'янською, грузинською та іншими мовами. Він не хотів, щоб колекція рукописів потрапила за кордон, тож відмовлявся від багатьох пропозицій, що надходили від зарубіжних бібліотек та приватних осіб. У 1889 р. її придбала Петербурзька Державна публічна бібліотека [1302].

У Відділі рукописів Російської Національної Бібліотеки зберігається рукописний варіант статті О. А. Дмитрієвського «Наши коллекционеры рукописей и старопечатных книг – профессор В. И. Григорович, епископ Порфирий Успенский и архимандрит Антонин Капустин», написаної орієнтовно після 1903 р. У ній автор представив своє бачення діяльності Порфирія як «збирача давніх рукописів». Попри те, що єпископ збагатив фонди бібліотеки величезною збіркою дорогоцінних рукописів за незначні кошти, які до того ж йшли не на власні потреби, а до Академії наук для посмертного видання його численних наукових творів, О. А. Дмитрієвський негативно оцінив його методи пошукової роботи. Він писав, що Порфирій з дитячою відвертістю розповідав у своїх працях про те, як він під час перебування в Синайському монастирі знайшов рукописну перлину –

євхологій пергаментний VII ст. (а ймовіріше перших століть) і спокійно поклав до свого дорожнього баулу. Цим скарбом літургійної писемності він, начебто, неодноразово хвалився в своїх творах і залучив його до збірки рукописів, яка була передана до бібліотеки.

О. А. Дмитрієвський відверто звинувачував Порфирія в некоректному ставленні до рукописів: «Він вирізав листи з їх датами, цінними в художньому та історичному відношенні мініатюрами для відтворення історії християнської іконографії. Часто під вирізкою він олівцем писав дату і підпис: «Читав архімандрит Порфирій Успенський». Таких поміток у кращих рукописах, які знаходяться в Афоні, Солуні, Єрусалимі, Каїрі та на Синаї можна зустріти велику кількість. У деяких випадках вони є підставою для справедливих дорікань з боку сьгоднішніх господарів тих чи інших рукописів, які вже досить підозріло і навіть вороже ставляться до вчених, які приїждять до них з науковою метою» [732, арк. 1-2].

Аналогічної точки зору дотримувався й М. Н. Мурзакевич, який в листі від 6 березня 1878 р. писав архімандриту Антоніну в Єрусалим: «Єпископ Порфирій привіз до Одеси свою багатотомну роботу про Афон. Він продовжив традицію покійного професора В. І. Григоровича, який виривав листи із Афонських рукописів, на що я маю точні докази» [1040, арк. 1-2].

Порфирій у щоденниках і листах писав про свою клопітку наукову роботу з рукописними джерелами. Зокрема, в листі до княгині Є. П. Вітгенштейн (23 серпня 1860 р.) він ділився враженнями про п'ятимісячне перебування в Єрусалимі, де вивчав стародавні рукописи і один із них повністю переписав. При цьому архімандрит підкреслював, що «перли не скоро дістаються з дна моря, а тому ця роботи потребує багато часу і сумлінності» [711, с. 694-695].

Варто звернути увагу на той факт, що Порфирія дуже часто супроводжували плітки та недобррозичливість з боку його оточення. Цілком ймовірно, що причини цього були пов'язані з рисами характеру архімандрита:

щирістю, правдивістю та наполегливістю в роботі. Він не терпів неправду, гостро і сміливо виступав проти свавілля чиновництва, яке він називав «бабою-ягою, кістяною ногою», що приносило йому багато неприємностей [711, с. 691]. Він досить сміливо висловлював думку про необхідність заміни Св. Синоду в Росії на патріархат, про необхідність радикальних змін в єпархіальному управлінні, про вдосконалення викладання в навчально-духовних закладах тощо. Зокрема, у розмові з князем О. М. Горчаковим (майбутнім міністром зовнішніх справ) він відверто висловив свою позицію щодо недопустимості підпорядкування російської церкви і її Св. Синоду світським державним структурам та стосовно імперських намірів російського уряду на Сході, які здійснювалися під прикриттям ідеї православної єдності [520, с. 317]. Ця щирість негативно позначилось на його становищі. Офіційний Петербург досить стримано і прохолодно зустрів Порфирія після його повернення зі Сходу. Петербурзький митрополит Никанор і обер-прокурор Синоду О. П. Толстой не розуміли потягу архімандрита до наукових досліджень і засуджували його [521, с. 46].

Серед представників церковної ієрархії, які розуміли і підтримували наукову діяльність Порфирія, були архієпископ Інокентій (Борисов) та митрополит Філарет (Дроздов), з якими він мав зустріч у 1846 р., відповідно у Харкові та Москві [1152, с. 15].

Інокентій (Борисов) високо оцінив наукові здобутки архімандрита. У листі до О. С. Стурдзи від 26 жовтня 1846 р. він писав про важливість подорожі Порфирія (Успенського) на Схід та його науково-дослідницьку роботу в східних церквах і монастирях [1029, арк. 10-11]. Та й сам архімандрит відчував підтримку і науковий інтерес до його роботи з боку Інокентія, що його дуже тішило [1140, арк. 41].

Археографічна діяльність приваблювала не лише представників вищого духовенства. Археографічним спрямуванням відрізняються деякі роботи викладача Сімферопольської духовної семінарії О. В. Іванова. Прикладом

може слугувати публікація документів із архіву канцелярії Таврійського губернатора, які частково репрезентують процес розселення розкольників у Таврійські губернії. До них належать ордер князя Потьомкіна-Таврійського Правителю Катеринославського намісництва генерал-майору Синельникову, датований 26 лютого 1788 р., згідно з яким старовірам відводилось земля на лівому березі Дніпра біля річки Конської для будівництва там монастиря. О. В. Іванов опублікував деякі листи ігумена розкольницького Корсунського монастиря Іосафа до графа П. Зубова, доповідь останнього Катерині II стосовно поселення старовірів і виділення їм землі біля містечка Нікополь, резолюцію імператриці та розпорядження Зубова правителю Таврійської області Жегуліну (16 травня 1796 р.) про переселення старовірів до урочища Фролово і виділення їм трьох тисяч десятин землі. Всі документи мають заголовки. Публікації передують невелика вступна стаття автора, де коротко представлена історія появи розкольників у межах Таврії [45].

Священик О. В. Гроздов у 1888 р. опублікував на сторінках «ИТУАК» документи із архіву Таврійської духовної консисторії, які відносяться до історії Херсонського монастиря [41]. Ця публікація не містить вступу та будь-яких коментарів, проте всі документи мають такий елемент археографічного оформлення як заголовки. Вони охоплюють період з 1848 по 1861 рр. і розташовані в майже повній хронологічній послідовності. Цінність роботи полягає в тому, що наведений комплекс джерел дає можливість прослідкувати процес відродження духовних святинь Криму. Знайдені О. В. Гроздовим документи лягли в основу його дослідження історії Херсонського монастиря Св. Володимира.

Традицію публікації документів, започатковану Гавриїлом (Розановим), достойно продовжив професор В. О. Біднов. Він тісно співпрацював із духовенством і плідно займався дослідженням історії церкви та духовної освіти в Катеринославській єпархії. Тож не можливо оминати увагою хоча б деякі з робіт дослідника. Важливим напрямом наукової діяльності вченого

була історія українського козацтва та Запорозької Січі. Значний комплекс документів, виявлених ним в архівах губернського правління, Катеринославської духовної консисторії та Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря ліг в основу чисельних публікацій із зазначеної проблематики. Переважну більшість з них представляли археографічні роботи із наведенням текстів документів і короткими коментарями до них.

Чи не найбільшою збіркою документів із історії козацтва стали «Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений», опубліковані В. О. Бідновим у 1913 р. на сторінках «ЛЕУАК» [636]. Для цієї публікації характерним є високий рівень едиційного виконання, на що вказує ґрунтовний вступ, що складається з археографічної передмови та докладного історичного нарису щодо стану запорозьких земель у перші роки після скасування Січі. Кожен із 13-ти документів має заголовок і легенду. А. В. Бойко вважав, що опублікований В. О. Бідновим комплекс документів і на сьогодні є найбільшим зібранням як за представництвом, так і за інформативними можливостями. Він розкриває процес організації та утворення адміністративних установ у повітових центрах Новоросійської губернії та ставлення їх до запорозьких зимівників впродовж 1775-1776 рр. [1176, с. 142]. Вказані документи дають можливість проаналізувати розвиток церковного будівництва на колишніх козацьких землях і позицію духовенства щодо відкриття Слов'янської провінційної та Саксаганської воєводської канцелярій і переселення козаків із зимівників до міст і слобод.

В інших археографічних працях В. О. Біднова історія козацтва тісно пов'язана з історією православної церкви на теренах Запорозьких Вольностей. Про це свідчить публікація ним документів із архіву Катеринославської духовної консисторії про церковний устрій на Запоріжжі [636] та діяльність деяких запорозьких священнослужителів [628, 645]. Характерною особливістю цих робіт стала не просто традиційна для В. О. Біднова подача тексту документів, але й їх аналіз. Зокрема, дослідник опублікував деякі

біографічні відомості про січового архімандрита Володимира Сокальського та священика Феодора Фоміча. І. І. Лиман вважає, що наведені факти дають підставу стверджувати, що В. Сокальський і Ф. Фоміч прислужилися царській владі, а тому після ліквідації Нової Січі вони не лише не зазнали утисків, але й отримали ряд привілеїв від нової адміністрації регіону [1298, с. 15].

Значна кількість археографічних публікацій В. О. Біднова присвячена історії Катеринославської духовної семінарії, де він працював викладачем. Він увів до наукового обігу значну кількість документів, що висвітлювали початковий етап її розвитку (1777-1813 рр.), який найменше розроблений в історіографії [623, 631, 634]. Публікації супроводжуються вступом та певними коментарями.

Серед едиційних студій професора важливе місце займають відомості про архів Катеринославської духовної консисторії та Катеринославську єпархію [626]. Автор не лише описав фонди архіву, стан збереження документів, навів анотацію значної кількості архівних справ, але й зазначив використання архівних матеріалів Гавриїлом (Розановим) та Феодосієм (Макаревським).

Таким чином, представники вищого православного духовенства Південної України та окремі історики церкви зробили помітний внесок у становлення та розвиток археографічної науки. Пальма першості серед них по праву належить архієпископу Гавриїлу (Розанову), який започаткував традицію усної археографії в Україні.

2. 2. Вивчення та збереження речових пам'яток

Найбільша кількість церковних старожитностей знаходилась на території Криму, який здавна вважався колискою християнства на Русі. За переконаннями духовенства саме з цими землями пов'язаний початок проповідницької діяльності апостола Андрія Первозванного, поява перших

християнських проповідників Святих Климента і Мартина, прийняття християнства київським князем Володимиром Святославовичем [423, с. 409]. Упродовж віків на півострові діяла безліч храмів і монастирів, від більшості яких залишились одні руїни, які перебували в стані запустіння та забуття.

Цілеспрямовані пошуки речових пам'яток церковної історії на теренах Південної України розпочалися на початку 30-х рр. XIX ст., коли архієпископ Гавриїл (Розанов) ініціював проведення історичного дослідження стародавніх християнських пам'яток у містах Криму: Феодосії, Керчі, Судаку, Старому Криму та навколишній місцевості. Вже тоді архієпископ та його помічники зіткнулися з проблемою, яка полягала в тому, що значна кількість церков і монастирів знаходилась в занедбаному стані, а то й зовсім була зруйнована. Так у Феодосії вдалося описати лише вісім уцілілих церковних храмів. Під час спілкування зі старожилами з'ясувалось, що в місті, яке налічувало раніше до 30 тисяч осіб, були й інші церкви, які повністю зруйновані турками під час війни, а тому частково залишилися лише в народній пам'яті. Значна частина церков Старого Криму також перетворилася на руїни. Архієпископ описав стародавню церкву Іоанна Предтечі, що знаходилась в Керчі, та її визначні пам'ятки. Він датував її X ст. і вважав найдавнішою на території Криму. Вона, як і багато інших, була покинута греками і майже зруйнована. Ця церква була кам'яною і мала досить значні розміри: її висота сягала семи сажнів, ширина становила три і довжина шість сажнів. Іконостас виготовлений з горіхового дерева, оздоблений прекрасною різьбою, позолотою і стародавнім живописом. У середині храму знаходилися чотири мармурові колони висотою чотири аршини. Серед визначних пам'яток Гавриїл відзначив грецьке Євангеліє та Апостол, написані на пергаменті, давньогрецькі ікони Божої Матері, Іоанна Предтечі та Варвари Великомучениці, три литих підсвічника з жовтої міді та дві мармурових колони з грецькими надписами [387, с. 324].

М. Н. Мурзакевичу, який двічі відвідав цю церкву, вдалося прочитати ці надписи і перекласти на російську мову. Вони вказують на поховання там

невідомих Кіріака і Костянтина. Крім цього М. Н. Мурзакевич описав «Апостола», про якого згадував архієпископ. Цей давньогрецький манускрипт, який добре зберігся, він датував XII-XIII ст. Його обсяг складає 243 сторінки і лише деякі з них у середині тексту відсутні. Він містить: «недільні антифони», «читання з діянь Апостольських» і на завершення – «апостоли», які читаються в дні святих [106, с. 627].

О. І. Журба, розглядаючи наукову діяльність Гавриїла, звернув увагу на його плани здійснити серію історико-церковних нарисів про християнські старожитності, які збереглися не лише в Феодосійському, але й в інших повітах Криму. Проте вони не були реалізовані [1255, с. 45-46]. Дослідник висловив припущення, що затримка пов'язана з проведенням подальшої пошукової роботи архієпископа [1251, с. 232].

Проте в наступній своїй публікації, яка з'явилась через три роки, О. І. Журба, на основі залучення нового комплексу джерел, зазначив, що обстеження християнських старожитностей Криму було завершено архієпископом приблизно в 1831-1832 рр. Про це свідчить «Ведомость о количестве древних греческих церквей, находящихся в Симферопольском уезде, в коих богослужений не бывает», автори якої – протоієрей Федір Цобнакіан, священник Олексій Компанійцев і діловод Яків – описали за завданням Гавриїла 57 церков. Цілком ймовірно, що архієпископ обіцяв читачам «ЗООИД» продовження свого нарису, маючи на увазі саме цю відомість. Проте її наукової обробки і публікації з невідомої причини так і не відбулося [1255, с. 48].

Архівні документи, які зберігаються в Санкт-Петербурзькому філіалі архіву Російської Академії Наук дають підставу стверджувати, що пошуки церковних старожитностей на Кримському півострові Гавриїл здійснив до 1834 р. Там зберігається оригінал розлогого листа, надісланого архієпископом 3 серпня 1834 р. на ім'я П. І. Кеппена. Він містить відомості про стародавні грецькі церкви Криму, які знаходились на землях Симферопольського та

Феодосійського повітів. Гавриїл визнавав, що кількість інформації про півострів, викладена ним у попередньому листі, була недостатньою, а тому, на прохання Петра Івановича, надіслав йому «Список древних греческих церквей в Крымском полуострове, существовавших и существующих ныне» [1129, арк. 150-175]. Дослідженню підлягали церковні старожитності Сімферопольського та Феодосійського повітів і Старого Криму. Гавриїлу (Розанову) вдалося описати 94 стародавні грецькі церкви. До них відносились діючі на 1834 р. храми, напівзруйновані та ті, від яких залишилися лише руїни або згадки старожилів [1217, с. 260]. У представлених матеріалах зазначено приблизну дату їх побудови, описано зовнішній та внутрішній вигляд і визначні пам'ятки, що збереглися в цих храмах. Під час польових досліджень чимало інформації було отримано від місцевих жителів, які пам'ятали історію зруйнованих православних святинь і охоче ділилися своїми спогадами.

Арсеній Іванович Маркевич писав, що за дорученням Гавриїла опис старожитностей Сімферопольського повіту, які належали церквам Алушти та інших міст, склав священник Іаков Черняєв. При цьому Арсеній Іванович посилався на справу 587 (1830 р.) Таврійського губернського архіву «Об отысканном в д. Алуште камне какого-то греческого патриарха (известная находка в Партените) и других древностей» [1328, с. 288].

Вже на початку 1830-х рр. Гавриїл мав значний комплекс джерел з історії християнської церкви на землях Криму. У 1844 р. він опублікував лише частину знайдених матеріалів, які торкалися Феодосійського повіту [387, с. 320-324]. Решта документів, де містяться дані про 65 церковних храмів Сімферопольського повіту, залишилися не опублікованими. У другому томі «Сборника Гавриила, архиепископа Екатеринославского, Херсонского и Таврического», серед описаних 69 документів є матеріали про давні християнські пам'ятки Криму: відомості про кількість церков у Феодосійському та Сімферопольському повітах, записка про християнські

старожитності Кримського півострова та інші, які залишилися в рукописному вигляді [609, с. 318, 320].

Деякі рукописи Гавриїла та документи, не включені до його публікацій, зберігаються в ІР НБУ ім. В. І. Вернадського [1034]. Частина з них введена до наукового обігу сучасними істориками. Вони представляють наукову цінність для репрезентації церковної історії півдня України, в тому числі й Криму.

Діяльність Гавриїла, націлена на пошуки стародавніх грецьких храмів і монастирів активізувала процес збереження та відродження християнських пам'яток його послідовниками. Найбільш активним із них став наступник Гавриїла на чолі Одеської кафедри – архієпископ Інокентій (Борисов), під безпосереднім керівництвом якого розпочалося відродження християнських святинь Криму. Проте, на відміну від свого попередника, Інокентія цікавив не лише опис християнських пам'яток, а й безпосереднє вивчення їх на місці з метою подальшої реконструкції.

Вже під час свого першого знайомства з Херсонсько-Таврійською єпархією (1848 р.) Інокентія прикро вразив контраст між християнським минулим Криму і побаченою занедбаністю храмів. Він звернувся до місцевого православного населення з пропозицією, яка полягала в об'єднанні всіх зусиль для відбудови стародавніх православних святинь [90, с. 5-6]. Свій проект реконструкції християнських пам'яток, надісланий до Св. Синоду, Інокентій виклав у «Записке о возобновлении древних святых мест по горам Крымским» [398]. Ця робота планувалась без будь-якої державної дотації, що мало сприяти зростанню авторитету православ'я, передусім в очах іновірців і, можливо, зближенню кримських мусульман із християнами. Збереження пам'яток старовини від остаточного зруйнування архієпископ вважав почесною справою кожної освіченої людини. Адже подорожуючим кримськими горами приємно було б замість руїн, які наводять лише смуту та розчарування, знайти обитель для відпочинку душі та тіла [1390, с. 35].

На кримських землях знаходилась значна кількість визначних пам'яток давнього християнства. Найбільш значимими серед них, за свідченням ігумена Євгенія (Еклітейнга) були: 1) Успенська скеля, біля Бахчисараю, ознаменована наявністю на ній чудотворної ікони Божої Матері, яку здавна шанували не лише християни, а й іновірці. Під скелею існувала давня висічена в ній церква Успенія Богоматері з багатьма келіями. Ця церква, згідно переказам, була кафедрою православних митрополитів Готфійських, поки останній з них у 1783 р. не переселився до Маріуполя. 2) Стародавня грецька церква Св. Великомучениці Анастасії з цілющим джерелом при ній, яка знаходилась між Чатирдагом і Бахчисараєм. 3) Джерело Св. Безсрібників Косьми і Даміана, яке знаходилось під самим Чатирдагом і славилось своїми цілющими властивостями. Навіть татари настільки шанували його, що впродовж року більше 400 сімей відвідували це місце, а 1 липня – в день пам'яті Св. Безсрібників – привозили до джерела особливо хворих, які поверталися до своїх домів нерідко будучи зціленими. 4) Урочище Кизилташ, біля Феодосії, де біля джерела в печері, переховувався Св. Стефан Ісповідник, архієпископ Сурозький. 5) Катерлезька пустинь, біля Керчі, ознаменована чудесами Георгія Побєдоносця. 6) Стародавня церква Св. Матвія в Судацькій долині. 7) Цілюще джерело Предтечі і Хрестителя Господнього Св. Іоана, біля селища Комари. 8) Давня церква, висічена в Інкерманській скелі, де знаходився в ув'язненні Св. Климент, папа Римський. 9) Херсонес Таврійський, який по праву вважається найбільшою святинею християнства в Криму, де у X ст. прийняв хрещення князь Володимир. Усі зазначені пам'ятки на середину XIX ст. фактично перебували в руїнах [758, арк. 3-4].

Отримавши дозвіл від Св. Синоду (1850 р.), Інокентій організував роботи в Криму, націлені на пошуки і відновлення давніх християнських святинь і утворення там самостійної митрополії, так званого «Російського Афону».

Епістолярна спадщина Інокентія показує налагоджену ним організацію процесу відбудови християнських святинь Криму. Архієпископ призначав на службу до Сімферополя, Севастополя та Ялти випускників КДА, які ставали його помічниками в цій справі. У 1848 р. настоятелем Севастопольської Петропавлівської церкви і благочинним Севастопольського церковного округу призначено протоієрея А. Г. Лебединцева. Одночасно він став довіреною особою Інокентія у питанні вивчення і реконструкції християнських пам'яток Херсонеса та Інкермана і будівництва нових храмів і монастирів. У своїх листах до архієпископа він повідомляв про археологічні розкопки старовинних християнських храмів у Херсонесі та про знайдені там реліквії, які мають історико-археологічне значення. У свою чергу Інокентій просив його залучати всіх, кого можливо, до процесу відновлення святинь Херсонесу. Особливу надію він покладав на співпрацю з генерал-майором Захаром Андрійовичем Аркасом, який мав досвід археологічних розкопок. У даній ситуації важливого значення набували практичні навички і акуратність в ході розкопок, що давало можливість відновити первісний вигляд церкви [684, с. 57-58]. Про сумлінність А. Г. Лебединцева, проявлену в процесі реконструкції храмів у Херсонесі та Інкермані свідчить оголошена йому архіпастирська подяка (1851 р.) [1221, с. 245-246].

Завдяки клопотанням Інокентія були відновлені деякі монастирі, скити, храми та церкви Криму. Згідно з розпорядженням Св. Синоду першою мала бути відбудована стародавня грецька святиня – Бахчисарайський Успенський скит. У подальшому планувалося відродження церкви Св. Анастасії біля Качі-Кальон, церкви на території Херсонеса, яка вважалась місцем хрещення князя Володимира, джерела Савлух-Су, де збереглась пам'ять про святих Косму і Даміана, середньовічного Георгієвського монастиря між Севастополем і Балаклавою та церкви Св. Матвія біля генуезької фортеці в місті Судак [1157, с. 126].

Звичайно, що усі стародавні грецькі святині, описані свого часу Гавриїлом (Розановим) не могли попасти в поле зору Інокентія. Та він і не прагнув йти протореним шляхом. Архієпископа вабили не теоретичні розробки, а практична робота. Однак спочатку він зібрав інформацію про церкви Кримського півострова. Про це свідчить архіпастирська подяка, виголошена ним у 1848 р. протоієрею кафедрального Олександро-Невського собору м. Сімферополь Михайлу Кононовичу Родіонову, за ґрунтовно здійснену роботу по опису всіх церков Криму [805, арк. 5]. У серпні 1850 р. він особисто відвідав деякі святі місця, щоб вивчити їх на місці. По гористій, порослій лісом місцевості Владика пішки дійшов до джерела Косьми і Даміана, яке знаходилось у верхів'ї Альми та джерела Св. Анастасії на р. Качі, оглянув руїни Інкермана та Херсонеса біля Севастополя.

15 серпня 1850 р. Інокентій узяв участь в урочистому відкритті Успенського скиту, який мав об'єднати навколо себе кіновії і стати прообразом Афону на кримській землі [684, с. 45-47]. План його розбудови він склав ще в 1848 р. і своєчасно потурбувався, щоб для потреб скиту були відведені земельні угіддя, які пожертвували йому місто Бахчисарай та деякі приватні особи. З ініціативи Інокентія архімандритом відновленого монастиря став Полікарп (Радкевич), якого він відкликав із Києво-Печерської лаври. Полікарп отримав освіту в КДА, служив у Духовно-навчальному відомстві, потім довгий час очолював Російську місію в Афінах і багато подорожував по святих місцях Сходу. Він був відомий своїм благочестивим життям, яке стало запорукою його мудрого управління скитом [90, с. 8]. Інокентій дуже цінував архімандрита і завжди говорив про нього з особливою теплотою. Життя скитників було дуже тяжким і архієпископ дякував Бога, що той послав йому Полікарпа, який живучи в кам'яній холодній скелі, всіляко підтримував і наставляв інших іноків [1191, с. 685].

До відновлення Бахчисарайського Успенського скиту долучився протоієрей М. К. Родіонов, за що отримав чергову архіпастирську подяку в 1851 р. [805, арк. 7].

В Успенському скиті та в кіновіях проживало по 9 ченців і 20 послушників. Враховуючи той факт, що кількість православних на кримських землях була незначною, допускалося проживання в кіновіях поряд з ченцями й представників чорного духовенства. Білому духовенству, яке мало свої сім'ї, було б важко жити в диких, необжитих місцях і відбудовувати церкви. Тим паче, що засоби для життя іноків добували власною працею та через пожертви віруючих. У зв'язку з тим, що вони не могли забезпечити відповідний рівень життя іноків, більшість кіновій після освячення була взята на державне забезпечення [1155, с. 103].

Інокентій вимагав від своїх підлеглих детального звіту про хід робіт по відновленню християнських храмів. Про це свідчать численні листи ченців і священнослужителів, надіслані архієпископу з Криму. Серед них повідомлення ієромонаха Володимира із Севастополя (1851 р.) про проведені роботи по відновленню Кіновійської стіни, воріт для в'їзду в церковний двір та каплиці з дерев'яним визолоченим хрестом [749, арк. 18-19].

У 1851 р. Імператорське Археологічне Товариство, визнаючи всю важливість наукових здобутків Інокентія (Борисова), обрало його своїм почесним членом. Виражаючи свою вдячність з цього приводу, архієпископ писав, що його завжди цікавили пошуки старожитностей. Тому він із великим задоволенням займається археологічними дослідженнями в південному краї, який має безліч пам'яток старовини [982, арк. 33-37]. На цей час Інокентій мав 11-річний досвід співпраці з Одеським товариством історії і старожитностей, дійсним членом якого він став 14 березня 1840 р. [982, арк. 2]. Особливо плідною ця співпраця була в період археологічних досліджень, націлених на пошуки храму, в якому прийняв хрещення київський князь Володимир Святославович. Не викликає сумнівів, що Інокентій був добре знайомий з

результатами археологічних досліджень, проведених у Херсонесі в 1827 р. за наказом адмірала Грейга. Тоді, під безпосереднім керівництвом лейтенанта Крузе, були здійснені розкопки чотирьох церков, одна з яких, що знаходилась у центральній частині городища, була найбільшою і мала форму рівнокінцевого хреста, а тому отримала назву хрестоподібної. Знайдені при ній античні знахідки, в тому числі й дорогоцінні прикраси, мармурові колони і мозаїка, вказували на належність до ранньохристиянської епохи і були датовані V-VI ст. [1207, с. 9-10]. Лейтенант Крузе зробив детальний опис цієї церкви. Він звернув увагу на велику чудово відполіровану квадратну нішу перед вівтарем, яка виглядала як дзеркало і зберегла блиск рожево-червоної фарби. Позаду неї знаходилась цистерна з трубою, через яку надходила вода з міського водопроводу. Це вказує на наявність купелі, де відбувалося хрещення. До того ж церква знаходилась поблизу незабудованої площі, яка мала розміри 2 200 кв. сажень. Згідно з описом Нестора-літописця аналогічно виглядала церква Св. Василя, де хрестився князь Володимир [1434, с. 60].

Адмірал Грейг першим ініціював спорудження церкви в пам'ять про прийняття християнства князем Володимиром. У 1829 р. він отримав дозвіл від Миколи I на її будівництво та на всеросійську підписку для зібрання необхідних для цього коштів. У 1845 р. була створена Комісія для будівництва храму, в розпорядженні якої на цей час знаходилось 119 504 крб. 29 коп. сріблом, зібраних внаслідок добровільних пожертв. Частина коштів із 1837 р. виділялась на будівництво храму кн. Володимира на центральному схилі Севастополя, де, згідно з вказівкою російського імператора Миколи I, відбулася закладка храму [1434, с. 59, 61].

Інокентій (Борисов) дотримувався іншої точки зору щодо місця спорудження храму Св. Володимира. У зверненні до Св. Синоду (1849 р.) він вказував на залишки чотирьох храмів, знайдених під час археологічних розкопок у Херсонесі, найбільший з яких визнано соборним, де прийняв хрещення князь Володимир. Автором цієї гіпотези був М. Н. Мурзакевич,

який в 1836 р. оглянув місце розкопок. У подальшому її підтримали відомий дослідник херсонеських розкопок Дюбуа де Монпере та архітектор Авдєєв. Останній детально описав план церкви, складений архітектором Медведєвим під час розкопок у Херсонесі графа Уварова [878, арк. 21-23]. Інокентій визнав наведені докази цілком слушними і висловив пропозицію відновити хрестородібну церкву відповідно до її початкового вигляду, що стане найкращим пам'ятником Володимирову хрещенню. Архієпископ передбачав будівництво нової церкви зі збереженням архітектурних особливостей давньо-візантійських храмів IX ст. за взірцем залишків розкопаної церкви [878, арк. 12].

Теза про прийняття християнства князем Володимиром саме в знайденій хрестоподібній церкві має досить суб'єктивний характер. Подальші розкопки на території Херсонеса дали можливість знайти залишки інших церков. Про одну з таких знахідок З. А. Аркас 30 березня 1851 р. повідомив Н. М. Мурзакевича, прохаючи, щоб він довів цю інформацію до відома Інокентія (Борисова). Церкву на руїнах Херсонеса частково відкопав лейтенант Шемякін, який самочинно шукав цінні старожитності. Ця церква знаходилась на відстані 120 сажнів від хрестоподібної, біля самого моря. Попереднє обстеження свідчить, що вона за своїми розмірами і внутрішнім убранством значно перевищувала ту, яку планував відбудувати архієпископ. Попри невелике положення та значне зруйнування знайденої церкви, З. А. Аркас вважав, що важко буде вирішити, в якій із них насправді хрестився князь Володимир. Разом із рапортом, він надіслав до ОТІС складений ним план церкви, малюнки знайдених там фресок і уламки мармуру [108, арк. 33-35].

У 1853 р. під керівництвом графа О. С. Уварова, який з дозволу Інокентія здійснював археологічні розкопки в Херсонесі, була відкопана велика і багата базиліка, що знаходилась біля самого берега моря. Про це відразу повідомив архієпископа Інокентія ігумен Василь. Він писав, що граф

О. С. Уваров 7 листопада почав розкопки, в результаті яких майже відразу знайшов верхівки мармурових колон і уламки деяких постаментів [969, арк. 52].

У своєму листі до Інокентія (6 грудня 1853 р.) О. С. Уваров коротко описував хід розкопок і знайдені старожитності: чотирикутну плиту, де раніше знаходився престол, 22 монети часів Романа I, вітвар та іконостас, що прикрашені мармуром. Два ряди колон перетинали всю церкву, посередині якої знаходився церковний поміст, вимощений мармуровими плитами і з боків прикрашений мозаїкою. Подібний пам'ятник не має аналогів на території Російської імперії. У зв'язку з наступом холодів розкопки довелося зупинити і дослідження базиліки не було доведено до кінця. Охорону знахідок і фундаменту приміщення О. С. Уваров доручив настоятелю Петропавлівської церкви Арсенію Лебединцеву. У подальшому археологічні роботи там були продовжені К. К. Косцюшко-Валюжиничем, Р. Х. Льопером і В. А. Кутайсовим. Як показали останні дослідження, Уваровська базиліка була збудована не раніше VII ст., неодноразово перебудовувалась і діяла як храм впродовж значного періоду [1403, с. 528-529]. Її відкриття внесло додаткові сумніви щодо справжнього місця хрещення кн. Володимира. Сам О. С. Уваров не вважав, що відкрита ним церква є саме тією, де прийняв хрещення князь. Однак Преосвященний Гермоген, Ф. Ф. Лашков, О. Л. Бертъє-Делагард та деякі інші дослідники були переконані, що Володимир міг хреститися лише в самій великій і красивій церкві, якою й була на їх думку відкрита графом базиліка [878, арк. 24-34]. Проте археологічні розкопки в Херсонесі продовжувались, тож кожен із великих знайдених храмів міг претендувати на цю роль.

Зазначені знахідки ніяким чином не вплинули на наміри Інокентія (Борисова). У відповідь на клопотання архієпископа, імператор 19 березня 1852 р. дозволив передати духовному відомству 36, 5 десятин землі на території городища Херсонеса та його околиць і 20 десятин в Інкермані. У

травні того ж року була створена спеціальна єпархіальна комісія для прийому земельних ділянок, до якої увійшли Інокентій (Борисов), архімандрит Полікарп (Радкевич) і два ієромонаха – Василь і Віссаріон [1403, с. 525]. Інокентій влаштував на території городища кіновію, що на думку А. І. Маркевича в подальшому ускладнювало проведення там археологічних розкопок [1328, с. 294]. Тоді ж, згідно з розпорядженням Інокентія, відбулися розкопки фундаменту хрестоподібної церкви. Вони були проведені ієромонахом кіновії Василем (Юдіним) спільно із членами ОТІС М. Н. Мурзакевичем і З. А. Аркасом, які зняли план цієї церкви та житлових приміщень, які знаходились поруч [1207, с. 16]. Наслідком проведеної роботи стала доповідна записка М. Н. Мурзакевича про відбудову Херсонеської церкви, де на основі власних польових досліджень і залученої літератури, обґрунтовано належність хрестоподібної церкви до стародавніх християнських храмів. Незаперечним доказом слугували внутрішня архітектура приміщення та залишки фундаменту. Автор був впевнений, що фундамент церкви був побудований із розібраного старовинного язичницького храму, на що вказують великі продовгуваті чотирикутні камені та обломки колон Іонійського ордену. Подібні християнські храми знаходились в Італії та Абхазії, які побудовано за часів благочестивого Іустиніана. Спочатку хрестоподібна церква в Херсонесі була соборною, про що свідчать прибудовані покої. Вона була названа в честь одного з перших проповідників християнства в Херсонесі Таврійському (310 р.) єпископа Василя. М. Н. Мурзакевич вважав, що саме в цій церкві прийняв хрещення князь Володимир і відбудовувати її необхідно в строгій відповідності до її первісного вигляду [969, арк. 42-45]. Виконуючи доручення Інокентія, єпархіальний архітектор Отто та М. Н. Мурзакевич розробили проект реконструкції храму, який архієпископ у 1853 р. особисто представив на розгляд Синоду [878, арк. 12].

Ще одним підтвердженням достовірності запропонованої версії про місце хрещення кн. Володимира стала знахідка фундаменту великого будинку, який стояв праворуч від хрестоподібної церкви, та стіни з перегородками за віттарем. Це давало підставу стверджувати, що були відкопані царський терем і царицина палата, які знаходились там у відповідності з літописом. Про це відкриття 6 листопада 1853 р. написав Інокентію ігумен Василь (Юдін), який був довіреною особою архієпископа і регулярно доповідав йому про хід робіт в Херсонесі. Розкопки призупинено у зв'язку з відсутністю коштів на оплату праці робітників. Ігумен повідомляв у своєму листі, що граф Уваров планував археологічні роботи на морському узбережжі, де збереглися сліди стародавньої церкви. Відповідно до плану Херсонеса, зробленого Б. Кьоне, там у давнину знаходилась церква Священномученика Климента, єпископа Агкирського. До свого повідомлення Василь додав складений ним план розкопок і виконаних робіт по відбудові хрестоподібної церкви [969, арк. 50-51].

Подальші листи ігумена Василя містили всю повноту інформації про події, які відбувались у городищі, включаючи подробиці повсякденного життя. 31 грудня 1852 р. ієромонах писав, що внутрішні роботи по відновленню Інкерманської церкви майже завершені, і на Різдво вона може бути освячена. Він повідомляв, що флотський архітектор Рульов зробив план Херсонеської церкви та оточуючих її приміщень і через З. А. Аркаса передав його М. Н. Мурзакевичу. Незважаючи на дощову погоду, робота над спорудженням тимчасової церкви продовжується і має бути завершена до Різдвяних свят. Василь писав про допомогу, яку надають при розкопках Херсонесу генерал Микола Михайлович Станкович і монах із Бахчисарайської пустині – Тимофій, який висловив своє бажання поселитися в Херсонесі [749, арк. 129-131]. Наведені листи свідчать про те, що для Інокентія не існувало дрібниць у справі реконструкції Херсонеса, його цікавили всі подробиці, які мали відношення до цієї християнської святині.

О. В. Гроздов відзначав вагому роль ігумена Василя (Юдіна) при будівництві церкви в Херсонесі. Він походив із козаків Війська Донського, освіту отримав у Московському університеті, а в 1846 р. став ченцем. До останніх днів свого життя (загинув у 1856 р. під час збору пожертв для будівництва церкви Св. Володимира в Херсонесі) він був вірним соратником Інокентія у справі відновлення християнських святинь Криму [26, с. 77].

Ієромонах Василь повідомив архієпископа про освячення невеликої тимчасової церкви в ім'я князя Володимира, яке відбулося 28 лютого 1853 р. у присутності архімандрита Полікарпа (Радкевича), протоієрея Арсенія Лебединцева, воєнного губернатора Севастополя віце-адмірала Юрьєва, генерала З. А. Аркаса та інших осіб. Ця подія викликала широкий резонанс у суспільстві. Ієромонах відзначив пожертви, зроблені на користь церкви. Одеський купець Посохов пожертвував образ Успенія Божої Матері в позолоченій ризі. лейтенант Петро Онуфрійович Липський написав на полотні ікону Св. князя Володимира в латах і кольчuzі, опис яких він знайшов у місцевій бібліотеці. лейтенант Михайло Сергійович Шемський оздобив цей образ мозаїкою. У благоустрої церкви взяли участь полковник Війська Донського Андрій Дмитрович Юдін із чинами свого полку, підполковник Війська Донського Микола Степанович Петровський, севастопольський купець Єфим Тимофійович Кашин, дійсний статський радник Денченко та багато інших [1229, с. 188].

Проблему відновлення християнських старожитностей Криму Інокентій неодноразово піднімав у листах до великого князя Костянтина Миколайовича, з яким підтримував дружні стосунки. Так у листі від 27 лютого 1852 р. він писав про Успенський скит, про своє клопотання на передачу святих руїн Херсонеса та Інкермана із морського відомства до єпархіального, щоб улаштувати там кіновії для іноків відповідно в ім'я кн. Володимира та святих Климента і Мартина, про свій задум відбудувати церкву там, де вірогідно приймав хрещення князь Володимир [689, с. 190-191]. Судячи з відповіді,

Костянтин Миколайович зацікавився надісланими йому матеріалами і висловив бажання взяти участь у відновленні Кримських обителей і навіть відвідати їх, щоб помолитися на святих місцях [749, арк. 108].

У 1854 р. Інокентій взяв участь в освяченні церкви Св. Володимира на центральному схилі Севастополя, збудованої завдяки клопотанням адмірала Грейга. Проте він не залишав думки про будівництво церкви в ім'я Володимира на руїнах Херсонесу. Одним із свідчень є той факт, що настоятель Херсонеської кіновії ігумен Василь (Юдін) упродовж 1854-1856 рр., з дозволу Інокентія, займався збором коштів в області Війська Донського для реалізації цього задуму. 400 крб. сріблом він встиг внести до Одеської контори Державного комерційного банку, а ще 140 крб. сріблом надійшло до кіновії вже після його смерті [1434, с. 62].

У 1852 р. відновлено Інкерманську кіновію, де відкрито храм Св. Климента. Проте в цілому робота по відродженню кримських святинь була довгою і клопіткою, розрахованою на десятиліття. Тому Інокентій наполегливо клопотався про виокремлення Таврії в окрему єпархію, але натомість у 1853 р. вийшов указ Св. Синоду про утворення Херсонського вікаріатства в Одесі [279]. Вікарієм призначено настоятеля Бахчисарайського Успенського скиту архімандрита Полікарпа (Радкевича), який в сані єпископа був переведений до Одеси [240, с. 44]. Звичайно це не вирішило головної мети, досягнення якої архієпископ пов'язував із створенням єпархії – розвиток православ'я на Кримському півострові. Нова Таврійська єпархія з архієрейською кафедрою в Сімферополі була утворена вже після смерті Владики – у 1859 р. [281]. Навіть перші роки її існування переконливо продемонстрували далекоглядність Інокентія. Упродовж 1861-1871 рр. на території Таврійської єпархії було зведено стільки ж церков, скільки за попередні 80 років [1273].

Опікуючись розбудовою православних храмів і монастирів, Інокентій протягом 1852-1853 рр. часто відвідував Крим, щоб мати власне враження про

їх стан. Він писав, що в цілому задоволений успіхами святої справи на кримських землях [748, арк. 26]. У супроводі О. Г. Завадовського він оглянув стародавні церкви Феодосійського повіту. Архієпископ звелів, щоб при кожній церкві вівся літопис, який відображав би історію з початку її заснування. По всій території єпархії при новозбудованих і раніше діючих храмах архієпископ відкривав бібліотеки, для яких із Петербурга замовляв богословську та історичну літературу російською і європейськими мовами [1335, с. 125]. Він відвідав Судак, Бахчисарайський Успенський скит, Старий Крим і отримав позитивні враження від змін, які відбулися там завдяки невтомній праці іноків, турботам архіпастирів і пожертвам православних. Під час цієї подорожі О. Г. Завадовського вразили людські якості Владика: його простота і доступність у спілкуванні з людьми, вміння слухати, доброзичливість, готовність прийти на допомогу ближньому. Архієпископ продемонстрував свою компетентність у різноманітних питаннях, які торкалися духовного управління, економіки, сільського господарства, торгівлі, мистецтва, астрономії. Прощаючись із О. Г. Завадовським, архієрей попросивши його зробити детальний письмовий звіт про релігійну ситуацію в Феодосійському повіті [698, с. 17-23]. Подібні матеріали він збирав із усієї території Криму, щоб мати повну уяву про становище православ'я, знайдені та вже відбудовані церкви.

Процес збереження речових пам'яток старовини зазнав важкого удару в період Кримської війни 1853-1856 рр. Інокентій уважно слідкував за ходом воєнних дій на півострові, маючи власного респондента у Севастополі в особі протоієрея А. Г. Лебединцева.

Інформація поступала й з інших місць. Зокрема, ієромонах Інокентій 8 листопада 1854 р. писав архієпископу, що напроти Інкерманської кіновії неприятель розташував батареї, які обстрілюють всіх, хто звідти виходить. Тому він зібрав церковні речі й перебрався до Бахчисарайського Успенського

скиту. Там він залишився з двома послухниками, щоб врятувати церковне майно [748, арк. 111-112].

Під час воєнних дій постраждало багато храмів у Севастополі, Євпаторії, Ак-Мечеті та інших місцях. Одні з них були зруйновані інші пограбовані та збезчещені. Постраждали й нові монастирі – Херсонеський та Інкерманський. У Херсонесі була абсолютно зруйнована невелика церква Св. Володимира, освячена незадовго до початку війни. Необхідно було проаналізувати нанесені збитки і продовжити роботу по відновленню церковних споруд. За дорученням Інокентія Севастопольський благочинний Арсеній Лебединцев оглянув усю місцевість, яка під час військових дій була зайнята ворогом, і доповів про стан храмів. За свідченням протоієрея найбільш постраждала Петропавлівська церква, від якої залишились лише стіни, спотворені карикатурами, а мармурові статуї Св. апостолів Петра і Павла з неї були викрадені.

На вимогу Св. Синоду Інокентій (Борисов) у березні 1857 р. представив повідомлення про стан кримських церков і скитів, розорених у період Кримської війни, та можливі заходи по їх відбудові [776, арк. 6-25]. Він відзначав, що найбільше постраждав Севастополь. Із усіх його храмів уцілів лише один – Морський Миколаївський собор, який був збудований незадовго до війни. Тоді навіть не встигли закінчити внутрішні роботи. Тож він потребував негайної добудови, щоб замінити собою всі інші храми у місті. Єдина в Севастополі єпархіальна церква зруйнована повністю і не підлягає відбудові. Її можна лише побудувати заново. Петропавлівську церкву теж не скоро можна буде підняти з руїн. А. Г. Лебединцев був переконаний, що її взагалі відремонтувати неможливо, а тому пропонував розібрати її і використати будівельні матеріали на спорудження собору Св. Володимира на міському пагорбі. Тоді Херсонська консисторія погодилась з цією думкою [1285, с. 57].

До числа найбільш розорених відносилась церква в містечку Генічеськ або Усть-Азовську, яка постраждала від бомб і ракет неприятеля. Значного нападу зазнали Керч, Єнікале і Євпаторія, але храми там постраждали менше, ніж можна було очікувати. Так у Керчі майже неушкодженою залишилась стародавня церква Св. Іоанна Предтечі, проте повністю зруйновано Золотий і Царський кургани.

Певна частина храмів постраждала від неприятельських набігів і татар. Серед них церква в Ахмечеті – помісті князя М. С. Воронцова, де особливі безчинства чинили татари, які все грабували і оскверняли. В Ялті неприятельські солдати під час неодноразових вилазок завжди заходили до церкви, яка стояла на самому березі моря. Але присутність та розважливність місцевого протоієрея Брюховського утримувала від зазіхання на церковне начиння. Пропали лише декілька малоцінних ікон і речей, взятих скоріше на пам'ять. Аналогічна ситуація була і в Бердянську.

У період воєнних дій був повністю зруйнований скит Св. Володимира на руїнах Херсонесу, де знаходились головні батареї неприятеля. Проте севастопольський купець Телятников взяв на себе обов'язки Херсонеського ктитора і почав його відбудовувати.

Інокентій підкреслив, що його проект, поданий до Синоду по відновленню Херсонеських руїн і церкви, де прийняв хрещення князь Володимир, після закінчення Кримської війни не втратив своєї актуальності, а лише потребує додаткової підтримки.

Інкерманський скит Св. Климента і Мартина знаходився всередині кам'яної скелі і тому не постраждав. Інкерманську скелю очищено від бомб, ядер і всякого сміття за короткий період часу і хоча скит ще не повністю відновлений, але до нього вже повернулись на проживання ієромонахи і два послушника, які розпочали Богослужіння [776, арк. 15-19].

Чи не найменше постраждав Балаклавський Георгіївський монастир, який в період воєнних дій був захоплений англо-французькими військами

[1285, с. 59]. Ніякої шкоди настоятелю і монахам вони не причинили, так як монастир був взятий під опіку союзних військ. Проте повністю розорено монастирський хутір, знищені сади і виноградники, вирубані ліси. Перед відступом із Криму англійці прихопили з монастиря декілька найбільш цінних ікон.

Після завершення війни архієпископ Інокентій планував відновити науково-дослідницьку роботу в Криму. У грудні 1856 р. у листі до М. М. Востокова Владика писав про бажання реалізувати не лише свої попередні археологічні задуми, але й нові, що з'явилися в нього останнім часом [1191, с. 701-702]. Тому 17 квітня 1857 р. він розпочав свою чергову подорож до Криму, яка виявилась для нього останньою. Архієпископ здійснив молебні в Ак-Мечеті, Євпаторії та Сімферополі, віддав розпорядження про впорядкування солдатських могил і розбудову каплиць на місці захоронення захисників півострова, відвідав дорогий йому Бахчисарайський Успенський скит. Там він дуже застудився, однак 28 квітня виїхав до Балаклавського Георгієвського монастиря. У зв'язку з погіршенням стану здоров'я, архієпископ не зміг взяти участь у освяченні нової церкви Св. Володимира в Херсонесі. 30 квітня 1857 р. його, за дорученням Інокентія, здійснив ієромонах Євгеній (Еклітейнг), який став ігуменом Херсонеського монастиря (1857-1874 рр.). Цей невеликий дерев'яний храм на території Херсонеської обителі, був відбудований завдяки зусиллям севастопольських купців Петра і Михайла Телятникових [878, арк. 5].

Інокентій змушений був перервати свою подорож по святих місцях Криму і повернутись до Одеси. Там він, не зважаючи на недугу, продовжував працювати до останніх днів свого життя. Помер архієпископ 26 травня 1857 р., в день Св. Трійці, в Одесі [693, с. 82-108].

Сучасники Інокентія (Борисова) високо оцінили його внесок у справу збереження та вивчення історичних старожитностей Криму. Про це свідчить його листування з колишнім Таврійським губернатором, відомим

громадським діячем О. І. Казначєєвим, з яким він неодноразово обговорював проблему відновлення стародавніх скитів Криму, директором Керченського музею старожитностей, видатним дослідником Криму А. Б. Ашиком, якому архієпископ надав кошти для видання його праць, М. Х. Палаузовим, М. О. Максимовичем, Б. А. Корфом, М. С. Воронцовим та іншими. Зокрема, М. С. Воронцов відзначав помітну роль Інокентія у вивченні та відновленні пам'яток старожитностей. У листі від 16 червня 1853 р. він писав: «Ви викликаєте до життя дорогоцінні пам'ятки християнства і влаштуєте притулки ченцям у місцях, де вперше засяяв промінь віри» [1335, с. 125-126].

Послідовники Інокентія продовжили дослідження та відбудову церков і монастирів Криму. За піклування єпархіального начальства, у 1858 р., замість зруйнованого в період Кримської війни храму в Севастополі, розпочалося будівництво церкви Св. Володимира в Херсонесі, на тому місці, де її планував свого часу архієпископ. Для цього в 1859 р. був створений спеціальний Комітет, до складу якого входили духовні особи: архімандрит Балаклавського монастиря Геронтій та ігумен Херсонеського монастиря Євгеній і світські: інспектор Севастопольського карантину Хмелевський, севастопольський поліцмейстер Бертє-Делагард і виконуючий обов'язки міського архітектора підпоручик Вяткін. У 1860 р. в складі Комітету від духовного відомства відбулись певні зміни і до нього увійшли ігумен Євгеній, протоієрей Севастопольського собору Левитський і протоієрей благочинний Олександр Дем'янович [74, с. 10-11]. Впродовж 1860-1861 рр. Комітет здійснював попередні роботи по підготовці місця під майбутнє будівництво і одночасно контролював розкопки городища. Значну роботу в цьому напрямі здійснив настоятель Херсонеського монастиря ігумен Євгеній (Еклітейнг), який став гарантом реалізації планів Інокентія щодо Херсонесу. Завдяки його активній позиції вдалося відстояти візантійський проект церкви Св. Володимира, на якому наполягав архієпископ Інокентій, і за яким мало відбутися будівництво храму в Херсонесі. У відповідності з угодою, яку уклали між собою Морське

міністерство і Св. Синод, восени 1859 р. Комісія по будівництву храму Св. Володимира у Севастополі передала свої повноваження, заготовлені будівельні матеріали, ікони та інші предмети, пожертвовані на храм, Комітету по спорудженню храму Св. Володимира в Херсонесі під керівництвом ігумена Євгенія. Міністерство дало дозвіл на використання каменю від зруйнованих батарей та того, що був заготовлений до війни на будівництво Лазаревського адміралтейства і сухих доків [1434, с. 63].

У 1859 р., згідно з рішенням Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, Одеське товариство історії і старожитностей мало передати мармурову дошку, знайдену в 1845 р. на розкопках хрестоподібної церкви в Херсонесі, з фондів свого музею настоятелю Херсонеської обителі ігумену Євгенію для встановлення її в церкві кн. Володимира, яка відбудовувалась [969, арк. 53].

Закладка храму відбулась 23 серпня 1861 р. і перший камінь в його підніжжя поклав Олександр II в присутності великої княгині Марії Олександрівни і великого князя Костянтина Миколайовича. Севастопольська дослідниця Д. П. Шевякова, на основі залучених архівних документів, зробила висновок про вагомість ролі великого князя у справі будівництва храму. Костянтин Миколайович – один із найбільш культурних людей свого часу, намісник царства Польського, морський міністр, а з 1865 р. – голова Державної ради, всіляко підтримував ініціативи архієпископа Інокентія, а згодом ігумена Євгенія по відродженню церкви Св. Володимира. Саме він представив імператору документи на дозвіл відмежування землі Херсонеському монастирю [1434, с. 62-64]. У 1858 р. Олександр II затвердив пропозицію Костянтина Миколайовича про поділ коштів, зібраних на храм Св. Володимира на дві рівні частини: одну з них віддати на спорудження церкви в Херсонесі, а другу – на будівництво храму в Севастополі над могилами адміралів П. С. Нахімова, В. О. Корнілова та В. І. Істоміна, які загинули під час захисту Севастополя [74, с. 10]. Кожен із храмів отримав по

110 190 крб. 74 коп. Імператор прийняв рішення, що подальший збір пожертв буде здійснюватися лише на користь будівництва храму Св. Володимира в Херсонесі.

У 1862 р. був зведений фундамент церкви, але подальші роботи припинились із-за браку коштів. Будівництво продовжилось лише через три роки і в чорновому вигляді завершилось у 1873 р. Так цей храм і простояв впродовж десяти років [878, арк. 14, 14 а].

У травні 1887 р., під час перебування імператора Олександра III в Севастополі, відбулася його зустріч із Таврійським єпископом Мартиніаном (Муратовським), де обговорювалось питання коштів на остаточне завершення робіт у храмі Св. Володимира. Завдяки виділеним імператором 300 тис. крб. із державної скарбниці роботи були закінчені. У 1888 р., до 90-річчя хрещення Русі, була освячена нижня церква, у 1891 р. – верхній храм в ім'я Св. Володимира, а в 1892 р. – церква в ім'я Олександра Невського.

Храм став шедевром архітектурного мистецтва, строго витриманий у візантійському стилі. У ньому знаходиться точна копія ікони Божої Матері Корсунської, яку князь Володимир свого часу привіз із Херсонеса. Оригінал цієї ікони зберігається в Московському Успенському соборі. Цю та ряд інших ікон пожертвувала храму Марія Олександрівна в 1858 р. До реліквій храму належать Ковчег, подарований архімандритом Олександром, де зберігається 156 частинок мощів різних святих і частина хреста Господнього та ікона Божої Матері Корсунської, прикрашена перлами і діамантами. Перед залишками стін у західній частині знаходяться два мармурових кіота з іконами Спасителя та Божої Матері. На правому з них було написано: «Залишки стін древнього храму в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці, де прийняв хрещення Просвітитель Русі, Рівноапостольний Великий Князь Володимир» [878, арк. 15-19].

Відбудова зруйнованих війною православних храмів у Криму відбувалася за участі парафіян і меценатів, що відповідало прагненню Св.

Синоду. У Державному архіві м. Севастополь зберігаються документи, які свідчать про пожертви деяких жителів Таврії на користь православних храмів [867, арк. 6, 12, 35].

У 1856 р. на кошти парафіян була відремонтована і освячена церква в ім'я св. Рівноапостольних Костянтина і Олени в с. Карань і Троїцька церква в с. Кадикой. В наступному році були відновлені церкви в ім'я Св. Великомучениці Олени в с. Камари і соборна церква в ім'я св. Миколая Чудотворця в Балаклаві [1285, с. 56]. Остання була побудована грецькими поселенцями, які в період російсько-турецької війни входили до грецького піхотного полку, реорганізованого у 1797 р. в Балаклавський грецький піхотний батальйон. Цю церкву збудовано у 1794 р. на місці середньовічного храму, датованого 1357 р. До 1860 р. Свято-Миколаївська церква Балаклавського грецького піхотного батальйону знаходилася у підпорядкуванні обер-священика армій і флотів Російської імперії, хоча церковні обряди у ній здійснювалися для усіх бажаючих жителів не лише Балаклави, але й всього Кримського півострова. Після скасування батальйону Свято-Миколаївський собор перейшов в підпорядкування Херсонської духовної консисторії (1860 р.), а потім Таврійської духовної консисторії (1861 р.) [1435, с. 112-113].

У 1889 р., завдяки клопотанням комерційного радника С. Л. Кундишева-Володіна був відбудований Петропавлівський храм у Севастополі. Для цього він виділив близько 45 000 крб. із власних коштів. Ще 15 000 крб. пожертвував на користь храму купець А. А. Максимов [1245, с. 56].

Важливу роль у розбудові кримських православних святинь відіграло місцеве купецтво. 12 вересня 1857 р. 12 севастопольських купців на чолі з міським головою купцем 1-ї гільдії І. М. Красильниковим звернулись до воєнного губернатора Севастополя контр-адмірала П. М. Вукотича з проханням про дозвіл на будівництво кам'яної церкви на подвір'ї Балаклавського монастиря на Великій Морській вулиці. 22 грудня 1857 р.

відбулося освячення нової тимчасової кам'яної Петропавлівської церкви, настоятелем якої став протоієрей А. П. Дем'янович, який відмічений за оборону Севастополя трьома нагородами. Будівництво соборного Петропавлівського храму завершилось в 1905 р., але його освячено в ім'я Покрова Пресвятої Богородиці. Освячення, яке відбулося 26 лютого, здійснив єпископ Таврійський і Сімферопольський Микола (Зіоров) [1345, с. 8, 12].

Завдяки спільним зусиллям православного духовенства і мирян з початку 60-х рр. ХІХ ст. відбувався стрімкий розвиток православ'я в Таврійській і Сімферопольській єпархії. Він проявився у зростанні кількості храмів за рахунок відродження раніше зруйнованих та розбудові нових. Якщо на момент утворення єпархії (1859 р.) до неї відійшли 11 соборних храмів, 121 парафіяльна церква, 155 священників, два монастирі та 268 308 душ православного населення [206, с. 4], то на 1914 р. в складі єпархії налічувалось 14 соборних храмів, 345 парафіяльних церков, 776 священників, 53 протоієреїв, сім монастирів і 1 185 847 осіб православного віросповідання [21, с. 7, 25, 27].

Речові пам'ятки церковної старовини зберігалися духовенством у багатьох храмах Катеринославської і Херсонської єпархій. Значна кількість храмів мала цінні церковні старожитності завдяки щедрим подарункам Запорозького козацтва. Воно завжди виступало в ролі захисників православної церкви і часто жертвувало на її користь значні кошти, дорогоцінне начиння, рідкісні церковні книги та інші святині. Козаки утримували свої храми та їх духовенство на досить високому рівні. А. О. Скальковський зазначав, що крім звичайних пожертв Військо Запорозьке при поділі різного роду доходів, частину з них віддавало на церкву, а іншу – на школу, що діяла при церкві. Помираючи, козаки часто заповідали своє майно на користь церкви і духовенства [1372, с. 139].

У звіті архієпископа Херсонського і Одеського Іустина (Охотіна), надісланого у 1902 р. до Св. Синоду, зазначено, що в деяких селах єпархії, особливо тих, що межують з Чигиринським повітом Київської єпархії, є

церкви, які відрізняються багатством начиння, що пожертвовано колишніми запорожцями. Серед них Покровська церква в м. Новогеоргієвську, що належить єдиновірцям, яка має церковного начиння на 30 000 крб. і Покровська церква в селі Губовки Олександрівського повіту. Серед історичних старожитностей, які знаходяться в межах єпархії, заслуговує на увагу Євангеліє XII ст., що зберігається в Покровській церкві м. Єлисаветграда і Євангеліє уніатської церкви XVII ст., яке знаходиться в церкві с. Шпаково. В Успенській церкві с. Окна, Ананьївського повіту, особливу цінність представляє частинка від Чесного Хреста Господнього. До предметів старовини відноситься кадило із старовинного срібла з надписом на кришці: «Сию кадильницу подарил казак Сечи Запорожской куреня Пашкова Пархом Яковенко до храму Трех Святителей у 1765 г.», яке знаходилось у церкві містечка Новостародуба [1076, арк. 23-24].

Значна кількість раритетних предметів церковної старовини зберігались духовенством Воскресенської церкви м. Берислава. Ця давня козацька церква, збудована із дубової деревини, згідно з розпорядженням архієпископа Никифора (Феотокі) у 1787 р. перенесена до міста із запорозької фортеці Переволочної і освячена 29 вересня 1784 р. [931, арк. 48]. Разом із церквою до Берислава перенесено її визначні пам'ятки, які в 1844 р. описав П. І. Ляликов [80, с. 606]. До них належали:

- 1) іконостас різної роботи;
- 2) напрестольне Євангеліє із надписом: «Евангелие, или благовествование Господа Бога и Спас нашего Иисуса Христа, за благополучныя державы пресветлейшего и державнейшего великого государя нашего царя и великого князя Петра Алексеевича всея великия и малыя и белыя Руси самодержца, во святой великой чудотворной Киево-Печерской лавре, ставропигии великого господина светлейшего кир-Адриана, архиепископа Московского и всея России и всех северных стран патриархе при архимандрите Печерском великом господине отце Мелетии, первое типом

издался в лето от создания света 7205, от воплощения же Бога Слова 1697, месяца декабря». На листах самого Євангеліє написано: «Сию книгу, глаголимую Євангелие напестольное надал его милость пан Никита Романов, казак Запорожского Войска, куреня Менского, до храму церкви Божественного Воскресения Христова, року 1700».

3) Напестольний восьмиконечний срібний хрест, на якому з одного боку – розп'яття Спасителя, а з іншого надписи: «Моци св. Печерских чудотворцев: преподобного отца Лаврентия, затворника, преподобного отца Нестора, преподобного отца Кассиана, преподобного отца Моисея, преподобного Тита, преподобного отца Мора, преподобного Агафонта, преподобного отца Зинова». «Лета SPOD, Марта в А день построен сей крест при священнике Тимофее на прикладную на Никольскую казну». «Моци св. Киевских Печерских чудотворцев положил в сей крест, по обещанию, стольник и полковник Стефан Иванович Янов».

У 1899 р., у відповідності з розпорядженням Херсонської духовної консисторії, виконуючий обов'язки благочинного 2-го Херсонського округу священник Володимир Новицький підготував документ про стан православних церков у м. Бериславі та зробив перелік пам'яток старовини, що зберігались у Воскресенській церкві. Він, як і П. І. Ляликов, писав про Св. Євангеліє, але в описах цих авторів спостерігається певна розбіжність. Навіть прізвище козака, який подарував церкві Св. Євангеліє П. І. Ляликов зазначив як «Романов» (замість Роменко) [1218, с. 159]. Настоятель церкви протоієрей, кандидат богослов'я Іоан Воскресенський ймовірно надав благочинному більш повну інформацію щодо раритетних предметів, які зберігалися в храмі. Згідно з даними, представленими В. Новицьким архієпископу Іустину, в Воскресенській церкві міста Берислава на 1899 р. знаходились наступні предмети церковної старовини:

1) Св. Євангеліє в срібній оправі з позолотою з зображенням Розп'яття Ісуса Христа, київського друку 1697 р. (при імператорі Петрі І та гетьмані

Мазепі). Внизу першого листа підпис: «Року святого 1700, місяця мая дня 20, раб Божий Никита Роменко, казак войска Запорожского, куреня Менского надає сию книгу, глаголемую тетроевангелие на престольное, оправленное под золото, до церкви Воскресения Христова в месте Переволочне в отпущение грехов своих. А кто бы мог сию книгу, вышеименованную Евангелие на престольное, от оного храму отдалити, таковой да будет проклят...».

2) Срібний св. Хрест, чеканний, ручної роботи.

3) Св. Євангеліє на престольне, в срібному окладі, московського друку 1701 р. Внизу першого листа підпис: «1790 г. 10 апреля сие Евангелие по оправке серебром присланное в церковь Воскресенскую г. Берислава господином поручиком черноморским Степаном Ивановичем Шкляревским при священнике Петре Стринском во всегдашнее в оной церкви содержание в память ею Шкляревского».

4) Св. Євангеліє на престольне у масивному срібному окладі, надруковане в Москві 1735 р. при Анні Іоанівні (сучасне подіям, коли маршал Мініх оволодів тодішньою фортецею Кизи-Кермен, що належала туркам).

5) Дві книги в шкіряній палітурці Указів Київської Дикастерії при Київському митрополитові Варлаамі (Вонатовичу) з 1721 по 1734 рр.

6) Св. дарохранильниця 1799 р. [908, арк. 12 зв., 13].

Значна кількість церковних старожитностей зумовлена щедрим меценатством запорозьких козаків, які свого часу зробили значні пожертви для цієї церкви.

Цінні з історичної точки зору предмети старовини знаходились в багатьох храмах Катеринославської єпархії. Одним із них був Маріупольський собор Св. Харлампія, заснований у 1830 р. Там зберігались: стародавні образи Св. Георгія Победоносця та Іоанна Предтечі, ікони Спасителя та Божої Матері роботи грецьких майстрів, датовані 1717 р., чотири грецьких Євангелія, виданих у 1617, 1679 та 1765 рр. На особливу увагу заслуговує останнє з них,

у срібному з позолотою окладі та вирізаними зображеннями на ньому, яке належало Гедеону, митрополиту Готфійському і Кафійському, про що свідчить його власноручний надпис. До старожитностей храму належали вісім напрестольних хрестів: два стоячих і шість ручних. Найбільш давнім був невеликий стоячий хрест, датований 1767 р. Він відрізнявся вишуканим оздобленням, прикрашений великими перлами і мав всередині частинку Животворящого Древа. Великий стоячий хрест, як і попередній виготовлений стародавніми майстрами, був вивезений греками з Криму. Красивий маленький ручний хрест вірогідно був власністю митрополита Гедеона. До стародавніх церковних речей належали також: дві чаші грецької роботи, датовані 1775 р, невеликий ковчег для зберігання святих дарів, шість великих срібних лампад, прикрашених литими херувимами, два срібних блюда, вивезених із Криму, чотири кадила із зображенням 12 апостолів. Одне з них використовував під час служби митрополит Готфійський і Кафійський Ігнатій (Газадінов). До раритетних відносились речі, що залишились у спадок від митрополита Ігнатія: митра, вишита золотом, із зображенням херувимів та Богоматері з немовлям; красиво оздоблене позолочене крісло; підризник із червоної парчі; омофор із шовкової білої тканини, вишитий золотом; дві священницькі ризи з венеціанської та персидської парчі; плащаниця із пурпурового оксамиту, вишита золотом, з випуклим зображенням лежачого на ній Спасителя, яка пожертвована собору черкаським купцем Захарієм Васильовичем Воздицьким [58, с. 307-310].

Деякі старожитності зберігалися духовенством і в невеликих храмах, зокрема, в Томаківській Благівіщенській церкві Катеринославського повіту, яка була побудована у 1792 р. Там знаходилась низка ікон в срібних окладах початку ХІХ ст., декілька стародавніх Євангелій в срібному і мідному окладах, виданих впродовж 1885-1805 рр. Значну цінність представляли стародавні, в основному, срібні хрести. Вони відрізнялися красивим оздобленням, деякі були позолочені і мали надписи з іменами осіб, що

пожертвували їх церкві. Серед них капітан Роман Федорович Строницький, який у 1793 р. одночасно із хрестом спорудив своїм коштом велику срібну з позолотою на престольну дарохранильницю вагою 4 ½ фунти, що мала скриньку для Св. Агнця і ковчег для зберігання Св. Дарів [139, с. 69-71].

Деякі церковні раритети зберігались у Сімферопольському кафедральному соборі. Особливу історичну цінність серед них представляло Євангеліє, подароване собору в 1794 р. імператрицею Катериною II. Срібні та позолочені прикраси на окладі, які були характерними для XVIII ст., додавали йому художньої значимості. У 1922 р. Євангеліє, разом із іншими церковними цінностями, було вилучене представниками радянської влади і передане на зберігання в музей Таврійської вченої архівної комісії. Парафіяльна рада собору звернулася до Комісії з проханням допомогти повернути реліквію до храму, про що зазначено в протоколі засідання ТВАК від 6 серпня 1922 р. Попри те, що її секретар – А. І. Маркевич клопотався перед фінвідділом про вирішення цього питання, мотивуючи тим, що Євангеліє не представляє собою матеріальної цінності, відповіді він не отримав. За деякими відомостями всі срібні та позолочені частини були зірвані з окладу, а саме Євангеліє було передано в Центральний музей Тавриди [1413, с. 118]. Подібна або й значно гірша доля спіткала церковні старожитності після революційних подій 1917 р.

На рубежі XIX – XX ст. спостерігалось посилення інтересу в суспільстві до археології та старожитностей. Це сприяло появі церковно-археологічних музеїв. У Херсонській єпархії впродовж 1910-1918 рр. існував Одеський церковно-археологічний музей, створений за ініціативою архієпископа Дмитрія (Ковальницького) при Єпархіальному релігійно-просвітницькому центрі, названому «Димитрівським домом», де зберігалася частина церковних старожитностей [1236, с. 111].

Таким чином, впродовж XIX ст. частина вищого православного духовенства південноукраїнських єпархій займалась вивченням і збереженням

речових пам'яток церковної історії. Завдяки клопотанням архієпископа Інокентія (Борисова) здійснювались археологічні розкопки на території Херсонесу, внаслідок яких знайдено залишки давніх грецьких храмів. Під його керівництвом розпочалося відродження християнських споруд та збереження пам'яток церковної старовини. Значна кількість церковних старожитностей зберігалась духовенством у різних церквах та церковних музеях єпархій.

2. 3. Науково-історичні дослідження

Першим архієпископом, призначеним Катериною II до новоутвореної Слов'янської і Херсонської єпархії став грек Євгеній (Булгаріс), який очолював Полтавську кафедру впродовж 1775-1779 рр. [255, с. 206-207]. До планів уряду входило не лише впорядкування церковно-релігійного життя в південному регіоні імперії, але й прискорення його заселення та економічного освоєння. Важлива роль у цьому процесі відводилась грецьким переселенцям. Призначення Євгенія (Булгаріса) на чолі єпархії мало сприяти переселенню греків на новоприєднані до Росії землі. Архієпископ відзначався високим рівнем освіти, любов'ю до науки, а тому пріоритетного значення надавав науково-релігійній діяльності.

Початкову освіту Євгеній отримав на своїй батьківщині – на острові Корфу. Здобувши вищу освіту в Італії, повернувся до Греції, де певний час працював ректором і викладачем училищ [108, с. 228-234]. Науковою діяльністю він почав займатися в Німеччині, куди змушений був виїхати в 1763 р., тікаючи від інтриг і підступності своїх колег. Поселившись в Лейпцигу, де знаходилась невелика старовинна православна церква і університет, він почав вивчати західні науки, в тому числі філософію і математику. Там він видав підручники з логіки і математики та перекладену ним на новогрецьку мову книгу Вольтера «Опыт о несогласии церквей в

Польше», долучивши до неї власні роздуми про віротерпимість. О. С. Стурдза писав, що Євгеній для цього винайшов нове поняття – терпимість духовна. У 1765 р. Євгеній опублікував у Амстердамі свою працю «Православное исповедание или изложение веры православной апостольской церкви», яка отримала значний резонанс у країнах Європи.

Сім років напруженої наукової роботи зробили його ім'я відомим в Німеччині і в Росії. Катерина II через свого єгермейстера Нарішкіна доручила Євгенію переклад «Наказа комиссии о сочинении проекта нового уложения» з французької на новогрецьку мову. Євгеній добросовісно виконав доручення і на запрошення імператриці в 1771 р. переїхав до Росії, де став спочатку вченим бібліотекарем. Хоча в даний період його здебільшого цікавило заняття поезією, він переклав «Духовный регламент» з латинської на елліно-грецьку, щоб краще познайомитись з російськими законами і обрядами [108, с. 362-363, 365-366, 376].

Не дивно, що коли Євгенію була запропонована посада архієрея Слов'янської і Херсонської єпархії, то він довго відмовлявся, мотивуючи відсутністю належного досвіду. Його лякала перспектива нового сану в незнайомому краї серед багатоетнічного і поліконфесійного населення, мову якого він розумів досить погано.

Адміністративне управління єпархією було для нього скоріше тягарем, який відволікав від занять наукою. Про це свідчить короткий термін перебування на чолі кафедри і особисте звернення до імператриці з проханням про звільнення. У 1781 р. він поселився в Херсоні, де відновив свою наукову діяльність. У цей час він розпочав роботу історико-релігійного спрямування. Найбільш вагомим місцем посідає його праця «Историческое разыскание о времени крещения Российской Великой княгини Ольги». У 1875 р. вона разом із російським перекладом була видана О. Н. Мусінім-Пушкінім.

У 1787 р. на запрошення Катерини II Євгеній переїхав до Санкт-Петербурга, де завершив свою багаторічну працю – переклад Енеїди Вергілія,

яку присвятив імператриці. У 1791 р. розкішне видання цього твору здійснила Академія наук. Одночасно архієпископ продовжував роботу над дослідженням історії християнства. Здебільшого це були переклади з латини. Однак із усіх творів Євгенія лише окремі перекладено російською [108, с. 426, 429].

Наступником Євгенія (Булгаріса) на чолі Полтавської кафедри став його близький друг, високоосвічений богослов – архієпископ Никифор (Феотокіс) (у російських джерелах іменується частіше Феотокі).

У своїх спогадах він писав, що з ранніх років відчув потяг до науки. Першими вчителями майбутнього архієпископа (Миколи Степановича Феотокіса) стали духівник сім'ї Феотокісів – ієромонах Ієремія Каввадія, якого дуже шанували на островах Середземного моря та ієромонах Євфимія Парамифіоте. Вони зробили значний вплив на формування світогляду юнака, познайомивши його з традиціями православ'я та богослов'я. Під їх керівництвом він опанував грецьку мову, поезію, риторичку та частково філософію. Пізніше Микола вивчав латину, філософію та низку інших дисциплін у католицьких монахів. Перед ним була відкрита блискуча світська кар'єра, але в 17-ти річному віці, попри спротив батька, він твердо вирішив прийняти чернецтво і сан диякона. З цього часу Никифор (Феотокі) цілком присвятив себе служінню Богу [8, с. 10-11].

Науковою діяльністю в Південній Україні Никифор (Феотокі) почав займатися вже після того, як залишив управління Слов'янською і Херсонською єпархією, яку очолював впродовж 1779-1786 рр., і перебував у Даниловому монастирі. Здебільшого він займався перекладом французьких творів полемічного характеру. Біографи Никифора вважали його глибоко мислячим богословом і талановитим письменником [1380, с. 596].

Науково-історичними дослідженнями православні ієрархи до 1828 р. практично не займалися. Суттєві зміни в цій площині розпочалися після призначення на архієрейську кафедру Гавриїла (Розанова) (1828 р.). Його

плідна евристична діяльність дала змогу для написання історичних досліджень, в яких репрезентовано окремі сюжети церковної і світської історії Південної України. Одна з його наукових праць була присвячена проблемі переселення греків до Азовської губернії [390]. Робота Гавриїла «Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархии» стала важливим джерелом для вивчення процесу іноземної колонізації Південної України. Написана на основі документальних джерел, ця праця детально відтворює процес переселення греків із Криму на південноукраїнські землі. Певну увагу автор приділив історії грецької православної церкви в Криму наприкінці XVIII ст. Він відзначав, що протягом 1778-1779 рр. із Криму вийшло 20 тисяч греків, які попри несприятливі обставини та хвороби, зуміли добратися до відведених ним земель і заснувати там 23 селища та місто Маріуполь. Інший дослідник даної проблеми – Г. Г. Писаревський вважав, що щедрі обіцянки імператриці про надання допомоги та піклування про переселенців, підтримка цього плану грецьким митрополитом Ігнатієм (Газадіновим) привели до того, що понад 30 тисяч християнських колоністів протягом 1778 р. поселились на землях Південної України. Це значно більше, ніж загальна кількість переселенців із Західної Європи протягом 10 років (1763-1773 рр.) [1343, с. 203].

Гавриїл замовчував той факт, що умови, на яких християни погодились переселитись, уряд своєчасно не виконав. Про значні труднощі, яких вони зазнали на нових місцях, свідчить лист митрополита Ігнатія, надісланий О. Суворову, в якому він змальовував скрутне становище своїх парафіян наприкінці 1778 р. Греки, які вийшли з Бахчисарая, були поселені в Новоселиці. Інших розташували в селах Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря; певну частину – в Олександрівській фортеці та навколишніх селах. Решта ж взагалі залишилася без даху над головою [1194, с. 153].

У зазначеному творі Гавриїл висловив думку про доцільність грецького переселення, хоча не дозволив собі аналізувати його справжні причини, вважаючи це справою передчасною. Він охарактеризував становище грецьких переселенців як незадовільне. Розмовляли вони, як і раніше, татарською мовою, так як грецьку знали далеко не всі. Успіхи в торгівлі та господарській діяльності були невтішними і не йшли ні в яке порівняння з тими, яких досягли німецькі колоністи, які поселилися неподалік. Варто зазначити, що Гавриїл у всіх своїх роботах утримувався від будь-яких коментарів і ніколи не висловлював власну точку зору на ті чи інші історичні події. Він обмежувався викладенням документальних фактів, що надавало його роботам більшої об'єктивності.

Архієпископ одним із перших звернувся до питань етнічної історії кримських греків і подальшої долі церковних цінностей, вивезених ними з Криму під час переселення [1336, с. 78]. Він розглянув історію грецької православної церкви та утворення Готфійської і Кафійської єпархії на чолі з митрополитом Ігнатієм (Газадіновим), під керівництвом якого до Росії переселилися кримські греки. Будівництво Маріуполя розпочалася зі спорудження чотирьох православних храмів. У них розмістили церковні цінності, вивезені із залишених кримських церков. У соборному храмі, освяченому в ім'я Св. Харлампія, знаходилась велика кількість срібного стародавнього начиння, в Богородицькій церкві – давньогрецька ікона Божої Матері. Її прикрасили новою срібною ризою, оздобленою позолотою та дорогоцінним камінням, яку пожертвувала дружина генерал-лейтенанта Війська Донського Євдокія Мартинова. Попередня риза, виготовлена ще в Криму, про що свідчать грецькі надписи, зберігалась в цій церкві окремо.

Митрополит Ігнатій поступово віддалився від своїх співвітчизників, які часто засмучували його своєю поведінкою. Мініатюрна Готфійська та Кафійська єпархія проіснувала лише до його смерті (1786 р.), виконавши свою основну місію – залучення греків на землі Південної України. У подальшому

грецькі церкви півдня України підпорядковувались архієпископу Слов'янському і Херсонському Никифору (Феотокі), який теж був греком за походженням. Церковно-релігійний чинник тісно переплітався з політикою російського уряду, націленою на заселення та економічне освоєння земель південного регіону та приєднання Криму до Російської імперії [1212, с. 102].

Подальшу розробку проблеми грецьких переселенців продовжив протоієрей С. А. Серафимов [603]. Він вважав, що історія переселення греків із Таврії за часів Катерини II мало досліджена і представляє значний науковий інтерес. Греки, що поселились у Приазов'ї, не залишили там жодного письмового джерела про своє перебування. Можливо тому автор зосередив основну увагу на процесі самого переселення, зумовленого утисками з боку турків та політикою митрополита Ігнатія (Газадінова). Посилаючись на роботу Гавриїла, він відстоював версію про вихід із Криму 20 тисяч грецьких переселенців, які утворили спочатку 20 поселень на північному узбережжі Азовського моря, а згодом – іще три. С. А. Серафимов у своїй роботі представив короткі відомості про зазначені поселення та побудовані в них церкви.

Гавриїл (Розанов) зробив спробу дослідити церкви Херсонської і Таврійської єпархії у відповідності з хронологічним принципом [396]. Розглядаючи історію церков Херсонської губернії, автор виділив п'ять періодів її існування, починаючи з 1752 р., задовго до утворення Слов'янської та Херсонської єпархії, і завершуючи часом, коли ще існувала Катеринославська, Херсонська і Таврійська єпархія – 1835 р. Наукова цінність дослідження полягає в тому, що автор не лише описав церкви єпархії в зазначений період, але й навів коротку історію заснування міст та їх заселення. Він гармонійно поєднав церковну і світську історію періоду колонізації та початкового етапу економічного освоєння Новоросійського краю.

Розвиток християнства в Криму Гавриїл поділив на дві епохи: до і після його приєднання до Росії. Проте наведені ним відомості про християнські храми Таврії являються далеко не повними. Автор описав лише 37 діючих на 1837 р. церков, не торкаючись при цьому давньогрецьких храмів.

У деяких роботах Гавриїла (Розанова) тісно переплітались церковні та світські сюжети. Одна із них – «Историческая записка о заложении в Екатеринославе соборного храма и начале самого города», яка присвячена історії заснування і початкового розвитку Катеринослава та будівництва кафедрального собору [384]. Написана на основі документальних матеріалів, вона згодом, як окремих розділ, увійшла до головної його праці з історії Новоросійського краю. Варто звернути увагу на той факт, що Гавриїл не лише описав початкову історію храму, а й продовжив її своїми практичними діями. Завдяки його активним зусиллям і наполегливості у 1829 р. відремонтовано старий собор у Катеринославі, який перебував у досить жалюгідному стані. У 1830 р. розпочалося будівництво нового кафедрального Преображенського собору на тому місці, де в 1787 р. перший камінь у його підніжжя покладено імператрицею Катериною II [384, с. 29-30]. Архієпископ розгорнув енергійну господарську діяльність, мобілізував свої зв'язки серед вищих церковних кіл і підключив до будівництва широку громадськість Катеринослава. Це дало можливість у 1834 р. повністю завершити будівництво. 29 липня 1835 р. новий помпезний собор був урочисто освячений у присутності генерал-губернатора Новоросійського краю графа М. С. Воронцова та інших іменитих гостей. За ініціативою Гавриїла біля храму встановлено мармурову колону, знайдену ним на руїнах Херсонесу, яка служила прикрасою стародавньої християнської церкви. Вона стала своєрідним пам'ятником вінценосній покровительці міста і краю – Катерині II і символізувала увічнення пам'яті про неї [721, с. 20-21].

У своїй роботі «Отрывок повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый» Гавриїл писав, що спорудження

храму сприяло пожвавленню суспільного та економічного життя глибоко провінційного міста. «З того часу, як у місті почалося будівництво кафедрального собору, воно немов би прокинулося від довгої зимової сплячки і стало буквально розквітати. Пожвавилась торгівля, почали розвиватись промисловість і освіта. З'явилися нові кам'яні церкви і будинки, про які раніше навіть ніхто не мріяв» [388, с. 109].

У цій праці архієпископ розглянув короткий період в історії південного краю: від заснування Нової Сербії (1751 р.) до утворення Катеринославського намісництва (1786 р.). Як і в попередніх роботах, він виклав історичні факти без власних коментарів і оцінок. Архієпископ ретельно дослідив особливості територіального устрою на різних етапах розвитку зазначеного регіону, процес його заселення, заснування та розвиток міст, духовне управління та будівництво православних храмів. Заслуговує на увагу наявність статистичних даних щодо кількості церковних храмів і духовних навчальних закладів. Слід відзначити логічне поєднання світської історії з церковною, що дає можливість більш повно відтворити загальну картину історичних процесів на південноукраїнських землях. Автор не оминув увагою історію церковних храмів Запорозької Січі та Старо-Кодацького монастиря під час існування Січі та після її знищення [388, с. 36-37].

У 1856 р. на основі зібраного комплексу джерел Гавриїл написав другу частину цього твору – «Продолжение очерка о Новороссийском крае», яка була опублікована в «ЗООИД» лише в 1863 р. [392]. Автор розглянув період із 1787 по 1837 рр., що значно розширило хронологічні межі дослідження. Значну увагу він приділив відомостям про заснування та розбудову Катеринослава, Вознесенська, Одеси та інших міст краю, про будівництво козацького Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря, про подорож Катерини II до Катеринослава та Херсону. Заслуговує на увагу тематико-хронологічна послідовність наведених дослідником джерел і неупереджене ставлення до наведених історичних подій. Окремим виданням обидві частини

праці Гавриїла під назвою «Очерк повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый» видано в Твері в 1857 р.

У квітні 1831 р., протоієрей севастопольського собору Софоній написав на замовлення архієпископа Гавриїла цінні спогади про севастопольське повстання 1830 р. Відзначимо, що оригінал останніх знайдено у власних паперах архієпископа і надруковано після його смерті. Це наводить на думку про те, що серед матеріалів архіву Гавриїла могли бути численні зразки краєзнавчої продукції духовенства Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній, які він, за властивою йому звичкою, не поспішав публікувати.

Архієпископ часто залучав до наукових пошуків духовенство підвідомчих йому єпархій. Цілком ймовірно, що впродовж перебування на чолі Одеської кафедри (1837-1848 рр.) Гавриїл часто користувався послугами протоієрея Херсонської духовної консисторії М. Перепелицина, якому наказував збирати відомості про історію місцевих церков і монастирів та здійснювати пошукову роботу в архівах для власних історичних розвідок [1251, с. 227].

Важко не погодитись із твердженням О. І. Журби, що Гавриїл стимулював вивчення історії місцевого краю у своїх підлеглих, навіть давав конкретні завдання краєзнавчого характеру. Так у 1835 р., виконуючи наказ свого архієпископа, ієромонах Геннадій написав досить велику і змістовну історію Бізюкова монастиря. Він дотримувався точки зору про домінуючу роль запорожців у процесі освоєння Південної України. Цей документ відрізняється патріотичною концепцією. Геннадій розглядав Новоросійський край як невід'ємну складову частину України, а запорозьких козаків – її захисниками від ворогів. Автор дослідив роль запорожців у процесі освоєння Південної України. Цей документ вирізняється проукраїнською концепцією діяльності запорожців у процесі заселення регіону. Ієромонах дав різко негативну оцінку ліквідації Запорозької Січі російськими військами,

вважаючи, що це спричинило спустошення краю. У своєму дослідженні він неодноразово посилався на пріоритетне для нього джерело – «Устное повествование бывшего запорожца Н. Л. Коржа», опубліковане архієпископом Гавриїлом [1252, с. 82].

Гавриїл (Розанов) постійно спілкувався зі своєю паствою. Він записував розповіді старожилів та усний народний епос, вважаючи це джерелами, які можна використати в наукових розвідках. Під час подорожей по єпархії його неодноразово супроводжував архімандрит Іоаків Вечерков, який під впливом Гавриїла зацікавився історичними дослідженнями. Він був високоосвіченою людиною – доктором богословських наук, професором і ректором Катеринославської духовної семінарії (1823-1831 рр.). Під час спільних поїздок із архієпископом він робив власні записи чорнилом чи олівцем і доповнював їх малюнками побачених дорогою пам'яток старовини. Він планував нашвидкуруч зроблені нотатки доповнити після повернення до Катеринослава. Архімандрит яскраво описував місцевість, яку вони проїжджали, зустрічі з парафіянами, відвідування повітових і парафіяльних училищ, церков і монастирів. У 1829 р., під час подорожі до Криму, вони відвідали Берислав, Перекоп, Сімферополь, Бахчисарай, Севастополь і Балаклаву. І. Вечерков ґрунтовно описав зазначені міста, оточуючу їх природу, діючі церкви та враження від спілкування з людьми. Він приділяв увагу навіть умовам побуту жителів у різних населених пунктах. У 1830 р. він разом із Гавриїлом здійснив огляд Маріуполя та навколишніх сіл і містечок. Результатом стали нотатки про це грецьке місто, його населення, православні храми та їх святині, вивезені греками із Криму. Архімандрит певну увагу приділив відвідуванню Орехова і Малої Знаменки, де вони побували на богослужіннях і спілкувалися з парафіянами.

І. Вечерков описав освячення місця під забудову Преображенського кафедрального собору в Катеринославі 10 травня 1830 р., яке здійснив Гавриїл

(Розанов). Він звернув увагу на поселянина М. Коржа, який був присутнім і при першій закладці цього храму 9 травня 1787 р. [642, с. 87-88].

У нотатках архімандрита вдало поєднувались елементи церковної та світської історії, які дають можливість для дослідження загальних процесів, які відбувалися в південному регіоні у першій половині ХІХ ст. через призму мікроісторії.

Уперше «Путевые заметки ректора Екатеринославской духовной семинарии И. Вечеркова» були опубліковані на шпальтах «ХЕВ» (1862 р.) завдяки М. Н. Мурзакевичу, який повідомив про них редакцію. При публікації повністю збережено авторський варіант. Зважаючи на наукову цінність зазначеної публікації, її, без будь-яких змін, В. О. Біднов опублікував у «ЛЕУАК» [642].

Інокентій (Борисов) очолював Херсонську і Таврійську єпархію (1848-1857 рр.), будучи вже відомим богословом, проповідником і науковим діячем. Формування його як науковця розпочалося в Київській духовній академії, де він спочатку навчався, а згодом (1830-1839 рр.) працював на посаді ректора. Саме з цього часу, за словами Арсенія Івановича Маркевича, «ім'я Інокентія, як видатного вченого богослова та історика гриміло по всій Росії» [90, с. 2]. Тож розглядаючи його наукову діяльність на півдні України не можна обійти увагою попередній період життя архієрея, пов'язаний зі становленням його наукових інтересів.

Перебування Інокентія на посаді ректора КДА дало новий поштовх для її розвитку. Він провів ряд нововведень, націлених на піднесення освітнього та наукового рівня Академії. Серед них варто відзначити заміну викладання богословських і філософських дисциплін із латинської на російську мову, що стало новою віхою в духовній освіті. Інокентій зарекомендував себе новатором в області богослов'я. Під впливом богословської літератури ортодоксального протестантизму, він використовував нові наукові методи, що дозволило йому стати автором трьох нових галузей богословської науки:

релігієзистики (основного богослов'я), порівняльного богослов'я (оцінка різних віросповідань з погляду православ'я) та еклезіастики (вчення про склад та юрисдикцію церкви і огляд символічних викладів християнського вчення) [1317, с. 48].

Згідно зі Статутом 1814 р. у духовних академіях основним предметом було Святе Письмо, а домінуючим методом при викладенні богослов'я – біблійний або герменевтичний, палким прихильником і захисником якого був Московський митрополит Філарет (Дроздов). Інокентій при викладенні богослов'я запровадив новий – історичний або історико-порівняльний метод, який давав можливість прослідкувати органічно-діалектичний розвиток, зрозуміти, оживити і розкрити церковні догмати та показати їх глибину [1421, с. 387]. Він полягав у тому, що богослов'я підтверджувалося посиленнями на історичні факти і явища [1153, с. 19-20]. При цьому Інокентій не відступив від основ православ'я, маючи самостійне і досить критичне ставлення до ідей протестантизму, основане на Святому Письмі [1163, с. 33]. Він значно випередив свій час, так як історичний метод був офіційно впроваджений у вищі духовні навчальні заклади лише з 1869 р.

Новим методом Інокентій користувався в процесі написання своїх проповідей та наукових творів. У богословському академічному журналі «Христианское чтение» були видані його перші науково-літературні праці: «Жизнь Св. Апостола Павла», «Последние дни земной жизни Господа нашего Иисуса Христа» та «Житие священномученика Киприана, епископа Карфагена», за які в 1829 р. він отримав науковий ступінь доктора богослов'я [585, с. 33]. Ці роботи, особливо «Последние дни земной жизни Господа нашего Иисуса Христа», де був застосований історико-археологічний метод, викликали небувалий інтерес у суспільстві та недоброзичливу оцінку Синоду і Московського митрополита Філарета (Дроздова), який звинувачував автора в неологізмі. Під неологізмом тоді розуміли богословську школу морально-

раціоналістичного трактування християнства, пов'язану з іменем німецького вченого І. А. Фесслера.

Взаємини між Філаретом і Інокентієм, які належали до найбільш значимих постатей в історії Російської православної церкви XIX ст., склалися непросто. Інокентій за своїми поглядами був більш близьким до німецької філософії ніж Філарет. М. І. Барсов вважав, що недоброзичливе ставлення Філарета до архієпископа та періодична критика з його боку не являлася результатом його власної антипатії чи боязні конкуренції. Причину він вбачав у різності поглядів двох знаменитих богословів якщо не на основні витоки богослов'я, то на його методи і постановку окремих питань. Цілком ймовірно, що критика наукової та церковної діяльності Інокентія базувалася на принципових відмінностях у підходах до викладення православ'я. Інокентію був притаманний науковий, творчий і разом із цим більш емоційний і живий підхід до богословської науки, що відрізняло його від догматичного і холодно-розсудливого Філарета. М. І. Барсов вважав, що взаємини між Владиками були дружніми [1163, с. 32, 45-51, 53, 61-63].

Т. І. Буткевич звертав увагу на переслідування, яких зазнав Інокентій з боку митрополита. Філарет звинувачував професора в неологізмі на підставі деяких студентських конспектів, написаних під час його лекцій, проповідей та наукових праць, вбачаючи в них відхилення від догматів православної церкви [1177, с. 411, 414]. Проте в архіві КДА збереглися тексти конспектів Інокентія з дисциплін, які він читав в Академії: вступ до богословської науки, догматичне та моральне богослов'я. Розглянуті документи повністю спростовують будь-які звинувачення в неологізмі і відображають широту кругозору Інокентія та його глибокі знання предметів, оснований виключно на принципах православ'я [1452].

Цілком ймовірно, що одна з основних причин протистояння Інокентія і Філарета полягала у різниці наукових і освітніх традицій духовних закладів, які вони представляли. КДА, де отримав освіту, а потім працював Інокентій

була спадкоємицею Києво-Могилянської академії, традиції якої тяжіли до Заходу, в той час як у Московській академії, попри її еволюцію початку XVIII ст., досить сильними залишалися впливи візантизму та «святоотчої традиції». «Історичний напрям» духовно-академічної традиції в КДА, що зародився завдяки Інокентію, вважався її найсуттєвішою особливістю і докорінно відрізнявся від «догматичного напрямку» Московської духовної академії, започаткованого митрополитом Філаретом (Дроздовим) [1317, с. 33, 35-36].

Тож не дивно, що митрополит недобррозичливо сприймав науково-релігійну творчість Інокентія, особливо його працю – «Последние дни земной жизни Господа нашего Иисуса Христа», яка стала кращим здобутком християнської богословської літератури XIX ст. Протоієрей М. І. Соколов писав у своїх спогадах, що «в цьому творі автор дозволив собі забагато свободи, але він завдяки ясності та жвавості стилю дуже подобався громадськості. Московський митрополит Філарет ремствував, але нічого не міг вдіяти, так як часопис «Христианское чтение», де публікувалась зазначена праця, видавався під протекцією Санкт-Петербурзького митрополита Серафима» [722, с. 179]. Проте незабаром ця робота все ж таки була заборонена. Застосування Інокентієм нового, мало зрозумілого в Росії історико-археологічного методу, викликало сліпу підозрілість вищої церковної ієрархії і переслідування цензури. Щоб з'ясувати справжні погляди Інокентія, які знайшли відображення в його опублікованій продукції та конспектах студентських лекцій, було проведене спеціальне таємне розслідування, в ході якого відкинуто всі звинувачення [1214, с. 92-93].

Можливо під впливом цих звинувачень Інокентій написав свій розлогий трактат «О неологизме или рационализме», де виклав основні постулати неологізму і переконливо довів помилковість цього вчення [428, с. 363-372]. Цим самим архієпископ продемонстрував свою православну позицію і

відсутність раціоналістичних ідей, характерних для протестантизму, в своїх творах.

Варто зауважити, що Філарет (Дроздов) у листі до Інокентія (26 лютого 1835 р.) запевняв, що жодним чином не збирається переслідувати його за погляди, викладені у написаних роботах та вільнодумство, допущене у проповідях та студентських лекціях 28 січня 1841 р. він навіть пропонував повторно перевидати «Последние дни земной жизни Господа нашего Иисуса Христа», відзначаючи важливість даного твору [1163, с. 49-51].

У розмові з М. О. Максимовичем (1836 р.) Інокентій поділився своїми планами стосовно зазначеної праці. Він хотів вдосконалити її, а для цього побувати на святих місцях, де проходило земне життя Спасителя. Ця подорож була його найбільшим бажанням, яке в силу різних причин так і не було реалізованим. Перероблений і вдоскоалений твір Інокентій показував М. О. Максимовичу в 1840 р., перед тим, як мав відвезти його на цензуру до Філарета (Дроздова) [694, с. 65-67].

Лише в листопаді 1842 р. архієпископ отримав відповідь із Санкт-Петербурзького Комітету Духовної Цензури, де розглядався його рукопис «Голгофа или последние дни земной жизни Господа нашего Иисуса Христа». У ній зазначалося, що в рукописі є значна кількість місць, що вимагають виправлення. Комітет висловив щонайменше 26 концептуальних зауважень до тексту роботи і повернув його автору на доопрацювання [982, арк. 3-6]. Остаточний варіант праці Інокентія під назвою «Последние дни земной жизни Иисуса Христа» отримав дозвіл цензури на окреме видання лише через тридцять років після її першої появи в журналі «Христианское чтение».

Ця фундаментальна наукова праця Інокентія отримала позитивну рецензію і схвалення переважної більшості духовенства та науковців. Проте були й досить стримані оцінки. Зокрема, протоієрей Г. В. Флоровський писав, що «знаменитий твір архієпископа «Последние дни земной жизни Иисуса Христа» захоплює своєю літературною досконалістю. Але він є літературним,

а не богословським. Інокентій не виходив за межі риторичного і сентиментального гуманізму. Замість богослов'я у нього завжди лише психологія, а замість історії – риторика». Г. В. Флоровський відверто симпатизував митрополитові Філарету, можливо тому скептично охарактеризував Інокентія як науковця і піддав сумніву наукову вартість його історичних досліджень [1421, с. 196-198]. З цим важко погодитися, враховуючи значний внесок, зроблений архієпископом у розвиток богословської та історичної науки. П. В. Знаменський писав, що «Інокентія свого часу ставили поряд з Філаретом Московським. Він залишив потомкам безліч проповідей, оригінальні лекції з богослов'я в КДА і декілька історичних творів, серед яких провідне місце посідають «Последние дни земной жизни Иисуса Христа», «Жизнь апостола Павла», «Жизнь святого Киприана Карфагенского», «Историческое обозрение богослужебных книг», «О начале христианства в Польше» та ін. [1261, с. 401]. Дослідник розглядав Інокентія як великого проповідника і серйозного науковця, твори якого значно збагатили історичну та богословську науку.

Інокентій дотримувався точки зору, що «наука розвивається і рухається вперед не лише завдяки зусиллям геніїв, але й всього людства. Генії йдуть попереду і як світочі освітлюють дорогу для майбутніх поколінь роду людського. Тож ті, хто отримав талант, зобов'язані його розвивати і невпинно працювати на благо спільної справи» [696, с. 117-118]. Практичним підтвердженням його поглядів є не лише наявність власного доробку архієпископа, а й діяльність, націлена на залучення до наукової роботи викладачів і студентів Академії та духовенства, яке цікавилось дослідженнями з історії церкви. У 1837 р. завдяки клопотанням Інокентія був заснований академічний журнал релігійно-морального спрямування – «Воскресное чтение». Із цим виданням співпрацювали кращі представники академічної науки та православні ієрархи, що надало йому наукового спрямування і значної популярності. Можливість публікувати свої праці та результати

наукових досліджень на сторінках видання сприяла активізації наукової думки в КДА.

Інокентій всіляко заохочував до наукової роботи студентів Академії. Важливу допомогу йому надавав Київський митрополит Євгеній (Болховитінов), який сам був палким прихильником історико-археологічної науки і прагнув передати це захоплення студентам. Для мотивації студентських наукових пошуків вони встановили так звану «євгеніє-румянцевську премію» за кращі студентські твори (ідея такої премії була започаткована свого часу графом М. П. Румянцевим). У подальшому найбільш достойні, з наукової точки зору, праці публікувалися в спеціальному збірнику. У 1832 р. був виданий перший двотомний збірник «Опыты упражнений воспитанников Киевской духовной академии 5-го учебного курса», до якого ввійшли праці студентів Миколи та Павла Соколових, К. Спаського, І. Максимовича, О. Новицького та ін. Ці публікації заохочували студентів для подальшої наукової діяльності [726, с. 507-510]. Згодом кількість студентських публікацій значно зменшилась у зв'язку із введенням для них обов'язкового дозволу від цензурного комітету. Проте сама ідея викликала схвалення і підтримку в наукових колах. Свідченням цього стали листи-подяки за студентські публікації, надіслані Інокентію від Преосвященного Мойсея, екзарха Грузії, колишнього ректора КДА та архієпископа Гавриїла (Розанова). Гавриїл писав, що праця О. Новицького «О духоборцах» має практичне значення для духовенства Катеринославської єпархії у боротьбі з розкольниками [726, с. 512-513].

15 травня 1834 р. Конференція КДА, за ініціативи свого ректора, прийняла рішення про залучення до співпраці з Академією кореспондентів, які будуть надсилати нові матеріали з історії християнства і долучати їх до загального наукового доробку. Тоді ж у якості кореспондентів було обрано законовчителя Одеського Рішельєвського ліцею магістра Порфирія (Успенського) і благочинного православної церкви в Царстві Польському –

протоієрея Феофіла (Новицького). У цілому надії на співпрацю себе виправдали. Зокрема, Порфирій надсилав матеріали про свої відкриття та наукові дослідження, які в подальшому опубліковано в «Трудах КДА». Деякі ієрархи, зокрема Катеринославський архієпископ Гавриїл (Розанов), самі пропонували свої наукові розвідки.

Інокентій зробив спробу залучити до наукової діяльності представників духовенства з духовних семінарій, але цей задум не увінчався успіхом. Низький матеріальний стан семінарій і бідність їх бібліотек не сприяли науковій творчості викладачів [726, с. 515-519].

Діяльність Інокентія, націлена на розвиток наукової роботи в Академії, перетворила її на важливий науково-освітній центр Російської імперії [725, с. 636-648]. Йому вдалося не лише активізувати викладання історичних наук, але й надати їм новий напрямок – вивчення та аналіз історії держави і православної церкви [1177, с. 54, 63]. Творча атмосфера, яка склалася в КДА, сприяла появі цілого ряду талановитих науковців та священнослужителів, які потім зробили значний внесок у розвиток історичної науки та освіти в Херсонській і Таврійській єпархії. Серед них: Димитрій Муретов, М. К. Павловський, А. Г. Лебединцев, М. І. Соколов, Й. Г. Михневич та багато інших.

Згідно з розпорядженням головного духовного управління в КДА під керівництвом ректора розпочалася робота над «Догматическим сборником». Це видання мало включати точні переклади усіх найважливіших викладень православної віри, які приймалися Вселенською церквою від початку християнства і до останнього часу. У київський період свого життя Інокентій встиг написати лише частину цього твору, закінчивши розгляд подій у християнському світі XII ст. [1224, с. 309]. У подальшому Інокентій доопрацював збірник і навіть подав його на розгляд цензури. Про це свідчить лист Київського митрополита Макарія (Булгакова), який 16 серпня 1855 р. писав Інокентію, що отримав на рецензію його збірник, надісланий

К. С. Сербіновичем разом із зробленими ним зауваженнями. Самого збірника Макарій «не читав, а лише перегорнув, цікавості ради, а тому не може поручитись за його ґрунтовність. Він вважав, що книгу необхідно видати, але під іншою назвою, менш помпезною та багатообіцяючою і з більш скромною передмовою. При цьому варто зробити деякі, найбільш важливі виправлення, так як більша частина зауважень не представляє особливого значення» [1397, с. 535]. Проте повністю цей збірник так і не був виданий, лише уривки з нього опубліковано в академічному журналі «Воскресное чтение».

Рукопис «Догматического сборника», написаний під керівництвом Інокентія (Борисова), під № 2079-2080 на початку ХХ ст. зберігався в архіві Св. Синоду. За свідченням протоієрея А. І. Нікольського, який займався описом рукописів синодального архіву, збірник складається з двох частин. Перша з них, обсягом 265 сторінок, охоплює період до ХІІ ст. Це саме та праця, що написана в період перебування архієпископа у Києві. Друга частина, яка налічує 204 сторінки, має аналогічну назву і є завершальною доопрацьованою версією роботи Інокентія [119, с. 91].

Серед інших рукописів зазначеного архіву привертає увагу «Памятник веры православной», написаний Інокентієм (Борисовим) у співпраці з професором Харківського університету протоієреєм П. І. Лебедєвим [119, с. 90]. Це хронологічний збірник символів і правил православної віри від початку християнства до ХІХ ст. включно. У ньому викладено догматичні визначення вселенських і помісних соборів, зразки віросповідання, всенародні анафеми єретикам, послання про віру знаменитих вчителів православної церкви та інше. Рукопис подано в двох томах обсяг яких відповідно 454 і 464 сторінки.

Із кінця 1830-х рр. Інокентій активно працював над пошуками джерел із історії російської, польської та інших слов'янських церков. У процесі цієї роботи в нього з'явилася думка про видання «Исторической библиотеки Юго-западного края России». Архієпископ написав про свій задум

М. О. Максимовичу і попросив його підключитися до вивчення літератури з цієї проблематики. Про те, що така робота дійсно розпочалася, свідчить епістолярна спадщина М. О. Максимовича, але вона так і не була завершена [694, с. 106]. Можливою причиною стало призначення Інокентія єпископом Вологодської (березень 1841 р.), а трохи згодом – Харківської єпархії (грудень 1841 р.), де бракувало необхідних джерел і літератури.

К. С. Сербінович, який був на той час директором канцелярії обер-прокурора Св. Синоду, в листах до Інокентія, написаних впродовж 1840-х рр., позитивно оцінював і всіляко підтримував наукову роботу архієпископа, в тому числі й дослідження історії російської та інших слов'янських церков. Він звертав його увагу на колекцію ватиканських актів, виданих археографічною комісією, які представляють собою багатий матеріал для історії російської церкви. К. С. Сербінович висловлював готовність надати практичну допомогу в публікації «Догматического сборника» відразу після його готовності, спочатку російською мовою, а трохи згодом і грецькою. Його цікавили роботи Інокентія з історії польської і греко-католицької церков. Він писав, що із задоволенням познайомився зі статтею архієпископа «О начале христианства в Польше» і 23 грудня 1843 р. повідомив про її переклад німецькою. При цьому виразив впевненість, що вона відразу стане в центрі уваги німецьких учених [755, арк. 40-47].

У контексті вивчення історії польської церкви, Інокентій досліджував Берестейську унію 1596 р. та розвиток уніатської церкви. Історичні процеси, які відбулися в житті православної церкви на теренах Західної України він оцінював із позицій православ'я. Одним із доказів слугує інцидент, який відбувся в Харківському університеті під час перебування єпископа на чолі Харківської єпархії. Він був спричинений магістерською роботою М. І. Костомарова, яка стосувалася проблеми унії. Інокентій вважав, що це питання, яке має не лише історичне, але й державне значення, висвітлено автором із прозахідних позицій, а тому робота не може бути допущена до

захисту. Вона мала значну кількість некоректних висловлювань щодо східної церкви та її патріархів, про що архієрей повідомив керівництво університету і роботу відправлено на рецензію до Петербурга. При цьому до самого М. І. Костомарова Інокентій відносився з повагою. Він охарактеризував його як талановитого науковця, що подавав великі надії і, навіть, запропонував свою допомогу по вдосконаленню представленої магістерської роботи [1190, 387-388].

У Інокентія було безкомпромісне відношення до католицької церкви і Апостольської Столиці, що простежується в деяких його роботах. Серед паперів архієпископа збереглися його записки, де викладено певні міркування стосовно католицької церкви, стосунків Росії з Римом та рекомендації по вихованню польської молоді, яка проживала в межах Російської держави. [430]. Час їх написання, кому вони призначалися і чи були представлені на розгляд уряду – залишилось невідомим. Але суть записок полягала у критиці політики російського уряду, який допустив утворення Могилівської католицької єпархії, що створило додаткові можливості для проникнення католицизму в країну. Інокентій дотримувався радикальних поглядів стосовно польського питання. Він був противником польського національного руху і вважав, що виховання католицької польської молоді, яка проживала на теренах Росії, повинно носити яскраво виражену проросійську направленість. Для цього він пропонував заборонити домашню освіту для поляків, реформувати польські училища і ввести російську мову викладання навчальних предметів та зобов'язати ксензів виховувати в юнаків любов до Росії, щоб вони навіть не мріяли про відродження державності Польщі. Такі ідеї свідчать про імперські та патріотичні позиції Інокентія, що було цілком закономірно для людини його рангу та часу.

Продовженням католицької тематики стала наступна «Записка» архієпископа, написана в зв'язку з перспективою утворення римо-католицької єпархії в Херсоні після підписання конкордату Миколи I з папою римським

(1847 р.) [400]. Він вважав, що утворення цієї єпархії є необдуманною і наївною поступкою Риму, шкода від якої більш ніж очевидна. Перетворення Херсона на центр католицизму на півдні України могло привести до активної місіонерської діяльності католицького духовенства, зростання чисельності католиків серед населення і посилення впливу папи римського в регіоні. Тому архієпископ радив не поспішати з утворення католицької єпархії і розмістити її в іншому місці, наприклад у Ставрополі, ближче до Саратовської губернії, де проживала значна кількість католиків. Російський уряд не міг проігнорувати протести православної ієрархії і змушений був звернутися до папи з проханням про перенесення столиці католицької єпархії з Херсону до Тирасполя. Новоутворена єпархія отримала назву Тираспольської і увійшла до складу Могилівської митрополії.

У 1845 р. Інокентій виношував замисли про окреме видання творів духовних письменників Давньої Русі, але цей проект Інокентія, як багато інших, не був реалізований [714, с. 146]..

Під час перебування на чолі Херсонсько-Таврійської єпархії архієпископ активно залучав до наукової діяльності підвідомче духовенство. Активізації історичних пошуків сприяло розпорядження Св. Синоду від 6 жовтня 1850 р. «Про укладання церковно-історичного і статистичного опису єпархії» в якості посібника для вивчення історії російської церкви. У пояснювальній записці говорилось, що одним із основних предметів духовної освіти є історія російської церкви яка є наукою, що служить важливою складовою частиною вітчизняної історії. Вона показує позитивний вплив церкви на долю держави і демонструє переконливий ряд доказів на користь істинності православ'я. Раніше цей предмет входив до загального курсу церковної історії, але після відкриття в 1838 р. у семінаріях окремих кафедр виникла потреба створення нового курсу по історії російської церкви, який мав викладатися в духовних навчальних закладах. До його програми мали увійти деякі події з історії церкви з детальним викладенням. З цією метою

планувалося зібрати усі матеріали, які зберігалися в різних місцях духовних відомств, часто недоступних для дослідників. Єпархіальному єпископу доручалося скласти повну історію і статистичний опис ввіреної йому єпархії на основі джерел, які зберігалися в архівах і бібліотеках консисторії, соборів і монастирів. При цьому необхідно було розглянути наступні питання: початок і розповсюдження християнства в межах єпархії; дата утворення єпархії; єпархіальна історія з викладенням біографій архієреїв, які заслуговують на особливу увагу; історичні відомості про кожний монастир з детальним описом усіх знайдених там актів і рукописів; відомості про собори, парафії, домові та інші церкви, з зазначенням їх віку та важливості; відомості про Св. Угодників, похованих у монастирях чи інших місцях, з додатком їх повного життя чи записів про них в літописцях; відомості про чудотворні ікони з додатками переказів і записів про них; матеріали про особливі традиції, що існують в єпархії: хресні ходи, подорожі для поклоніння Св. Угодникам із зазначенням їх початкової дати і приводу для проведення [902, арк. 1-2].

Для виконання цієї роботи в Херсонській і Таврійській єпархії 13 грудня 1850 р. створено спеціальний Комітет на чолі із архієпископом, який складався із чотирьох членів і діловода (секретаря). До нього увійшли присутні Консисторії: ректор Херсонської духовної семінарії архімандрит Парфеній, ключар, ректор Одеських училищ протоієрей І. М. Знаменський, професор духовної семінарії протоієрей С. А. Серафимов і протоієрей Г. І. Попруженко. Діловодом призначено професора церковної історії Маркіана Гребинського [902, арк. 3]. Члени комітету мали здійснити серйозну наукову роботу, яка полягала у пошуках матеріалів і джерел для повної реконструкції історії Херсонської і Таврійської єпархії. Під час роботи Комітету Інокентій та С. А. Серафимов неодноразово звертались за допомогою і консультаціями до Гавриїла (Розанова) як фахівця з історії Новоросійського краю [705, с. 566].

Згідно з резолюцією Інокентія (від 20 грудня 1854 р.), здійснено впорядкування архіву Херсонської Духовної консисторії [903, арк. 1-6]. Цей процес розпочався ще в 1845 р., але тоді, попри всі зусилля секретаря архіву Васильєва, він не увінчався успіхом. Лише в 1855 р. вдалося всі справи пронумерувати і систематизувати у відповідності зі Статутом Консисторії. Тоді ж за алфавітом було складено загальний реєстр, що давало можливість легко віднайти будь-яку справу. Впорядковано метричні книги, сповідальні розписи та формулярні списки, які розкладено за територіальним принципом у хронологічному порядку. Реорганізація Консисторського архіву значно полегшувала роботу дослідників при пошуках джерел для історичного опису єпархії.

У 1851 р., у відповідь на обрання почесним членом Імператорського Російського Географічного товариства, Інокентій писав, що південний край ще так мало вивчений і описаний, що створений науково-духовний Комітет стане доброю підмогою в справі опису Херсонської єпархії [982, арк. 27].

Скоріш за все церковно-історичний і статистичний опис Херсонської і Таврійської єпархії членами Комітету був складений. Важко уявити, що розпорядження Св. Синоду можна було на той час проігнорувати. Проте цей опис не вдалося розшукати ні серед архівних документів Херсонської духовної консисторії, ні у фонді Св. Синоду. О. І. Раздорський вважав, що «Хронологико-историческое описания церквей епархии Херсонской и Таврической», видане Гавриїлом (Розановим) у 1848 р., було першою публікацією із зазначеної проблематики. Цілком ймовірно, що опис, складений Гавриїлом був прийнятий Синодом. Тим паче, що координаційна роль Синоду щодо написання подібних описів тривала недовго – з 1850 по 1868 рр. У подальшому вони видавались з ініціативи місцевих консисторій, правлінь духовних семінарій, редакцій церковних відомостей і церковно-археологічних товариств.

У 1872 р. опубліковано «Статистико-хронологическое историческое описание Таврической епархии», написане протоієреєм М. К. Родіоновим [186], а трохи згодом (1875 р.) Катеринославський єпископ Феодосій (Макаревський) видав «Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии» [507, 508]. Цей процес відбувався в усіх єпархіях Росії. Упродовж 1848-1916 рр. видано 42 історико-статистичних описи із 68 єпархій [1353, с. 28].

Одним із перших опис своєї єпархії написав і опублікував архієпископ Харківський (в подальшому Чернігівський) Філарет (Гумилевський), який був другом Інокентія (Борисова) і підтримував із ним тісні творчі стосунки впродовж значного періоду часу [59]. Збереглися листи Філарета (Гумилевського) до Інокентія, які розкривають творчу співпрацю вчених. Так на прохання архієпископа Інокентій у 1851 р. надіслав йому акти Успенського, Сумського, Святогорського, Куряжського та інших монастирів, які необхідні для складання опису краю. Філарет повідомляв про успішну роботу в ряді архівів, де йому вдалося знайти потрібні матеріали з історії Харківської єпархії [1163, с. 102-104, 120-124]. У листах архієрея простежується обмін творчими планами і науковими здобутками, в тому числі й тими, що стосуються опису єпархії.

Навіть у період Кримської війни (1853-1856 рр.) Інокентій (Борисов) продовжував займатися науковою діяльністю. Він видав збірник, до якого увійшли його слова і промови, виголошені в різних місцях єпархії в період 1855-1857 рр. [417, 418]. Він працював над програмою «Церковного архива», де планував помістити всі найбільш важливі письмові джерела з історії церкви і видати його за власні кошти. Мріяв про окреме видання публікацій з церковної історії, надрукованих на сторінках «Трудов Археографической Комиссии».

Архієпископ продовжував збирати матеріали для історичного опису християнських старожитностей Криму. Про науковий інтерес архієпископа до

історії православ'я на кримських землях свідчать його праці, присвячені дослідженню Готфрійської єпархії в Криму та появи там перших християнських просвітителів [399, 404, 409]. Матеріали і джерела для вивчення цієї проблеми він розшукував у різних монастирях і бібліотеках, у тому числі Петербурга, Ватикану, Відня та в патріаршому Константинопольському архіві.

Визначна наукова та просвітницька діяльність Інокентія була відзначена провідними науковими закладами, які обрали його своїм почесним членом. Серед них: Імператорська Російська академія наук (1836 р.), Одеське товариство історії і старожитностей (1840 р.), Московська духовна академія (1844 р.), Товариство сільського господарства Південної України (1849 р.), Київська духовна академія (1851 р.), Імператорське Російське географічне товариство (1851 р.), Імператорське Археологічне товариство (1851 р.) та інші [983, арк. 1, 2, 14, 20, 28, 33; 581, с. 144-160].

Уже після смерті Інокентія Св. Синод, за прикладом Оренбурзької єпархії, вирішив поглибити історико-статистичний опис єпархій за рахунок запровадження церковнопарафіяльних літописів, про що свідчить спеціальний Синодальний указ 1868 р. [906, арк. 1]. Програма, за якою мали писатися ці літописи, була складена дияконом Стефаном Тутевичем і надрукована в «ХЕВ» [174]. Вона давала можливість простежити еволюцію розвитку парафій, розглядаючи їх історію з часу заснування і до поточного моменту. Програма включала наступні пункти: географічне та адміністративне положення єпархії із зазначенням усіх подальших змін; історію заселення парафії та її економічне становище; інтелектуальний і морально-релігійний розвиток парафіян, їх ставлення до релігії, церкви, шкіл, книг і газет; історію парафіяльної церкви та зміни у складі її духовенства; виникнення і діяльність церковнопарафіяльних установ. Зверталася увага на склад сім'ї священника та її матеріальний стан, його освіту, передплату і читання книг, журналів і газет, заслуги перед церквою, просвітницьку та богословську діяльність, відомості про дияконів, паламарів і церковних старост. Спеціальний розділ стосувався

виникнення та діяльності церковнопарафіяльних закладів: шкіл грамотності та церковнопарафіяльних шкіл і кількість їх випускників; церковнопарафіяльних опікунств та їх діяльність. Літопис мав містити додатки, де подавались відомості про населення парафії та його економічний стан; топографічна карта місцевості; план церкви, дзвіниці, церковнопарафіяльної школи, відомості про рідкісні книги, ікони, картини та археологічні знахідки.

Під контролем єпархіального керівництва літописи писалися парафіяльними священиками. Один із перших, написаний священиком села Ольшанки Єлисаветградського повіту Херсонської губернії В. Лобачевським, був опублікований в 1893 р. на шпальтах «ХЕВ» [78]. На початку ХХ ст. церковні літописи велися в переважній більшості парафій південноукраїнських єпархій [1076, арк. 23].

Наступником Інокентія (Борисова) на чолі КДА (1841-1850 рр.), а згодом і на кафедрі Херсонсько-Таврійської єпархії (1857-1874; 1882-1883 рр.) став Димитрій (Муретов). Із Академією, де він залишився працювати після успішного завершення навчання (1835 р.) із ступенем магістра, пов'язано початок його наукової діяльності. Магістерська дисертація «Пути Промысла Божия в спасении грешников» показала природний талант автора, благочестя і високий рівень освіченості. Згодом Димитрій був призначений професором на кафедру Богослов'я і повністю поринув у науку. Наполеглива праця дала можливість значно поглибити богословські та історичні знання, завдяки яким він повністю змінив викладання богословських наук, взявши на озброєння новий – історичний метод. Димитрій залишив глибокий слід у розвитку богословської науки, звільнивши її від застарілої схоластики. Створена ним нова система богослов'я була настільки досконалою, що була відразу схвально прийнята духовенством [575, с. 18].

Швидкому кар'єрному росту Димитрій (Муретов) завдячував своєму таланту, великій працездатності та відданості обраній ним справі. Протоієрей

А. Г. Лебединцев, який разом із ним навчався в Академії, згадував, що позбавлений протекції талановитий юнак попав у поле зору ректора, який побачив у ньому свого наступника [553, с. 783]. Дмитрій став учнем, духовним сином Інокентія (Борисова) і достойним його спадкоємцем на чолі Академії.

На думку професора Ф. І. Титова, Дмитрій не мав такої сили уяви, витонченої простоти мови і прекрасної дикції, але перевершував свого вчителя глибиною думки, твердими знаннями, виваженістю і точністю викладання своїх лекцій з богослов'я. Блиск таланту і сміливість поглядів Інокентія давали привід для нерозуміння, в той час як лекції його спадкоємця ніколи не викликали ніяких пересудів [1396, с. 236]. Вони вражали студентів своєю досконалістю, до того ж читав їх Дмитрій виключно по пам'яті, з точністю наводячи при цьому безліч посилань, цитат і цифр [553, с. 783-784].

Професор КДА В. Ф. Певницький підкреслював, що Дмитрій під час роботи в Академії виховав декілька поколінь достойних служителів церкви, кожен із яких зберіг у своєму серці благоговіння перед його гострим розумом, енциклопедичною вченістю, міцною вірою та несказанною добротою. Дмитрій вирізнявся не лише надзвичайною освіченістю, рідкісною чуйністю та добротою серця, але й винятковою простотою під час спілкування з учнями, підлеглими чи то просто людьми [726, с. 2].

Будучи авторитетним ученим, признаним світилом богословської науки Дмитрій, в силу своєї надзвичайної скромності, не залишив ні опублікованих наукових праць, ні навіть тексту власних лекцій. Проте він відіграв неабияку роль у формуванні світогляду багатьох талановитих учнів, в тому числі й Макарія (Булгакова), який в подальшому став Московським митрополитом. Саме з цим вихованцем Дмитрія була пов'язана неприємна історія, якому дорікали, що робота «Введення в курс богословських наук», яка принесла ступінь доктора богослов'я, є лише передрукованими лекціями Дмитрія. Хоча автор не згадував ім'я свого вчителя, той, будучи людиною надзвичайно

скромною, ніколи не нарікав з цього приводу. Професор Ф. І. Титов навіть висловив версію, що Дмитрій уже готував свої лекції до друку, коли отримав від Макарія опублікований ним твір по Догматичному Богослов'ю. Після уважного прочитання він спалив свої рукописи, щоб вони не могли компрометувати його учня.

Щоб розвіяти всі чутки, професор КДА по догматичному Богослов'ю М. Ф. Ястребов провів ретельне дослідження і порівняння рукописних академічних лекцій Дмитрія і твору Макарія по Догматичному Богослов'ю і довів, що між ними немає тієї ідентичності, про яку говориться. Він прийшов до висновку, що всі розмови про плагіат – безпідставні. Вони лише доводять глибокий вплив богословських лекцій Дмитрія на своїх учнів, у тому числі й на Макарія [1209, с. 95].

Дмитрій зумів втілити в життя мрію Інокентія про відкриття історичної кафедри в Академії (1841 р.) Першим керівником кафедри російської церковної історії був призначений тогорічний випускник КДА, ієромонах Макарій (Булгаков). У цей же час на викладацьку роботу перейшли молоді випускники Академії, яким судилося стати відомими київськими істориками церкви – І. Г. Малишевський, що став наступником о. Макарія по кафедрі історії російської церкви, Ф. О. Терновський та Ф. Г. Лебединцев. Саме в період ректорства Дмитрія розпочався новий етап розвитку історичної науки в КДА і історичні дослідження стали невід'ємною частиною наукових розробок її представників [1437, с. 27].

Сам же Дмитрій ніколи не прагнув вченої слави, навіть свої заслуги перед Академією вважав не достатньо вагомими. Однак урядові нагороди – орден св. Анни 2-го ступеня (1842 р.) та орден св. Володимира (1845 р.), які він отримав за керівництво КДА вказують на її плідність та значимість [1209, с. 95].

Особливої уваги заслуговує наукова діяльність архієпископа Никанора (Олександра Івановича Бровковича), який очолював Одеську кафедру

протягом 1883-1890 рр. Він користувався заслуженим авторитетом і мав репутацію людини всебічно освіченої: талановитого богослова, науковця, мислителя, естета, цінителя музики і літератури. Никанор отримав блискучу освіту в Санкт-Петербурзькій духовній академії. На останньому курсі академії він прийняв чернецтво з ім'ям Никанор і після завершення навчання зі ступенем магістра залишився працювати в Академії на кафедрі Богослов'я. Творчий підхід молодого викладача при підготовці та проведенні лекцій і відступ від підручника по Богослов'ю, автором якого був ректор академії Макарій (Булгаков), спричинили незадоволення останнього та переведення Никанора на кафедру полемічного Богослов'я, що наклало відбиток на його подальшу кар'єру.

У 1853 р. йому доручено читати новий курс, для якого потрібно було підготувати лекції з історії розколу і скласти бібліографію розкольницьких творів. У своїй автобіографії Никанор писав про значні труднощі в процесі пошуків відповідної літератури. Внаслідок щасливого випадку велика розкольницька бібліотека мільйонера Круглого (чи Круглова) через посередництво купця І. А. Москальова була придбана Академією. Це дало можливість Никанору скласти записки з бібліографії розколу. На їх основі він згодом написав великий твір «Описание раскольнических рукописей Александра Б.», який у 1848 р. був схвалений і рекомендований до друку Преосвященним Макарієм, Синодом, Духовним і світським цензурними Комітетами [114, с. 266, 269]. За сумлінне виконання цієї роботи Никанора нагороджено набедреником і золотим хрестом [1067, арк. 49]. При публікації твору недбалість видавництва і самоуправство коректора спричинили певні зміни, що викликало різку критику вищого духовенства і Св. Синоду й завдало автору чимало неприємностей.

Під час перебування в СПб.ДА Никанор займався дослідженням історії католицизму і написав серйозний науковий твір «Анализ римского учения о видимом (папском) верховенстве в церкви, сделанный на основании Св.

Писания и изложений первых веков христианства к I Вселенскому собору». Це була відповідь папі Пію IX на «Послание восточным славянам», у якому він пропонував увійти в спілкування з Апостольським престолом, обіцяючи православним збереження їх догматів, обрядів і богослужінь, вимагаючи при цьому визнання римських догматів про сходження святого Духа від Отця і від Сина та про верховенство папи. Ця робота написана на замовлення Св. Синоду і публікувалася в 1852 р. у вигляді окремих статей в академічному журналі «Христианское Чтение», а згодом була передрукована у двох випусках. Вона мала значний резонанс у колі вчених завдяки науковим підходам при дослідженні зазначеної проблеми. Автор розглянув паралельно римський догмат, взявши його викладення у найкращих представників католицької догматики: Беллярміна, Перроне, Лібермана і докази із викладів стародавньої церкви. Никанор провів об'єктивні дослідження, результат яких був не на користь католицької церкви. Ця праця давала підставу для надання їй автору ступеня доктора Богослов'я, що було реалізовано значно пізніше [661, с. 15, 16].

У 1856 р. Никанор змушений був залишити СПб.ДА і впродовж наступних 12-ти років займав посади ректора і професора послідовно Ризької, Саратовської і Полоцької духовних семінарій, де він не мав можливостей для продовження своєї наукової роботи. Умови для відновлення наукової діяльності в Никанор з'явилися лише в 1868 р. під час перебування в Казані, куди архімандрит отримав призначення на посаду ректора місцевої духовної академії [591, с. 170]. Він успішно продовжив наукову розробку теми, розпочатої в Петербурзі, написавши новий розділ до твору «Анализ римского учения о верховенстве папы на основе произведений св. Афанасия Великого», який надруковано в 1869 р. у «Православном Собеседнике». У цей же час Никанор поновив роботу над історією розколу, про що свідчить ряд його нових статей.

Казанський період поклав початок гносеологічним дослідженням Никанора (Бровковича). На сторінках «Православного Собеседника» з'явилися його статті філософського напрямку, де піднімалися питання про основи християнства та докази існування всього надчуттєвого.

У червні 1871 р. назавжди закінчилась викладацька діяльність архімандрита. Він отримав сан єпископа Аксакайського, вікарія Донської єпархії, де прослужив п'ять років, потім, впродовж семи років, очолював кафедру Уфимської і Мензелінської єпархії. У грудні 1883 р. його призначено єпископом Херсонським і Одеським і з цього часу життя Никанора (Бровковича) було нерозривно пов'язане з Південною Україною, де повною мірою розкрився його багатогранний талант проповідника, наукового та релігійного діяча [1210, с. 327].

До кола наукових інтересів Никанора належали богословські, філософські та історичні дослідження, серед яких помітне місце посідала історія католицизму та розколу. Проте він, як людина широкого кругозору, цікавився й історією XIX ст. В Архієрейському будинку знаходились велика домашня бібліотека Никанора та зібрання речових пам'яток, які мали відношення до подій в Одесі періоду Кримської війни, що вказує на його інтерес до історичної науки [583, с. 36-38].

У цей час архієпископ видав три томи філософсько-богословських творів «Позитивная философия и сверхчувственное бытие» (1875-1888 рр.). Головна теза цих праць полягала в ідентичності гносеологічної основи філософської і богословської наук. Тож буття Бога і безсмертного Духа – перші і основні положення богословської науки – доводяться таким же методом як і буття матерії. Філософська критика віднеслась до творів архієпископа лояльно, але стримано. Таку реакцію М. Ф. Красносельцев пояснював лише тим, що Преосвященний Никанор не встиг завершити свою працю, а тому її важко оцінити належним чином [661, с. 24]. В європейських країнах він здобув більше визнання, ніж у Росії. Професор І. К. Палімпсестов

писав у газеті «Русская жизнь», що вчені Західної Європи дивилися на архієпископа Російської православної церкви як на філософа першої величини [699, с. 68-69].

Архієпископ писав про необхідність розвитку науки і про її важливість для людського суспільства. Проте науку він нерозривно пов'язував із православ'ям і вірою в Бога. Никанор піддавав гострій критиці тих мислителів, які вважали себе розумнішими за самого Бога і відкидали історичне християнство. Але відмовившись від Бога, безсмертя та моралі, вони відмовилися й від усякої благородної мети життя. Замість ідеалів добра для себе та інших, вони приносили зло, руїну, ненависть до життя, що може привести до самознищення [480, с. 318-321].

Зібрані під час наукової роботи на Сході документальні матеріали лягли в основу чисельних історичних праць, написаних єпископом Порфирієм (Успенським). Найбільш плідним був київський період, коли було видано понад двадцять книг Порфирія, присвячених історії Східної православної церкви. Йому належить відкриття для російської науки Абіссінської церкви – її історії та церковної літератури [510]. Протягом 60-70-х рр. з'явився ряд видань з історії християнського Сходу, які вийшли окремими виданнями та на сторінках академічного журналу «Труды Киевской Духовной Академии».

У 1877 р. єпископ Порфирій отримав призначення члена Московської Синодальної контори і настоятеля Новоспаського монастиря і з великим жалем змушений був переїхати до Москви. Там він закінчив роботу над восьми томними мемуарами під назвою «Книга бытия моего» [515-522]. Це багаторічні щоденники, куди Порфирій сумлінно записував усі події, що відбувалися в його житті, описував свої численні подорожі та наукові знахідки. Опубліковані вже після його смерті Імператорською Академією Наук, вони стали безцінним джерелом для дослідження історії християнства та життєдіяльності їх автора.

Порфирій прагнув опублікувати всі свої наукові матеріали, привезені зі Сходу. Частина з них він навіть встиг підготувати до друку, проте не вистачало коштів на ілюстрації та фотографії, які мали супроводжувати текст. Єдиним рішенням цієї проблеми він вважав продаж своєї книжкової бібліотеки, мріючи, щоб вона опинилася в публічній бібліотеці і могла прислужитися широкому загалу. Він по черзі звертався з пропозицією купити бібліотеку до Міністерства народної освіти, С-Петербурзького, Томського і Новгородського єпископів, обер-прокурора Св. Синоду К. П. Побєдоносцева, одеського міського голови Григорія Маразлі та деяких приватних осіб, але всі вони відповіли відмовою чи просто промовчали [1215, с. 87-88].

Після смерті (помер єпископ Порфирій 19 квітня 1885 р.) він заповідав свою бібліотеку Св. Синоду, усі кошти – Імператорській Академії Наук для посмертного видання своїх наукових творів,

Видатні наукові досягнення Порфирія (Успенського) були відзначенні провідними університетами Російської імперії: Петербурзьким, Московським та Новоросійським, які обрали його своїм почесним членом.

Серед дослідників півдня України помітне місце займав протоієрей А. Г. Лебединцев. У період Кримської війни (1853-1856 рр.) він знаходився в обложеному ворожими військами Севастополі, де морально підтримував захисників міста, відвідував поранених у госпіталях, вселяв відвагу в їх серця. За порадою Інокентія (Борисова) А. Г. Лебединцев регулярно писав йому листи з детальною інформацією про хід подій у місті та вів щоденник, куди заносив свої враження від побаченого і пережитого. У подальшому цей щоденник був втрачений і авторові вдалося реконструювати й опублікувати лише окремі його фрагменти. Вони, як і севастопольські листи, є своєрідним літописом Кримської війни. А. Г. Лебединцев неодноразово писав про діяльність Хрестовоздвиженської общини сестер милосердя, утвореної за ініціативи великої княгині Олени Павлівни. На її звернення до патріотичних почуттів російських жінок відгукнулися представники різних верств

населення, які висловили бажання піти на війну у якості сестер милосердя. Це був перший подібний досвід у Російській імперії. У жовтні 1854 р. загін із 11-ти лікарів і 28-ми сестер під керівництвом відомого хірурга М. І. Пирогова був відправлений до Севастополя. Протоієрей А. Г. Лебединцев став духівником Общини сестер милосердя і на власні очі побачив непривабливу і страшну картину Кримської війни, антигуманні дії та бездуховність вищих чиновників, що негативним чином позначилось на боєздатності та морально-психологічному стані захисників міста [712].

За особливі заслуги у воєнний період А. Г. Лебединцев отримав золотий нагрудний хрест на Георгіївській стрічці та діамантовий перстень від великої княгині Олени Павлівни, бронзовий Хрест на Володимирській стрічці за оборону Севастополя, срібну медаль на Георгіївській стрічці та медаль на Андріївській стрічці [947, арк. 10].

О. О. Кочубинський писав, що «Севастопольские письма» М. І. Пирогова та «Дневник» А. Г. Лебединцева дають змогу реконструювати події Кримської війни, показавши її через враження і відчуття авторів, для яких на першому місці була любов до Вітчизни і почуття обов'язку перед нею. Обидві серії листів є важливими джерелами історичної епохи [67, с. 69].

Про події Кримської війни знаходимо свідчення й у деяких інших представників духовенства. Серед них – настоятель Алупської Архангело-Михайлівської церкви священник І. Покровський, який в період воєнних дій знаходився в Сімферополі. Звідти він писав архієпископу Інокентію, що ніколи не відчував такої гостроти почуттів і такої близької присутності смерті, як у той період. Багато священників тоді загинуло. Всі свої відчуття та найбільш важливі події І. Покровський записував до щоденника, якого вів впродовж 1853-1854 рр. Він описував своє бачення війни: страждання народу, страшенну багнюку восени, постійне перебування під відкритим небом взимку. У поранених і хворих вичерпувалась віра і вони потребували допомоги і духовної підтримки [751, арк. 800-811]. Записи священника

перекликаються з тими фактами, які описував у своєму щоденнику А. Г. Лебединцев.

Після завершення Кримської війни протоієрей повернувся до Одеси, де спочатку був призначений ключарем Одеського кафедрального собору (1857-1874 рр.), а потім його настоятелем (1874-1898 рр.). Цей період став новим етапом його наукової діяльності. А. Г. Лебединцев брав безпосередню участь у розборі та описі архівних справ Дубосарського духовного правління, переданих Херсонській духовній консисторії та у роботі по написанню «Літопису Одеського Преображенського собору», де він прослужив 41 рік [578, с. 25-26].

У 1860-ті рр. протоієрей активно співпрацював із «ХЕВ», редактором яких на той час був протоієрей І. М. Знаменський, а цензором – протоієрей М. К. Павловський. На шпальтах «ХЕВ» опубліковано значну кількість його праць з церковної історії. Він одним із перших розпочав досліджувати дискусійне на той час питання про дату закладки і освячення перших православних храмів Одеси. Протоієрей писав, що посилаючись на донесення митрополита Гавріїла (Бонулеско-Бодоні) Св. Синоду складається враження, що ним особисто в Одесі 22 серпня 1794 р. було закладено чотири церкви: Св. Миколая (соборну), Св. Трійці (грецьку), Св. Катерини (для військових) та Олександра Невського (у фортеці). Але згідно з документами Херсонської духовної консисторії митрополит особисто заклав дві церкви: кам'яну Миколаївську (14 листопада 1795 р.) і Олександрівську (15 листопада 1795 р.). А. Г. Лебединцев вважав, що першим храмом у місті став похідний храм Нижньогородського полку, який прибув до Хаджибея (попередника Одеси) в травні 1794 р. До завершення будівництва Миколаївської церкви богослужіння велося в тимчасовому дерев'яному храмі священиком Євдокимом Сергєєвим. 25 травня 1808 р. добудований храм освячено архієпископом Платоном (Любарським) в ім'я Преображення Господнього і він став називатися Свято-Преображенським [554].

Церква, закладена в ім'я Олександра Невського так і не будувалась.

Розглядаючи історію церкви Св. Катерини в Одесі, яка призначалась для військовослужбовців, А. Г. Лебединцев дотримувався думки, що її закладено, згідно з розпорядженням Гавріїла (Бонулеско-Бодоні), в 1795 р. і освячено протоієреєм Карпом Павловським. Наукова цінність праці полягає в тому, що автор, на основі залучених документальних матеріалів та робіт деяких одеських істориків, дослідив історію одного з перших чотирьох православних храмів міста, який так і не був побудований [561]. Він обґрунтував призупинення будівництва храму економічним чинником. За часів Рішельє розпочався торгово-економічний розвиток міста і нагальна потреба у церкві для військових відпала. Питання про завершення будівельних робіт згодом підняли купець Семен Мясников і таврійський поміщик Куликовський, які 1 грудня 1817 р. звернулись до Одеського градоначальника графа Ланжерона з проханням на дозвіл добудови церкви. Вони пообіцяли значні кошти: першочерговий внесок по 5 тис. крб., а потім по 1 тис. крб. щорічно. Ця пропозиція отримала схвалення світської влади і благословення митрополита Гавріїла. Проте її ініціатори так і не реалізували своїх благородних намірів [561, с. 509].

Перетворення Одеси на провідний торговий порт у Північному Причорномор'ї привело до скорочення чисельності військовослужбовців і зростання міщанства та купецтва. Тож у 1821 р., з дозволу духовного відомства, градоначальник Одеси М. І. Трегубов наказав розібрати недобудовану церкву і старі будови навколо неї.

Зовсім по іншому склалася доля четвертого православного храму, заснованого для задоволення духовних потреб грецьких переселенців. На його будівництво Катерина II виділила 2 тис. крб. із державних коштів. Крім цього архімандрит Діонісій, з дозволу митрополита, зібрав серед знатних греків, що проживали у різних містах Російської імперії, ще 2 250 крб. Не дивлячись на досить сприятливі умови, будівництво не вдалося завершити за три роки, як

планувалося. Більш того, у 1803 р. на прохання парафіян воно було перенесено на середину кварталу, де й зараз знаходиться Грецька церква. Лише в лютому 1808 р. священник Петро Куницький доповів Катеринославській Консисторії про готовність до освячення новозбудованого греками храму Святої Трійці, яке відбулося навесні 1808 р. [1202, с. 8-14].

Певну увагу А. Г. Лебединцев приділяв дослідженню історії православної церкви на території Криму. Це знайшло відображення в роботі, присвяченій Феодосійській (вікарній) єпархії [556]. Автор доводив закономірність її утворення логічним продовженням історії Кримської єпархії, до якої входили Кримський півострів і північний берег Азовського моря за часів турецького володіння. Він розглянув історію розвитку єпархії впродовж 12-ти років її існування, безпосередньо до ліквідації в 1800 р.

Продовженням дослідження зазначеної проблеми стала робота А. Г. Лебединцева «Столетие церковной жизни Крыма, 1783-1883» [559]. Вона включає деякі відомості про стан православ'я в Криму, зібрані свого часу архієпископами Гавриїлом (Розановим) та Інокентієм (Борисовим), які свідчать про занепад християнської церкви напередодні приєднання цих земель до Російської імперії. Автор використав свої раніше опубліковані матеріали по історії Феодосійської єпархії, доповнивши їх новими розробками теми, що охоплюють період з 1800 по 1883 рр. Ця праця до теперішнього часу зберегла свою актуальність і є важливим джерелом для дослідників історії православної церкви Криму.

У науковому доробку протоієрея особливого значення набула робота «Ханская Украина», написана на межі церковної і світської історії. Сам автор називав її церковним літописом нової України. Проте завдяки використанню комплексу церковних документів, А. Г. Лебединцев репрезентував історію населення, що проживало в Буго-Дністровському межиріччі з часів Київської Русі до середини ХІХ ст. Посилаючись на значну джерельну базу, автор розглянув його етно-конфесійний склад і показав домінуючу перевагу

українських жителів на цих землях. Разом із тим значна увага відводиться дослідженню історії православної церкви в даному регіоні. Наведені статистичні матеріали дають уяву про чисельність храмів і монастирів у зазначений період часу. В додатку автор помістив 15 документів, знайдених ним у архіві Херсонської консисторії, що додає праці особливої наукової цінності [560].

На шпальтах «ХЕВ» А. Г. Лебединцев розмістив деякі праці, присвячені життєдіяльності вищого православного духовенства. До них належать автобіографічна записка та проповіді елисаветградського протоієрея Карпа Степановича Павловського. Це видання набуло більш вагомого значення за рахунок доповнення його характеристикою пасторського служіння протоієрея, написаною А. Г. Лебединцевим [557]. Тоді ж з'явилася робота, присвячена діяльності протоієрея Петра Семеновича Куницького, яка була надрукована у вигляді двох статей. У першій з них автор приділив основну увагу дослідженню церковного служіння П. С. Куницького на землях Бессарабії та його стосункам з митрополитом Гавриїлом (Бонулеско-Бодоні). Вона супроводжувалась примітками, де опубліковані деякі промови П. С. Куницького, листи до нього протоієрея Данила Сулими та митрополита Гарийїла. Друга стаття присвячена одеському періоду П. С. Куницького та його діяльності під час перебування на чолі Одеського Преображенського собору [558].

Важливе місце серед даного типу робіт посідають спогади А. Г. Лебединцева про архієпископа Інокентія (Борисова), опубліковані в 1862 р. Автор високо оцінив наукові здобутки архієрея, його діяльність по відновленню християнських храмів у Криму та внесок у розвиток православ'я [685].

На шпальтах «ХЕВ» надруковано й низку статей морально-релігійного спрямування під редакцією протоієрея М. К. Павловського, перекладені ним із французької. Хоча коло інтересів М. К. Павловського окреслювалось

викладацькою та релігійно-просвітницькою діяльністю, деякі його публікації носили науковий характер. До них можна віднести два листи патріарха Фотія, опубліковані протоієреєм з написаною ним передмовою [562]. У 1877 р. професор опублікував «Материалы для истории Херсонской епархии», присвячені 40-річчю її утворення [564]. Вони включали промову, виголошену ним при відкритті Херсонської духовної консисторії в Одесі 17 серпня 1837 р., яку благословив архієпископ Гавриїл (Розанов) та «Историческую записку о женском Одесском с девичьем училищем монастыре», написану архієпископом.

Значна кількість праць з церковної історії належить перу протоієрея Одеського кафедрального Преображенського собору С. В. Петровського. Переважна більшість його робіт стосується життєдіяльності вищого духовенства та історії православних храмів. Вагоме місце серед наукового доробку посідає праця «Семь Херсонских архиепископов». Вона є біографічним дослідженням архієпископів: Гавриїла (Розанова), Інокентія (Борисова), Димитрія (Муретова), Леонтія (Лебединського), Іоанікія (Горського), Платона (Городецького) та Никанора (Бровковича) [591]. Авторіві вдалося представити історичні портрети зазначених архієреїв і прослідкувати їх життєвий шлях і внесок кожного з них у розвиток православної церкви, науки, освіти і культури. Робота написана на основі значної джерельної бази. С. В. Петровський використав автобіографічні дані архієпископів, спогади очевидців та значну кількість документальних матеріалів. Ця праця, попри її значимість для дослідження історії церкви в Південній Україні, в подальшому не перевидавалась. Лише в 2001 р. пастирсько-богословський журнал Одеської Духовної семінарії «Андреевский вестник» передрукував із даного збірника уривок, присвячений життєдіяльності архієпископа Димитрія (Муретова) [575].

У 1908 р., С. В. Петровський опублікував біографічний нарис А. Г. Лебединцева, приурочений десятій річниці його смерті, де виклав

основні віхи життя відомого в Україні протоієрея [578]. Особливе місце відводиться періоду перебування А. Г. Лебединцева в обложеному Севастополі під час Кримської війни. Користуючись опублікованими спогадами і враженнями протоієрея та наданими йому неопублікованими листами, С. В. Петровський зробив спробу відтворити життя та церковну службу о. Арсенія в Севастополі. Звертається увага на його співпрацю із сестрами Хрестовоздвиженської общини, яку очолював в той час відомий хірург М. І. Пирогов.

Автор не обминув увагою освітню та наукову діяльність А. Г. Лебединцева в Одесі, де протоієреєм написані наукові праці з історії Південної України XVIII-XIX ст. Вони публікувались на шпальтах «ХЕВ», «Новороссийского Телеграфа», «Киевской Старины» та в «ЗООИД». У додатках С. В. Петровський опублікував 12 документів, серед яких листи протоієрея та укази про його нагородження.

Не менш успішно С. В. Петровський займався дослідженням історії церковних храмів. Серед цієї групи його робіт найбільш вагомими позиціями займає праця «Одесский Преображенский кафедральный собор» (1894 р.), де представлена історія собору з моменту його заснування до кінця XIX ст. [585]. Згодом, у 1908 р., до століття освячення собору він видав новий, розширений варіант історії цього храму [586]. Цінність цього видання полягає в залученні нових документів, представлених протоієреєм А. М. Гамовим. Це дало змогу більш ґрунтовно представити історію самого собору, діяльність його церковнослужителів та архієпископів. Наукову значимість роботи посилюють додатки, де автор розмістив 61 документ. Серед них є матеріали, які висвітлюють діяльність архієпископа Інокентія (Борисова) на чолі Одеської кафедри.

У зазначеній праці автор продовжив подальшу розробку питання стосовно дати закладки і освячення Преображенського собору в Одесі, розпочату свого часу А. Г. Лебединцевим. Це зумовлено дискусією з приводу

зазначеної проблеми, що виникла серед науковців наприкінці ХІХ ст., яка до цього часу продовжує зберігати свою актуальність. С. В. Петровський навів різні точки зору світських і церковних істориків, які торкалися питання закладки собору.

Основоположником версії, що 22 серпня 1794 р. митрополитом Гавриїлом (Бонулеско-Бодоні) закладено храм в ім'я Св. Миколая, який в подальшому став кафедральним, був А. О. Скальковський. Саме ця дата з його легкої руки значний період часу відзначалася як день заснування міста. У додатках С. В. Петровський опублікував лист А. О. Скальковського до професора Д. Я. Самоквасова, написаний у червні 1893 р., в якому йдеться про документ, знайдений ним у Катеринославському архіві – «Рапорт інженера-полковника Де Волана від 24 січня 1797 р. в сенат і канцелярію головної артилерії і фортифікації». Лише в цьому документі він знайшов дату заснування Одеси – 1794 р. Вона, згідно з розпорядженням архієпископа Інокентія (Борисова), відзначається 22 серпня, коли митрополит Гавриїл (Бонулеско-Бодоні) заклав першу церкву в місті [586, с. 1]. Архієпископ Гавриїл (Розанов) дотримувався точки зору, що ця церква була закладена в 1795 р. [396, с. 177]. Її поділяли К. М. Смольянінов [1378, с. 56-58], С. Бернштейн [1173, с. 24]. В. К. Надлер [1327, с. 22-23] та деякі інші історики.

Внаслідок проведеного дослідження С. В. Петровський дійшов висновку, що 22 серпня 1794 р. Одеса отримала архієрейське благословення на будівництво першого «тимчасового» храму в ім'я Св. Миколая. Підтвердженням цього є той факт, що вже в січні 1795 р. Дубосарським духовним правлінням Миколаївській церкві була видана парафіяльна книга. У зв'язку з тим, що церква була дерев'яною і тісною, 14 листопада 1795 р. особисто митрополитом Гавриїлом (Бонулеско-Бодоні) був закладений кам'яний Миколаївський собор, який і мав стати головним у місті. До завершення будівництва Миколаївського собору богослужіння велось в

«тимчасовому» – дерев'яному, який займав вагоме місце в духовному та громадському житті населення. Саме там, на початку 1796 р., протоієрей Є. Сергеев привів до присяги 150 виборців міського голови і членів магістрату, а 17 вересня 1798 р. відбулася церемонія освячення жалуваного Одесі герба. На прохання градоначальника де Рішельє архієпископ Платон (Любарський) 25 травня 1808 р. освятив добудований Миколаївський собор в ім'я Преображення Господнього [1355, с. 12].

У 1917 р. з'явилась праця С. В. Петровського, присвячена Одеському Архієрейському будинку, написана на основі джерел Херсонської духовної консисторії. Значна документальна база дала можливість авторові прослідкувати процес розбудови Архієрейського будинку в Одесі після утворення Херсонської і Таврійської єпархії, який розпочав архієпископ Гавриїл (Розанов). Там мали розміститися архієпископ із штатом, консисторія та її архів. Спочатку будівництво будинку планувалось біля Архангело-Михайлівської церкви, де згідно із розпорядженням одеського градоначальника О. І. Левшина була виділена ділянка загальною площею три десятини 2 068 квадратних сажнів землі. До завершення будівництва архієпископ отримав можливість влаштуватись у конфіскованому будинку Потоцьких, що знаходився на Великій Софіївській вулиці. Його зручне розташування дало підставу Гавриїлу клопотати перед імператором про передачу цього будинку разом із земельною ділянкою із військового до духовного відомства на «вічне володіння». Отримавши відповідний дозвіл, архієпископ розпочав ремонтні роботи і влаштування Хрестової церкви. 4 квітня 1842 р. відбулося урочисте освячення обновленого Архієрейського будинку і Хрестової церкви при ньому. С. В. Петровському вдалося показати його подальшу еволюцію впродовж ХІХ ст. через діяльність наступних херсонських архієпископів, які займались його розбудовою, ремонтними роботами та подальшим благоустроєм [583, с. 3-33].

Серед робіт протоієрея є дослідження історії православних святинь Києва, опубліковане в 1919 р. [577]. Авторіві вдалося ґрунтовно розглянути історію церковних споруд Києва, доповнивши текст малюнками, двома планами печер Києво-Печерської Лаври і планом міста. Це видання може слугувати своєрідним путівником по святих та історичних місцях Києва, який є колискою православ'я на Русі.

Серед наукового доробку С. В. Петровського є праці, що стосуються проблем світської історії півдня України. Вагоме місце серед них посідає його робота «Н. И. Пирогов в Севастополе», написана до сторіччя з дня народження видатного хірурга-мислителя [582]. Автор не ставив перед собою задачі написати біографію чи некролог цієї непересічної особистості. Спираючись на спогади М. І. Пирогова, його «Севастопольские письма», «Дневник» протоієрея А. Г. Лебединцева та інші документи, автор зумів реконструювати непривабливу і страшну картину Кримської війни, показавши її через враження і відчуття Миколи Івановича. Героїчна робота професора М. І. Пирогова під час війни в Криму відбувалася на тлі антигуманних і навіть злочинних дій представників російської військової адміністрації. Події, свідком яких він став, спричинили тяжку душевну драму, яка призвела до радикального перевороту в його житті. Це спонукало залишити хірургічну практику, щоб «лікувати рани суспільства», зайнявши місце попечителя Одеського навчального округу [1222, с. 202].

Історичні публікації протоієрея С. В. Петровського знайшли позитивний відгук у тогочасному суспільстві. Один із них був опублікований у 1894 р. на шпальтах «ХЕВ». Невідомій автор під псевдонімом «Православный одесит» дав високу оцінку його працям «Одесский Преображенский, ныне кафедральный собор» та «Семь Херсонских архиепископов», які були опубліковані з нагоди святкування сторічного ювілею Одеси. Він підкреслив їх виняткову важливість для вивчення історії православної церкви [65].

Серед наукової спадщини протоієрея С. А. Серафимова є декілька праць з історії Херсонської єпархії, які опубліковано у «ХЕВ». В одній із них автор коротко розглянув сторічну історію розвитку єпархії: від часу її заснування до початку 80-х рр. XIX ст. [604]. Заслужують на увагу публікації протоієрея, присвячені опису Херсонського Успенського собору [602] та Одеської єдиновірської Покровської церкви, де він служив протоієреєм [607]. Вони є важливою складовою частиною загального доробку духовенства з історії окремих православних храмів південного регіону.

Важливий внесок у розвиток історіографії свого краю зробив Катеринославський єпископ Феодосій (Макаревський). Йому належить ряд історичних праць, які репрезентують не лише церковну історію єпархії, але й історію Катеринославщини в цілому. Вони отримали високу оцінку сучасників і наступних поколінь дослідників. Вихованець Київської духовної академії, професор богословських наук, Феодосій розпочав свою науково-історичну діяльність ще під час перебування на службі в Смоленську. Там він став членом комітету, створеного для написання історії Смоленської єпархії. Його плідна праця була відзначена місцевим архієпископом Тимофієм (Котлеровим) та міністром внутрішніх справ [641, с. 1-2]. Досвід, отриманий при написанні історії Смоленської губернії Феодосій використав під час перебування на чолі Катеринославської кафедри (1871-1885 рр.). Саме в цей період він почав активно працювати над дослідженням історії ввіреної йому єпархії. Основою для його історичних праць стали джерела архіву Катеринославської консисторії, архієрейського будинку і Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря. Особливість наукових праць єпископа полягала в тому, що в них тісно перепліталась церковна історія з козацькою тематикою. Зазначена тенденція простежується вже в одній з перших його робіт, присвячених історії Новокодацької ікони Божої Матері, опублікованої на шпальтах «Екатеринославских епархиальных ведомостей» [505]. Ця ікона в 60-ті рр. XVIII ст. знаходилась в Свято-Миколаївській Новокодацькій церкві і

вважалась чудотворною. Поклонитись їй приходили козаки, представники козацької старшини, в тому числі й кошовий отаман П. І. Калнишевський, жителі з різних українських земель. Після знищення Запорозької Січі, згідно з розпорядженням архієпископа Євгенія (Булгаріса), Новокодацьку ікону в 1778 р. помістили в архієрейський будинок, що спочатку знаходився в Полтавському Хрестовоздвиженському монастирі. Згодом, разом із архієрейським будинком, ікона була перенесена до Новомиргорода, а в 1804 р. – до Катеринослава. У 1807 р., на прохання ієромонаха Іосафа, архієпископ Платон (Любарський) дозволив перенести ікону до Самарського монастиря на вічне володіння. За свідченням Новокодацького ктитора Семена Бардадима, ікона датована 1736 р. У 1776 р. він стверджував, що вона ще сорок років тому знаходилась в притворі згорілої місцевої церкви.

Зазначена робота Феодосія написана на основі документів Катеринославської духовної консисторії, опублікованих джерел і деяких праць з історії козацтва, зокрема, А. О. Скальковського та князя Мишецького. Тож вона представляє значний науковий інтерес для дослідників як історії церкви, так і запорозького козацтва.

У подальшому єпископ зосередив свою увагу на дослідженні духовної козацької святині Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря [509]. Про цей монастир писали свого часу архієпископ Гавриїл (Розанов) та А. О. Скальковський, але від цього праця Феодосія, основана на вивченні архівних матеріалів, не втратила своєї наукової значимості. Феодосій використав нові документи, знайдені в монастирському архіві та опубліковані праці П. О. Куліша, А. О. Скальковського, де Боплана та інших дослідників. У додатках автор розмістив 20 документів, 17 із яких, що охоплюють період 1751-1764 рр., козацького походження. Попри це недостатня кількість документальних матеріалів негативно позначилась на якості самого твору. У монастирському архіві не збереглося ніяких документів, що торкалися першої половини XVIII ст. Це зумовлено тим, що в 1750 р. за наказом Коша

Запорозького була спалена келія настоятеля монастиря, ієромонаха Прокла, який помер від чуми. Разом із нею згоріли всі документи, що там знаходилися. Тому автор більш детально описав монастирські землі та угіддя, але при цьому відчувається брак матеріалів про настоятелів монастиря, кількість ченців, їх моральний та інтелектуальний рівень. Зазначені лагуни пов'язані зі станом джерельної бази, якою міг користуватися Преосвященний. Попри це, праця Феодосія містить значну кількість цінних матеріалів, без яких неможливо обійтися при дослідженні історії Запоріжжя та Катеринославської губернії [1219, с. 130].

До 100-річчя заснування Катеринославської єпархії Феодосій написав дві роботи. У першій із них, невеликій за обсягом, були наведені короткі відомості про обставини відкриття Слов'янської і Херсонської єпархії та її подальше перетворення в Катеринославську і Таганрозьку єпархію і відомості про її архієреїв [504]. Згодом єпископ опублікував більш ґрунтовну працю, присвячену історії православної церкви в межах Катеринославської єпархії, де зробив історичний огляд християнства на території Катеринославської губернії з апостольських часів до 1775 р. [503]. Появу християнства на цих землях автор пов'язував із діяльністю апостола Андрія Первозванного, не піддаючи жодному сумніву літописне сказання. Значна увага приділена історії краю з кінця XV до кінця XVIII ст. При цьому Феодосій розглянув переселення Запорозького війська в Олешки та початок діяльності військового Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря і повернення запорожців на старі місця, розбудову Покровської церкви на Січі та церков у Старих Кайдаках і в Романкові. Дослідник зупинився на проблемі виникнення поселень на території Запоріжжя, в тому числі й слов'яно-сербських. Він розцінював цей процес як позитивне явище, яке сприяло розвитку православ'я у регіоні і гарантувало надійний захист від татар. При цьому ігнорувалась позиція козаків та їх відношення до цих поселень. Певний інтерес становлять „регули», тобто правила, які визначали ставлення козацтва до іновірців,

іноземців, євреїв і розкольників. Вони не дозволяли їм навіть близько селитися біля козацьких земель. Феодосій позитивно оцінив політику Катерини II по відношенню до запорозьких козаків і зруйнування Січі. Він писав, що «капризні, норовисті, зухвалі та вперті запорожці ніяк не хотіли підкоритися вимогам нового часу і законності, планам уряду та загальної державної користі. Вони в поривах свого свавілля робили безчинства й підбурювали на них інших. Тож для загальної користі і спокою уряд змушений був, не зважаючи на всі заслуги козацтва, знищити Запорозьку Січ і змусити козаків підпорядкуватись правильному і законному державному управлінню» [503, с. 76]. Заснування імператрицею Словенської і Херсонської єпархії (9 вересня 1775 р.) він вважав закономірним апогеєм розвитку православ'я на південних землях.

Найбільша праця Феодосія «Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии (церкви и приходы прошедшего XVIII столетия», була видана в Катеринославі у 1880 р. [507]. Вона стала важливим джерелом з історії краю, так як містить історичні і статистичні відомості про церкви і парафії 10 міст і 226 сіл Катеринославської єпархії. Поруч із багатими архівними матеріалами автор використав усні оповіді священиків і старожилів. Він усіляко заохочував священнослужителів надавати йому різноманітні матеріали про історію і сучасне життя парафії. Підлеглим не раз доводилось чути від Владики заклики до співпраці. До того ж, при написанні цієї праці єпископ користувався документами, зібраними Гавриїлом (Розановим), які були в його розпорядженні впродовж 1879-1881 рр. [325, с. 3; 326, с. 5].

Феодосій при описі кожного населеного пункту в «Материалах» наводив відомості про його місцезнаходження, історію виникнення, перекази, пов'язані із заснуванням і назвою міста, села чи слободи, статистичні дані про кількість жителів, господарств, відстань поселень від важливих об'єктів, ім'я власника, якщо це село поміщицьке тощо. Значний інтерес становлять

етнографічні відомості про побут і звичаї населення. Важливе значення автор приділяв опису церков, їх священнослужителям та церковному життю парафіян.

Історію Катеринославської єпархії досліджував протоієрей, викладач Катеринославської духовної семінарії М. І. Нікольський. Як і Феодосій (Макаревський) він написав свою працю до 100-річчя заснування Катеринославської єпархії. Відзначати цей ювілей катеринославське духовенство надіялось 9 вересня 1875 р., проте у Св. Синоду були зовсім інші погляди стосовно дати утворення єпархії і святкування в зазначений час було заборонено. Тож автор віддав свою роботу до редакції „Екатеринославских епархиальных ведомостей», де вона й була опублікована [125, 126]. При цьому він зазначив, що джерельною базою його дослідження слугували праці архієпископа Гавриїла (Розанова), єпископа Феодосія (Макаревського), А. О. Скальковського, рукопис ієромонаха Геннадія, який зберігається в бібліотеці місцевої духовної семінарії, звіти обер-прокурора Св. Синоду та архівні документи Катеринославської духовної консисторії і Катеринославської духовної семінарії,

Автор коротко розглянув історію заселення Катеринославської губернії, підкреслюючи, що до середини XVIII ст. ці землі представляли собою майже не заселені степові простори, повними володарями яких вважали себе запорозькі козаки. Проте лише в деяких місцях були невеликі козацькі поселення, які називались зимівниками (хуторами, слободами, селами). Всього в краї, напередодні колонізаційної політики Катерини II, налічувалось не більше 100 000 осіб [125, с. 209-210].

Аналогічно єпископу Феодосію, протоієрей схвалював утворення Ново-Сербії (1752 р.) і Слов'яносербії (1753 р.) на козацьких землях і вважав, що воно зумовлене необхідністю більш надійного захисту від татар і, до того ж, сприяло церковному будівництву в південному краї. У релігійному плані Ново-Сербія підпорядковувалась спочатку Київському митрополиту, а з

1756 р. – єпископу Переяславському і була поділена на три протопопії. Слов'яносербія залежала в церковних питаннях від архієреїв Белгородських. Автор відзначав, що козаки були незадоволені присутністю переселенців на своїх землях і нападали на їх поселення [125, с. 212]. Проте важко погодитись з одностороннім підходом протоієрея при розгляді такого важливого питання в історії козацтва. Дійсно, в 1752 р., на місці зимівників запорозьких козаків, за царським указом була заснована фортеця Святої Єлизавети. Вона мала захищати жителів Ново-Сербії: болгар, сербів, чорногорців, волохів від запорожців, які намагалися відстояти свої землі. Тікаючи від османського рабства ці пригноблені слов'янські народи розраховували знайти в Росії кращу долю. Проте утиски місцевої влади та суворий режим військових поселень змушували декого з них тікати до Запорозької Січі. Про це свідчить ряд документів, серед яких «Промеморія з канцелярії Новоросійської губернії до Коша Війська Запорозького Низового у справі про втечу на Запорожжя підданців прем'єр-майора Ангелова» та «Реєстр втікачів з слободи Кобзарівки, прем'єр-майора Ангелова» [1313, с. 77]. Вони вказують на те, що від вище згаданого Ангелова втекли у серпні 1773 р. на Січ 8 сімей із усім своїм скарбом. Цей факт свідчить про те, що запорожці не лише конфліктували із іноземними поселенцями, які з'явилися на їх території, але й допомагали їм у разі необхідності. Російсько-турецькі війни кінця XVIII ст. стали причиною масового переселення болгар до південних регіонів України та Бессарабії. У 1790 р. близько 500 болгарських сімей вступило до складу Бузького козацького війська і були розселені в різних місцях Херсонської губернії.

М. І. Нікольський зробив спробу детального опису історії Катеринославської єпархії з 1775 р. до 1875 р. Він зазначав, що на відміну від загальноприйнятої традиції, коли єпархії відкривалися з метою посилення морально-релігійного виховання народу, утворення нової єпархії на півдні Росії мало за мету закріпити панівні позиції православної церкви серед

багатоконфесійного населення краю. На його думку це мало призвести до утвердження єдиних моральних принципів, русифікації, впорядкування життя і, як результат, процвітання регіону. Навіть козаків, які завжди вирізнялись своєю відданістю православної церкві, автор вважав здебільшого щиро релігійними, але з власними моральними принципами, які розходяться з чистим християнським поняттям про моральність [125, с. 227-231].

Протоієрей розглядав монастирі на території Катеринославської єпархії як форпост утвердження православ'я. Найбільш значиму роль у цьому процесі він відводив козацькому Самарському Пустинно-Миколаївському монастирю, заснованому Паїсієм наприкінці XVI ст. Він писав, що козаки «леліяли його як любиме дитя, не шкодуючи для нього ні землі, ні коштів». Безперечно цей монастир має велике історичне значення як до зруйнування Запорозької Січі, так і після нього [125, с. 240]. Автор, на відміну від своїх попередників, розглянув діяльність настоятелів монастирів, націлену на їх розвиток і економічне піднесення.

Позитивним аспектом дослідження протоієрея є аналіз внеску архієреїв у розвиток духовної освіти на території Катеринославщини. Значну увагу, при цьому приділено історії заснування та подальшого розвитку Катеринославської духовної семінарії. Варто відзначити, що М. І. Нікольський опублікував на шпальтах «ЕЕВ» окрему «Записку», де викладено більш детальні відомості про життєдіяльність семінарії, основані на матеріалах архіву семінарського правління [120-124]. Слабким місцем зазначеної праці була відсутність в архіві джерел з історії семінарії до 1818 р., тож період з 1777 по 1817 рр. практично випав з поля зору дослідника. Автор основну увагу зосередив на питаннях матеріальної бази семінарії та забезпечення її учнів і викладачів. При цьому недостатньо розкрито внутрішнє життя навчального закладу та діяльність його викладацького складу.

У 1904 р. професор Катеринославської духовної семінарії В. О. Біднов опублікував «Краткие исторические сведения о Екатеринославской духовной

семинарии», де розглянув період від її заснування до 1817 р. [631]. Головним джерелом для автора стали документи архіву Катеринославської духовної консисторії. Подальша евристична робота в цьому архіві дала можливість знайти нові документи, що висвітлюють минуле семінарії. Частина з них він у 1912 р. опублікував на сторінках «ЛЕУАК» [623]. Це дало можливість заповнити певну лагуну в написанні історії семінарії.

В. О. Біднову вдалося дослідити й окремі сюжети історії Катеринославської єпархії впродовж 1797-1806 рр. [637]. Особливість даної праці полягає в тому, що вона, на відміну від багатьох попередніх, являє собою не публікацію документів, а авторський текст, який є досить інформативним. Автор дослідив діяльність видатних архієпископів цього періоду, навів відомості про Катеринославську духовну семінарію та Самарський Пустинно-Миколаївський монастир.

Унаслідок проведеного дослідження з'ясовано, що вище православне духовенство Південної України брало активну участь у евристичній та дослідницькій діяльності. Воно долучилося до процесу становлення й розвитку евристичного етапу історико-археографічних студій. Географічні межі пошукової роботи не обмежувались регіоном Новоросійського краю, а охоплювали країни Сходу, де знаходилась значна кількість письмових джерел із історії християнства. Особливо в цій площині відзначились архієпископ Гавриїл (Розанов), єпископ Порфирій (Успенський), протоієрей С. А. Серафимов, архімандрит Антонін (Капустін), історик церкви В. О. Біднов та ін. Свідченням цього є публікація письмових та науково опрацьованих усних джерел з церковної та світської історії Південної України.

Важливим напрямом історичної діяльності духовенства став пошук, вивчення та збереження речових пам'яток церковної історії. Найбільш

ефективно цей процес відбувався в Криму, де виявлено стародавні християнські споруди, частина з яких була занедбана та зруйнована. Археологічні розкопки на території Херсонесу дали можливість знайти залишки грецьких храмів і розпочати їх реконструкцію. Відродження православних святинь Криму очолив архієпископ Інокентій (Борисов). Серед його помічників відзначилися: протоієрей А. Г. Лебединцев, ігумен Євгеній (Еклітейнг), архімандрит Полікарп (Радкевич), ієромонах Василь (Юдін) та ін. Спільними зусиллями вдалося відбудувати Бахчисарайський Успенський скит, Херсонеську та Інкерманську кіновії та значну кількість церковних споруд. Пошуки й збереження речових пам'яток старовини посідали важливе місце в діяльності вищого духовенства півдня України. Раритетні церковні старожитності зберігалися в багатьох церквах та церковно-археологічних музеях Катеринославської, Херсонської й Таврійської єпархій.

Зростання дослідницького інтересу до вивчення історії південноукраїнських єпархій зумовило науково-історичну діяльність вищого православного духовенства, яке здійснило репрезентацію окремих сюжетів церковної й світської історії. Більшість робіт стосуються розвитку південних єпархій, розбудові церковних храмів і монастирів. Важливе місце належить науковій спадщині архієреїв: Гавриїла (Розанова), Інокентія (Борисова), Никанора (Бровковича), Феодосія (Макаревського), Порфирія (Успенського), Гермогена (Добронравіна); протоієреїв: А. Г. Лебединцева, С. А. Серафимова, С. В. Петровського, М. І. Нікольського, М. К. Родіонова та багатьох ін. Вона стала цінним джерелом для відтворення історії півдня України.

РОЗДІЛ 3

УЧАСТЬ ПРАВОСЛАВНИХ ІЄРАРХІВ У РОБОТІ НАУКОВИХ ТОВАРИСТВ І УСТАНОВ

3. 1. Одеське товариство історії і старожитностей

Представники вищого православного духовенства південноукраїнських єпархій, які займались історичною діяльністю, входили до складу різних наукових товариств і установ як почесні чи дійсні члени, або члени-кореспонденти. Участь у роботі товариств мала різні форми і залежала від ступеня наукового потенціалу та можливостей його членів.

На початку 40-х рр. XIX ст. пріоритетного значення набула співпраця з Одеським товариством історії і старожитностей (ОТІС), яке почало діяти з 1839 р. Однією з причин став особистий приклад архієпископа Херсонського і Таврійського Гавриїла (Розанова), який був одним із його активних засновників. Згідно зі Статутом Товариства його мета полягала в розповсюдженні історичних і археологічних відомостей про Південну Росію, переважно про Новоросійський край і Бессарабію. Для цього передбачалися пошуки і дослідження писемних джерел, збирання географічних і статистичних відомостей про край та публікація результатів здійсненої роботи [335, с. 1-2]. Проте з часом відбувалося розширення меж діяльності ОТІС, що зумовило зміну програмних документів. У редакції Статуту 1842 р. зазначалося ще й право Товариства на проведення археологічних розкопок у Південній Росії (тепер територія Південної України) з дозволу місцевої влади чи за згодою власників, якщо такі мали здійснюватись на приватній території [336, с. 28]. Статут 1896 р. передбачав суттєве уточнення мети Товариства, яка полягала на той час у всебічному вивченні історії й археології переважно на теренах Південної Росії, а саме Новоросійського краю, Бессарабії, Криму і

східного берега Чорного моря [338, с. 3-4]. При цьому наукові завдання та методи роботи фактично залишалися без змін.

Новоутворене наукове товариство знайшло широку підтримку серед одеської інтелігенції, духовенства та представників влади. Важливим чинником, що приваблював православних ієрархів до роботи в ОТІС, було вивчення церковної історії південного регіону, дослідження і збереження християнських пам'яток давнини. Першим віце-президентом Товариства обрано О. С. Стурдзу, який на той час уже був відомим теологом і меценатом і мав тісні стосунки з вищим православним духовенством. 23 квітня 1839 р. на урочистих зборах, які відбулися з нагоди відкриття ОТІС, він виголосив промову про важливість дослідження та збереження пам'яток історії. В ній зазначено, що Російський уряд зацікавлений в археологічних дослідженнях вчених, які займаються пошуками старожитностей, а тому жителям південного краю необхідно активно підключитися до цього процесу. Адже на приморському узбережжі знаходиться безліч пам'яток культури, що відносяться до історії різних народів, які свого часу проживали в Північному Причорномор'ї: Еллади та Римської імперії, скитів, монголів, середньовічних хрестоносців і татар. Учений Захід із заздністю дивиться на наш невичерпний запас археологічних цінностей. Олександр Скарлатович звернув увагу на спільність інтересів науковців і духовенства зазначаючи, що «наука про старожитності стала союзницею святої віри, особливо з тих пір, як вчені направили свої наукові дослідження на Схід. У літописах і пам'ятках Сирії, Єгипту, Індії і Китаю вражені археологи знайшли безліч підтверджень археології і Біблійних переказів» [314].

Разом із М. Н. Мурзакевичем і М. М. Кир'яковим О. С. Стурдза брав участь у підготовці першого Статуту Товариства (1836-1838 рр.). Проте його співпраця з цією науковою установою була недовготривалою. Причиною цього стала конфліктна ситуація, що виникла завдяки Д. М. Княжевичу та

М. І. Надєждіну. Олександр Скарлатович змушений був подати у відставку і 31 травня 1841 р. вийти із складу ОТІС.

Важливе місце в роботі Товариства відводилось музею, куди надходили старожитності, знайдені під час розкопок, подаровані та придбані на його кошти. Як зазначає В. М. Хмарський, на початковому етапі існування Товариства, коли засідання відбувались у будинку М. С. Воронцова, постало нагальне питання, пов'язане з придбанням приміщення для музею і бібліотеки. Завдяки клопотанню генерал-губернатора Новоросійського краю князя М. С. Воронцова, в 1842 р. для музею було знайдено приміщення, яке дозволяло розмістити речові пам'ятки і бібліотеку, де крім книг зберігалися рукописи, малюнки, плани та карти. В окремій залі експонувались надписи на мармурі з античних колон, а в шафах містилися різноманітні колекції [1424, с. 92-93].

Російська дослідниця І. В. Тункіна дотримується іншої точки зору щодо дати заснування музею ОТІС. На відміну від своїх попередників вона вважає, що музей виник одночасно з самим Товариством – у 1839 р. Його першими експонатами стали пожертвування членів-засновників ОТІС: О. С. Стурдзи (47 грецьких і римських монет та 2 статуетки), Д. М. Княжевича (колекція зліпків із стародавніх камей, яка налічувала біля 400 екземплярів), М. М. Кир'якова (присвятний надпис Ахіллу Понтарху на мармурі, що складався з 13-ти рядків, знайдений в 1833 р. на околицях Очакова), М. Н. Мурзакевича (торс Геракла із околиць Очакова, амфора та два світильника), міського бібліотекаря А. Ф. Спади (49 давньогрецьких і давньоримських монет). Ці пам'ятки були представлені на засіданні ОТІС 24 жовтня 1939 р. для огляду їх членами Товариства. Важливим аргументом на користь своєї версії І. В. Тункіна вважає промову президента Д. М. Княжевича 4 лютого 1840 р., де йшлося про утворення музею для зберігання різних предметів старовини. Він зазначив, що початок цьому зроблено, не вистачає лише приміщення, де всі зібрані предмети можна було б

розмістити [1403, с. 281]. Важко погодитись з дослідницею в питанні існування музею без наявності відповідного приміщення. Логічніше було б говорити про накопичення певної кількості експонатів для майбутнього музею. Та й сама авторка пише, що Товариство переїхало до нового приміщення лише в 1843 р.

У 1847 р. за допомогою М. С. Воронцова ОТІС отримало офіційне право на передачу до музею всіх старожитностей, знайдених у Новоросійському краї, які не потрапили до Петербурга [289, с. 10]. У 1858 р. до музею ОТІС передано фонди Одеського міського музею старожитностей, заснованого у 1825 р. І. О. Стемпковським та І. П. Бларамбергом. Таке об'єднання зібрань стало підставою для перетворення музею Товариства в один із найбільших музеїв Росії, який був відомим не лише в її межах, але й за кордоном. По кількості цінних зібрань, що походили з грецьких колоній на північному узбережжі Чорного моря, він займав друге місце після Ермітажу [1403, с. 286].

На кінець ХІХ ст. до музею, який на той час вже переїхав до нового будинку, надійшло близько п'яти тисяч предметів. Його популярність з кожним роком зростала, про що свідчить збільшення кількості відвідувачів. Якщо в 70-80-ті рр. їх чисельність щорічно становила близько двох тисяч, то в 1911 р. вона зросла до семи з половиною тисяч. Тож музей відіграв важливу наукову і просвітницьку роль у південному регіоні. Під егідою Товариства знаходились також музей в Феодосії, архітектурні пам'ятники Судака і Аккермана та Мелек-Чесменський курган в Керчі.

Бібліотека Товариства постійно поповнювалась за рахунок подарунків і обмінів із іншими науковими закладами і установами. В останні роки свого існування вона нараховувала майже 11 тисяч книг, серед яких були й стародруки, та понад тисячу одиниць картографічних матеріалів [1424, с. 103-104].

Одним із важливих напрямів наукової діяльності Товариства стало видання «Записок» (1844 р.), що давало можливість оприлюднювати

археологічні та історичні відомості про Новоросійський край та Бессарабію. Значний період часу (1839-1875 рр.) обов'язки секретаря, а потім і віце-президента (1875-1883 рр.) виконував Микола Никифорович Мурзакевич, який доклав багато зусиль для успішної діяльності Одеського товариства і продовжував активну роботу в цьому напрямку до кінця свого життя. Його замінив Владислав Норбертович Юргевич, спочатку на посаді секретаря (1875-1883 рр.), а потім і віце-президента (1883-1900 рр.). Період лідерства в Товаристві цих непересічних особистостей позначився плідною співпрацею з православним духовенством, яка мала різні напрямки і форми.

Початок традиції такої співпраці поклав архієпископ Гавриїл (Розанов), який був дійсним членом ОТІС. Поступово до наукової роботи в Товаристві підключилася й інші представники православної ієрархії півдня України. Форми її носили різний характер: публікація на сторінках «ЗООИД» джерел та результатів своїх наукових пошуків, подарунки до фонду музею пам'яток старовини, особиста участь у роботі Товариства та залучення до нього нових корисних членів.

Упродовж перших 20-ти років діяльності ОТІС серед наукового доробку православного духовенства найбільш вагомо були представлені роботи архієпископа Гавриїла (Розанова). Автор ввів до наукового обігу значний комплекс джерел, знайдених в монастирських та церковних архівах. На активну співпрацю архієпископа з Товариством звертав увагу А. В. Бойко [1176, с. 127]. Він відзначив його важливу роль в процесі проведення евристичної роботи, якою тоді займалось Товариство під безпосереднім керівництвом М. Н. Мурзакевича. Уже в першому томі «ЗООИД» опубліковано дві праці архієпископа: «Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархии» [390] та «Остатки христианских ценностей в Крыму. Уезд Феодосийский» [387], де тісно переплітаються сюжети світської і церковної історії Південної України. У другому томі «ЗООИД» була видана праця архієрея з історії церкви в

південному регіоні – «Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической» [396].

Коли в 1848 р. архієпископ Гавриїл отримав призначення до Тверської єпархії і змушений був залишити Одесу, він не поривав стосунків із ОТІС і посилав для публікації свої нові роботи. У 1853 р. він надіслав цінний документ – «Всеподданейшее донесение императрице Екатерине II, генерал-поручика Текеля, об уничтожении Запорожской Сечи», який опубліковано в третьому томі «ЗООИД» [381]. Ця публікація поклала початок традиції видання історичних джерел з історії українського козацтва на сторінках «Записок» ОТІС. Представлений документ дає уяву про перебіг подій, які мали місце в процесі цілеспрямованого знищення Запорозької Січі.

Гавриїл надіслав Товариству свою найбільшу працю – «Отрывок повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый» [388]. Вона була подана на засіданні ОТІС його дійсним членом Г. І. Соколовим, який підкреслив значимість наукової діяльності архієпископа для розвитку вітчизняної історії та джерелознавства. За рішенням Товариства роботу заплановано до друку в третьому томі «ЗООИД». Її автору виголошувалась подяка й висловлювалась надія на продовження розробки даної теми [967, арк. 26]. Наслідком подальшого дослідження історії Південної України стало завершення в 1856 р. другої частини унікального історичного твору, який з'явився на сторінках п'ятого тому «ЗООИД» під назвою «Продолжение очерка о Новороссийском крае» вже після смерті Гавриїла [392].

Співпраця Гавриїла з ОТІС не обмежувалась лише його науковими публікаціями. Архієпископ неодноразово робив подарунки до музею Товариства. Серед них були його наукові праці, видані окремими накладами: «Устное повествование бывшего запорожца Н. Л. Коржа», «Историческая записка о пустынно-Николаевском Самарском монастыре» [968, арк. 87], «Исторические записки о Троицкой церкви в городе Твери», «Исторические

записки о церкви Пресвятой Богородицы в селе Кусимлине» та речові пам'ятки старожитностей: дві срібні і шістнадцять мідних російських копійок [967, арк. 30, 46]. Разом із керченським протоієреєм Д. Карличем Гавриїл у 1840 р. передав до музею ОТІС мармурову колону з латинським надписом боспорського походження, яка зберігалась при церкві Іоанна Предтечі в Керчі та пантикапейський храмовий фриз із зображенням богів: Артеміди, Аполлона та Гермеса .

Після смерті Гавриїла ОТІС вшанувало його пам'ять і відзначило заслуги перед церквою та історичною наукою. На засіданні Товариства 14 жовтня 1858 р. С. А. Серафимов прочитав некролог дійсного члена Гавриїла, колишнього архієпископа Катеринославського, Херсонського і Таврійського, в якому відзначено здобутки архієпископа та його значний внесок у розвиток православ'я, духовної освіти та науки [967, арк. 132; 599].

У 1868 р. до ОТІС передано двотомну збірку рукописних матеріалів з історії Південної України, зібрану свого часу архієпископом Гавриїлом, яку опубліковано в сьомому томі «ЗООИД». Детальний опис збірки і вступну примітку за дорученням Товариства зробив С. А. Серафимов [609].

Значна кількість рукописних матеріалів Гавриїла нині зберігаються в ІР НБУВ. Це варіанти його статті, присвяченої переселенню християн із Криму, чисельні документи і матеріали з історії церкви, значна частина яких не була опублікована автором [1034].

Наступник архієпископа Гавриїла на Одеській кафедрі – Інокентій (Борисов) розпочав свою співпрацю з Товариством ще під час перебування на посаді ректора Київської духовної академії. Любов до історії зблизила його з Київським митрополитом Євгенієм (Болховитіновим), який був палким прихильником історико-археологічної науки та ректором Київського університету М. О. Максимовичем [1177, с. 54, 63].

Перше знайомство Інокентія (тоді ще Івана Олексійовича Борисова) з митрополитом відбулося під час випускного іспиту в КДА (1823 р.). Тоді

Євгеній (Болховитінов) високо оцінив студентську роботу І. Борисова, пророкуючи йому славу майбутнього світила російської богословської науки [1241, с. 15]. У подальшому, саме завдяки наполегливим зусиллям Київського митрополита, вдалося повернути Інокентія з Санкт-Петербурзької духовної академії, де він займав посаду екстраординарного професора богословських наук і був кандидатом на посаду ректора, до Києва, де його призначено ректором Київської духовної академії (1830 р.) [1317, с. 39-40].

Євгеній (Болховитінов) впродовж 20-30-х років намагався об'єднати наукові сили істориків для успішного вивчення історії Південно-Західного краю і створення історичного товариства, на зразок гуртка графа М. Румянцева в Петербурзі. Він проявляв неабиякий інтерес до наукових досліджень, які здійснювалися на теренах сучасної України. На це вказує і його листування з одеським істориком М. Н. Мурзакевичем, з яким він познайомився в Києві у травні 1834 р. 11-ть листів, написаних митрополитом в період з 1835 по 1836 рр. свідчать про активну підтримку наукової діяльності М. Н. Мурзакевича та його намірів щодо вивчення історії Криму [706, с. 1-16]. Проте заснувати історичне товариство в Києві Євгенію тоді не вдалося.

У подальшому цю справу продовжив його друг – М. О. Максимович. У 1835 р. за його клопотання утворено Тимчасовий Комітет для дослідження старовини, до якого за призначенням попечителя Київського навчального округу ввійшли професори Київського університету на чолі з його ректором. Дружба з цими сподвижниками історичної науки надихала Інокентія на нові історичні дослідження, що було помічено і відзначено Одеським Товариством історії і старожитностей, яке 14 березня 1840 р. за рекомендацію свого Почесного президента графа М. С. Воронцова одноголосно обрало його своїм дійсним членом [1233, с. 214].

Ця подія підштовхнула М. О. Максимовича та Інокентія до спроби заснувати в Києві Товариство історії та старожитностей слов'яно-руських на

зразок Московського товариства історії і старожитностей Російських і ОТІС. М. О. Максимович залишив спогади, де описав події по втіленню цього задуму, які відбувалися на початку 1841 р. Ідею створення Товариства підтримав князь С. І. Давидов, який зібрав у себе гурток любителів історії. М. О. Максимович зберіг оригінал протоколу, заголовок якого був написаний рукою Інокентія: «В ім'я Отця і Сина, і Святого Духа. Амінь. Київське товариство історії і старожитностей слов'яно-руських». Князь Давидов, написав проект програми, розробленої в той же вечір. Планувалося 20 дійсних членів і 9 членів-засновників, до яких входили: Преосвященний Інокентій, князь С. І. Давидов, М. О. Максимович, С. І. Шодуар та інші. Записку про Товариство і його Статут написав М. О. Максимович і узгодив їх із Інокентієм. Документи майбутнього Товариства були швидко оформлені й через князя Д. Г. Бібікова передані до Петербурга. Навесні 1841 р. Інокентій, за розпорядженням Св. Синоду, змушений був залишити Київ так і не дочекавшись офіційної відповіді уряду. Лише в травні 1843 р. вийшов офіційний указ про заснування при Київському генерал-губернаторі наукової установи під іншою назвою – «Тимчасова Комісія для розбору давніх актів». Головою комісії призначено М. Є. Писарева, а його помічником – барона С. І. де Шодуара. В якості дійсних членів запрошено Н. Д. Іванишева та В. Ф. Домбровського. Таким чином, замість Комітету старожитностей, який існував з кінця 1835 р. під головуванням попечителя Київського округу, з'явилась Тимчасова Комісія [694, с. 114-116].

21 грудня 1843 р. Київський генерал-губернатор Д. Г. Бібіков надіслав листа Інокентію, на той час єпископу Харківському і Ахтирському, в якому просив прийняти звання Почесного члена Комісії. Своє прохання він обґрунтував необхідністю мати Почесних членів серед складу наукової установи. Він писав: «Надіюсь, що Ваше Високопреосвященство не відмовить Комісії у Вашому мудрому керівництві, враховуючи історичні праці та

дослідження, якими Ви успішно займались під час перебування в Києві» [982, арк. 7].

Новий етап наукової діяльності Інокентія розпочався в Одесі, де він обіймав кафедру Херсонської єпархії впродовж 1848-1857 рр. Тут він продовжив співпрацю з ОТІС, яка тривала все його життя. Архієрей не публікував на сторінках «ЗООИД» своїх наукових праць, проте під його керівництвом зросла ціла плеяда священнослужителів, які брали безпосередню участь у церковно-археологічних і історичних дослідженнях. Після смерті архієрея Товариство опублікувало деякі фрагменти із його величезної епістолярної спадщини, які свідчать про його значний вплив на державне, громадське та релігійне життя суспільства. Це листи Інокентія (Борисова) до професора І. М. Бодянського [723] і архієпископа Гавриїла [701] та листи М. П. Погодіна до нього [709]. Одним із важливих напрямків співпраці Інокентія (Борисова) з ОТІС був пошук і збереження церковних старожитностей на території Криму, про що йшлося в другому розділі.

Спільність мети, яка полягала у вивченні та збереженні християнських старожитностей Криму, поєднувала зусилля в цьому напрямку духовенства Херсонсько-Таврійської єпархії та ОТІС. З самого початку свого існування Товариство проявляло неабиякий інтерес до археологічних об'єктів Північного Причорномор'я, особливо Херсонесу. Одним із найактивніших дослідників історії Тавриди був М. Н. Мурзакевич. Ця проблематика вабила його ще з початку 30-х рр., до утворення Одеського товариства. Про це свідчать пошукові роботи, які він проводив на території Криму, наслідком яких став стислий опис Інкерманських печер і Херсонесу, та знахідки деяких пам'яток із грецькими надписами [705, с. 5-6, 8]. У подальшому Н. М. Мурзакевич в якості офіційного представника Одеського товариства історії і старожитностей, здійснював численні поїздки на Кримський півострів, де оглядав і описував стародавні християнські пам'ятники.

Результати своїх історичних розвідок він доповідав на засіданнях ОТІС та публікував на сторінках «ЗООИД» [968, арк. 87 зв.].

Стародавній Херсонес, відомий як місце ймовірного хрещення Київського князя Володимира, приваблював увагу багатьох дослідників ХІХ ст. Розкопки Херсонеського городища 1827 р., здійснені згідно з розпорядженням головного командира портів Чорного моря адмірала Грейга, дали можливість відшукати чотири соборних храми, один із яких, що отримав назву хрестоподібного, з ініціативи М. Н. Мурзакевича, було визнано місцем хрещення князя Володимира. К. Е. Гриневич вважав, що ця гіпотеза спонукала архієпископа Інокентія до спорудження на його місці великого монастирського собору в пам'ять про Володимирове хрещення [1207, с. 9-10]. Проте ця точка зору не може претендувати на абсолютну об'єктивність.

Після смерті Інокентія (Борисова) керівництво археологічними дослідженнями здійснював настоятель Херсонеського монастиря Євгеній (Іоанн Еклітейнг), який належав до дійсних членів ОТІС. Обмаль коштів і брак фахівців не давали йому змоги самотужки продовжувати розпочаті роботи і змусили в 1860 р. звернутися по допомогу до Одеського товариства [968, арк 2]. За дорученням ОТІС 5 жовтня 1860 р. до Севастополя прибув М. Н. Мурзакевич, де зустрівся з дійсними членами Товариства генерал-лейтенантом З. А. Аркасом та ігуменом Євгенієм і обговорив з ними плани щодо археологічних робіт у Херсонесі і його околицях. Євгеній висловив свою готовність співпрацювати з ОТІС у проведенні подальших розкопок [969, арк. 56]. Щоб отримати кошти для археологічних досліджень, Товариство вирішило об'єднати свої зусилля з Імператорською Археологічною Комісією (ІАК), яка здійснювала контроль за археологічними дослідженнями на всій території Російської імперії. Розкопки в Херсонесі пропонувалось здійснювати під наглядом дійсних членів ОТІС З.А. Аркаса та ігумена Євгенія на наступних умовах: про знайдені відкриття одночасно повідомлялись Археологічна Комісія і ОТІС; Комісії надавався звіт про

витрачені кошти; знайдені речові пам'ятки старовини, включаючи монети, надходили у власність Товариства, якщо Комісія не вважала за необхідне передати їх до Ермітажу; християнські старожитності мали зберігатися в музеї Херсонеської церкви; оригінали язичницьких – надсилалися до Ермітажу, а їх копії – до музею ОТІС [968, арк. 3-4].

Імператорська Археологічна Комісія надіслала листа ігумену Євгенію, за підписом графа С. Г. Строганова, в якому визнавалися його досягнення в ході розкопок Херсонесу і висловлювалася готовність надати матеріальну допомогу для продовження археологічних досліджень. Комісія погодилася з пропозицією ОТІС, щоб розкопки очолювалися З. А. Аркасом і Євгенієм, про що і повідомляла останнього. Енергійний, наполегливий і досить освічений ігумен (в подальшому архімандрит) Євгеній здійснював контроль за археологічними роботами в Херсонесі до 1874 р. [871, арк. 4; 1158, с. 39].

У 1861 р. спільними зусиллями були розкопані фундаменти церков і прилеглих приміщень, а зроблений З. А. Аркасом їх план переданий до видавничого Комітету «ЗООИД». Про хід розкопок в Херсонесі та відшукані речі повідомляли звіти, що надходили від З. А. Аркаса та ігумена Євгенія [968, арк. 21 зв., 28 зв., 142].

У процесі здійснення дослідницьких робіт в Криму, ОТІС зверталось до архієпископа Гурія (Карпова) з проханням, щоб про знайдені на території єпархії старожитності: монети, речі, письмові документи тощо повідомляли ОТІС, яке б оприлюднювало відомості про них на сторінках «ЗООИД». При цьому висловлювалася надія на допомогу місцевого духовенства в процесі пошуків старовини. У зверненні зазначалось, що найбільший науковий інтерес, у контексті відтворення історії краю, представляє Херсонес, де знаходиться нині чернецька обитель. Будь-яка знахідка там може бути безцінною, а тому висловлювалось побажання, щоб місцеве начальство, у зв'язку з проведенням там будівельних робіт, приділило максимум уваги питанням пошуків предметів старожитностей та занесенню до плану,

зробленого будівельним комітетом, стародавніх монументів і фундаментів. ОТІС вважало доцільним, щоб Херсонські знахідки знаходились в Одеському музеї, який був центральним у краї, в тому числі й предмети, що належали до часів язичництва, зберігання яких у християнській обителі, з точки зору членів Товариства, було неможливим [871, арк.. 12; 246, с. 253]. Попри те, що подібні звернення знаходили підтримку в єпархіального керівництва, оцінити їх результативність досить проблематично.

Упродовж 1876-1886 рр. під безпосереднім контролем ОТІС розпочалися перші систематичні розкопки в Херсонесі. У цей період археологічні дослідження Херсонського городища набули пріоритетного значення в співпраці Товариства з ієрархією Таврійської єпархії. Настоятелем монастиря після смерті Євгенія став ігумен Анфім (Казимиров), який продовжив роботу по дослідженню Херсонеса. Завдяки його клопотанням з 1876 р. Св. Синод став виділяти щорічно 1 000 крб. на розкопки і реставрацію християнських пам'яток при умові, що всі археологічні дослідження будуть відбуватися лише під контролем членів ОТІС – спеціалістів в області історії та археології [1158, с. 40]. Враховуючи внесок Анфіма в розвиток історичних досліджень Херсонесу, Товариство обрало його своїм дійсним членом. У подальшому майже всі настоятелі монастиря ставали членами Одеського товариства, що зайвий раз підтверджує їх тісну співпрацю.

Для здійснення керівництва роботами був створений спеціальний комітет, до якого ввійшли віце-президент Товариства М. Н. Мурзакевич, дійсні члени П. О. Бурчаков і К. Є. Геммельман і настоятель монастиря о. Анфім. Програма Комітету передбачала проведення ґрунтовних археологічних робіт у Херсонесі, націлених на розкопку всіх його храмів і пошуки пам'яток старожитностей, які мали стати основою для майбутнього християнського музею [1207, с. 18-19].

Таврійська духовна консисторія надіслала управляючому Херсонеським монастирем Св. Володимира ігумену Анфіму імператорський указ про

початок розкопок і реконструкції давніх християнських пам'ятників на території Херсонесу. Для цього він мав скласти план і правила розкопок, щоб показати долю і права монастиря на знайдені речі. Навесні 1877 р. розпочалися археологічні роботи поблизу храму святого Климента чи святих Апостолів, унаслідок яких відкрито ряд фундаментів церков, житлових приміщень, водопроводів і криниць [871, арк. 27, 39].

У зв'язку з хворобою, ігумен змушений був залишити монастир, передавши справи тимчасовому управляючому ієромонаху Андрію, який продовжив співпрацю з ОТІС. Документи, що зберігаються в Державному архіві м. Севастополь, свідчать про увагу, яку приділяв М. Н. Мурзакевич процесу археологічних досліджень Херсонесу. Відвідавши монастир, він залишив о. Андрію детальні вказівки щодо проведення розкопок, звертаючи увагу на обережність і акуратність у процесі виконання робіт [871, арк. 86; 245, с. 387-388]. У подальшому такий детальний інструктаж від віце-президента отримали ієромонахи Маркіан та Іоанн, які здійснювали контроль над розкопками, так як настоятелі монастиря почали виконувати цю функцію суто номінально [245, с. 388-392].

Упродовж 1877-1880 рр. настоятелем Херсонеського монастиря був архімандрит Олександр – кандидат богослов'я Казанської духовної академії і колишній ректор Астраханської семінарії. Товариство поклало особливі надії на це призначення, знаючи про його любов до історії. Архімандрит висловив готовність співпрацювати з ОТІС і повідомляв про хід робіт, які попри його щоденний контроль просувалися досить повільно [871, арк. 28-29 зв.]. Виконання своїх основних обов'язків не залишало настоятелям достатньо часу для археологічних досліджень, тому безпосередній контроль за розкопками здійснював один із монахів, кандидатура якого затверджувалась Таврійським єпископом.

У 1884 р. Товариство передало організаційне керівництво розкопками представникам монастиря, залишаючи за собою лише науковий та фінансовий

контроль. Це було спричинено рядом факторів. По-перше, Синод з 1881 р., внаслідок скорочення бюджету, перестав фінансувати археологічні розкопки в Херсонесі. Товариству вдалось домовитись про надходження коштів від Міністерства народної освіти (1882-1886 рр.). По-друге, віддаленість від місця проведення робіт не давала можливості здійснювати належний контроль за їх виконанням. Солдати саперних рот Севастопольської фортеці, які проводили розкопки, були неодноразово помічені в крадіжках знайдених старожитностей з метою продажу їх колекціонерам та тим, хто наживався на предметах старовини. До того ж, після смерті М. Н. Мурзакевича відбулися певні кадрові зміни і посаду віце-президента Товариства посів В. Н. Юргевич, у якого було своє бачення подальших робіт у Херсонесі. Воно знайшло відображення в документі, попередньо узгодженому з архімандритом Пахомієм (Зверевим), де йшлося про умови реорганізації управління археологічними дослідженнями [871, арк. 223-223 зв., 229; 245, с. 393-395].

Завідування господарськими роботами і нагляд за розкопками Товариство доручало ієромонаху Іоанну, якому мали надсилатись кошти на організацію проведення розкопок у відповідності з узгодженим планом. Замість військових на розкопках мали працювати вільнонаймані робітники. Для запобігання крадіжок контракт із ними заключали помісячно і звільняли за першу ж приховану знахідку. За знайдені монети робітникам обіцялася грошова винагорода у відповідності з їх цінністю. Остаточне рішення про передачу розкопок під контроль монастиря було прийняте ОТІС 15 березня 1884 р., про що о. Іоанн був офіційно повідомлений листом від 23 березня 1884 р. Одночасно він отримав інструкцію, складену віце-президентом Товариства В. Н. Юргевичем про порядок організації і проведення розкопок і заходів по збереженню знайдених пам'яток старовини [248, с. 397, 405]. У зв'язку з тим, що археологічні дослідження здійснювались на кошти, що надходили ОТІС від Міністерства народної освіти, то всі знайдені монети і предмети старовини повинні були передаватися до музею Товариства, а всі

знахідки візантійського періоду залишалися для майбутнього християнського музею.

Ідею створення такого музею започаткував свого часу архієпископ Інокентій (Борисов). Архімандрит Євгеній став організатором утворення першого музею, який виглядав скоріше сховищем при обителі й існував впродовж усього періоду функціонування монастиря. Проте умови зберігання артефактів були далеко не найкращими, а тому керівництво обителі неодноразово піднімало питання про обладнання окремого приміщення для музею. Кошти на будівництво Херсонеського християнського музею збиралися спільними зусиллями духовенства і ОТІС. Дійсний член Товариства адмірал Микола Андрійович Аркас пожертвував на користь музею 400 екземплярів книги: «Описание Ираклийского полуострова и древностей его», написаної його братом Захарієм Андрійовичем Аркасом. Книги активно розкуповувалися різними посадовими особами і навіть деякими навчальними закладами (наприклад, Олександрівським реальним училищем), щоб прискорити будівництво музею [871, арк. 99, 110, 123, 127, 128, 130, 131]. Проте проект будівництва музею так і не вдалося реалізувати.

У 1899 р., коли керівництво розкопками Херсонесу повністю перейшло до Імператорської Археологічної Комісії, ОТІС звернулося до архієпископа Миколи (Зіорова) з проханням повернути до музею Товариства ті предмети старовини, які були знайдені під час проведення ним розкопок городища і пожертвовані для майбутнього християнського музею. У зв'язку з відсутністю перспективи його влаштування, Товариство почало піклуватися про долю тих старожитностей, які знайдено ним на субсидії міністерства народної освіти та власні кошти. Владика тоді наклав негативну резолюцію на це прохання, плекаючи надію на утворення музею.

Незважаючи на клопотання єпископа Таврійського і Сімферопольського Миколи (Зіорова) і навіть обер-прокурора Синоду В. К. Саблера (1899 р.), Археологічна Комісія, яка в цей час безпосередньо займалась розкопками в

Херсонесі, була проти створення такого музею. Голова Комісії граф А. А. Бобринський аргументував позицію Комісії керуючись інтересами науки і турботою про комплексне збереження експонатів, знайдених у Херсонесі. Він вважав, що розпорошення знахідок по різних музеях внесе проблеми в процес їх наукового опрацювання. До того ж святинь, які б представляли справжній інтерес для православної церкви, на його думку, в Херсонесі знайдено зовсім мало. Якщо ж такі будуть відшукані в подальшому, то ІАК готова передати їх до Херсонеського монастиря для збереження в ризниці храму Св. Володимира. Заснування ж окремого складу християнських старожитностей у Херсонесі можливе лише в якості відділу загального складу Імператорської археологічної комісії і під єдиним і безпосереднім наглядом особи, яка здійснює контроль за розкопками городища [1267, с. 78-79, 80-81].

Варто зазначити, що стосунки, які склалися між єпархіальним керівництвом і Херсонеським монастирем з одного боку та ІАК з іншого, далеко не завжди були безхмарними. На відміну від них, співпраця з ОТІС завжди характеризувалась доброзичливістю та взаємною повагою. На це вказують листи, написані В. Н. Юргевичем до настоятеля монастиря Пахомія та монахів Іоанна та Діонісія, які контролювали процес археологічних робіт у 1884 р. Автор висловлював задоволення обсягом проведених робіт і контролем за ними з боку служителів монастиря [248, с. 392-417]. За цей час був повністю розчищений один із підземних храмів. Наступні два роки не принесли очікуваних успіхів. Однією з причин була обмаль робочих рук, що пов'язано з прискореним будівництвом кріпосних споруд, а іншою, як і раніше, дефіцит коштів.

Незважаючи на всі недоліки та помилки допущені ОТІС, його діяльність мала плідні наслідки для дослідження Херсонесу. Спільними зусиллями з ієромонахами монастиря вдалося розкопати стародавній Херсонес дохристиянського та візантійського періодів. К. Е. Гриневич дав досить високу оцінку систематичній та правильно організованій роботі Одеського

товариства на території городища, що дало змогу відкрити і ввести до наукового обігу ряд важливих епіграфічних пам'ятників та здійснити загальні роботи по розкопках візантійського Херсонесу. Проте для продовження серйозних археологічних досліджень необхідні були великі кошти, яких не мало Товариство. Їх, на думку автора, могла виділити лише Археологічна Комісія, яку спеціально засновано в 1859 р. для організації археологічної справи в Російській імперії [1207, с. 22-23]. Тому починаючи з 1887 р. контроль за розкопками в Херсонесі повністю перейшов до відома Комісії.

Активно співпрацював із ОТІС архієпископ Херсонський і Одеський Дмитрій (Муретов). 20 вересня 1857 р. він був обраний дійсним членом Товариства, а з 1870 по 1875 рр. виконував обов'язки його віце-президента [317, с. 2]. Будучи надзвичайно скромною людиною, він не публікував своїх наукових праць, проте великий авторитет, яким він користувався у суспільстві та видатні організаторські здібності значною мірою прислужилися Товариству. Завдяки посередництву архієпископа відбулося зближення з ОТІС Миколи Андрійовича Аркаса, якого 27 грудня 1868 р. обрано дійсним членом ОТІС [1422, с. 522]. Він та його брат – Захарій Андрійович брали активну участь у роботі Товариства, особливо під час археологічних досліджень в Криму.

Навіть після переведення Дмитрія до Ярославської єпархії (1874 р.), він продовжував підтримувати зв'язки з Товариством. Про це свідчить і зроблений архієпископом подарунок – султанський фірман андріанопольському митрополиту. У свою чергу члени ОТІС на знак щирої вдячності за активну участь Преосвященного Дмитрія в роботі Товариства, прийняли рішення признати його своїм почесним членом [317, с. 2-3].

У подальшому дійсними чи почесними членами Товариства була значна частина православних ієрархів. Серед них архієпископи Херсонські і Одеські: Леонтій (Лебединський) (1874-1875 рр.), потім митрополит Московський; Платон (Городецький) (1877-1882 рр.), в подальшому митрополит Київський;

Никанор (Бровкович) (1883-1890 рр.); Сергій (Ляпидевський) (1891-1898 рр.); Філарет (Булгаков) – митрополит Київський і Галицький, архімандрит Антонін (Капустін) – начальник Єрусалимської духовної місії; єпископ Таврійський Гурій (Карпов), єпископ Катеринославський Феодосій (Макаревський), архієпископ Кишинівський і Хотинський Димитрій (Сулима), єпископ Чигиринський Порфирій (Успенський), єпископ Новомиргородський Нафанаїл (Соборов), єпископ Єлисаветградський Неофіт (Неводчиков), архієпископ вірмено-григоріанський Гавриїл (Айвазовський), протоієреї: Г. І. Попруженко, С. А. Серафімов, В. М. Никифоров, М. Ф. Чемена, С. В. Петровський, А. Г. Лебединцев, В. М. Войтковський, Ангел Пефані, ігумен Херсонський Анфім, архімандрит Євгеній (Еклітейнг) та багато інших. Одні з них основну увагу зосереджували на пошуках і збереженні церковної старовини, інші – займалися публікацією знайдених документів та власних наукових праць на сторінках «ЗООИД». Проте майже всі вони поповнювали фонди музею та бібліотеки, даруючи рідкісні видання, письмові та речові пам'ятки. Такі приклади мали місце майже на кожному засіданні Товариства. Зокрема, архієпископ Леонтій (Лебединський) після обрання його дійсним членом ОТІС (1875 р.), подарував музею: Новий Завіт, написаний арабською мовою [319, с. 6], срібний карбованець 1859 р., бронзові медалі, випущені в зв'язку з пам'ятними датами ХІХ ст. в Росії, 10 срібних російських давніх копійок [320, с. 3], Євангеліє, надруковане у Києві в 1706 р. [321, с. 3] та інші цінні речі. Протоієрей Одеської Свято-Троїцької церкви Ангел Пефані, у 1892 р. надіслав в дар Товариству рідкісну книгу Авви Варсануфія, видану в Венеції (1816 р.) і стародавній образ Св. Георгія Победоносця, вишитий золотом і прикрашений перлами [972, арк. 361]. Катеринославський єпископ Феодосій подарував бібліотеці ОТІС свої праці: «Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии», «Самарский, Екатеринославской епархии, Пустынно-Николаевский монастырь», «Краткие сведения о Екатеринославской епархии и о епископах ея», «Исторический

обзор православной христианской церкви в пределах нынешней Екатеринославской епархии до времени формального открытия ея» [307, с. 16; 312, с. 15], а до музею надіслав козацькі релігійні святині: три ікони з колишніх запорозьких церков та нашійний запорозький образок [311, с. 17]. Протоієрей І. М. Березін подарував велику залізну Запорозьку гармату, знайдену в 1876 р. у Дніпрі. Таврійський єпископ Гурій (Карпов) передав у дар Товариству сім фотографій з рукописних грецьких Євангелій, Апостола та стародавніх церковних речей Керченської церкви Іоанна Предтечі [311, с. 17]. До того ж Гурій в 1873 р. представив сказання священномученика Єфрема про чудеса, здійснені Климентом I Римським, що належав до Херсонських святителів. Можливо він здійснив і остаточне редагування публікації, але у вступній примітці зазначено, що копіювання здійснив К. І. Новоструєв, а переклад із грецької мови – Зікос. Тож вони і визнані упорядниками джерела, яке опубліковане в дев'ятому томі «ЗООИД» [1424, с. 229].

Любов до історичної науки привела до Одеського товариства історії і старожитностей видатного вченого, доктора богослов'я та грецької словесності, одного із фундаторів російського візантієзнавства – єпископа Порфірія (Успенського), який впродовж 1839-1885 рр. був його дійсним членом [515, с. VII]. Після призначення о. Порфірія настоятелем церкви при Російській Місії у Відні він продовжив співпрацю з ОТІС. За дорученням Товариства він у 1840 р. переклав із грецької мови «Житие» Іоанна Нового, рукопис якого, датований орієнтовно XV ст., був у 1819 р. виданий грецькою мовою в Яссах. Проте за рішенням Петербурзького комітету духовної цензури «Житие» не увійшло до першого тому «Записок». Ця робота була опублікована лише у IX томі, який вийшов у 1875 р. [524].

Порфірій неодноразово надавав допомогу Товариству при перекладі давньогрецьких текстів. Один з таких випадків мав місце в 1878 р., коли Таврійський єпископ Гурій передав до ОТІС фотографічні знімки давньогрецьких книг Євангелія та Апостола, написаних на пергаменті і

датованих XII ст., які знаходились в церкві Іоанна Предтечі в Керчі. Він звернувся до єпископа Порфирія, як до відомого знавця грецької палеографії, підозрюючи деякі неточності у транскрипції та перекладі приписки до подарованого рукопису Євангеліє. З дозволу Товариства Євангеліє було переправлене до Москви, де в той час проживав єпископ Порфирій. Він зробив транскрипцію і переклад приписки і надіслав їх єпископу Гурію, завіривши у точності та правильності проведеної роботи. При цьому спостерігалися помітні розбіжності із попереднім перекладом, опублікованим у десятому томі «ЗООИД». Копію листа єпископ Гурій переправив разом із своїм супровідним листом 26 лютого 1879 р. до Одеси, в якому рекомендував віце-президентові Товариства опублікувати послання Порфирія Успенського. За ініціативою М. Н. Мурзакевича обидва листи були надруковані у третьому відділенні одинадцятого тому «ЗООИД» без приміток і коментарів [1424, с. 153].

На прохання М. Н. Мурзакевича, який вів активні пошуки матеріалів про життя Г. О. Потьомкіна, єпископ Порфирій надіслав йому перелік указів Синоду, пов'язаних із діяльністю Г. О. Потьомкіна протягом 1763-1791 рр. Ці документи були опубліковані в тринадцятому томі «ЗООИД» [528].

Як і інші члени ОТІС, Порфирій робив численні подарунки до музею. У 1846 р., повертаючись через Одесу до Петербурга після першої поїздки на Схід, Порфирій подарував Одеському товариству історії і старожитностей 550 грецьких, римських, персидських та інших монет, у тому числі сім золотих і 109 срібних, а також різноманітні єгипетські старожитності, найбільш цінним серед яких був великий папірус із фівських катакомб [517, с. 3, 50].

У 1858 р. він надіслав Товариству 17 стародавніх греко-римських, російських, арабських і єврейських монет. Із них одна золота, сім срібних, а решта – мідні. Зображення і підписи на монетах збереглися і їх було добре видно. У листі до секретаря ОТІС М. Н. Мурзакевича Порфирій (Успенський) писав, що ці старожитності він додає до надісланих раніше в різний період

часу [1035, арк. 10]. У 1867 р. єпископ подарував Товариству сім своїх робіт, написаних на основі наукових знахідок, зроблених під час подорожей із релігійною місією на християнський Схід [303, с. 14, 17].

Із ОТІС активно співпрацювали деякі протоієреї південноукраїнських єпархій, які захоплювалися історичними дослідженнями. До них належав С. А. Серафимов, який був дійсним членом впродовж 1861-1884 рр. Свої стосунки з Товариством він розпочав ще в 1859 р., коли звернувся з проханням опублікувати написану ним біографію Преосвященного Гавриїла (Розанова), архієпископа Катеринославського, Херсонського і Таврійського, потім Тверського, хоча дійсним членом був обраний значно пізніше – 23 грудня 1861 р. [298, с. 3]. За рішенням ОТІС рецензентом цієї праці став дійсний член М. А. Волков, який дав їй позитивну оцінку. Після цього Товариство рекомендувало її до друку у четвертому томі «ЗООИД» [967, арк. 142, 146]. Проте дана робота увійшла лише до п'ятого тому, який вийшов у 1863 р. За цей час окремих накладом вийшла праця С. А. Серафимова «Воспоминания о преосвященном Гаврииле, первом (в Одессе) архиепископе Херсонском и Таврическом, а затем Тверском и Кашинском» (1859 р.). Один із її примірників, подарований протоієрею М. К. Павловському із автографом автора, зберігається в Науковій бібліотеці Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Упродовж 60-70-х рр. XIX ст. С. А. Серафимов брав активну участь у роботі ОТІС, неодноразово виступав із доповідями про свої наукові розвідки на його засіданнях. У 1865 р. на розгляд членів Товариства він представив «Записку о приобретении для библиотеки Общества копий с жития св. Херсонских первых проповедников, оригиналы которых находятся в Московской синодальной библиотеке». Тоді ж було зазначено, що протоієреєм займається дослідженням манускрипту грецького Євангелія, яке відноситься до X ст. [301, с. 6, 13]. Наслідком його роботи стали: «Перевод рукописного жития XII в. св. священномучеников Херсонских епископов: Василия,

Капитона и их сподвижников», «Описание греческого Евангелия XII в.» та «Заметки из архива Готфийской епархии в Крыму», які в подальшому були опубліковані у шостому та сьомому томах «Записок» [303, с. 6]. Історико-археографічна діяльність С. А. Серафимова була настільки плідною, що в кожному томі «ЗООИД», починаючи із четвертого і закінчуючи дев'ятим, постійно публікувалися його праці.

У 1871 р. за дорученням Товариства протоіерей розглянув декілька давніх актів, написаних грецькою мовою, які зберігалися в музеї ОТІС. Аналіз цих документів показав, що вони представляють певний інтерес для дослідження історії Константинопольського патріархату, але жоден із них не мав відношення до історії церкви на землях південного краю Російської імперії. Тому С. А. Серафимов не зробив точного перекладу, а обмежився лише викладенням основного змісту найбільш важливих трьох актів. Серед них – Святительська грамота вселенського патріарха Гавріїла Реопському і Престському архієпископу Ігнатію, датована 1784 р. (вказана епархія знаходилась на території сучасної Греції). У приписці, зробленій на зворотній стороні грамоти невідомою особою, вказана дата 1604 р. чи 1804 р., хоча в самій грамоті чітко зазначений 1784 р. Документ написаний на пергаменті з прив'язаною за допомогою шнурка свинцевою печаткою. На ній, з одного боку зображення Божої Матері з немовлям, а з іншого надпис – Гавріїл, Божою милістю архієпископ Константинополя і вселенський патріарх. У самій грамоті йшлося про канонічність введення в сан архієпископа Ігнатія та його обов'язки. Другий документ представлений патріаршою грамотою з приводу затвердження архієпископа Ігнатія у сані. Основний зміст цього акту полягає в утвердженні сили молитви і церковних переказів і обрядів. Третій акт – офіційне повідомлення Константинопольського патріарха Прокопія уже згадуваному архієпископу Ігнатію про обрання його, не зважаючи на похилий вік, на патріарший престол. Коротко описані документи С. А. Серафимов опублікував у дев'ятому томі «ЗООИД» [610].

Згідно з традицією, протоієрей, як і інші члени ОТІС, постійно поповнював колекцію письмових і речових пам'яток старовини музею Товариства. Серед його чисельних подарунків важливе місце посідають грецькі документи з історії християнства, перекладені ним російською [300, с. 20-21; 304, с. 15; 306, с. 6].

У 1869 р., враховуючи авторитет С. А. Серафимова і те, що він був бакалавром Київської духовної академії, його обрано депутатом від ОТІС на святкування 50-річчя КДА. Він мав вручити вітальний адрес і повне видання «Записок» Товариства [968, арк. 136].

Упродовж 17-ти років (1881-1898 рр.) дійсним членом Одеського товариства історії і старожитностей був протоієрей А. Г. Лебединцев. На сторінках «ЗООИД» опубліковано деякі з робіт дослідника. Зокрема, в тринадцятому томі вийшла друком узагальнююча праця протоієрея, яка стала продовженням його дослідження православної церкви на території Криму протягом 1783-1883 рр. [559].

А. Г. Лебединцев підготував до друку листи архієпископа Херсонського і Таврійського Інокентія до Гавриїла, архієпископа Рязанського, які опубліковані в чотирнадцятому томі «ЗООИД». Вони висвітлюють взаємини двох видатних діячів церкви і являються важливим епістолярним джерелом для дослідження їх життєдіяльності [701]. У 1913 р. Одеським товариством історії і старожитностей була передрукована праця А. Г. Лебединцева «Ханская Украина», яка з'явилася спочатку на шпальтах «ХЕВ» (1860 р.), що свідчить про її важливе наукове значення [560].

30 листопада 1894 р. дійсним членом ОТІС став священник (згодом протоієрей) Сергій Петровський. У додатках до ХХІІІ тому «ЗООИД» були опубліковані деякі виправлення та доповнення до «Послужного списка архієпископа Херсонско-Таврического Иннокентия (Борисова)», зроблені ним на основі архівних документів [581]. Решта наукових праць протоієрея

виходили окремими накладами і додавали наукового авторитету автору та науковому Товариству, до якого він належав.

Із ОТІС плідно співпрацював протоієрей В. М. Никифоров, який опублікував на сторінках «Записок» Товариства документальні матеріали з історії церков Херсонської єпархії, виявлені ним в архівах Херсонської та Катеринославської духовних консисторій [115-117].

Характерною рисою діяльності Товариства була співпраця з відомими науковцями, які знаходились за межами Південної України, Одним із них був архімандрит Антонін (Капустін), який в якості дійсного члена значною мірою прислужився ОТІС. Невдовзі після закінчення Київської духовної академії, він отримав призначення настоятелем Російської посольської церкви в Афінах (1850 р.). У 1860 р. його переведено на таку ж посаду в Константинополі, а через п'ять років призначено начальником Єрусалимської духовної місії. Архімандрит із-за кордону підтримував наукові стосунки з Товариством. Йому вдалося відшукати у стародавньому Синаксарі, який належав Халкінському Свято-Троїцькому монастирю, що поблизу Константинополя, 192 нотатки з XII по XV ст., що відносилися до Кримського міста Сугдея (Судака). Згодом він доповнив їх матеріалами з того ж джерела, що відносилися до XIV ст. Ці документи, відіслані ним до ОТІС, мали значну наукову цінність, так як містили невідомі раніше відомості [968, арк. 20, 34]. Зібрані та перекладені Антоніном документи з історії середньовічної Сугдеї та Північно-Східного Причорномор'я були опубліковані в п'ятому та шостому томах «ЗООИД» [4, 5]. В. М. Хмарський вважає, що архімандрит у 1860-ті рр. належав до плеяди найбільш активних археографів ОТІС [1424, с. 207-209].

Наукові контакти Антоніна з Товариством продовжувалися і в 70-ті рр. Зокрема, в 1875 р. архімандрит надіслав в якості подарунка рукопис «Житие Иоасафа царевича индийского», написаний грецькою мовою, чим поповнив рукописну колекцію Товариства.

В ІР НБУВ збереглися листи віце-президента ОТІС М. Н. Мурзакевича до архімандрита, датовані 1878-1879 рр. [1040-1043]. Вони дають можливість певною мірою відтворити співпрацю Антоніна з Товариством, яка в цей час носила нерегулярний характер. Так, у листі від 6 березня 1878 рр. М. Н. Мурзакевич з прикрістю писав, що лише від Т. Юзефовича дізнався про перебування Антоніна на Афоні. Упродовж трьох років не знав про це переміщення архімандрита, а тому не посилав йому Звітів Товариства й дев'ятого та десятого томів «ЗООИД». Він висловив сподівання, що праця Антоніна, видана Санкт.-Петербурзьким археологічним товариством, буде надіслана ним до бібліотеки ОТІС і запропонував опублікувати одну із його робіт в черговому томі «Записок».

31 березня 1878 р. М. Н. Мурзакевич висловив подяку Антоніну за отримані листи і подарунки до музею. «Ви живете і працюєте задля розвитку науки», – писав він і просив не забувати про подальші подарунки для поповнення наукового фонду музею. Повідомляв про діяльність Товариства: про відновлення стародавньої церкви на східному березі Чорного моря – в Піцунді, яку розорили турки; про знайдений в Керчі стародавній надпис, подібний до «Афонських», датований 819 р.; про те, що через грецького консула переслав йому Звіт Товариства, а через Російську місію – десятий том «ЗООИД».

У листі, датованому 8 травня 1879 р., М. Н. Мурзакевич висловив вдячність Антоніну за його любов до ОТІС і зроблені ним подарунки: золоті та срібні монети і чудову колекцію християнських афонських орнаментів. Він повідомив про крадіжку, яка сталася в музеї Товариства 13-14 лютого 1879 р. Із старого приміщення музею були викрадені 4 747 монет: 927 золотих, 3 210 срібних і 2 410 мідних, із яких вдалося повернути лише 1 624 екземпляра [283, с. 439]. М. Н. Мурзакевич звинувачував Міську думу, яка дозволяла необмежений вплив різного люду до Одеси. Знайшли лише одного з трьох злодіїв, який взяв усю провину на себе, та близько 1 000 мідних східних

монет, а золоті та срібні безслідно зникли. Тому він змушений знову збирати нумізматичну колекцію і просить про допомогу. Складається враження про дещо жорстке відношення секретаря Товариства до Антоніна, тим паче, що він і без того сприяв поповненню нумізматичної колекції, постійно даруючи цінні, з наукової точки зору, примірники до музею ОТІС [968, арк. 47]. Проте така занадто принципова лінія поведінки по відношенню до членів Товариства, особливо тих, хто відходив від активної роботи, була характерною для М. Н. Мурзакевича, який міцно тримав у своїх руках майже усі важелі управління [1424, с. 289]. Інформацію про крадіжку в музеї та прохання про допомогу він розіслав тим членам Товариства, які могли сприяти відновленню колекції [871, арк. 89].

Деякі священнослужителі були кореспондентами ОТІС. Яскравим прикладом є нікопольський протоієрей Іоанн Карелін, який доклав чимало зусиль для дослідження та збереження історичних пам'яток. У 1864 р., з дозволу Катеринославської духовної консисторії, він передав до музею Товариства оригінал портрету запорозького козака Якова Шияна, який зберігався у Покровській церкві Нікополя майже 100 років, залишивши копію для церкви. За кошти братів Якова та Івана Шиянів у 1782 р. був обладнаний головний іконостас у цій церкві. Протоієрей представив також на розгляд ОТІС опис містечка Нікополя з відповідними малюнками, який був схвалений і переданий до видавничого комітету [968, арк. 72]. Згодом І. Карелін надіслав до ОТІС свою роботу, присвячену історії запорозьких городищ, яка була опублікована в дев'ятому томі «ЗООИД» [63]. До козацької тематики протоієрея змусила звернутися проблема поступового руйнування городищ та їх перейменування. Автор коротко зупинився на історії виникнення козацтва і більш детально розглянув козацькі городища на Хортиці, Томаківці та Стару Січ, вважаючи їх недостатньо вивченими. Він зробив їх плани і, на основі опублікованих історичних даних та усних переказів старожилів, здійснив спробу опису.

У 1865 р. ОТС звернулося до Катеринославської духовної консисторії з проханням про допомогу у справі збереження історичних пам'яток, знайдених у Нікополі, селах Покровському, Капіловці та інших населених пунктах Катеринославської губернії, які знаходились на території колишньої Запорозькій Січі. Йшлося про речі запорозьких козаків і надгробні пам'ятники із надписами. До цієї роботи активно підключився священник П. Килимов, який надіслав Товариству зроблені ним копії надписів, знайдені на козацьких кам'яних пам'ятниках [968, арк. 87, 90].

Таким чином, Одеське товариство історії і старожитностей стало провідною науковою установою на півдні України і об'єднало навколо себе наукову еліту суспільства, краєзнавців і тих, хто прагнув прислужитися справі дослідження історії свого краю. Серед них була значна частина вищого православного духовенства, яка проявляла інтерес до історичних досліджень. Вони займалися пошуками та оприлюдненням історичних джерел, археологічними дослідженнями, публікували свої історичні праці на сторінках «ЗОИД». та сприяли розвитку музею Товариства.

3. 2. Церковні історико-археологічні товариства

Церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії

Вище православне духовенство Південної України активно співпрацювало з Церковно-археологічним товариством (з 1901 р. – Церковно-історичним і Археологічним товариством) при Київській духовній академії. Його утворення пов'язане з прийняттям нового Статуту Академії (1869 р.), згідно з яким поряд із богословським і церковно-практичним відкривалось церковно-історичне відділення. Це зумовило значну активізацію наукових досліджень в Академії [1437, с. 97]. Наприкінці 1860-х рр. ідея створення спеціальної наукової установи, яка б займалася збиранням та збереженням унікальних пам'яток християнського мистецтва, постала на сторінках

друкованих видань. Головним ініціатором створення при духовних академіях церковно-археологічних музеїв та комісій для дослідження та музеєфікації предметів церковного мистецтва, виступив професор КДА П. О.Лашкар'юв. 19 травня 1870 р. на засіданні Ради Академії він вперше поставив питання про необхідність створення таких установ. Наступного року він разом з професорами О. Д. Вороновим та Ф. О. Терновським склав проект статуту Церковно-археологічного музею та товариства [1283, с. 11].

Частина наукових праць з історії церкви публікувалась на сторінках академічного друкованого органу «Труды Киевской духовной академии», що виходив впродовж 1860-1917 рр. Необхідність подальшої активізації розробки матеріалів, що відносились до церковної історії, спонукала Раду КДА звернутись до Св. Синоду із проектом створення наукового товариства та музею. Згідно указу Св. Синоду в 1872 р. при Київській духовній академії засновано Церковно-археологічне товариство та музей, що мало на меті наукові дослідження з історії церкви та збереження церковних старожитностей. Покровителем новоутвореного Товариства став великий князь Володимир Олександрович, попечителем – митрополит Київський і Галицький Арсеній, а головою – ректор КДА архімандрит Філарет. Кошти Товариства мали складатися із членських внесків його дійсних членів, які бути штатними викладачами КДА, пожертвувань від зацікавлених у історичних дослідженнях осіб і надходжень, що виділялись Радою академії [1147, арк. 1-6].

Характерною рисою Товариства була підпорядкованість його роботи потребам музею. Згідно Статуту Церковно-археологічного музею там планувалися наступні відділи: рукописний, стародруків і гравюр, церковної архітектури, живопису та скульптури і різного церковного начиння. Для залучення додаткових коштів на розбудову музею, Товариство признало доцільним, крім дійсних членів, прийняти до свого складу почесних членів і членів-кореспондентів. Почесними членами могли стати особи відомі своїми

працями в галузі церковної археології, або ті, що надавали допомогу в процесі пошуків і оприлюднення церковних старожитностей. Члени-кореспонденти обиралися Товариством із осіб, які виражали бажання сприяти його роботі. Вони забезпечувалися спеціальною інструкцією згідно якої оглядали церкви і монастирі з метою пошуків цінних старожитностей для поповнення музею і повідомляли про свої знахідки Товариство [1147, арк.. 27-32]. Таким чином, до Товариства залучалась значна частина духовенства та дослідників із різних губерній Росії. Не виключенням став і регіон Південної України.

Церковно-археологічне товариство при КДА підтримувало плідні наукові стосунки з Одеським товариством історії і старожитностей. Свідченням цього є ділове листування між двома науковими установами та обмін науковими доробками. У листі від 23 травня 1875 р. Церковно-археологічне товариство повідомляло ОТІС про повернення до Одеського музею старожитностей авторських малюнків, зроблених на Афонській горі та інших святих місцях паломником В. Барським. При цьому виражалася вдячність за надану можливість певний час користуватися ними [971, арк. 18]. До бібліотеки Церковно-археологічного товариства постійно надсилалися Звіти про діяльність ОТІС та черговий том «ЗООИД». [370, с. 650; 373, с. 4; 374, с. 454]. У 1874 р. секретар ОТІС М. Н. Мурзакевич надіслав у фонд музею київського Товариства таблицю з хронологічною послідовністю сербських архієреїв, просфорну печатку Афонської Лаври Св. Афанасія та сім мідних монет Іоана Цимисхія [369, с. 139].

Крім Одеського товариства історії і старожитностей з Церковно-археологічним товариством окремо співпрацювали архієпископи, певна частина протоієреїв та деякі викладачі духовних навчальних закладів. Здебільшого вони надавали йому практичну допомогу та надсилали відшукані пам'ятки старовини до музею. Серед перших почесних членів Товариства був Леонтій (Лебединський), архієпископ Херсонський і Одеський. Він не мав наукових праць з церковної історії чи археології, але своєю діяльністю сприяв

розвитку церковної історії в єпархії. За короткий період перебування на Одеській кафедрі (1874-1875 рр.) він встиг детально познайомитися з єпархією, відвідавши близько 116 храмів і Бізюків монастир, вивчаючи при цьому церковне життя краю. Наслідком стало заснування церковних і благочинних бібліотек та ведення церковнопарафіяльних літописів [591, с. 116-117]. Леонтій надіслав до Церковно-археологічного товариства значну кількість цінних предметів, що належали до церковних старожитностей. Зокрема: різну ікону, дві плащаниці, деякі предмети церковного начиння, рукописне Євангеліє XV ст., Требник Львівський, виданий у 1645 р., та інші речі, що зайняли належне місце серед експонатів музею [369, с. 132].

Почесними членами Товариства були Херсонські архієпископи: Іоанікій (Горський), Платон (Городецький), Никанор (Бровкович), Сергій (Ляпидевський), Іустин (Охотін), Димитрій (Ковальницький), Назарій (Кирилов); єпископ Катеринославський і Таганрозький Феодосій (Макаревський); єпископи Таврійські та Сімферопольські: Олексій (Ржаніцин), Гурій (Карпов), Микола (Зіоров) та інші. Частина із них поєднували членство в Церковно-археологічному товаристві та в ОТІС. В основі діяльності більшості з них були пожертвування на користь музею Церковно-археологічного товариства. Зокрема, Іустин Охотін, який у 1901 р. був обраний і затверджений почесним членом Київської духовної академії, в знак вдячності надіслав 100 крб. на потреби музею [1145, арк.. 3, 6].

Преосвященний Феодосій лише в травні 1875 р. надіслав до Церковно-археологічного товариства понад 20 експонатів. Серед них: дві стародавні плащаниці на шовковій матерії, ряд церковних реліквій, три екземпляри коротких відомостей про Катеринославську єпархію та її єпископів та опис Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря [368, с. 166-168]. У 1876 р. в дар музею Товариства єпископ передав Антимінс на полотні, виданий в 1635 р. Петром Могилою [370, с. 635].

Знавець і любитель історії єпископ Таврійський Гурій (Карпов) передав до музею Церковно-археологічного товариства грецьке Євангеліє XI ст., написане на пергаменті, що належало Балаклавському Георгієвському монастирю. До того ж Владика надіслав фотознімки старовинного Євангеліє, Апостола, срібної рипіди, хреста, срібної чаші, які представляли художню та історичну цінність [1308, с. 24].

До дійсних членів Церковно-археологічного товариства належав Л. С. Мацеєвич – викладач Одеської духовної семінарії. Свою діяльність у Товаристві він розпочав у 1873 р. в якості члена-кореспондента, а в 1879 р. отримав статус дійсного члена [375, с. 29]. Завдяки його зусиллям Церковно-археологічний музей поповнився рядом цінних надбань. У 1891 р. він передав до фондів музею археологічні знахідки XVI ст., знайдені в Херсонській губернії в с. Грушевка (біля м. Нововоронцовки), ікони Богородиці, портрети імператриці Катерини II, виконані на полотні, цінні монети XVII і XIX ст. та деякі історичні твори, в тому числі «Сказание о семи священномучениках Херсонских и бывшей их пастве» (Одеса, 1885 р.) [372, с. 344].

Через посередництво Л. С. Мацеєвича в бібліотеку Товариства надійшли писемні історичні джерела, передані священником з передмістя Одеси – Кривої Балки – М. Кальницьким. Серед них: рукописна «Записная книга священника и благочинного г. Шполы І. Г. Стасиневича» про різноманітні пожертви народу для святих місць та опубліковані роботи з давньої історії, датовані XVIII ст. [375, с. 3].

Із 1883 р. членом-кореспондентом, а з 1886 р. дійсним членом Товариства був І. А. Чемена – викладач Одеського духовного училища. Він передав до музею низку археологічних пам'яток, в тому числі й знахідки з древньої Ольвії та монети часів Римської імперії, рукописні й надруковані твори з історії церкви [373, с. 6; 374, с. 452; 375, с. 11].

Серед дійсних членів Церковно-археологічного товариства варто відзначити протоієрея, ректора Одеської духовної семінарії М. Ф. Чемену,

протоієрея, настоятеля Одеської Успенської церкви І. В. Воскресенського (одночасно вони були й дійсними членами ОТІС) та викладача Одеської духовної семінарії М. К. Богоявленського. Вони брали участь у його науковій роботі, займалися пошуками старожитностей та християнських цінностей, які потім надсилали до музею [374, с. 474; 375, с. 23].

Плідні наукові зв'язки з КДА підтримував єпископ Порфирій (Успенський). Значна частина наукового доробку архієрея у вигляді численних статей знайшла своє місце на сторінках академічного журналу «Труды КДА». Він заповідав Церковно-археологічному товариству зібрання стародавніх ікон, привезених ним із Сходу. Секретар Товариства М. І. Петров опублікував опис 42 стародавніх ікон та 76 екземплярів книжкового живопису V – XIX ст., переданих у дар єпископом [160]. Церковно-археологічне товариство на своєму засіданні вшанувало пам'ять Порфирія, підкреслюючи, що в його особі церковно-археологічна наука втратила свого видатного діяча, який зробив неоціненний внесок у розвиток історичної науки [168].

У 1904 р. вдова протоієрея Одеської Покровської церкви Серафима Серафимова в пам'ять про свого чоловіка, передала до бібліотеки та музею Товариства низку цінних джерел з історії церкви. Серед них: церковні книги, видані в XVII- XVIII ст., опубліковані історичні роботи С. А. Серафимова, листи до нього архієпископа Димитрія (Муретова) та митрополита Макарія (Булгакова), портрети відомого теолога і мецената О. С. Стурдзи, священника Балтської Миколаївської церкви Феодосія Левицького та інші речі [375, с. 3-4].

Серед членів-кореспондентів Товариства в різний період часу були: ректори Сімферопольської семінарії протоієрей Арсеній (Брянцев) (1874 р.) та архімандрит Арсеній (1876 р.), Х. П. Ящуржинський – інспектор Одеського Інституту шляхетних дівчат (1897-1904 р.), О. І Рубановський – колишній помічник наглядача Одеського духовного училища.

Із часом музей Товариства перетворився на важливий науковий центр. Його відвідували студенти Академії та інших навчальних закладів України. Там проводили наукову роботу професори Київського та Новоросійського університетів, працівники ряду музеїв і бібліотек та духовні особи. Наприкінці ХІХ ст. в музеї налічувалось понад 35 тисяч експонатів: пам'яток церковної архітектури і живопису, а також історичних речей – фотографій, актів, грамот, книг, періодичних видань тощо [1437, с. 100].

Незмінний секретар Товариства професор М. І. Петров відзначав, що впродовж неповних 30-ти років свого існування, Церковно-археологічне товариство досягло значних успіхів. При цьому більшість його членів, особливо іногородніх, не належала до академічних корпорації, проте брала участь у засіданнях Товариства, де розглядалися важливі історичні питання. Навіть ті, хто не мав високого рівня освіти, приносили значну користь: відшукували і передавали до Товариства цінні наукові матеріали і надавали кошти на його утримання та подальший розвиток. Колекція музею на 1900 р. оцінювалась фахівцями в 500 тис. крб., а недоторканий капітал Товариства виріс до 10 тис. крб. Таких досягнень не мали на той час ні Московська, ні С-Петербурзька духовні академії [1148, арк. 8].

Важливим аспектом роботи Товариства була видавнича діяльність, яка була представлена описами колекцій та окремих експонатів музею. Відомості про нові надходження до музею впродовж 1875-1895 рр. щомісячно друкувалися в «Известиях Церковно-археологического общества», і впродовж 1874-1916 рр. – у щорічних звітах Товариства. Визначним моментом у житті Товариства стала поява в 1883 р. власного наукового часопису – «Чтений в Церковно-археологическом обществе при Киевской духовной академии», який виходив у період із 1899 р. по 1916 р.

У 1901 р. за ініціативи голови Товариства, ректора Академії Дмитрія (Ковальницького), відбулася його подальша реорганізація, зумовлена розширенням сфери наукової діяльності. Після певних дискусій, викликаних

розбіжностями поглядів серед членів Товариства, був прийнятий проект Статуту Церковно-історичного і Археологічного товариства при Київській духовній академії, який був затверджений указом імператора і Св. Синоду. Зреформоване Товариство ставило за мету: 1) розробку богословської науки з позицій церковної історії та археології; 2) зібрання, дослідження та збереження церковно-історичних старожитностей. Згідно нового Статуту дійсними членами Товариства могли бути не лише працівники та службовці Академії, але й інші особи, які сприяли розвитку Товариства шляхом власної наукової роботи або грошових пожертвувань. Вони мали відвідувати церкви і монастирі в пошуках церковних старожитностей за своїм вибором чи за призначенням Товариства і надавати звіт про історично-археологічне значення віднайдених пам'яток [1148, арк. 10-11, 14-17, 40].

Після призначення на архієрейську кафедру Херсонсько-Одеської єпархії, колишній ректор КДА Дмитрій (Ковальницький) не поривав із нею тісних стосунків. Він не лише цікавився життям Академії, але й надавав їй матеріальну допомогу. В 1905 р. Св. Синод затвердив проект професорів С. Т. Голубєва та М. І. Петрова про видання «Актів и документов, относящихся к истории Киевской духовной академии» і виділив щорічну субсидію в розмірі 1 тис. крб., яка мала сплачуватися впродовж 10 років. Архієпископ Дмитрій схвально віднісся до цього проекту та надіслав Раді академії 800 крб. на це видавництво [1232, с. 324].

Початок ХХ ст. ознаменував новий етап розвитку Церковно-історичного і Археологічного товариства при Київській духовній академії. Впродовж періоду свого існування Товариство здійснило низку важливих практичних заходів щодо охорони визначних пам'яток церковної архітектури в Києві: Києво-Софіївського, Золотоверхо-Михайлівського соборів, Успенського собору Києво-Печерської лаври, церкви Спаса на Берестові та інших. Великого значення надавалось науково-дослідницькій роботі з питань історії, археології, філософії та богослов'я. За прикладом Церковно-історичного і

Археологічного товариства при Київській духовній академії та його музею, подібні товариства та музеї створювалися і в інших єпархіях Російської імперії. Товариство допомагало у створенні археологічного музею в Болгарії, активно співпрацювало зі Сплітським археологічним товариством та іншими історичними і археологічними науковими закладами Європи [1410, с. 237].

На 1905 р. Товариство налічувало 189 осіб, серед яких почесних членів було 17, дійсних – 141 і членів-кореспондентів – 31 особа [375, с. 1-2]. Певна частина серед них була представлена духовенством південних єпархій.

Таким чином, дослідження історії християнства та православної церкви в Північному Причорномор'ї, пошуки і збереження письмових і речових пам'яток старовини були важливими аспектами плідної співпраці вищого православного духовенства півдня України з Церковно-археологічним (в подальшому Церковно-історичним і Археологічним) товариством при КДА. Її наслідком стало поповнення фондів музею Товариства та створення значної джерельної бази для вивчення історії церкви в Україні і збереження церковних та історичних старожитностей.

Бессарабське церковне історико-археологічне товариство

На рубежі XIX-XX ст. значно активізувалась науково-дослідницька діяльність православного духовенства. Підтвердженням цього стала поява церковно-археологічних установ, які виникали в різних містах Російської імперії: Калюзі, Полтаві, Кам'янець-Подільському, Кишиневі, Сімферополі, Катеринославі та інших. Основне завдання цих установ полягало в пошуках пам'яток церковної історії своєї єпархії, їх вивчення, оприлюднення та збереження. Ініціатором утворення такої інституції в Кишиневі став єпископ Кишинівський і Хотинський Іоаким (П'ятницький), який запропонував І. М. Халіппі скласти проект статуту Товариства (1901 р.). За основу вирішено було взяти статут Калужького церковного історико-археологічного товариства, затвердженого Св. Синодом у 1900 р., з урахуванням специфіки регіону.

Основним завданням Товариства мало стати дослідження місцевих церковних старожитностей і написання історії Кишинівської єпархії. Перша спроба зібрати за допомогою духовенства матеріали для історико-статистичного опису Бессарабських парафій, була зроблена редакцією «Кишиневских епархиальных ведомостей» у 1895 р., але на той час вона не дала очікуваного результату. Керівництво єпархії надіялось через залучення духовенства до участі в роботі Товариства зібрати і описати церковні старожитності з метою написання історії Кишинівської єпархії. Проект статуту новоутвореної установи був представлений І. М. Халіппою у 1903 р. 4 квітня 1904 р. у Кишинівській духовній семінарії, за участі єпископа Кишинівського і Хотинського Іакова, єпископа Аккерманського Аркадія, ректора духовної семінарії протоієрея А. В. Яновського, губернатора князя С. Д. Урусова, представників місцевого керівництва, духовенства, навчальних закладів та близько 50 членів-засновників, відбулося урочисте відкриття Бессарабського церковного історико-археологічного товариства (БЦІАТ). Вже тоді були зазначені основні пріоритети його діяльності: пошуки, збереження та публікація письмових джерел з історії Кишинівської єпархії [242, с. 3-8].

Основну частину членів Товариства складали представники духовенства – 36 із 53 осіб (68 %). Переважна більшість була представлена священиками із Кишинева – 10 осіб (28 %), а меншість – із Аккерманського, Хотинського та Ізмаїльського повітів – по 2 особи (4 %). Представники місцевої інтелігенції, які стали членами БЦІАТ (17 осіб або 32 %) були одночасно й членами Бессарабської вченої архівної комісії. Це є свідченням того, що новоутворене Товариство частково перебирало на себе функції БВАК. Його старшиною обрано ректора духовної семінарії, протоієрея А. В. Яновського, заступником – статського радника А. М. Пархомовича, правителем справ – надвірного радника І. М. Халіппу, скарбником – статського радника І. М. Пархомовича, який мав виконувати обов'язки завідувача Кишинівського єпархіального сховища та майбутньої бібліотеки і архіву.

Згідно зі Статутом Товариства основні напрямки його діяльності полягали в пошуках, дослідженні та збереження пам'яток, що відносяться до історії церковних храмів, виникнення парафій, утвердження єпископської кафедри, релігійно-морального життя священнослужителів і парафіян; зібрання відомостей про стародавні церкви та їх старожитності, ікони, цвинтарі; пошук і публікація церковно-археологічних, історичних, етнографічних матеріалів, що зберігаються в органах місцевої влади та приватних осіб; створення особливого сховища для зберігання старожитностей і речових пам'яток з перспективою утворення на його базі архіву та бібліотеки [1428, с. 185-187].

Перші та останні загальні збори БЦІАТ відбулися відповідно 17 травня та 24 жовтня 1904 р. На перших було розглянуто проект програми «Історії Кишинівської єпархії у зв'язку з долею християнства в межах Бессарабії зі стародавніх часів». Вона мала включити дослідження історії християнства в Бессарабії впродовж усього періоду його існування: від найдавніших часів до XIX ст. включно. Планувалося розглянути не лише історію церковного життя та єпархіального управління, але й зібрати історико-статистичні дані щодо парафій, церков і монастирів Кишинівської єпархії.

Під час роботи зборів виголошувались оптимістичні плани і наміри членів Товариства, які свідчили про бажання плідно працювати над втіленням у життя зазначених Статутом задач. Протоієрей А. В. Яновський зазначив, що він продовжує працювати над систематичним покажчиком статей, які були опубліковані на шпальтах «Кишиневских єпархиальных ведомостей», В. Д. Щеглов виразив готовність скласти довідник історичних матеріалів, які були опубліковані в обласних і губернських відомостях, а правитель справ І. М. Халіппа передбачав зайнятися розробкою румунських джерел для дослідження історії християнства в межах давньої Дакії. Планувалася серія нарисів про діяльність православних ієрархів [1428, с. 187-188].

Останні збори висвітлили проблеми, що виникли впродовж наступних п'яти місяців: недостатня активність членів БЦАТ і відсутність коштів. На це вказує обговорення питання про шляхи залучення членів Товариства і єпархіального духовенства до роботи над написанням історії Кишинівської єпархії. Ймовірним поштовхом до цього могло стати видання «Довідкової книги Кишинівської єпархії», але на нього бракувало коштів. Тож у наступний період діяльності Товариство продовжувало, в основному, популяризацію церковної історії Бессарабського краю, про що свідчить видання дев'яти томів БЦАТ впродовж 1909-1914 рр.

Таврійське церковне історико-археологічне товариство

19 лютого 1913 р., у Сімферополі було засноване Церковне історико-археологічне товариство Таврійської єпархії (ТЦАТ), а рік по тому – Сімферопольський церковно-археологічний комітет. Ініціатором став ректор Сімферопольської духовної семінарії архімандрит Веніамін (Федченков). У Статуті Товариства, затвердженого 10 жовтня 1912 р. єпископом Димитрієм (Абашидзе) зазначалось, що мета його діяльності полягала у вивченні церковно-релігійного життя Таврійської єпархії, пошуках та збереженні церковних та історичних пам'яток давнини [379, с. 1-8]. Для цього члени Товариства мали здійснювати опис церковних і монастирських архівів, єпархіальних закладів і старовинних церков, вивчати місцеві релігійні звичаї, церковні обряди і перекази, наглядати за збереженням старовинних церковних споруд, збирати і зберігали в своєму музеї речові та письмові документи, які відносились до церковно-релігійного життя єпархії. Важливого значення Товариство надавало проблемі розповсюдження у суспільстві, особливо серед духовенства, знань про церковну історію і археологію. Для цього планувалося влаштування виставок і публічних читань, публікація матеріалів і наукових досліджень та підготовка історико-статистичного опису єпархії. Товариство

мало налагодити наукові та ділові стосунки з іншими історичними та археологічними установами, обмінюватися з ними науковим доробком.

Очолював Товариство єпископ Таврійський і Сімферопольський, який був одночасно і його покровителем. Структура його була подібна до Церковно-археологічного товариства при КДА. Воно складалось із почесних, обов'язкових і дійсних членів та членів-співробітників. До перших із них відносились ті, хто сприяв меті Товариства своїми пожертвами або науковими працями в галузі церковної історії. До обов'язкових членів належали: ректор духовної семінарії, наглядач духовних училищ, інспектор жіночого єпархіального училища, один із членів і секретарів духовної консисторії, кафедральний протоієрей, єпархіальний наглядач духовних шкіл, благочинний церков і монастирів Таврійської єпархії та єпархіальний місіонер. Дійсні члени брали безпосередню участь у історико-археологічних дослідженнях або жертвували предмети старовини до музею Товариства. Їх внески були не меншими 3 крб. на рік. Члени-співробітники мали сплачувати не менше 1 крб. на рік і сприяти виконанню основних завдань Товариства. Для збереження церковних пам'яток мав бути утворений церковно-археологічний музей з архівом і бібліотекою, куди поступали книги з історії та археології.

У квітні 1913 р. на шпальтах «Таврических епархиальных ведомостей» опубліковано звернення архімандрита Веніаміна (Федченкова) до духовенства Криму з проханням максимально посприяти роботі ТЦАТ у справі пошуків та збереження пам'яток церковної старовини. При цьому висловлювалось прохання в разі будь-яких нових знахідок або випадків руйнування пам'яток повідомляти Раду Товариства [16].

Широкий розмах краєзнавчих досліджень в середовищі духовенства зумовив необхідність централізації церковних історико-археологічних закладів і створення єдиного центру зберігання найбільш цінних культових археологічних пам'яток. За рішенням Синоду таким об'єднуючим органом

мала стати Архівно-археологічна комісія, яку засновано в 1908 р. [1337, с. 134].

Однак Сімферопольське Товариство змушене було діяти в складний період часу, який передував Першій світовій війні та революційним подіям 1917 р. Тому об'єктивні історичні причини не дали можливості йому, як і іншим науковим установам подібного типу, реалізувати поставлену мету і, навіть, продовжити свою діяльність.

Подібне Товариство виникло в 1911 р. у Катеринославі. Професор В. О. Біднов за дорученням Катеринославського єпископа створив місцевий єпархіальний церковно-археологічний комітет, але його спіткала аналогічна доля [1407, с. 84].

Таким чином, єпархіальні церковні історико-археологічні товариства мали за мету дослідження церковного життя відповідних єпархій, пошуки та збереження письмових і речових пам'яток церковної старовини. Проте їх програми не були реалізовані у зв'язку із складною політичною ситуацією, яка розпочалася з 1914 р.

3. 3. Губернські вчені архівні комісії

Таврійська вчена архівна комісія

Наприкінці ХІХ ст. в Російській імперії з'явилась значна кількість історичних наукових організацій та товариств, важливе місце серед яких посідали губернські вчені архівні комісії. У 1884 р. було затверджено положення «Про заснування губернських історичних архівів і вчених архівних комісій», що давало змогу відкривати їх у різних губерніях у відповідності з місцевими потребами [282]. Їх основна діяльність полягала в підготовчій роботі по утворенню історичних архівів. З цією метою члени комісій мали переглянути і упорядкувати архівні документи місцевих відомчих архівів. Одночасно вчені комісії могли займатися пошуками, описом і збереженням

пам'яток старовини, що приваблювало до них любителів історії та краєзнавців. Офіційно губернські комісії підпорядковувались Академії наук і Міністерству внутрішніх справ.

Першою архівною комісією, яка виникла на теренах Південної України стала Таврійська вчена архівна комісія, яка була заснована 24 січня 1887 р. з ініціативи голови Таврійської губернської земської управи О. Х. Стевена, який і став її першим головою. Вона була однією з найдієвіших губернських архівних комісій. Цьому сприяла низка обставин: тривалий час її існування, багатий на різноманітні пам'ятки регіон, наявність значної кількості талановитих та дієдатних місцевих краєзнавців. Активну групу ТВАК представляли кримські краєзнавці: О. В. Іванов, І. І. Казас, Ф. Ф. Лашков, А. І. Маркевич і Х. П. Ящуржинський. Згодом до неї приєдналися О. Л. Бертє-Делегард, Л. П. Коллі та В. М. Кузьменко. Із Комісією співпрацювали столичні академіки і професори: Д. І. Багалій, В. В. Бертольд, Б. Д. Греков, В. С. Іконников, Д. І. Іловайський, О. І. Маркевич, О. О. Шахматов та інші. Після смерті О. Х. Стевена (1908 р.) головою ТВАК обрано Арсенія Івановича Маркевича, який обіймав цю посаду до кінця її існування.

Серед почесних і дійсних членів ТВАК було чимало представників духовенства. До почесних членів належали архієпископи: Мартиніан (Муратовський), Микола (Зіоров), Олексій (Лавров-Платонов), ректор Таврійської духовної семінарії архімандрит Веніамін (Федченков) та інші. Дійсними членами стали протоієреї: А. І. Голубєв, І. П. Знаменський, О. Г. Назаревський, О. П. Сердобольський, В. С. Нікольський, В. Станіславський, О. В. Іванов, О. В. Гроздов, І. І. Тяжелов, В. Ф. Томкевич, архімандрит Херсонського монастиря Інокентій (Жежеленко) та інші, які проявили значну активність в роботі Комісії [351, с. 190-193].

На початковому етапі існування Комісія займалась впорядкуванням архівних документів місцевих відомчих архівів, щоб відібрати найбільш цінні

з них для губернського історичного архіву. Члени Комісії переглянули безліч документів, які підлягали знищенню в губернських і повітових архівах різних відомств, відшукуючи серед них найбільш важливі. Архів Таврійської Духовної Консисторії розбирали протоієрей І. П. Знаменський, священники І. І. Тяжелов і О. В. Гроздов [356, с. 3]. Важливу роботу в архівах здійснили викладачі Сімферопольської гімназії Ф. Ф. Лашков, А. І. Маркевич, Х. А. Монастирлі та А. І. Синицький. Наслідком спільної клопіткої праці став перегляд 152 144 архівних справ, 10 000 із яких були виділені для збереження в губернському історичному архіві [1328, с. 33-34].

На першому засіданні Комісії (30 травня 1887 р.) почесним членом одноголосно обрано єпископа Таврійського і Сімферопольського Мартиніана (Муратовського). Йому запропонували залучати до співпраці з ТВАК священнослужителів, які могли надати допомогу в пошуках старожитностей, що зберігалися в церквах і монастирях, зокрема: священних книг, ікон, церковного начиння та інших. До того ж духовенство могло брати участь в описі та збереженні археографічних і археологічних пам'яток старовини Таврійської губернії. Вступ до ТВАК вирішено було зробити максимально лояльним. Особа, яку порекомендували два, а то й один член Комісії, вважалася обраною до її складу, якщо до наступного засідання не надходило ніяких заперечень проти даної кандидатури.

Тоді ж було прийнято рішення розпочати роботу по вивченню та збереженню старожитностей Криму. Актуальність цього була більш ніж очевидна, так як численні залишки пам'яток старовини продовжували поварварськи грабувались. Виступаючи на засіданні Комісії О. Х. Стевен зазначив: «Якщо порівняти опис пам'ятників старовини, зроблений у 1797 р. Паласом з описом 1837 р., зроблений Кеппеном і тим, що є в наявності на 1887 р., то стає очевидним, що залишки давніх споруд поступово руйнуються, любителі і вчені вивозять старожитності, які розкидані тепер по різних музеях і приватним колекціям. Але ще багато пам'яток можна врятувати від

занепаду». У зв'язку з цим перед членами Комісії постали нагальні задачі: 1) зберігати ще існуючі пам'ятки, збирати і доставляти до музею предмети, знайдені різними особами; 2) робити точні копії з надписів і зображень тих старожитностей, які знаходяться на стадії руйнування [356, с. 2-3].

ТВАК неодноразово звертала увагу владних структур на грабіжницькі розкопки курганів у різних місцях губернії і надала список стародавніх споруд Криму для посилення їх охорони. Результатом стало видання губернаторського циркулярного розпорядження начальникам поліції (1897 р.) про неухильне виконання імператорського наказу від 11 березня 1889 р., згідно з яким заборонялися самовільні археологічні розкопки, а порушники притягувалися до карної відповідальності.

Важливе значення мали поїздки членів Комісії в різні місця Криму з метою обстеження стародавніх споруд і запобігання несанкціонованих розкопок. Результатом таких поїздок стало виявлення значної кількості стародавніх грецьких та вірменських християнських храмів, частина з яких була майже зруйнована і потребувала негайної реконструкції [96, с. 305-307].

З початку свого існування Комісія встановила ділові контакти з іншими науковими товариствами. На честь свого відкриття вона отримала подарунок від Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії в якості Статуту цього Товариства, його Звітів за 1874-1878 і 1879-1886 рр., «Известий» за 1876-1880 і 1882-1886 рр., опису муравйовської колекції ікон, опису колекції Преосвященного Порфирія Успенського, покажчик Церковно-археологічного музею та перший випуск читань в Церковно-археологічному товаристві при КДА [357, с. 8]. У музеї Церковно-археологічного товариства зберігаються деякі предмети старовини Криму, але не в значній кількості [96, с. 299].

Дружні стосунки склалися в ТВАК з Одеським товариством історії і старожитностей. Вони базувалися на спільних наукових інтересах, які полягали у дослідженні писемних і речових джерел та збереження пам'яток

старовини. Проте, на відміну від ОТІС, діяльність ТВАК обмежувалась лише територією Таврійської губернії. В. М. Хмарський вважає, що різниця між цими інституціями полягала і в акцентах щодо основних напрямків діяльності. У роботі Комісії перевага надавалась писемним джерелам, які були покладені в основу численних історичних розвідок, що публікувались на сторінках «Известий» Таврійської вченої архівної комісії [1423, с. 20]. Але діяльність ТВАК була представлена трьома основними напрямками, які полягали в архівній роботі, археографічних та археологічних дослідженнях [1431, с. 5]. Активна позиція Комісії та її наукові здобутки зробили її першим реальним конкурентом для ОТІС [1424, 305]. Це не завадило зазначеним інституціям обмінюватись науковим доробком та вітальними телеграмами з нагоди знаменних подій [360, с. 127; 173, с. 291].

У контексті збереження історичних пам'яток Криму ТВАК найбільш плідно співпрацювала з Імператорською Археологічною Комісією, яка з 1886 р. мала пріоритетне право на розкопки та відновлення кримських старожитностей. Таврійська комісія доводила до відома ІАК перелік стародавніх християнських святинь, які потребували першочергового відродження. Одним із чисельних прикладів їх співпраці може слугувати ситуація, яка виникла в 1911 р. навколо стародавньої грецької церкви в с. Демерджи, яка перебувала в стані повної розрухи та залишків стародавніх споруд на островці в Козачій бухті – ймовірному місці страждань і мученицької смерті Св. Єпископа Римського Климента. Місцевість, де вони знаходились була придбана військовим відомством для будівництва там укріплень. Для порятунку пам'яток старовини знадобилось спільні зусилля обох Комісій [353, с. 236].

Участь вищого духовенства у роботі ТВАК стала прикладом для священнослужителів Таврійської єпархії у справі пошуків та відновлення пам'яток церковної історії. Зокрема, дійсний член ОТІС та ТВАК настоятель Свято-Покровського храму м. Судака священник В. Ф. Томкевич у 1900 р.

створив Покровське церковнопарафіяльне братство, яке налічувало близько 90 осіб. Серед його пріоритетних задач було релігійне просвітництво населення та відновлення православних святинь давнини. Результатом його діяльності стала реконструкція середньовічного храму Св. Пророка Іллі в селищі Кози, що в 15 верстах від Судака, здійснена за рахунок приватних пожертвувань та кошти, взяті під безвідсотковий кредит. Поруч із церквою був споруджений залізний пам'ятний хрест [1268, с. 93].

18 листопада 1903 р. В. Ф. Томкевич надіслав доповість до ОТІС про стан пам'яток старовини в його парафії, яка була заслухана 13 лютого 1904 р. на 357 засіданні Товариства [223, с. 15-16]. У ній йшлося про відновлення стародавньої церкви селища Кози, яке відбувалося під наглядом віце-президента Товариства генерала О. Л. Берт'є-Делегарда. Завдяки спільним зусиллям причту та Покровського братства повністю відремонтовано дах і стіни будівлі, обладнано іконостас з новими іконами, написаними в давньогрецькому стилі. Зовнішні роботи проводились з урахуванням збереження первісного вигляду церкви. З південної сторони, біля входу була зведена дзвіниця з чотирма дзвонами, найбільший з яких важить біля п'яти пудів. На північно-західній стороні церкви встановлено мармурову капітель, яка служила хрестильницею для греків до того як вони в 1787 р. переселились до Маріуполя. За визначенням О. Л. Берт'є-Делегарда вона була привезена з Царьграда і датована кінцем IV – початком V ст. Усю гору, на якій знаходились церква і стародавній цвинтар, обнесено кам'яною огорожею. Кількість парафіян у селищі значно збільшилась, що дає підставу для збереження цього православного пам'ятника старовини.

У 1902 р. В. Ф. Томкевич повідомив ТВАК про стародавню церкву, яка знаходилась в німецькій колонії Судак Феодосійського повіту неподалік від лютеранської кірхи. Вона непогано збереглася і мала типовий вигляд для старовинних кримських церков. Він пропонував відновити її й проводити богослужіння для православних, які влітку приїздили до цієї колонії. Комісія

прийняла рішення про звернення з цим питанням до Одеського товариства історії і старожитностей, до відома якого входили старожитності Судака [362, с. 63].

За узгодженням з ІАК В. Ф. Томкевич у 1907 р., здійснив археологічне дослідження могильника біля селища Кози та цвинтаря біля селища Токлук, які знаходились на території його парафії. Під його керівництвом була розкопана частина могильника поблизу селища Токлук, який нараховував 122 могили. Вдалось розкопати лише одну з них, проте скелет у ній не зберігся. Результати проведеної роботи В. Ф. Томкевич в письмовому вигляді надіслав до ТВАК, де вони були заслухані на засіданні 2 жовтня 1907 р. [365, с. 257]. Попри скромні успіхи священика-аматора на археологічному поприщі, вони свідчать про непереборне бажання прислужитися справі пошуків і вивчення речових пам'яток на території свого краю. Свій науковий доробок В. Ф. Томкевич втілює у виданій ним книзі, присвяченій історії Судака [224].

Зважаючи на важливість справи, якою займалась Комісія та значний обсяг її роботи, Таврійське Губернське Земство призначило їй невелику субсидію і виділило приміщення в Земській Управі для археологічного музею, куди почали надходити різноманітні предмети старовини вже після першого засідання ТВАК [96, с. 304]. Таврійська духовна консисторія, з ініціативи єпископа Таврійського Феофана (Бистрова), направила до музею опис Євангелія другої половини XVII ст., яке знаходиться в Гурзуфській церкві [353, с. 237]. О. В. Гроздов пожертвував до музею ТВАК 10 срібних татарських монет, знайдених ним у заново відкритій печерній церкві Георгієвського монастиря. Подібних прикладів можна було б навести велику кількість, так як на кожному засіданні Комісії зачитувався перелік пожертвувань, зроблених для музею різними особами.

Завдяки розширенню функцій своєї діяльності Комісія досить швидко перетворилась на повноцінне історико-краєзнавче товариство, яке випускало свій друкований орган – «Известия Таврической ученой архивной комиссии»

(ИТУАК). На його сторінках публікувались наукові розвідки членів Комісії, щорічні звіти та протоколи засідань. ТВАК займала провідне місце у видавничій діяльності серед усіх архівних комісій Російської імперії. Вона видала 57 чисел «ИТУАК» та два окремих видання, що значно перевищувало кількість видань інших губернських комісій сучасної України. Так Чернігівська вчена архівна комісія опублікувала 12 випусків «Трудов» і чотири окремих, Катеринославська – 10 випусків «Летописи» і Полтавська – 15 випусків «Трудов». Лише за рахунок того, що Полтавська вчена архівна комісія надрукувала з позначкою «Издание ПУАК» ще 27 окремих праць своїх членів, дало їй можливість зайняти одне з перших місць у видавничій діяльності серед архівних комісій, заснованих на початку ХХ ст. [1368, с. 7].

Важливе місце в діяльності ТВАК займали проблеми історії християнства. Голова Комісії О. Х. Стевен на засіданні 20 травня 1888 р. виступив ініціатором публікації архівних матеріалів про Херсонес на сторінках «ИТУАК», в ознаменування 900-річчя хрещення Русі. Наступне засідання (10 червня 1888 р.) було присвячене історії Херсонеса, де з доповідями виступили О. В. Гроздов, Ф. Ф. Лашков, А. І. Маркевич і Х. П. Ящуржинський. Ці доповіді були опубліковані в п'ятому томі «Известий» за 1888 р., на титульному листі якого зазначено: «К истории Херсонеса Таврического. В память девятисотлетия крещения Руси».

У подальшому на засіданнях ТВАК було заслухано близько 60 доповідей і повідомлень з питання історії християнства в Криму: про стан церков, монастирів, ікон; про архівні документи та інші джерела з історії християнства на півострові; про життя святих і біографії церковних ієрархів [1413, с. 116].

Найбільш активні члени ТВАК, у тому числі й представники православного духовенства, публікували свої статті та знайдені архівні документи на сторінках «ИТУАК». Цим самим вони привертати увагу

населення до проблеми вивчення історії свого краю та збереження культурних пам'яток старовини.

Значну роботу в цьому напрямку здійснив викладач Сімферопольської духовної семінарії, наглядач церковно-парафіяльних шкіл Таврійської губернії О. В. Іванов, який був одним із фундаторів ТВАК. Його статті неодноразово з'являлися на сторінках різних наукових видань, в тому числі й «ИТУАК» [44, 46]. Частково можна погодитись з думкою А. А. Непомнящого, який вважає, що роботи О. В. Іванова не представляють особливої наукової цінності, проте вони є важливими для популяризації окремих історичних сюжетів [1335, с. 128].

У 1912 р. член Комісії Л. П. Коллі підняв питання про необхідність реконструкції стародавньої грецької церкви в Феодосійському карантині. У зв'язку з цим Будівельне відділення Таврійського губернського правління звернулось до ТВАК із проханням надати відомості про археологічне і художнє значення зазначеної церкви. Дійсний член Комісії Д. А. Марков підготував статтю «Древне-греческая церковь в Феодосийском карантине», яка була опублікована в «ИТУАК». Він детально описав зовнішній вигляд церкви, залишки фрескового живопису всередині та характерні особливості цього пам'ятника старовини, який потребував негайної реставрації [99]. Ця церква була однією з чотирьох, що збереглися в Феодосійському карантині. У зв'язку з відсутністю будь-яких історичних даних, автору довелось особисто її обстежити і описати визначні пам'ятки цього храму. Сумлінно проведена робота дала підставу стверджувати, що церква була споруджена не раніше XV ст. і належала грекам, а не вірменам, як помилково вважав М. П. Погодін. Уцілілі фрески мають історичне значення і свідчать про візантійський стиль християнського мистецтва. Ікони написані художником згідно з церковними переказами, за «образом і подобою», орієнтуючись на кращі стародавні взірці. Тож церква належить до визначних пам'яток давнини, які підлягають реконструкції та збереженню.

Кафедральний протоієрей О. Г. Назаревський відзначав, що впродовж 25-ти років існування ТВАК вдалося врятувати чимало дорогоцінних пам'яток старовини у вигляді давніх рукописів, настінного живопису, мозаїки, залишків стародавньої архітектури, церковного начиння, зброї, рідкісних монет і каменів із історичними зображеннями та надписами, проте Комісія запізно розпочала свою роботу, а тому велика частина культурного надбання назавжди втрачена для історії [1234, с. 44].

Деякі свої праці протоієрей публікував на сторінках «ИТУАК». Одна із них присвячена спорудженню храму Св. Рівноапостольного князя Володимира в Херсонесі [107]. В її основу покладено архівні матеріали, пов'язані з діяльністю Московського митрополита Філарета (Дроздова), знайдені серед паперів Таврійського архієпископа Гурія. З їх допомогою О. Г. Назаревський відтворив одну з багатьох сторінок в історії храму, пов'язану з всенародним збиранням коштів на його будівництво.

Історію розбудови Херсонеського монастиря досліджував священник О. В. Гроздов [27]. Його робота написана на основі архівних джерел, здебільшого Таврійської духовної консисторії. У 1890 р. він опублікував на сторінках «ИТУАК» рукопис протоієрея М. Родіонова, присвячений історії Бахчисарайської Успенської церкви [185]. Цей рукопис був знайдений у паперах Іркутського преосвященного Парфенія і переданий єпископу Таврійському і Сімферопольському Мартиніану, а той, в свою чергу, надав його для публікації. Даний документ являється оригіналом і відноситься до того періоду діяльності М. Родіонова, коли він був головним помічником архієпископа Херсонського і Таврійського Інокентія (Борисова) у справі відновлення стародавніх святинь Криму. Особливу допомогу він надав при заснуванні Бахчисарайського Успенського скиту та інших обителів. Ймовірно, що написана протоієреєм записка про Бахчисарайську Успенську церкву була представлена Інокентію. Коли і ким була влаштована в Бахчисарайській кам'яній і гористій скелі ця церква, письмових свідчень не

збереглося. Її вигляд дає підставу вважати її ровесницею стародавнім церквам, які знаходяться поблизу Севастополя в кам'яних Інкерманських скелях. Існує версія, що церква була закладена під час подорожі Андрія Первозванного землями Північного Причорномор'я (I ст. н. е.) й належить до стародавніх святинь. Автор вважав необхідним заснування монастиря або принаймні скиту на тому місці, яке належить до визначних пам'ятників православ'я в Криму.

Члени ТВАК схвально відгукнулися на заклик свого почесного члена єпископа Таврійського і Сімферопольського Олексія (Молчанова) про підготовку видання історії Таврійської єпархії, присвяченого 50-річному ювілею, що мав відбутися 16 листопада 1909 р. Передбачалась розробка спільного плану роботи і написання праць з даної проблематики [364, с. 184; 351, с. 184]. Окреме видання такої праці знайти не вдалося. Цілком ймовірно, що ця робота, в силу подальших несприятливих подій, так і не була завершена.

Члени ТВАК взяли участь у святкуванні 50-річчя Таврійської єпархії і піднесли вітальний адрес єпископу Алексію (Молчанову). Він висловив свою вдячність Товариству за увагу і за дослідження пам'яток християнства в Тавриді [352, с. 124].

Початок ХХ ст. негативно позначився на процесі збереження історичних та культурних пам'яток на території Криму. Уряд намагався запобігти знищенню та розкраданню предметів старовини, постійно вдосконалюючи заходи по їх збереженню. У 1905 р., згідно з рішенням Особливої Комісії при Міністерстві Внутрішніх справ, Російська імперія була поділена на 15 археологічних округів на чолі з ученими археологічними товариствами. Таврійська губернія відносилась до Одеського округу, на чолі якого було Імператорське Одеське товариство історії і старожитностей [349]. У 1909 р. Міністерство Внутрішніх справ видало проект заходів, націлених на збереження стародавніх пам'яток в Росії. Таврійська вчена архівна комісія

розглянула його на своєму засіданні і визнала доцільним [365, с. 150-152]. У відповідності з представленим проектом, ОТИС зобов'язувалось реєструвати історичні пам'ятки Криму і опікуватись їх збереженням, на що уряд мав щорічно виділяти певні кошти. За пошкодження чи знищення старожитностей вводилась цивільна чи карна відповідальність у вигляді штрафу. Винуватці зобов'язувались відновити, якщо можливо, пошкоджений пам'ятник за власний рахунок і затримувались владними структурами. У примітці зазначалось, що за подібну провину з боку духовенства, воно мало притягуватися до відповідальності перед законом, а не лише перед власним керівництвом. Пам'ятки старожитностей заборонялося вивозити за кордон. Передбачалось посилити викладання церковної археології в духовних академіях і ввести її в семінаріях. До складу університетських курсів мали включити викладання археології.

А. І. Маркевич писав, що ці заходи не давали належних результатів. Упродовж 1910-1917 рр. ще більш посилилось грабування пам'яток старожитностей Тавриди. З метою легкої поживи проводились самовільні розкопки, збільшилась кількість колекціонерів і спекулянтів старожитностями, які не зупинялися ні перед якими перепонами, значна частина предметів старовини вивозилась за кордон [96, с. 311].

Характерною особливістю ТВАК була стабільність і послідовність в роботі. Навіть у період Першої світової війни вона не припинила своєї повсякденної діяльності. Протоієрей О. Г. Назаревський продовжував роботу по розбору та дослідженню паперів покійного архієпископа Таврійського Гурія (Карпова). Члени ТУАК оглянули церкву Св. Іллі в Феодосії, яка побудована на місці стародавньої церкви на мисі Св. Іллі і звернули увагу Таврійської духовної консисторії на необхідність її негайного ремонту. У 1916 р. музей ТВАК поповнився 41 предметом старовини та 26 монетами. Експонати надійшли внаслідок пожертвувань, а 24 монети були куплені. Серед найбільш цінних пожертвувань був лист письменника

Г. П. Данилевського до архієпископа Херсонського і Таврійського Інокентія (Борисова) від 29 грудня 1855 р., який передала Комісії його внучата племінниця Нікольська [354, с. 371-373].

30-річний ювілей діяльності ТВАК співпав із початком революційних подій 1917 р., які принесли їй невизначеність, беспорядність та тривогу за долю архівів і пам'яток старовини. Не маючи можливості зашкодити демонтажу пам'ятника Олександрю III в Феодосії, Комісія зуміла запобігти його знищенню. Безлад відбувався на всій території колишньої Російської імперії і повною мірою торкнувся наукових, історичних і культурних закладів. ТВАК висловила співчуття Академії Наук, Московському Археологічному Товариству та Археологічній Комісії з приводу страшного знищення великої кількості пам'ятників історії, старовини та мистецтва в палацах, музеях, громадських та державних установах.

Напередодні 1917 рр. склад Таврійської комісії поповнився, в тому числі й за рахунок духовенства. Почесними членами стали: архієпископ Таврійський і Сімферопольський Димитрій (Абашидзе) (з 1917 р.), єпископи: Іринарх (з 1914 р.), Сильвестр (з 1915 р.), Феофан (з 1911 р.); дійсними членами: протоієреї О. М. Бичковський, О. М. Зверев (з 1915 р.) та священники: П. І. Медведков (з 1913 р.) і А. В. Михайловський (з 1915 р.) [355]. У 1917 р. Комісія ще знайшла можливість видати працю свого члена протоієрея П. В. Нікольського «Описание сенатских дел его исторического архива».

Проте з 1917 р. ТВАК вже не мала змоги продовжувати свою роботу в попередньому форматі. У 1923 р. вона була перетворена на Таврійське товариство історії, археології і етнографії – типову краєзнавчу добровільну організацію, що не мала ніяких владних функцій і займалася лише розробкою питань місцевої історії [1367, с. 11]. У 1927 р., після семирічної перерви, до 40-річчя утворення ТВАК і 50-річного ювілею наукової діяльності її голови – А. І. Маркевича, видано «Известия» Таврійського товариства історії, археології і етнографії. Н. Полонська-Василенко звернула увагу, що цей

збірник суттєво відрізнявся від колишніх «Известий» як за характером статей, так і за їх змістом. Деякі з них не мали ніякого відношення до історії Криму. Проте відновлення збірника свідчило, з одного боку, про велику популярність Таврійської вченої архівної комісії та її редактора в наукових колах, а з іншого – вселяло надію на те, що Товариство, яке стало спадкоємцем, продовжить її справу [1346, с. 246-247]. Проте у 1831 р., внаслідок розгрому в СРСР краєзнавчих організацій, Товариство змушене було припинити своє існування [1413, с. 115].

Таким чином, Таврійська вчена архівна комісія впродовж усього періоду свого існування була важливим науковим центром Таврійської губернії. Її діяльність носила багатовекторний характер і охоплювала основні напрямки архівно-археографічної, археологічної та видавничої роботи. Православне духовенство Таврійської єпархії активно співпрацювало з Комісією і брало участь у реалізації її основних цілей і завдань. Представники духовенства, разом із іншими членами ТВАК, займалися впорядкуванням архівних документів з метою створення губернського історичного архіву. Знайдені архівні джерела частково публікувались ними на сторінках «Известий» – друкованого органу ТВАК.

Провідне місце в діяльності Комісії займали археологічні дослідження, вивчення та збереження історичних пам'яток Криму, значна частина яких була представлена християнськими старожитностями, та розвиток музейної справи. Поряд із іншими членами Комісії, священнослужителі брали участь у пошуках історичних пам'яток давнини, складали перелік християнських святинь, які потребували першочергової реставрації і доводили його до представників владних структур та Імператорської Археологічної Комісії. Спілкування з кримськими науковцями та краєзнавцями сприяло активізації науково-історичних досліджень духовенства та зростанню його ролі в процесі популяризації світської та церковної історії та культури краю.

Катеринославська вчена архівна комісія

Успішна діяльність ТВАК стала прикладом для катеринославської інтелігенції, яка виступила з ініціативою створення подібного товариства в своєму місті. Проте на шляху втілення цих намірів були деякі перепони, які спричинили серйозну затримку, що розтяглася майже на шість років. Неготовність губернського керівництва підтримати ініціативу можна трактувати двояко: брак фахівців, які б могли серйозно зайнятися впорядкуванням місцевих архівів та наявність Катеринославського наукового товариства, яке згуртувало навколо себе представників різних станів, об'єднаних спільними науковими інтересами. У 1903 р. члени історичної секції, яку очолював А. С. Синявський, завдяки підтримці губернатора Ф. Е. Келлера, добилися дозволу Міністерства внутрішніх справ на відкриття Катеринославської вченої архівної комісії [341]. Метою Комісії була робота по впорядкуванню архівних справ і документів різних відомств і створення губернського архіву. Для цього планувалось: упорядкування архівних справ і виділення найбільш цінних матеріалів, огляд і складання описів старовини, в тому числі й церковної, і надання їх дослідникам, видання різноманітних актів і документів, важливих у історичному відношенні. Але поряд із архівною роботою, Комісія мала займатись збереженням пам'яток старовини, утворенням історичної бібліотеки, написанням наукових досліджень з історії Катеринославської губернії, вивченням етнографічних матеріалів [340, с. 40-42].

Видавнича діяльність Комісії здійснювалась завдяки друкованому органу – «Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии» (ЛЕУАК). Впродовж усього періоду діяльності Комісії (1903-1916 рр.) вийшло 10 випусків цього видання за редакцією заступника голови А. С. Синявського. На його сторінках публікувалися документи з архівів губернського правління, Катеринославської духовної консисторії, місцевих церков, Коша Запорозької Січі та родинних архівів. Крім цього, там були опубліковані актови і наративні

джерела переважно другої половини XVIII – першої половини XIX ст. з історії православної церкви, запорозького козацтва, Катеринославщини та інших українських земель; історичні та літературні твори членів КВАК. На сторінках видання друкувалися протоколи засідань КВАК, які дають можливість простежити її діяльність.

Попечителем Комісії був Катеринославський губернатор, головою – князь М. П. Урусов, товаришем голови – директор комерційного училища, яке носило ім'я імператора Миколи II – А. С. Синявський, скарбником – власник приватної чоловічої гімназії І. Ф. Вертоградов, правителем справ – професор духовної семінарії В. О. Біднов. До складу Комісії входили також історики, етнографи, літературознавці: Д. І. Яворницький, Д. І. Багалій, В. Б. Антонович, Я. П. Новицький, В. Д. Машков, В. І. Пічета, Д. І. Дорошенко та інші. Серед членів Комісії були й представники духовенства, але в значно меншій кількості, ніж у Таврійській вченій архівній комісії. Так у 1908 р. до почесних членів КВАК належав єпископ Катеринославський і Таганрозький Сімеон (Покровський), а до дійсних – єпископ Іоанікій, протоієрей Василь Розумов та о. Дмитрій Страховський [346, с. 21-23].

Одним із найактивніших членів Комісії був історик церкви, професор Василь Олексійович Біднов, який здійснював значну евристичну роботу.

Пріоритетним напрямком діяльності КВАК була археографічна діяльність, що проявлялось у пошуках і публікації історичних джерел, які давали можливість репрезентувати історичне і культурне життя Катеринославщини кінця XVIII – першої половини XIX ст. Активну участь у обстеженні ряду архівів брав В. О. Біднов. Разом із іншими членами КВАК: В. Д. Машуковим, О. Г. Богумилом і М. М. Тернавським він досліджував архів губернського правління. Крім цього, він упорядковував архіви Катеринославської духовної консисторії, який налічував 207 107 справ та Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря, де зберігалися документи

та стародруки XVIII ст. [1249, с. 35]. Йому допомагали священнослужителі, які здійснювали пошукову роботу в зазначених архівах, а також у церквах і монастирях єпархії. Катеринославська духовна консисторія 11 листопада 1904 р. надіслала КВАК опис церковних старожитностей і пам'яток старовини церков Катеринославського і Новомосковського повітів та Архієрейського будинку, який вирішено опублікувати в «ЛЕУАК». Аналогічний опис був надісланий Самарським монастирем, який планувалось надрукувати разом із доповіддю В. О. Біднова про результати огляду архіву цього монастиря [343, с. 1]. Деякі зі знайдених документів В. О. Біднов оприлюднював на сторінках «ЛЕУАК». Його перу належить близько 30 публікацій, присвячених церковній та світській історії Південної України. Судячи з кількості публікацій, В. О. Біднова по праву можна вважати одним із провідних археографів Комісії. Фактично він продовжив справу своїх авторитетних попередників – архієпископа Гавриїла (Розанова) та єпископа Феодосія (Макаревського), які свого часу працювали з документами вище зазначених архівів і частину документів використали в процесі дослідження історії південного краю [385, 388, 392, 509].

Усі праці, опубліковані В. О. Бідновим у ЛЕУАК, можна умовно поділити на декілька тематичних груп:

1. Документи Катеринославської духовної консисторії та архіву Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря [632, 636, 644]. Усі публікації В. О. Біднова відзначаються особливою ретельністю виконання. Як правило, їх супроводжує вступна стаття, яка містить археографічну характеристику про фонд і архів, де знайдено документи, опис палеографічних особливостей та виклад принципів передачі тексту. Науково-довідковий апарат доповнюють підрядкові коментарі, нерідко з розгорнутим бібліографічним покажчиком [1249, с. 38].

2. Епістолярні джерела, до яких відносяться листи князя Г. О. Потьомкіна та І. М. Синельникова до архієпископа Никифора (Феотокі),

листування одеського протоієрея Феодора Огінського з катеринославським архієпископом Платоном (Любарським) та інші листи духовних осіб [624, 825, 638, 639, 640, 642]. Вони дають можливість відтворити деякі сторінки розвитку православної єпархії на півдні України.

3. Наративні джерела. Найбільш важливою є публікація «Путевых заметок ректора духовной семинарии архимандрита Иакова Вечеркова» [642]. Їх В. О. Біднов передрукував з «Херсонских епархиальных ведомостей», де вони у 1862 р. були опубліковані професором М. Н. Мурзакевичем. Ці нотатки написані І. Вечерковим під час спільної подорожі з архієпископом Гавриїлом (Розановим) по Катеринославській єпархії в 1828 р. Вони містять цінний історико-географічний опис краю та характеристику деяких його діячів. До науково-довідкового апарату цієї публікації увійшли археографічна передмова, легенда й палеографічна характеристика рукопису [1249, ч. 37].

4. Публікації, що стосуються історії Катеринославської єпархії [623, 633, 637]. Основна їх цінність полягає в використанні автором значної джерельної бази, що дає можливість реконструювати процес утворення і розвитку єпархії. Серед перших досліджень, присвячених історії утворення Слов'янської і Херсонської єпархії, варто відзначити публікацію, здійснену В. О. Бідновим у «ЛЕУАК» під назвою «Краткое историческое известие о Славенской епархии, ныне именуемой Екатеринославскою, ея архиереях и семинарии» [633]. Знайдена та надрукована робота, за твердженням самого професора, належить катеринославському протоієрею, ректору місцевої семінарії І. Башинському, який на основі архівних матеріалів реконструював початковий етап розвитку єпархії та навів деякі дані про її перших архіпастирів. Як влучно зауважив І. І. Лиман, ця праця фактично являє собою подані за хронологією біографії південноукраїнських єпархіальних архієреїв 1775-1810 рр. із включенням у них інформації про найбільш визначні події церковного життя краю [1299, с. 7].

5. Публікації з козацької тематики та історії заселення Південної України [627, 628, 629, 635, 643]. Найбільшу наукову цінність серед них представляють опубліковані В. О. Бідновим документи з історії запорозького козацтва, які були виявлені в архівах губернського правління та Катеринославської духовної консисторії. Вони містять інформацію про деякі аспекти життєдіяльності духовних осіб, які несли службу в козацьких церквах та про окремі епізоди з історії Запорозької Січі кінця XVIII ст.

Заслуговує на увагу той факт, що на засіданнях Катеринославської комісії розглядались питання, пов'язані з історією церкви та її ієрархів. На засіданні 8 листопада 1908 р. В. О. Біднов виголосив доповідь «Памяти архієпископа Гавриила (Розанова)», де представив найбільш важливі віхи його біографії та проаналізував науковий доробок архієпископа [346, с. 19]. У 1913-1914 рр. КВАК порушила питання про необхідність перевидання праць Гавриїла (Розанова) та Феодосія (Макаревського) [1249, с. 40]. Проте об'єктивні причини не дали можливості втілити ці наміри в життя і твори цих архієреїв так і залишились до цього часу бібліографічною рідкістю.

Катеринославській комісії був притаманний ряд особливостей, який відрізняв її від інших губернських комісій. Археологічні дослідження та охорона пам'яток, на відміну від ТВАК, не відігравали провідної ролі в її діяльності. Комісія не займалась серйозними археологічними роботами, а проводила лише незначні розкопки в Катеринославі та навколишніх селах під керівництвом А. С. Синявського. Було зібрано відомості про місце розташування і стан збереження городищ, поселень, валів та курганів. На особливу увагу заслуговує «Потьомкінський сад», де знайдена велика кількість речових пам'яток різних часів, що зумовило звернення Комісії до представників влади з клопотанням про здійснення там масштабних наукових досліджень [196].

Внаслідок археологічної роботи Я. П. Новицького, проведеної на острові Хортиця та на околицях Олександрівська розкопано близько 100

курганів і досліджено руїни Січей (крім Олешківської і Кам'янської). Проте зазначені археологічні розвідки не є свідченням системного підходу у вирішенні даної проблеми.

Поштовхом для досліджень членами Комісії речових пам'яток краю стала підготовка та проведення у Катеринославі XIII Археологічного з'їзду (1905 р.). Проведення подібних з'їздів давало можливість членам різних губернських комісій для спілкування, обміну досвідом та підтримки творчих стосунків. На той час Катеринославська вчена архівна комісія встановила контакти з різними науковими товариствами й установами, в тому числі й з Науковим Товариством імені Т. Г. Шевченка у Львові, з яким обмінювалася науковими працями, а професора М. С. Грушевського обрала своїм почесним членом [344, с. 14].

КВАК прийняла рішення взяти участь у роботі з'їзду і присвятити йому другий випуск ЛЕУАК, де планувалося розмістити ряд публікацій, серед яких були чотири праці В. О. Біднова з християнської тематики [344, с. 10-11]. Проте зазначені твори були видані значно пізніше – в четвертому випуску «ЛЕУАК» за 1907 р.

У контексті підготовки до з'їзду відбулися обстеження городищ і курганів, збір відомостей про старожитності до козацького та козацького періодів, складання археологічної карти Катеринославської губернії тощо [1387]. Були розроблені та опубліковані спеціальні програми для збирання відомостей про «кам'яних баб» та запорозькі надмогильні хрести. При безпосередній участі духовенства відбувалось дослідження культових споруд і цвинтарів. Члени КВАК звернулись до місцевої церковної ради з проханням вжити заходів щодо охорони і реставрації надмогильних запорозьких хрестів другої половини XVIII ст. [343].

Особливістю КВАК була відсутність власного музею, що спричинено наявністю в Катеринославі (з 1902 р.) Обласного музею ім. О. М. Поля, директором якого був член Комісії Д. І. Яворницький (з 1905 р.). Тому всі

знайдені речові пам'ятки та пожертви поступали до цього музею. Деякі члени Комісії, в тому числі й В. О. Біднов, передали до музею власні колекції археологічних, культових і етнографічних пам'яток. З невеликої колекції у 300 предметів музей виріс до майже 10-тисячного зібрання археологічних знахідок різних періодів і культур: церковних старожитностей, запорозьких козацьких реліквій, етнографічних та нумізматичних предметів живопису, виробів народного прикладного мистецтва, стародруків, історичних документів та фотоматеріалів. Фонд музею поділено на 9 розділів, які описано та систематизовано [1387].

Характерною рисою КВАК, на відміну від Таврійської вченої архівної комісії, було вивчення місцевих етнографічних пам'яток, інтерес до яких значно посилювався у зв'язку з їх швидким зникненням. Теж саме стосується і зразків усної народної творчості, поглибленим інтересом до якої відзначається робота членів Катеринославської комісії – відомих етнографів і фольклористів Я. П. Новицького, Д. І. Яворницького та інших. До кола інтересів членів КВАК входили: збір фольклорно-етнографічного матеріалу, проведення великої кількості публічних лекцій з метою популяризації історії та культури Катеринославщини [1367, с. 11, 14]. Зазвичай такий вид діяльності не викликав особливого захоплення в середовищі духовенства. Можливо тому його відсоток серед членів Комісії був невисоким. Згідно зі списками членів КВАК, опублікованими у 1909 р., там значилось п'ять представників від духовенства (при загальній чисельності 70 осіб), а в 1913 р. – шість (загальна кількість – 71 особа). Тож питома вага членів Комісії від духовенства не перевищувала 8 % [1216, с. 381].

І. Войцехівська і О. Семергей прийшли до висновку, що не зважаючи на багатоаспектність проблематики досліджень, КВАК вважала головним своїм завданням виявлення архівного матеріалу, визначення ступеня його збереженості, організацію центрального губернського архіву, обстеження і опис церковної старовини [1187, с. 110].

І. М. Симоненко вважає, що серед чотирьох Комісій, які існували на півдні України, повноцінно діючими можна вважати лише Таврійську та Катеринославську [1367, с. 15]. Херсонській вченій архівній комісії (ХВАК), яку засновано в 1898 р. з ініціативи В. Гошкевича, бракувало активних діячів, що стало серйозною проблемою в процесі її діяльності. Вона змогла проіснувати лише до 1910 р. Головою Комісії був археолог-аматор Г. Скадовський. Можливо тому характерною ознакою роботи цієї ГВАК був помітний ухил у бік досліджень археологічних пам'яток краю і майже повна відсутність роботи з архівними матеріалами. Для науковців і серйозних краєзнавців значно привабливішою була співпраця з Одеським товариством історії і старожитностей ніж із ХВАК. Це стало однією з основних причин того, що Комісія так і не змогла налагодити свою роботу. Тож її існування носило скоріше теоретичний характер.

Бессарабська вчена архівна комісія.

У 1898 р. в Кишиневі відкрито Бессарабську вчену архівну комісію (БВАК). Ця урочиста подія відбулася 23 серпня в приміщенні реального училища в присутності Кишинівського і Хотинського єпископа Іакова (Пятницького), Бессарабського губернатора О. П. Константиновича, директора народних училищ у Бессарабії О. Л. Крилова та інших поважних осіб. У домовій церкві училища єпископ відслужив молебень з приводу відкриття Комісії. Відкриваючи її засідання, О. П. Константинович відзначив, що БВАК завдячує своїй появі клопотанню попечителя Одеського навчального округу Х. П. Сольського, який в листопаді 1897 р. зініціював її заснування. Згідно з пропозицією губернатора головою Комісії обрано директора Кишинівського реального училища М. Д. Кодряна, який доклав чимало зусиль для її заснування, його заступником – директора народних училищ О. Л. Крилова, який займався археологічними дослідженнями в

області Війська Донського, і секретарем – інспектора Кишинівської духовної семінарії І. М. Халіппу [378].

До Комісії увійшли представники православного духовенства, здебільшого, з Кишинева. Почесним членом став єпископ Кишинівський і Хотинський Іаков (Пятницький), дійсними: єпископ Аккерманський Аркадій (Філонов), протоієрей Ф. П. Златов, священники: А. І. Балцатеско, Є. Є. Михалевич, К. Є. Попович, Н. А. Рашинський, І. І. Софронович, М. Г. Чекан та інші [376, с. 409-411]. Вони брали участь у перегляді документів, відібраних для знищення, і створенні губернського історичного архіву. Як і інші члени, представники духовенства робили пожертви на користь Комісії, здебільшого у грошовому еквіваленті. Проте дехто дарував до музею і бібліотеки книги, описи церковних старожитностей та інші цінні з наукової точки зору речі. Священик Є. Є. Михалевич у 1898 р. приніс у дар БВАК власні твори: «Курковский монастырь в Бессарабии», «Ко дню столетия кончины императрицы Екатерины II» та інші [376, с. 377-378]. Із метою активізації пошуків документів з історії церкви, БВАК звернулась за допомогою до єпископа Іакова, щоб той посприяв передачі священниками описів церковних рукописів, стародруків і предметів старовини до Комісії [376, с. 390].

Якщо на початковому етапі свого існування БВАК найважливішою задачею вважала створення губернського історичного архіву, то вже взимку 1899 р. постало питання про розширення меж її діяльності. Заплановано вивчення матеріалів родових дворянських архівів, започаткування видання друкованого органу – «Трудов Бессарабской ученой архивной комиссии» і публікацію там архівних матеріалів та наукових публікацій [376, с. 392-402].

Впродовж 1900-1907 рр. Комісія видала три томи «Трудов», де опубліковано її офіційні документи (протоколи засідань і звіти) та 23 наукові публікації. Характерною особливістю зазначеної установи був низький коефіцієнт участі членів Комісії в підготовці та публікації наукового доробку

(всього п'ять осіб). Фактично видавництво «Трудов» було безпосередньою заслугою І. М. Халіппи, який являвся автором чи упорядником 15 із 23 публікацій, що становить 95 % всього обсягу. Серед них дев'ять являють собою археографічний доробок, який стосувався історії Молдавії та деяких персоналій [1425, с. 180-181]. У відзиві на перший том «Трудов» редакція «Исторического Вестника» зазначила, що 13 із 15-ти статей написано чи підготовлено до друку І. М. Халіппою. Хоча більшість із яких представляє значний інтерес, такий підхід у роботі не є раціональним, оскільки «один у полі – не воїн». Лише дві статті належить іншим авторам – Д. В. Щеглову і О. Л. Крилову. Причому, «Краткие воспоминания о моих занятиях по археологии», опубліковані заступником голови Комісії О. Л. Криловим, не мають ніякої науково-пізнавальної цінності і є зайвим баластом для видання [142].

Певний інтерес становить знайдений і опублікований Д. В. Щегловим лист колишнього Могилівського архієпископа Анатолія (Мартиновського), написаний в період перебування в Гербовецькому монастирі невідомій високопоставленій світській особі. Судячи з тексту листа – це його відповідь на питання про відмінності між звичайними і чудотворними іконами, про їх шанування та значення [252]. Автор публікації супроводив текст листа короткими відомостями про діяльність архієпископа та його тяжке життя в Гербовецькому монастирі, що знаходився в Бессарабії, в 50 верстах від Кишинева. Мартиновський обрав цей монастир для поселення в 1860 р., коли вирішив залишити управління Могилівською єпархією та піти на спокій, про що він, судячи з тексту листа, дуже шкодував.

Слід зазначити, що Преосвященний Анатолій – колишній вихованець і настоятель Київської духовної академії, доктор богослов'я, відомий ще під псевдонімом Авдія Востокова, доживав свій вік у Гербовецькому монастирі, де й помер 8 серпня 1872 р. Його особистий архів попав до племінника – Миколи Вікторовича Мартиновського, який не зумів зберегти рукописи та

документи свого дядька. Тому вони опинилися в різних місцях: у приватних осіб Кишинева, у петербурзьких книготорговців, у бібліотеці СПб.ДА і лише незначна частина їх попала до Церковно-археологічного музею КДА. Із деякими матеріалами встиг познайомитися і навіть зробити копії Л. Мацеєвич ще в той час, коли вони знаходилися в М. В. Мартиновського. На основі цих та інших документів він опублікував коротку біографію архієпископа, в якій зроблено акцент на останньому періоді його життя. Важливе місце в цій публікації посідають листи Анатолія (Могилевського), написані з Гербовецького монастиря до різних духовних осіб [103]. Тож Д. В. Щеглову вдалося знайти один із багатьох документів, який знаходився в приватній колекції в Кишиневі.

У другому томі Д. В. Щеглов опублікував матеріали про Успенський і Миколаївський монастирі м. Ізмаїл, основані на документах архіву Кишинівської консисторії [251]. Вони не дають повних відомостей про історію зазначених монастирів. Автору не вдалося з'ясувати коли і ким вони були засновані. Після приєднання Ізмаїлу до Румунії (1861 р.) монастирі перетворились на парафіяльні храми.

У цілому документи і матеріали, опубліковані на сторінках «Трудов», мають більше відношення до історії і культури Молдавії ніж до Південної України. До того ж на початку ХХ ст. активність БВАК стала поступово падати. Однією з причин було створення Бессарабського церковного історико-археологічного товариства (1904 р.). Видавництво «Трудов», яке трималося завдяки активності І. М. Халіппи, припинилось після того, коли він у середині десятиліття отримав посаду інспектора народних училищ у Катеринославській губернії й залишив Кишинів. Тому третій том «Трудов» БВАК, виданий у 1907 р., був останнім.

Таким чином, у процесі науково-дослідницької діяльності, вище православне духовенство Південної України співпрацювало з рядом наукових товариств і установ. Основне місце серед них посідали ОТІС, Церковно-археологічне (в подальшому Церковно-історичне і Археологічне) товариство при Київській духовній академії, Церковні історико-археологічні товариства та губернські вчені архівні комісії. На тлі багатовекторної діяльності зазначених установ важливе місце відводилось дослідженню історії християнства та православної церкви у відповідних територіальних межах. Кожна із них мала свої загальні і особливі риси практичної і наукової роботи та пріоритетні напрями досліджень. У залежності від специфіки діяльності її членами ставала та чи інша кількість представників духовенства, яке займалось археографічною діяльністю, пошуками і збереженням пам'яток старовини, історичними дослідженнями, впорядкуванням та вивченням архівів та популяризацією християнської історії та культури свого краю.

Форми співпраці ієрархів з розглянутими інституціями були різними: публікація на сторінках друкованих видань знайдених джерел та результатів своїх наукових пошуків, подарунки до фонду музею пам'яток старовини, особиста участь у роботі відповідних інституцій та залучення до них нових корисних членів. Наслідком такого співробітництва стало значне поповнення джерельної бази та історіографії Південної України, пошуки і збереження численних речових пам'яток церковної старовини, відбудова давніх християнських святинь на території Криму, дослідження історії південноукраїнських єпархій і залучення до цього процесу священнослужителів і мирян.

РОЗДІЛ 4

ОСВІТНІЙ АСПЕКТ ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВИЩОГО ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА

4. 1. Розвиток духовної освіти

Одним із важливих напрямів просвітницької діяльності вищого духовенства півдня України стало створення та розвиток мережі духовних навчальних закладів, які мали постачати освічених і добре підготовлених духовних осіб для служби в релігійних і частково світських структурах новоутвореної Слов'янської і Херсонської єпархії. Основні тенденції цього процесу та їх ступінь залежності від загальноімперської політики знайшли своє відображення в історичній літературі початку ХХІ ст. [1299, с. 182-206]. Разом із тим, зміни, які відбувалися в системі духовних навчальних установ у південному краї, залежали й від єпархіальної влади та вищого духовенства. Історіографія, що стосується проблеми духовної освіти, здебільшого подана дослідженнями окремих навчальних закладів. Тож доцільно простежити внесок православних ієрархів у розвиток духовної освіти в південноукраїнських єпархіях.

Перша семінарія в Слов'янській і Херсонській єпархії своїй появі завдячує архієпископу Євгенію (Булгарісу). Посівши Полтавську кафедру, він відразу зіткнувся з проблемою дефіциту духовних кадрів із відповідною до сану освітою. Значна частина дияконів і священників новоутвореної єпархії ледве могла написати своє ім'я і прізвище. Ситуація ускладнювалась відсутністю єпархіальних шкіл у південному регіоні. Вирішення цієї проблеми Євгеній вбачав у створенні духовної семінарії при архієрейській кафедрі. У січні 1777 р. він наказав своєму адміністраторові архимандриту Феоктисту створити при Полтавському Хрестовоздвиженському монастирі невелику школу для 10 архієрейських співочих хлопчиків, які вміли читати і писати. Їх

мали навчати латинській мові, катехізису, арифметиці, історії і географії. Ця школа стала прообразом майбутньої семінарії, клопотання про відкриття якої Євгеній порушив перед Св. Синодом. У лютому архієпископ представив до Св. Синоду доповідну записку, де обґрунтував необхідність заснування єпархіальної семінарії і розпочав пошуки можливостей для реалізації свого задуму. Граф К. Г. Розумовський, у відповідь на його прохання, подарував семінарії один із своїх будинків, що знаходився неподалік від Преображенської церкви і був єдиним придатним варіантом для майбутнього навчального закладу [108, с. 401-402]. Не дочекавшись дозволу Св. Синоду, Євгеній 27 листопада 1778 р. благословив відкриття тимчасового училища в відремонтованому будинку, подарованому графом. Архієпископ взяв під особистий контроль питання його фінансового утримання. Був оголошений збір пожертв серед духовенства на потреби майбутньої семінарії. Преосвященний першим подав приклад, виділивши частину власних коштів на утримання училища. До того ж він запропонував не лише священно- і церковно служителям, але й представникам дворянства і купецтва присилати своїх синів на навчання. Значна частина з них прийняла пропозицію, про що свідчить поява кураторів для світських осіб [125, с. 282-283]. Соціальний склад вихованців і в подальшому залишався неоднорідним.

Першим настоятелем навчального закладу став Никифор (Феотокі), якого архієпископ дуже цінував за високий рівень освіти і моральності. Він переселився до Росії на запрошення Євгенія (Булгаріса), з яким впродовж значного часу підтримував дружні стосунки. Євгеній, посвячений в плани Катерини II щодо грецького проекту, написав своєму другу, щоб той залишив ректорство в Ясській гімназії і переїхав до Полтави. У його особі він вбачав свого наступника на архієрейській кафедрі. Він порадив Никифору досконало вивчити живу мову майбутньої пастви, яку сам практично не знав [1380, с. 571-572].

Дітей в училищі, під керівництвом ієромонаха Никифора, навчали канцелярист консисторії Георгій Богуновський і колишній учитель крутицької семінарії Петро Станіславський. Першим куратором став бунчуковий товариш П. Ф. Паскевич. Тож навчальний заклад з самого початку свого існування був не просто духовним, але й всестановим [108, с. 403].

Офіційне відкриття семінарії, на яке дав дозвіл Св. Синод, відбулось у 1779 р., уже за участі архієпископа Никифора (Феотокі), який наслідував Євгенія на Полтавській кафедрі. Згідно з указом Колегії економії від 22 вересня 1779 р. на утримання навчального закладу виділялось щорічно 2 000 крб. [255, с. 868]. М. Соловійов вважав, що саме завдяки клопотанню Никифора Катерина II видала указ про відкриття семінарії і виділила зазначені кошти на її утримання [1380, с. 577]. Аналогічної думки дотримувався й П. В. Знаменський, який писав, що кошти виділено архієпископу під час його перебування в Петербурзі при посвяті в сан архієрея [1260, с. 513]. І. І. Лиман спростував це твердження, мотивуючи тим, що аналогічні суми цим же документом виділялись на утримання семінарій в Іркутській, Тамбовській і Олонецькій єпархіях, а низкою указів 1778-1780 рр. по 2 000 крб. на рік було призначено для виплати й іншим семінаріям [1299, с. 184-185]. Єдиний привілей для Полтавської семінарії полягав у тому, що на відміну від Іркутської, Тамбовської та Олонецької вона повністю підпорядковувалась єпархіальному архієрею [165, с. 242].

Першим ректором семінарії призначено полтавського протоієрея Іоакима Яновського, який одночасно був присутнім консисторії. Він доклав чимало зусиль для розвитку семінарії. До складу викладачів входили як духовні, так і світські особи. Серед перших викладачів семінарії були настоятель Полтавської Преображенської церкви, протоієрей Іоанн Світайло і священник Григорій Богуновський. Французьку та німецьку мови викладали відповідно П. Атон і професор Шаль, яких запрошено з Франції та Німеччини, малювання – відставний поручик фон Роткірх. У 1782 р, на запрошення

архієпископа Никифора до Полтави в якості викладача грецької мови прибув Гавриїл (Бонулеско-Бодоні). Він впродовж трьох років вивчав її у Ватопедській, Хіосській та Смириській школах Греції, а потім ще три роки – в грецькому Патмоському училищі [594, с. 70]. У семінарії розкрився його педагогічний талант. А. Стадницький писав, що архімандрита Гавриїла, разом із архієпископами Євгенієм (Булгарісом) і Никифором (Феотокі), можна вважати основоположником грецької школи в Росії, вихованцями якої стали такі відомі елліністи як І. Мартинов, Огінський, Гнедич, Ю. Венелін, протоієрей П. Куницький та інші. Свідченням успішного першого періоду перебування Гавриїла в семінарії є спогади Ю. Венеліна та І. Мартинова [1383, с. 62-63]. Незабаром (1783 р.) Гавриїл (Бонулеско-Бодоні) став ректором семінарії та викладачем філософії. Проте на цій посаді він затримався недовго і вже через рік подав прохання про відставку і, посилаючись на тяжкий стан здоров'я, повернувся до Ясс. У 1787 р. за рекомендації молдавського господаря Олександра Маврокордато Катеринославський архієпископ Амвросій (Серебреников) порушив клопотання перед Св. Синодом про включення Гавриїла (Бонулеско-Бодоні) до числа російських архімандритів і повторне призначення на посаду ректора Полтавської семінарії [594, с. 73-74]. Проте невдовзі після призначення склалася так звана «неприємна ситуація», внаслідок якої Гавриїл відмовився від викладання грецької мови і участі в справах семінарії. Архімандрит пояснював це тяжкою хворобою. Посилаючись на спогади П. Куницького, А. Стадницький висловив припущення, що причиною цих «неприємностей» могли стати стали задрість та незадоволення деяких викладачів семінарії стрімкою кар'єрою прибулого іноземця. Гавриїл вдруге залишив семінарію, тепер уже назавжди.

Розвитком духовної семінарії до кінця перебування на єпископській кафедрі опікувався Никифор (Феотокі). У 1786 р. за його участі відбулося урочисте відкриття богословського класу. Спочатку він був невеликим і на

першому курсі налічувалось лише шість семінаристів: Іван і Григорій Лисянські-Яковлєви, Василь Башинський, Іван Глижинський, Гавриїл Шепетьковський і Петро Базилевич, але в подальшому кількість вихованців поступово зростала [388, с. 120-121].

Никифор (Феотокі) прагнув зробити семінарію загальноосвітнім навчальним закладом. Будучи знавцем мов і прекрасним математиком, він часто запрошував на співбесіду вчителів, давав їм поради і наглядав за викладенням цих предметів [1380, с. 579]. Попри те, що головною метою семінарії була підготовка освічених священнослужителів, серед її учнів була значна кількість світських осіб, що зумовлено відсутністю інших середніх навчальних закладів у краї. Згідно з підрахунками В. О. Біднова, у 1788 р. з 259 учнів 59 не належали до духовного стану. У 1792 р. загальна кількість учнів зросла до 327 осіб, а вихідців із не духовних станів до 81 особи. Тож семінарія готувала кадри не лише для служби в церкві, але й для навчальних закладів і різних державних установ. У 1785 р. єпархіальна консисторія відправила до Катеринославського намісницького правління 30 семінаристів, які були більш схильні до громадянської служби, ніж до духовної [623, с. 185].

Катеринославська семінарія як навчально-просвітницький заклад мала досить важливе значення для духовного життя південного краю. Її вихованців запрошували викладачами не лише в інші духовні заклади, але й світські, які відкривались на рубежі XVIII-XIX ст. На прохання Новоросійського губернатора М. М. Бердяєва митрополит Гавриїл (Бонулеско-Бодоні) відпустив студента богослов'я Ігната Дуброву працювати вчителем першого класу в Катеринославському головному народному училищі, відкритому в 1793 р. Деякі з вихованців семінарії на запрошення адміністрації працювали викладачами Миколаївського Чорноморського штурманського училища. Семен Башинський з 1806 р. викладав там грецьку мову, а колишні префекти семінарії Єгор Сорокін і протоієрей Данило Сулима (в майбутньому Димитрій, архієпископ Кишинівський) викладали риторику і логіку (останній

і Закон Божий), Микола Голубов – математику. Порфирій Сорокін, Георгій Кириловський, Петро Лосієвський і Філат Башинський отримали посади інспекторів і викладачів латинської мови і географії в Одеському приватному пансіоні та чоловічому інституті [623, с. 186-187]. Ф. Башинського після закінчення семінарії призначено інспектором і викладачем вищого відділення Катеринославського духовного повітового училища. У 1821 р. він став законовчителем Новомосковського училища. За успішну викладацьку та просвітницьку діяльність Ф. Башинський отримав сан протоієрея при Новомосковському соборі. З 1827 р. він став настоятелем Введенського собору і законовчителем повітового училища [931, арк. 57-58].

Церковно-адміністративні зміни, які відбувалися з кінця XVIII ст. до 1859 р., наклали свій відбиток на розвиток духовної освіти. Уже в 1786 р. змінилася назва єпархії. Підтвердженням є іменний указ Катерини II від 28 листопада 1786 р., згідно з яким проголошувалось переміщення Никифора, архієпископа Слов'янського та Херсонського і призначення Амвросія (Серебренікова) на місце архієпископа Катеринославського і Херсонеса-Таврійського [1294, с. 50]. Новий архієпископ був уже росіянином за національністю, але впродовж шести років перебування на архієпископській кафедрі діяв у руслі своїх попередників і, крім усього іншого, контролював навчальний процес у духовній семінарії. Як справедливо відмічає І. І. Лиман, серйозним недоліком роботи цього навчально-духовного закладу була недосконалість програм навчання та їх відірваність від потреб майбутніх церковнослужителів. Одним із доказів є той факт, що в 1787 р. архієпископ Амвросій передав префекту семінарії свої рекомендації щодо викладання базових дисциплін. Вони були складені за взірцем Московської академії та Новгородської семінарії, де він свого часу був ректором і викладачем богослов'я. Важливе місце в них відводилось вивченню латини, яка не мала практичного значення для майбутнього служіння семінаристів. Знання, необхідні для проповідницької діяльності, могли отримати лише

старшокурсники в богословському та філософському класах. Проте далеко не всі учні опановували повний курс наук в семінарії [1299, с. 188].

Протягом 1793-1799 рр. єпархію, яка після приєднання Буго-Дністровського межиріччя значно розширила свою територію, очолював Гавриїл (Бонулеско-Бодоні). Після приходу до влади імператора Павла I розпочалися зміни в адміністративно-територіальному поділі держави, які відбилися на церковно-адміністративному устрої. Згідно з царським указом 1797 р. єпархія отримала нову назву – Новоросійська та Дніпровська, а єпархіальне управління переносилось із Полтави до Новомиргорода [259, с. 869].

У 1803 р. відбулася чергова адміністративно-територіальна реформа на півдні України, яка позначилася й на церковному устрої. Кордони єпархії були приведені у відповідність до кордонів новостворених губерній, а сама вона перейменовувалась у Катеринославську, Херсонську і Таврійську з центром у Катеринославі.

Перед архієреєм стояла нагальна проблема підготовки духовних кадрів для церковних парафій однієї з найбільших у Російській імперії єпархії. Проте церковнослужителі не поспішали віддавати своїх дітей для навчання до Катеринославської семінарії. Це було зумовлено декількома причинами. По-перше, державних коштів, які виділялись на фінансування навчального закладу не вистачало навіть на його утримання, оплату викладачам і навчання бідних учнів і сиріт. Тож діти з родин духовного стану мали отримувати освіту за рахунок своїх батьків. Навіть збільшення фінансування з боку держави на 1 500 крб. не вирішило гостроти проблеми [259, с. 821-823]. Ситуація ускладнилась переїздами семінарії та єпархіальної влади спочатку до Новомиргорода (1797 р.), а шість років потому – до Катеринослава, де з великими труднощами, завдяки енергійним діям Преосвященного Платона (Любарського) і ректора семінарії Іоанна Башинського вдалося отримати приміщення для навчального закладу. Воно було незручним і мало придатним

для навчального процесу, проте допомоги від Св. Синоду архієреям отримати не вдавалося [125, с. 285-286].

М. І. Нікольський пов'язував якісно новий період у житті Катеринославської семінарії з діяльністю архієпископа Платона (Любарського) (1805-1811 рр.). Він порушив клопотання перед новопризначеним обер-прокурором Св. Синоду Д. А. Толстим про будівництво окремого нового приміщення для семінарії та покращення матеріального побуту семінаристів. Йому вдалося поліпшити матеріальний стан навчального закладу шляхом переконання єпархіального духовенства надати допомогу семінарії. Одночасно він відкрив у Катеринославі училище для дівчат духовного звання, що мало сприяти покращенню морального рівня сімейного життя священнослужителів. Придбання приміщення училища та його утримання було здійснено на кошти духовенства. На прохання архієпископа навчальний процес безоплатно здійснювали викладачі семінарії [123, с. 287-290].

Початок ХІХ ст. ознаменований олександрівськими реформами системи освіти, які розпочалися з трансформації світської школи (1802 р.) і закінчилися значною перебудовою освіти духовної (1808-1814 рр.). З'явилася нова структура духовних шкіл, яка подібно світській виглядала як ланцюжок: «парафіяльне училище – повітове училище – семінарія – академія». Очолювала систему духовних закладів комісія духовних училищ, яка підпорядковувалась Св. Синоду. 30 серпня 1814 р. були затверджені статuti для всіх чотирьох ланок системи освіти, підготовлені комісією [267]. Уряд очікував, що реформування духовної освіти, крім всього іншого, вирішить проблему підготовки кваліфікованих духовних кадрів, які стануть хорошими викладачами богословських дисциплін у навчальних закладах, потреба в яких зростала з кожним роком.

Починаючи з 1816 р. розпочалося реформування київського округу, що спричинило появу мережі навчальних закладів. Нижні класи

Катеринославської семінарії трансформовано в парафіяльні та повітові училища [81, с. 333, 337]. Незабаром аналогічні навчальні заклади з'явилися у Херсоні (1817 р.) та Єлисаветграді (1820 р.). Проте далеко не всі духовні училища фінансувались за рахунок державних коштів. Комісія зніщувала їх влаштування лише в Херсоні та Катеринославі. У Маріупольському та Єлисаветградському повітах розбудова цих навчальних закладів взагалі лягла на плечі місцевого духовенства. Протоієрей Карпо Павловський писав, що його призначено керівником повітового і парафіяльного училищ, відкритих 1 вересня 1820 р. в Єлисаветграді, де одночасно він викладав латину, священну історію та катехізис. Вони розмістилися в приміщенні будинку, придбаного архієпископом Іовом (Потьомкіним) за 6 000 крб. асигнаціями, зібраними ним з духовенства Єлисаветградського, Олександрійського та Ольвіопольського повітів. 13 грудня того ж року на шпальтах «Московских ведомостей» висловлювалась подяка Комісії духовних училищ на адресу К. Павловського і духовенства зазначених повітів за пожертви, зібрані для придбання училищного приміщення [557, с. 19-20].

Перевірки, які здійснювались в єлисаветградських училищах ректором катеринославської семінарії, архімандритом Никифором (1825 р.) та архієпископом Гавриїлом (Розановим) (1831 р.) показали, що вони знаходяться в хорошому стані і діють у відповідності зі статутом училищ. Викладацький склад на чолі з К. Павловським добився значних показників успішності учнів, за що протоієрей отримав подяку від ревізорів [557, с. 22, 24].

У цілому ж рівень матеріального забезпечення фактично всіх духовних закладів залишався дуже низьким. Тож і після реформування учні могли отримати освіту здебільшого на кошти своїх батьків [1299, с. 191-193]. Тому в єпархії залишалася проблема освіти дітей в сім'ях церковно- і священнослужителів. Для її вирішення чимало зусиль доклав архієпископ Іов (Потьомкін), якому довелося здійснювати контроль над духовними закладами

освіти в непростий період, який характеризувався, з одного боку, початком реформ галузі, а з іншого – браком коштів на розвиток духовної освіти. Священно- і церковнослужителі в багатьох випадках віддавали перевагу якомога скорішому служінню своїх дітей при церкві, що позбавляло необхідності протягом років оплачувати їхнє навчання.

Згідно з проектом Статуту духовних училищ батькам дозволялось готувати до вступу в училище дітей, яким не виповнилося 10 років, у домашніх умовах. Архієпископ Іов наказав оголосити всім священно- та церковнослужителям, які хотіли своїх дітей віком від 7-ми до 10-ти років тримати вдома, що вони зобов'язані самостійно навчити своїх дітей читанню, співу, письму і основам арифметики так, щоб у 10 років хлопчики могли вступити безпосередньо в повітове училище. Цим же указом духовні правління і благочинні були зобов'язані щорічно перевіряти знання таких дітей, а іменні відомості про результати перевірки направляти до 1 вересня в правління Катеринославської семінарії і до консисторії. Дітей, які на момент підписання указу вже досягли 10-ти річного віку, архієпископ розпорядився направляти до училища, не приймаючи будь-яких відмов.

Незважаючи на благі наміри, розпорядження Іова бажаних результатів у сфері підвищення рівня освіти не принесло, про що свідчать щорічні «Списки, зроблені священно- та церковнослужительським дітям, чиї батьки зобов'язались підписками вивчити їх при домах їхніх, починаючи з 7-ми до 10-ти років, читанню, співу, письму і першим початкам арифметики». Більшість 10-ти річних дітей не знали арифметики, лише деякі вміли співати, але всі вивчили часослов [1297, с. 19-21].

Недостатнє фінансування стало однією з причин того, що духовна школа на Катеринославщині мала проблеми не лише із контингентом учнів, але й з кадровим забезпеченням. У 1813 р. архієпископ Іов (Потьомкін) змушений був відмовити адміралу Язикову в проханні про виділення одного з викладачів Катеринославської семінарії для зайняття вакансії в

Чорноморському штурманському училищі. Архієпископ пояснював, що в семінарії немає ні зайвих вчителів, ні здібних для викладання риторики та логіки студентів [623, с. 260-261].

Упродовж 1823-1831 рр. ректором Катеринославської духовної семінарії був архімандрит доктор богословських наук, професор Іоакім Вечерков, який всіляко сприяв піднесенню її освітнього і наукового рівня. Власним прикладом він намагався залучити викладачів семінарії до наукової роботи. Саме в цей період часу він видав свої дві фундаментальні праці. Перша з них – «Лекции по Св. Писанию Нового Завета», написана латинською мовою. Друга – «Археология или Древности Христианской Церкви» яляла собою великий фоліант обсягом у 216 сторінок, де зроблено спробу наукової розробки церковного статуту і літургіки [642, с. 86]. У своїй науково-освітній діяльності ректор завжди міг розраховувати на підтримку катеринославського архієпископа Гавриїла (Розанова) (1828-1837 рр.), який завжди опікуватися розвитком духовної освіти. Він був досить освіченим: добре знав латинську, грецьку, німецьку та французьку мови і дбав про покращення матеріальної бази і зростання рівня освіти в єпархіальних, навчальних закладах. Про це свідчить певна реконструкція катеринославської семінарії. Згідно з розпорядженням Гавриїла старі та незручні дерев'яні будівлі були добудовані новим кам'яним флігелем. Згодом семінарія отримала просторе кам'яне приміщення. Архієпископ часто відвідував цей заклад, перевіряв стан навчального процесу, контролював умови навчання і побуту семінаристів. Для підтримки малозабезпечених учнів Гавриїл виділяв щорічно для двадцяти з них власні кошти на придбання навчальних посібників, одягу та взуття. Він започаткував у краї так звані паламарські школи, в яких учні під наглядом досвідчених паламарів навчалися читанню та церковному співу [1251, с. 223].

Будучи талановитим викладачем і блискучим проповідником Гавриїл (Розанов) залишив глибокий слід у душах своїх вихованців. Через багато років це засвідчив його колишній учень – протоієрей Федір Олександрович

Голубинський, професор Московської духовної академії, У своїх листах до Гавріїла, датованих 1841 р., він писав про велику любов і повагу до нього, яка залишилась у серцях багатьох тисяч його вихованців. З великою вдячністю протоієрей згадував свого наставника, який зароджував у юних душах любов до науки і поезії та відкривав двері у світ прекрасного [721, с. 78-81].

Катеринославській семінарії пощастило – безпосередній контроль за навчальним закладом значний період часу здійснювався небайдужими і високоосвіченими архієреями. Між Гавріїлом (Розановим) і І. Вечерковим склалися дружні стосунки, які базувались на спільному захопленні історичною наукою. Пізніше їх шляхи розійшлися: архімандрит у 1832 р. отримав призначення до Саратова, де очолив єпископську кафедру і одночасно працював у Саратовській духовній семінарії. У цей час там навчався Григорій Карпов – майбутній Таврійський архієпископ Гурій.

Наприкінці 1820-х рр. розпочався новий етап реформування духовної освіти, започаткований імператором Миколою І. Він мав за мету спрощення навчальних програм та їх уніфікацію, щоб дати учням мінімальні необхідні знання і сформувати в них погляди, обмежені канонічними релігійними догматами та вченнями. В іменному указі від 6 грудня 1829 р., йшлося про перегляд, виправлення та доповнення статутів духовних училищ, прийнявши за основу правила і положення, що були запроваджені за часів Олександра І [273]. Відповідно до «Положення про духовно-навчальне управління при Св. Синоді», затвердженого 1 березня 1839 р., справи Комісії духовних училищ передавались під юрисдикцію обер-прокурора Синоду, що давало йому право безпосереднього контролю над системою духовної освіти [275].

Необхідно зазначити, що впродовж 1813-1837 рр. частина Херсонської губернії, в тому числі й Одеса з Одеським повітом та Південна Бессарабія, входила до складу Кишинівської й Хотинської єпархії, яку очолював Кишинівський митрополит Гавріїл (Бонулеско-Бодоні), за пропозицією якого вона й була створена. До цієї єпархії були передані 100 церков із

Катеринославської, Херсонської і Таврійської єпархії, які знаходилися на території між Бугом і Дністром, що обумовлювалося великою площею останньої та наявністю у ній 789 церков [267].

Серед пріоритетних справ, якими успішно опікувався митрополит Гавриїл (Бонулеско-Бодоні), необхідно відзначити будівництво церков і монастирів, просвітницьку роботу серед духовенства, розбудову духовних навчальних закладів і парафіяльних шкіл. З метою підготовки освіченого духовенства для новоствореної єпархії, митрополит подав клопотання про відкриття духовної семінарії в Кишиневі. Будучи переконаним у позитивному вирішенні цього питання, він достроково відкрив семінарію, яка складалася з двох класів: підготовчого і граматичного. Ректором призначено протоієрея П. Куницького, префектом і викладачем до граматичного класу – І. Нестеровича, а вчителем підготовчого класу – Гербановського. Таким чином, 31 січня 1813 р. розпочала свою діяльність Кишинівська духовна семінарія. З часом до неї добавлялись нові класи і в 1821 р. вона була повністю укомплектована. У 1824 р., після закінчення курсу Казанської духовної академії, до Кишинівської семінарії був направлений П. Г. Казанський. До 1828 р. він перебував на посаді секретаря правління семінарії [941, арк. 22].

Гавриїл (Бонулеско-Бодоні) приділяв особливу увагу розвитку цього навчального закладу. У донесенні Св. Синоду він писав, що семінарія є першим у краї публічним закладом, який до того ж знаходиться неподалік від Болгарії й Австрії. Це накладає на викладачів і семінаристів почесну відповідальність – своєю освіченістю прислужитися не лише церкві й вітчизні, але й звернути на себе увагу сусідніх народів. Тому там викладалась значна кількість світських предметів, зокрема: граматики, поезія, риторика, логіка, філософія, історія, географія, математика, грецька, латинська, російська, молдавська й за вибором німецька та французька мови [1383, с. 297].

Дослідник А. О. Филипенко стверджує, що серед викладацького складу

Кишинівської семінарії переважали українці. У 1823 р. в ній було 25 викладачів, із них 17 українців, два росіянина, три греки, один із Галичини (теж, можливо, українець), один румун із Трансільванії та один – невідомої національності. У 1828 р., вже після смерті митрополита, з 54 учнів 45 були вихідцями з Херсонської губернії, передусім із Тираспольського повіту [1417]. Після закінчення семінарії її вихованці, як правило, отримували призначення до парафій своєї єпархії. Це мало велике значення для українського православного населення Південної Бессарабії. За спостереженням одного з викладачів Кишинівської духовної семінарії Василя Курдинського значний вплив на парафіян тієї чи іншої церкви мала етнічна належність священника. На його думку, священник-молдованин, який десятки років пропрацював в українському селі, «не навчається говорити українською, але парафія його, яка говорить українською, навчається молдавській мові й навіть діти часто забувають малоросійську мову власних батьків». Це один із фактів, що на його думку пояснював процес «молдованізації» в українських селах Хотинського повіту. Такі спостереження можуть говорити і про зворотні процеси у випадку, якщо священник був іншої національності. Так, у селах Аккерманського й Ізмаїльського повітів більшість священників були за походженням українці. Наприклад, у селі Акмангіт у 1820 р. козаки обрали священником Івана Бобиря, який раніше був в «армійському духівництві». У колонії Шабо священниками були лише українці за походженням – Анастасій Кондак, Олександр Зюльківський, Гаврило Лочинський («з дворян руснаків»). У Волонтирівці – Карпо Павловський, Пилип Ципановський, Семен Базелюк та Василь Завойчинський [1168, с. 180, 183].

Кишинівська семінарія була єдиним навчальним закладом у Бессарабії, а тому освіту там могли отримати не лише діти духовенства, але й інших станів. Крім того, в 1816 р. на прохання Бессарабського дворянства при семінарії був відкритий благородний пансіон для виховання дворянських дітей, який до 1834 р. заміняв обласну гімназію. Його мета полягала в тому,

щоб підготувати здібних і освічених людей, які, крім усього, добре знали російську і молдавську мови і могли працювати в світських установах Бессарабії.

Кишинівська семінарія здійснювала контроль над усіма приватними викладачами в краї, більшість із яких були іноземцями і стояла на варті істинного православного просвітництва. Це право було надано духовному керівництву повноважним намісником Бессарабської області Бахметєвим (1816 р.) і підтверджене Олександром I (1821 р.) [217, с. 303-304].

У 1837 р. відбулися нові зміни в церковно-адміністративному поділі Південної України. Із великої Катеринославської єпархії виокремлювались Таврійська і частина Херсонської губернії з військовими поселеннями, а з Кишинівської – друга частина Херсонської губернії з містами Одесою, Тирасполем та Ананьєвим. 9 травня 1837 р. була створена єпархія Херсонська і Таврійська з центром в Одесі, а Катеринославська губернія і Таганрозьке градоначальство було відокремлено в самостійну церковно-територіальну одиницю, що пояснювалося збільшенням кількості православного населення, церков та священнослужителів [274]. Згідно з указом Св. Синоду новоутворену другокласну Херсонську і Таврійську єпархію очолив архієпископ Гавриїл (Розанов). Одним із напрямків його багатогранної діяльності був розвиток духовної освіти.

Важливою подією в Одесі стало відкриття духовної семінарії (1838 р.), що стало можливим завдяки активним зусиллям Гавриїла (Розанова). Семінарія була єдиною в єпархії, а тому до 1871 р. називалась Херсонською, а уже потім отримала назву Одеської. Спочатку в ній мали навчатися діти духовенства двох єпархій: Катеринославської (106 осіб) і Кишинівської (53 особи). Таким чином, на час відкриття цього духовного закладу (1 жовтня 1838 р.) там налічувалось 159 учнів [217, с. 10]. У семінарії вивчалась значна кількість предметів. Одночасно з богословськими і церковно-історичними дисциплінами викладались і світські, особлива увага серед яких приділялась

мовам. Викладацький склад відзначався високим рівнем освіченості. Першим ректором і професором богословських наук був відомий вчений, викладач Рішельєвського ліцею архімандрит Порфирій (Успенський). Він залишив службу в ліцеї і викладав у семінарії богослов'я, церковну історію та канонічне право [1215, с. 81]. У Санкт-Петербурзькому філіалі архіву Російської академії наук (СПФ АРАН) зберігаються рукописи лекцій архімандрита з богослов'я, які читалися ним у духовній семінарії. Вони свідчать про високий інтелектуальний і фаховий рівень Порфирія та широту його поглядів. Він писав, що християнське богослов'я – це наука, яка включає ґрунтовне, струнке і зрозуміле викладення істин, наука про християнську релігію та її віросповідання, наука, що основана на слові Божому, оскільки християнство дане Богом. Але християнське богослов'я мають доповнювати низка інших предметів, зокрема: філологія, археологія, нумізматики, загальна та церковна історія, топографія, філософія, відкриття та зауваження мандрівників та інші. Лише комплексне вивчення різних предметів дасть можливість вихованцям отримати високий рівень освіти [1143, арк. 105, 108].

Посаду ректора Порфирій (Успенський) обіймав впродовж трьох років (1838-1841 рр.) і був звільнений з неї лише після призначення настоятелем церкви при Російській місії у Відні. За свою плідну роботу в семінарії архімандрит 29 квітня 1840 р. був нагороджений орденом Св. Анни другого ступеня.

Аналогічно до Катеринославської в Херсонській семінарії навчалися діти представників різних станів, що свідчить про невирішеність на той час не лише проблеми дефіциту освічених духовних кадрів у єпархії, але й фінансового забезпечення духовних навчальних закладів. Завдяки клопотанням прогресивних кіл болгарської еміграції, які на початку ХІХ ст. розгорнули активну діяльність з підготовки національних кадрів для культурного розвитку своєї країни, в Херсонській духовній семінарії здобували освіту студенти з Болгарії. Серед найвідоміших вихованців

семінарії цього періоду були З. Княжеський і Д. Чінтулов, які пізніше стали визначними діячами болгарської культури [1235, с. 96]. Щорічні стипендії болгарам, які навчалися в духовній семінарії, виплачував відомий болгарський учений, історик і філолог Василь Априлов, який близько 20-ти років жив і працював в Одесі [1201, с. 220]. Порфирій (Успенський) згадував у листі до Г. Маразлі, що під час роботи в Херсонській духовній семінарії він першим приймав до неї юних болгар [522, с. 522].

У 1841 р. ректором семінарії став Никодим (Казанцев), який до цього займав аналогічну посаду у В'ятській семінарії. Соборного ієромонаха Пантелеймона (Помигуєва) призначено інспектором семінарії і наглядачем одеських духовних училищ. Серед професорів семінарії були випускники Московської духовної академії: Іоан Знаменський, Гавриїл Нектаров і Олексій Мухін, які викладали відповідно філософію, словесність, французьку і німецьку мови та математику. Уже на першому етапі існування семінарії відбулись певні кадрові зміни. Так у 1839 р. місце О. Мухіна зайняв вихованець Московської духовної академії, кандидат Богословських наук Михайло Покровський. Викладачем світської історії та грецької мови мав стати випускник Київської духовної академії Михайло Павловський, який одночасно працював законовчителем в Одеському інституті шляхетних дівчат і Рішельєвському ліцеї. Тому відразу після відкриття семінарії його посада була надана наглядачу Херсонських духовних училищ протоієрею Миколі Соколову, який пропрацював на ній до 1844 р. Потім його місце зайняв вихованець КДА Арсеній Лебединцев, який через рік був затверджений на посаді професора. У 1866 р. протоієрея А. Г. Лебединцева призначено членом правління семінарії. Одночасно він приділяв значну увагу й початковій духовній освіті. Впродовж 1863-1865 рр. виконував обов'язки члена повітової училищної ради від духовенства, а в період з 1866 по 1873 рр. – її голови [961, арк. 1]. І. М. Знаменський перебував на посаді професора семінарії до 1849 р., після чого його призначено ректором духовних училищ. У

подальшому він був кафедральним протоієреєм Преображенського собору та редактором «Херсонских епархиальных ведомостей» [946, арк. 4, 6].

На початку 1839 р. до переліку семінарських дисциплін долучено історію російської церкви, як окремого предмету, який мав читати професор церковної історії ієромонах Пантелеймон. Згідно з пропозицією архієпископа Гавриїла (Розанова) в семінарії засновано кафедру новогрецької мови, викладання якої запропоновано греку, колезькому асесору Лунді [217, с. 9, 10, 15-17]. Спочатку заробітну плату йому виплачував архієпископ із власних коштів, хоча не приховував, що грошей йому вистачало лише на харчування. Впродовж 1849-1855 рр. викладачем новогрецької мови був вихованець КДА, протоієрей Серафим Серафимов, який з 1845 р. працював викладачем в училищі для дівчат-сиріт духовного звання при жіночому Архангело-Михайлівському монастирі [939, арк. 4].

У 1840 р. Херсонську семінарію як візитатор відвідав ректор КДА, архімандрит Ієремія. Він засвідчив, що завдяки турботі Гавриїла (Розанова), який належним чином здійснював контроль над навчально-виховним і науковим процесам в семінарії та її матеріальним станом, вона отримала можливість для свого гармонійного розвитку. В історичній записці про стан навчального закладу, яка зберігалась в справах семінарії за 1841 р., правління семінарії висловлювало вдячність архієпископу за надання постійної допомоги, що дало можливість налагодити благоустрій закладу [721, с. 42-43].

Проте протоієрей І. Стрельбицький писав, що матеріальний рівень забезпеченості викладачів семінарії був дуже низьким і в переважній більшості вони представляли собою інтелігентний пролетаріат [217, с. 31]. Дійсно, впродовж першої половини XIX ст. тривала несправедлива оплата праці викладачів духовних навчальних закладів. Згідно зі штатами 1808 р. професори семінарії отримували 500-650 крб. на рік, викладачі повітових училищ – 125-450 крб., ректори семінарій по 600-850 крб., директори училищ – 200-450 крб. У цей час у гімназіях директори отримували 800-1000 крб.,

вчителі – 550-750 крб., а в світських повітових училищах 250-300 крб. У 1820 р. штати духовно-навчальних закладів були трохи збільшені, але вони постійно відставали від світських. Упродовж 1829-1836 рр. професор семінарії отримував заробітну плату в $2 \frac{1}{4}$ рази меншу, ніж учитель гімназії [21, с. 263-285].

Із метою поліпшення матеріального стану викладачів духовно-навчальних закладів, Гавриїл (Розанов) пропонував їм одночасно зайняти місця священників при парафіях. Нерідко він надавав матеріальну допомогу семінарії за рахунок власних коштів. Після переведення до Тверської єпархії він подарував семінарії значну кількість цінних книг зі своєї бібліотеки.

Архієпископ любив семінаристів. Кращі випускники щороку отримували можливість вступу до КДА. У 1841 р. два вихованці семінарії, які показали хороші знання з новогрецької мови, були запрошені до Санкт-Петербурзької духовної академії [591, с. 17].

Гавриїл нерідко захищав учнів перед правлінням семінарії. І це при тому, що їх поведінка не завжди була бездоганною. Прикладом є справа учня нижчого відділу М. Зеленського (1845 р.), який побив свого товариша Тимошенко за те, що той розсипав його тютюн, нагрубив помічнику інспектора, самовільно залишив квартиру і повернувся в нетверезому стані. До того ж він відрізнявся лінощами по відношенню до богослужіння, «буйством» та зухвалістю. Тому його на підставі параграфу 108 проекту статуту духовної семінарії покарано різками з попередженням про виключення з навчального закладу в разі подальших проступків. Його товариші: Кошевський, Полянський і Рибарський, які разом із ним були в шинку, але щиро розкаялись, отримали «домашнє покарання різками» [217, с. 43-44, 58].

За ініціативою Гавриїла (Розанова) при Одеській Архангело-Михайлівській церкві був заснований жіночий монастир із училищем для навчання та виховання малолітніх дівчаток-сиріт духовного звання і доньок

священнослужителів (1844 р.). Реалізацію свого задуму Гавриїл розпочав з 1839 р. У травні 1840 р. він порушив клопотання перед Св. Синодом про необхідність заснування в Одесі жіночої обителі. 26 квітня 1841 р. імператором була затверджена доповідь Св. Синоду з цього питання, і невдовзі розпочалося будівництво жіночого монастиря при Архангело-Михайлівській церкві [276].

У 1842 р. Св. Синод затвердив проекти стосовно устрою училища, включаючи перелік дисциплін, які мали вивчати його вихованки. Освіту при монастирі могли отримати дівчатка-сироти віком від 7 до 12 років. Вони мали вивчати російську і слов'янську мови, Закон Божий, Старий і Новий Завіт, псалми тощо. Окрім цього для них планувалося викладання й світських дисциплін, зокрема: арифметики, короткої російської граматики, історії, географії, малювання, рукоділля. По досягненні 17 років випускниці могли або вийти заміж за церковнослужителів, або стати черницями і залишитись при монастирі [383, с. 30-31].

Заснування цього навчального закладу, яке стало першим в південному регіоні, було справжньою історичною подією в місті, яка викликала неабиякий інтерес і підтримку жителів. Плани Гавриїла поділяв генерал-губернатор М. С. Воронцов, який сприяв їх практичній реалізації. Серед головних меценатів, які виділили значні кошти на будівництво монастиря, слід відзначити графиню Роксандру Едлінг (у дівоцтві Стурдза), яка внесла 6 000 крб. асигнаціями, її брата – Олександра Скарлатовича Стурдзу, який запропонував виділити із своїх дач у районі Одеси стільки землі, скільки потрібно для будівництва монастиря, та купця III гільдії Івана Ільча Ростовцева, який пожертвував монастирю свій хутір з 50 десятинами землі. Крім цього, О. С. Стурдза подарував монастирю третє видання свого відомого твору «Письма о должностях священного сана», 1 200 примірників якого було розіслано по різним єпархіям. Отримані кошти від їх реалізації поступили до монастиря. Щонайменше 95 осіб, серед яких імператриця Олександра

Федорівна та великий князь Олександр Миколайович, пожертували на будівництво монастиря 83 639 крб. асигнаціями [383, с. 11, 12, 38, 49-52]. Урочисте освячення новозбудованого монастиря відбулося 9 травня 1844 р., а вже через рік у місцевій пресі описувались перші іспити вихованок двох відділів дівочого училища при Архангело-Михайлівському монастирі, які проходили 9 травня 1845 р. Вони показали, що всі дівчата добре читають, пишуть, знають основи катехізису, священної історії, географії та гарно виховані. Присутні мали змогу подивитися на взірці їх каліграфії, малюнки та рукоділля. При цьому відзначалась діяльність Гавриїла (Розанова), під безпосереднім керівництвом якого близько 50 вихованок отримували освіту, достойну їх духовного сану [135].

Архієпископ навіть написав короткий варіант підручників граматики, риторики і логіки для любимого ним училища [705, с. 565-566]. Під час перебування в Твері він продовжував уважно стежити за розвитком створених ним духовних закладів. 5 лютого 1851 р. Гавриїл писав протоіерею С. А. Серафимову, що з радістю дізнався про урочисті іспити в дівочому училищі при Архангело-Михайлівському жіночому монастирі, що відбулися 2 січня 1851 р. Серед паперів протоіерея збереглися записи про ці шості публічні іспити в училищі, в результаті яких три вихованки отримали свідоцтва про освіту, підписані Інокентієм (Борисовим) [705, с. 499].

Училище неодноразово відвідували почесні та високопоставлені особи міста. 3 листопада 1849 р., у супроводі Преосвященного Інокентія і дружини Одеського градоначальника О. І. Казначеева там побувала княгиня Є. К. Воронцова. Вона була задоволена знаннями вихованок, їх успіхами в опануванні рукоділля та в церковного співу. Її приємно вразило і розчулило виконання ученицями вітального канта, написаного для відвідувачів ще за часів Гавриїла (Розанова) [705, с. 380].

Залишаючи Одесу (1848 р.) архієпископ Гавриїл у листі до свого наступника Інокентія (Борисова) просив подбати належним чином про усю

паству і, особливо, про жіночий монастир з дівочим училищем при ньому [708, с. 11-13].

Архієпископ Інокентій надавав великого значення питанню освіченості духовенства та розвитку освіти в єпархії. У донесенні Св. Синоду він відзначав недостатній рівень освіти єпархіального духовенства в цілому. Так у 1850 р. із 889 священнослужителів повний курс семінарії закінчили лише 261. Серед тих, хто не навчався в семінарії були прибулі з-за кордону греки і болгари та значна кількість осіб, яких наспіх прийнято до духовенства з різних податних станів. Зазвичай їм бракувало освіченості та культури. Високий рівень освіти мало лише вище духовенство, яке служило в міських храмах. Особливо успішною Інокентій вважав діяльність протоієрея Одеського кафедрального собору М. Жуковського, ключаря собору, протоієрея І. Знаменського, члена консисторії, протоієрея А. Шкляревича, протоієрея Херсонського собору М. Перепилицина, протоієрея Сімферопольського собору М. Родіонова, Єлісаветградського протоієрея Ф. Бершадського, Вознесенського протоієрея М. Вартминського, професора духовної семінарії протоієрея С. Серафимова, професора Рішельєвського ліцею протоієрея М. Павловського та інших. Вони найкращим чином зарекомендували себе не лише як священнослужителі, але й як викладачі різних навчальних закладів, насамперед, духовних [1355, с. 23].

Згідно з даними Духовного відомства, у 1848 р. Херсонська духовна семінарія налічувала 173 учні, повітове училище – 104, парафіяльне училище – 68, училище для дівчат духовного звання при Архангело-Михайлівському жіночому монастирі – 65 осіб [81, с. 17-21].

З призначенням на Одеську кафедру архієпископа Інокентія (Борисова), відбулися певні зміни в Херсонській семінарії. Посаду ректора замість Ізраїля, відкликаного до Петербурга, отримав архімандрит Парфеній (Попов), який до цього займав аналогічну посаду в Харкові й був добре знайомий з Інокентієм. Впродовж 5-11 липня 1851 р., згідно з розпорядженням Св. Синоду, відбулася

перевірка Херсонської семінарії, яку доручено провести члену академічної конференції протоіерею Іоанну Скворцову. У своєму звіті протоіерей відзначив високий рівень написаних учнівських творів, але незадовільне знання латинської мови [217, с. 70-71].

Інокентій (Борисов) зайняв негативну позицію щодо перебування в духовних навчальних закладах єпархії учнів, батьки яких не належали до духовного стану. Це зумовлено появою нової проблеми в системі духовної освіти, яка на цей раз полягала в перенасиченості особами духовного звання, які не могли отримати місце священника. Вихованцям семінарій з 1842 р. дозволялось навіть влаштовуватись на державну службу, але це не вирішило проблеми. За розпорядженням імператора Св. Синод мав вжити термінованих заходів для зменшення кількості осіб духовного звання. 20 березня 1849 р., згідно з указом Св. Синоду, був створений спеціальний комітет на чолі з Інокентієм (Борисовим) по підготовці заходів для розподілу невлаштованих на службу осіб, які закінчили духовні училища, і для запобігання надлишку таких у подальшому. На засіданні Комітету була заслухана записка митрополита Філарета (Дроздова), де пропонувалось направляти вихованців училищ у невеликі єпархії, попередньо зібравши відомості з усіх єпархій про наявність вільних місць. Основну причину утворення надлишку церковнослужителів члени Комісії вбачали в тому, що кількість вихованців навчально-духовних закладів була більшою, ніж кількість місць, які з'являлися внаслідок природного звільнення, так як кожний із священників мав здебільшого по два сина. Виходом із даної ситуації був перехід із духовного звання до інших станів. Дітям духовенства пропонувалось вступати в штатні служителі архієрейських будинків і монастирів. Учні духовних училищ, які мали незадовільну поведінку, рекомендувалось виключати із навчальних закладів не в єпархіальне, а в світське відомство. Місця священників пропонувалося виділяти для учнів другого розряду, а інших – направляти дияконами [1089, арк. 1-8].

Одним із рішень комітету стало звільнення духовенства від обов'язку направляти своїх дітей на навчання до духовних училищ. Крім цього передбачалось скорочення кількості вихованців духовних навчальних закладів, влаштування причетницьких класів і ліквідація зайвих парафіяльних училищ. Попри ліквідацію парафіяльних училищ, яка здійснювалась за рахунок приєднання їх до повітових, проблема так і не була вирішена.

Інокентій був людиною досить сміливою і прогресивно мислячою. Про це свідчить і той факт, що він не побоявся виступити із критикою відносно посилення впливу обер-прокурора на Синод, що негативно відбилося на справах церкви на півдні України. Разом із Московським митрополитом Філаретом (Дроздовим), він був серед найвідоміших опонентів політики тогочасного обер-прокурора М. Протасова (1836-1855 рр.). І. І. Лиман стверджує, що саме Інокентієм була складена записка про необхідність впорядкування синодальної структури. Досить красномовним був уже початок цього документу: «Із усіх закладів Російської імперії немає жодного, який би в недостатності і не влаштованості своїй міг би зрівнятися з теперішнім станом ... Синоду. Жах і жаль охоплять, коли збагнемо, чим він має бути, для чого призначений, що від нього залежить, і чим він є насправді, якщо загрожує Батьківщині і церкві його нещасний стан». Інокентій розробив проект, який передбачав перебудову структури Синоду і коригування принципів взаємин цієї інституції з обер-прокурором. Лейтмотивом проекту було обмеження впливу світських чиновників на дії Синоду [1294, с. 26]. Звичайно, цей документ не знайшов належної підтримки владних структур і не був втілений у життя. Проте заходи по впорядкуванню духовної освіти були продовжені за часів Олександра II.

На початку 1860 р., за пропозицією обер-прокурора Синоду, в Петербурзі був створений спеціальний комітет для реформування духовної освіти, який очолив Херсонський архієпископ Димитрій (Муретов). Він вважав суттєвими недоліками духовної школи недостатню спрямованість

освіти на посилення ревності духовенства до виконання своїх обов'язків, невирішеність проблеми влаштування випускників, централізацію фінансування навчальних закладів тощо. Архієпископ багатьох здивував рішучістю своїх пропозицій, в яких вбачались двоякі мотиви. З одного боку, він вважав за необхідне зберегти всю існуючу мережу шкіл, але з тим, щоб перебудувати їх у загальноосвітні гімназії духовного відомства, зрівнявши їх програми і права зі світськими гімназіями. При цьому передбачався вільний вихід вихованців із духовного звання, чого прагнула частина учнів і представників церковної ієрархії. З іншого боку, Дмитрій вважав за необхідне корінним чином реформувати богословські класи існуючих семінарій, перетворивши їх у особливі пастирські школи. Зреформовані семінарії мали стати закладами закритого типу зі строгим аскетичним режимом. До семінарій з духовних гімназій могли переходити всі бажаючі, які ставили за мету присвятити своє життя пастирському служінню. При цьому допускалась можливість навчання там і представників інших станів.

Г. В. Флоровський вважав, що план Дмитрія означав на практиці поступове зникнення стану духовенства. Впродовж короткого періоду він міг привести до розкладення всієї існуючої церковно-політичної системи і до звільнення церкви від опіки і влади держави. Фінансування цього проекту мало стати справою єпархіального управління і здійснюватися за кошти, отримані від продажу свічок, що означало ослаблення центральної влади бюрократичної системи синодального відомства [1421, 355-357].

План Дмитрія був схвалений більшістю членів комітету, але в дещо зміненому вигляді. Вирішено було зберегти єдину школу, але з тим, щоб богословські предмети були виділені й сконцентровані в старших класах семінарії, повний курс навчання в якій мав становити 12 років. Перших вісім років вихованці повинні були навчатись в духовній гімназії, трансформованій з повітового училища, і отримати знання із загальних дисциплін, аналогічних тим, що давали світські середні навчальні заклади. Після її закінчення вони

могли вийти з духовного відомства і працювати на державній службі або ж навчатися наступні чотири роки уже в самій семінарії, де кількість місць була узгоджена з єпархіальним керівництвом і залежала від потреби в духовенстві. Це давало можливість працевлаштувати усіх випускників духовних навчальних закладів. До того ж, на думку Дмитрія, фінансування духовної освіти мало стати справою єпархіального управління і здійснюватись за кошти, отримані від продажу свічок, що давало єпархіям шанс на фінансову самостійність [1395, с. 234-245; 1294, с. 161-162].

Напрацювання комітету були передані на розгляд єпархіальних архієреїв, академічних конференцій і окремих осіб. Відгуки від них надійшли зі значним запізненням – через чотири-п'ять років. Лише після призначення на посаду обер-прокурора Св. Синоду графа Д. О. Толстого (1865 р.) питання реформи духовної школи знайшло своє продовження. Новому обер-прокурору вдалося забезпечити значне збільшення державного асигнування, що позитивно позначилось на заробітній платі викладачів духовного відомства. У 1867 р. їм підвищили посадові оклади й надали державну пенсію. Уперше штати духовних і світських навчальних закладів були зрівняні за рахунок Державного Казначейства, але це тривало недовго [21, с. 263-265].

У 1866 р. був створений новий комітет для розробки проекту реформи духовно-навчальних закладів під керівництвом Київського митрополита Арсенія. Члени комітету прийняли рішення про те, щоб залишити духовну школу без змін, у відповідності зі статутом 1814 р. [1421, с. 357-358].

Пропозиції Дмитрія (Муретова) та варіант запропонованої ним реформи так і не набув сили закону. Тож архієпископ зосередив свої зусилля на поліпшенні рівня освіти в межах ввіреної йому Херсонської єпархії. Він мав значний досвід освітянської роботи, отриманий на посаді ректора Київської духовної академії (1841-1850 рр.), де зарекомендував себе не лише талановитим науковцем, але й прекрасним адміністратором. Дмитрій часто відвідував навчальні заклади, був присутнім на іспитах, де вражав своєю

доброзичливістю. Він не лише слухав відповіді учнів, але й пояснював незрозуміле. Навіть викладачі нерідко з подивом чули від Владики такі думки, погляди та знання, які представляли відомий їм предмет зовсім в іншому, новому для них світлі [1209, с. 96].

Особливо Димитрій опікувався розвитком духовної семінарії, до якої завжди відносився з особливою любов'ю. У контексті проведення буржуазних реформ 1860-1870-х років, вона зазнала чергових змін. Зокрема, перші чотири класи семінарії прирівнювались до курсу класичної гімназії, що давало можливість семінаристам вступати без іспитів до університетів. Згідно зі статутом 1867 р. скасовувалась залежність духовних училищ від семінарій, а семінарій – від академій. До семінарії знову був відкритий доступ представникам різних станів, а дітям духовенства надавалась можливість отримати вищу світську освіту. Архієпископ Димитрій (Муретов) багато уваги приділяв семінарії, часто відвідував її, спілкувався зі студентами. Він націлював їх на отримання високого рівня освіти і духовності, виховання в собі терпіння, готовності до самопожертви та служби для блага ближніх [449, с. 2-8]. Ректор М. Ф. Чемена з вдячністю відзначав мудре керівництво і опікунство Владики, яке давало можливість для успішного розвитку семінарії. У період управління Херсонською єпархією Димитрій покращив побут та рівень викладання предметів у духовному училищі та семінарії, побудував будинок для гуртожитку [1209, с. 96].

Більш демократичним стало управління семінаріями: посада ректора та інспектора стали виборними, а викладацький склад отримав право участі в управлінні навчальним закладом [1412, с. 10-11]. Така ситуація тривала до 1884 р., тобто до часу проведення контрреформ Олександра III, результатом яких стало скасування демократичних нововведень.

Упродовж перших 30-ти років функціонування Херсонської семінарії змінилося близько десятка ректорів, що вказує на кадрову нестабільність. Кандидати на цю посаду призначались за рекомендацією архієпископа, який

безпосередньо контролював правління семінарії. До того ж рівень матеріального забезпечення і ректора, і викладацького складу був незадовільний, що змушувало викладачів поєднувати своє основне навантаження з роботою в світських навчальних закладах і церковною службою.

На хвилі ліберально-демократичних перетворень кінця 60-х років, в семінарії відбулися перші вибори ректора. Ним обрано Мартирія Федоровича Чемену, який обіймав цю посаду впродовж 32-х років (1868-1900 рр.) і залишив її за власним бажанням, у зв'язку із погіршенням стану здоров'я. Він гармонійно поєднував у собі ті необхідні якості й риси характеру, які дали змогу успішно керувати навчальним закладом. М. Ф. Чемена почав працювати в семінарії з 1855 р., куди після закінчення КДА він із ступенем магістра був призначений професором словесності та латинської мови і помічником інспектора. У 1858 р. він отримав сан священника і місце в церкві при кладовищі. Одночасно М. Ф. Чемена займався педагогічною діяльністю в світських навчальних закладах. У 1864 р. він отримав змогу повернутися до семінарії на посаду професора богослов'я, яку займав до обрання його ректором [176, с. 75-76].

М. Ф. Чемена був одним із видатних представників релігійних і громадських діячів другої половини ХІХ ст. Викладацький склад семінарії швидко оцінив його інтелектуальні і моральні якості, високу працездатність та вміння створити здорову творчу атмосферу в навчальному закладі. Будучи досвідченим викладачем і прекрасним психологом, новий ректор користувався заслуженим авторитетом серед учнів семінарії. Вони згадували його доброзичливе ставлення, сердечні та добрі настанови, які знадобилися в подальшому житті [184, с. 78-81]. Під керівництвом М. Ф. Чемени працювали викладачі, які мали вищу духовну освіту і, здебільшого, ступінь кандидатів богослов'я. Серед них: вихованець Казанської духовної академії, статський радник Є. П. Логінов, який з 1879 р. викладав біблійну і церковну історію, був

членом Педагогічних Зборів Правління семінарії й одночасно працював викладачем історії в Одеському єпархіальному жіночому училищі. Посаду викладача богослов'я та історії обіймав протоієрей І. Х. Стрельбицький, який після закінчення КДА (1885 р.) отримав призначення до семінарії. Після закінчення курсу С-Петербурзької духовної академії (1889 р.) в Одеській семінарії викладав основне, догматичне і моральне богослов'я колецький радник К. К. Спаський. Логіку, психологію і філософію з 1871 р. викладав вихованець СПб.ДА І. В. Котович. Він же впродовж 1878-1879 рр. працював викладачем історії в Одеському єпархіальному жіночому училищі. І. В. Котович є автором ряду праць науково-богословського та просвітницького напрямку: «Обоснование теизма», «Способ обучения грамоте», «Чувствование и инстинкт». Світську історію в семінарії з 1873 р. викладав статський радник, випускник КДА М. Д. Тарасевич. Викладачем грецької мови з 1896 р. був магістр СПб.ДА Ф. О. Тихомиров, латинської – кандидат богослов'я Московської духовної академії – М. В. Лебедев (з 1899 р.) [189, с. 1-10]. У 1871 р. членом Правління семінарії затверджено кандидата богослов'я Г. Я. Селецького, який перебував на цій посаді до призначення його членом Херсонської духовної консисторії і ключарем Одеського кафедрального собору (1878 р.).

Понад 30-ть років посаду професора семінарії посідав протоієрей Георгій Іванович Попруженко. Після закінчення КДА (1843 р.) він отримав призначення до Одеси, де працював спочатку на посаді інспектора і учителя духовного училища. Через рік став викладачем Херсонської духовної семінарії, де викладав Св. Писання, граматику та грецьку мову. Проте невдовзі, згідно з розпорядженням Св. Синоду, він був переведений до Мінської духовної семінарії і лише у 1848 р. повернувся до Одеси. У Херсонській духовній семінарії професор Г. І. Попруженко викладав латинську, російську, грецьку та єврейську мови й Св. Письмо. У 1878 р. він залишив викладацьку діяльність і був обраний членом правління семінарії

[1033, арк. 1-2]. Він подарував семінарській бібліотеці значну кількість книг, за що отримав подяку від ректора М. Ф. Чемени [1125, арк. 114].

Під час перебування Дмитрія (Муретова) на чолі Одеської кафедри відбулися зміни церковно-територіального устрою Херсонсько-Таврійської єпархії. Необхідність боротьби з сектантством та посиленням впливу мусульман зумовила заснування на території Таврійської губернії самостійної єпархії. Тому в 1859 р. із Херсонсько-Таврійської єпархії виокремлено Таврійську і Симферопольську єпархію з центром у Сімферополі, на яку призначено архієпископа Єлпидіфора (Бенедиктова). До неї відійшли 11 соборних храмів, 121 парафіяльна церква, 155 священиків, Георгієвський монастир, Бахчисарайський Успенський скит і 268 308 осіб православного населення [206, с. 4]. Трансформована Херсонсько-Таврійська єпархія дістала назву Херсонської і Одеської, кафедра якої, як і раніше, знаходилась в Одесі. Її межі співпадали із територією Херсонської губернії.

На 1860 р. рівень освіти духовенства Херсонської єпархії був досить високим. Із 58 наявних протоієреїв 26 були вихованцями духовних академій [206, с. 3-5]. П'ять років по тому ситуація практично не змінилась. У рапорті Св. Синоду архієпископ Дмитрій (Муретов) писав, що в межах Херсонської і Одеської єпархії налічується 797 священнослужителів. 396 із яких отримали освіту у вищих і середніх навчальних закладах, що становить майже 50 %. 59 протоієреїв мали вищу та середню духовну освіту [1079, арк. 4-5]. Це свідчить про досить високий рівень освіти серед вищого православного духовенства, переважна більшість якого несла службу у великих містах, насамперед в Одесі, де знаходився кафедральний храм Херсонської єпархії. У цей час в єпархії, крім семінарії, діяли три повітових училища, де навчалось 487 осіб.

У Катеринославській єпархії на 1860 р. налічувалось п'ять духовних навчальних закладів: одна семінарія, три повітових училища і одне парафіяльне, де загалом навчалось 586 вихованців [51, с. 70, 78, 79].

Упродовж XIX ст. відбувалась значна еволюція розвитку духовної освіти в Катеринославській єпархії. На це вказують опубліковані протоіереєм М. І. Нікольським дані з клірових відомостей Катеринославської духовної консисторії. У 1789 р. зі 143 священників єпархії 122 зовсім не мали освіти, 17 пройшли початковий курс навчання і лише 3-4 особи закінчили КДА чи Харківський колегіум. Судячи з того, що в клірових відомостях була особлива графа, де відзначалась схильність до пияцтва, то стає зрозумілим відношення єпархіального керівництва до моральних якостей тогочасного духовенства. У 1990-ті рр. вихованці семінарії відрізнялись пристойним рівнем освіти і духовності. Якщо на початковому етапі діяльності навчального закладу доводилось майже силоміць змушувати церковно- і священнослужителів віддавати туди своїх синів на навчання, то вже через 20-30 років кількість бажаючих навчатися в семінарії постійно зростала. У 1819 р. із 1 056 штатних священників повний курс семінарії закінчило 77 осіб і ще 26 осіб закінчило повний курс філософії. У 1840 р. із 511 наявних священників 113 закінчили богословський курс і 22 – філософський курс. У 1875 р. повну освіту отримали 384 особи, до яких входили протоіереї, священники, диякони і паламарі [123, с. 294, 297-300]. У 1880 р. в єпархії служили 10 осіб із вищою духовною освітою і 365 священнослужителів, які закінчили духовну семінарію. Проте 180 осіб (42 %) не мали середньої духовної освіти [1081, арк. 19].

У 1876 р., завдяки клопотанням преосвященного Феодосія (Макаревського), в Катеринославі, на місці жіночої єпархіальної школи, де навчалось 79 учениць, було побудоване нове, зручне приміщення для жіночого єпархіального училища більш як на 200 осіб [1448, арк. 813]. Воно відповідало усім вимогам, що висувались до навчальних закладів. Урочисте освячення училища 24 серпня здійснив єпископ Феодосій при участі ректора місцевої семінарії, кафедрального протоіерея, деяких священників та

світських посадових осіб. При училищі діяла церква Андрія Первозванного, обладнана всім необхідним для проведення богослужіння [225, с. 261-262].

У зв'язку з відсутністю духовних навчальних закладів у новоутвореній Таврійській єпархії, архієпископ Дмитрій (Муретов) у 1859 р. звернувся до Св. Синоду з клопотанням про відкриття там повітового училища, де б викладалися, крім загальноприйнятих предметів, татарська та грецька мови. Це зумовлено особливістю єпархії, яка утворена в умовах етно-конфесійної строкатості населення. Хоча більшість жителів губернії становили православні, проте вони зазнавали постійного впливу з боку інших конфесій. Причина полягала, крім усього іншого, в недостатній кількості церков, православного духовенства та його низький рівень освіти. Тож створення системи духовної освіти в межах єпархії стало нагальною потребою часу. Проте І. І. Лиман доцільно зауважує, що якби не ініціатива Дмитрія (Муретова), то питання про відкриття духовного навчального закладу в Криму було б відкладене на невизначений термін [1299, с. 200-201]. Цілком вірогідно, що Св. Синод не поспішав розширювати мережу духовних закладів, аргументуючи таку позицію перенасиченістю випускниками, яких можна було б забезпечити місцями в Таврійській єпархії та браком коштів. Ситуація ускладнилась й тим, що перший архієпископ – Єлпідіфор (Бенедиктов), призначений на Сімферопольську кафедру, помер не доїхавши до місця призначення. Проте він заповів Таврійській єпархії частину свого майна і бібліотеку, яка складалась із 304 книг і 671 тому. Вона поклала початок майбутній семінарській бібліотеці [89, с. 95].

Його наступник – Олексій (Ржаніцин) розпочав активну діяльність, націлену на створення в єпархії духовних навчальних закладів. Він займався дуже близькою йому справою, якій присвятив до цього значну частину свого життя. Після закінчення Московської духовної академії зі ступенем магістра богослов'я (1838 р.), він впродовж 15-ти років займав досить високі посади в духовно-навчальних закладах: спочатку інспектора, а потім ректора

Московської семінарії і, нарешті, ректора Московської духовної академії [85, с. 243-244]. Тож увесь набутий досвід роботи він використав під час перебування на Сімферопольській кафедрі (1860-1867 рр.). Йому вдалося отримати дозвіл Св. Синоду і відкрити в Сімферополі духовне училище (1861 р.) та жіноче єпархіальне училище (1866 р.). Соратником єпископа в цій справі став архімандрит Херсонського монастиря Євгеній (Еклітейнг). Завдяки його ініціативі, енергійним клопотанням Олексія й допомозі імператриці Марії Олександрівни вдалося отримати у власність єпархіального керівництва землю, яку займав до цього сімферопольський ботанічний сад. Саме там і було відкрите жіноче училище для дівчаток-сиріт духовного звання. Наступного року його територія збільшилась за рахунок отриманого нерухомого майна в Мелітопольському повіті, заповіданого дружиною губернського секретаря Гранобарського. Проте на початковому етапі існування училища його матеріальне становище було більш ніж скромним. На відміну від Одеського дівочого училища при Архангело-Михайлівському монастирі, тут дівчаток привчали спочатку до фізичної праці, не залишаючи належного часу на їх освіту. Викладання всіх предметів здійснювали настоятельниця закладу та законовчитель. Лише з появою другого класу деякі вчителі чоловічого духовного училища, на прохання Преосвященного Олексія, почали там безоплатну викладацьку діяльність [89, с. 94]. Згодом навчальна програма училища була наближена до курсу жіночих гімназій і передбачала шестикласну освіту. Навчально-виховному процесу приділялась значна увага. Високий рівень викладання в училищі забезпечувався завдяки викладачам, запрошеним на умовах сумісництва із семінарії.

На початку 1908/1909 навчального року в училищі навчалось 374 учениці. Крім богословських дисциплін там вивчались світські предмети: алгебра, геометрія, фізика, природознавство, чистописання, німецька, французька, церковно-слов'янська мови та інші. Законовчителем молодших класів у цей час був викладач місцевої духовної семінарії, кандидат

богослов'я священник О. В. Лукін. Російську словесність і літературу в 4-6-х класах з 1907 р. викладав учитель чоловічої гімназії, відомий учений-краєзнавець Арсеній Іванович Маркевич. Викладачем церковного співу був регент першого розряду придворної капели священник О. І. Архангельський, який одночасно керував училищним хором [148, с. 128-129]. Протягом 1909-1916 рр. російську і слов'янські мови, педагогіку, історію літератури і психологію викладав кандидат богослов'я І. І. Анфілов. У 1912 р. він входив до комітету по будівництву нового храму при єпархіальному жіночому училищі [1049, арк. 2].

Духовне чоловіче училище давало початкову освіту майбутнім церковно- і священнослужителям. Спочатку воно підпорядковувалось управлінню Херсонської, а з 1873 р. – Таврійської духовної семінарії. Викладацький склад училища відрізнявся високим науковим рівнем. Значна частина викладачів мала ступінь кандидатів богослов'я. В училищі могли отримати освіту представники різних станів і етнічних груп. Серед них була значна кількість болгар, греків, хрещених татар і євреїв.

Попри всі зусилля єпископу не вдалося отримати дозвіл Св. Синоду на відкриття духовної семінарії, який аргументував свою відмову недостатньою кількістю коштів. Цю проблему вдалося вирішити наступному архієрею Таврійської єпархії Гурію (Карпову), який посідав Сімферопольську кафедру впродовж 1867-1882 рр. Єпископ був високоосвіченою людиною і мав ступінь магістра богослов'я СПб.ДА. Він досконало знав французьку і стародавні мови, частково – німецьку, англійську та італійську. Гурій слідкував за всіма новинами в області історичної та природничих наук. Зібрана ним бібліотека оцінювалась більше ніж у 25 000 крб. Вона складалась із кращих російських і зарубіжних творів, які включали духовні, світські та періодичні видання. Тож не дивно, що одним із своїх пріоритетних завдань він вважав розвиток духовної освіти в Криму. Вже на першому Єпархіальному з'їзді (1868 р.), який проходив під головуванням Гурія, на обговорення було винесено питання про

необхідність заснування семінарії. Делегати з'їзду прийняли рішення про підписку по єпархії для осіб духовного звання з метою зібрання пожертв на її будівництво [1256, с. 227-228, 241].

Гурій організував спеціальну комісію, до якої входили протоієреї Родіонов, Брюховський, Левицький, Селецький і священник Руднев. Вона активно займалась пошуками коштів в межах єпархії для відкриття та утримання семінарії. Її будівництво розпочалось у 1869 р., після того як Олександр II, за клопотанням Св. Синоду, дав дозвіл на відкриття цього навчального закладу [1308, с 19]. Семінарію було відкрито 19 серпня 1873 р. у присутності Херсонського архієпископа Дмитрія (Муретова), представників духовенства і високопоставлених світських осіб. Владика Гурій освятив семінарську церкву в ім'я Трьох Святителів. Семінарія розмістилась у просторому й зручному двоповерховому приміщенні, де були створені всі умови для навчання майбутніх пастирів. Спочатку вона була розрахована на 70 місць, 30 із яких були платними. У подальшому цей навчальний заклад зазнав певної реорганізації й на 1888 р. налічував уже 110 учнів. Викладачі семінарії характеризувалися високим рівнем фахової підготовки у вищих духовних закладах і мали богословські ступені. Гурій заповідав семінарії свою унікальну бібліотеку і 20 000 крб. на заснування кафедри історії розколу [89, с. 96].

Завдяки діяльності архієпископа Гурія в 1878 р. вдалось здійснити реконструкцію жіночого єпархіального училища і прибудувати до нього нові корпуси. Крім цього єпископ на власні кошти влаштував при училищі церкву. У 1880 р. побудовано нове приміщення для чоловічого духовного училища, яке знаходилось до цього в тісних і незручних умовах [1308, с. 22-23].

К. В. Шумський, досліджуючи проблему таврійських духовних навчальних закладів, підкреслював, що одна з головних особливостей, яка відрізняла їх від аналогічних закладів інших єпархій, полягала в тому, що всі основні витрати на їх будівництво й утримання покривалися за рахунок

єпархіальних джерел. Серед них важливе місце посідали: відсотковий збір з церков єпархії, прибуток від обігу недоторканого капіталу і від оренди матеріальних засобів самих навчальних закладів, відрахування благочинницьких округів, монастирів, місцевої свічкари та єпархіального піклування про бідних духовного звання і пожертвування приватних осіб. Основний тягар податків на утримання духовних навчальних закладів лягав на церкви Таврійської єпархії [1441, с. 8].

Проблема подальшого розвитку освіти постійно перебувала в полі зору Херсонських архієпископів, в тому числі й Никанора (Бровковича), який впродовж 1883-1890 рр. посідав Одеську кафедру. Він мав значний досвід роботи в галузі духовної освіти. Після завершення викладацької діяльності в СПб.ДА (1856 р.), він упродовж наступних 12-ти років займав посади ректора і професора послідовно Ризької, Саратовської і Полоцької духовних семінарій, де зробив ряд нововведень і покращив умови життя учнів. Він скасував тілесні покарання, значну увагу приділяв зовнішньому вигляду семінаристів, їх фізичному, моральному та духовному стану. Ректор прагнув підвищити інтерес учнів до навчання та науки. Він підкреслював її важливе значення в житті суспільства, будучи переконаним що «істинно освічена людина є в той самий час і істинним християнином» [699, с. 66]. Перебуваючи на чолі Одеської кафедри Никанор використав набутий досвід освітянської роботи. Професор богослов'я, протоієрей Василь Войтковський зазначав, що архієпископ не залишив строгої наукової системи богословської науки, яку багато років викладав у різних навчальних закладах, але незначна кількість учених-богословів у такому обсязі поєднують в собі сукупність усіх систем, знань і наук, як це робив він [699, с. 19].

Никанора (Бровковича) приємно вразила своєю фундаментальністю Одеська семінарія, яка мала добротне і зручне приміщення. Архієпископ належним чином оцінив діяльність чоловічого та жіночого єпархіальних училищ. У листі до обер-прокурора Св. Синоду К. П. Побєдоносцева,

датованого 8 лютого 1884 р., він писав, що місто в усіх відношеннях перевершило всі його самі сміливі сподівання [1044, арк. 1-2].

Мережа духовно-навчальних закладів у Херсонській єпархії в цей час була представлена Одеською семінарією, де працювало 19 викладачів і навчалося 188 учнів та трьома повітовими училищами, де навчальний процес забезпечувався 31-м викладачем і де навчалось 350 учнів (дані стосовно кількості парафіяльних училищ у звіті обер-прокурора Св. Синоду відсутні). Тож загальна чисельність вихованців духовних навчальних закладів становила 538 осіб, що лише на 51 особу більше, ніж у 1860 р. На цей час у Катеринославській єпархії кількість семінарій (1) та повітових училищ (3) порівняно з 1860 р. теж залишилася без змін. Проте кількість парафіяльних училищ зросла з одного до семи, а тому чисельність учнів виросла з 586 до 989 осіб. У Таврійській єпархії на 1881 р. діяли: одна семінарія, одне повітове та 15 парафіяльних училищ, де в цей час отримували освіту 942 учня [54, с. 70, 71, 74, 75, 78, 79, 80, 81, 90, 91]. Як бачимо, чисельність духовних навчальних закладів у південноукраїнських єпархіях мало відрізнялась.

У 1887 р. в Херсонській єпархії налічувалось 637 протоієреїв і священників, 192 диякона і 539 паламарів. Із них 22 мали вищу духовну освіту, а 435 закінчили курс семінарії [191, с. 149]. У 1902 р. в єпархії налічувалось 53 протоієрея і 743 священника. 11 протоієреїв і 28 священників мали вищу духовну освіту, два – університетську, 510 – закінчили повний курс семінарії [1076, арк. 25]. Тож 551 священнослужитель (69 %) мали спеціальну фахову підготовку, проте кількість духовенства з вищою освітою зменшилась.

Із кінця XIX ст. розпочався новий етап в історії південноукраїнських єпархії, який тривав до 1917 р. Він характеризувався подальшим розвитком православної церкви та збереженням важливих позицій в суспільстві. Водночас значного поширення набули кризові явища, які повною мірою проявилися на початку XX ст. Крім активізації протестантських течій, значної шкоди церкві завдавало розповсюдження ідей соціалізму та матеріалізму, які

намагалися підірвати її устої. Революційні події 1905-1907 рр. висвітили проблеми церкви, яка не змогла своєчасно реформувати церковне життя у відповідності до нових умов часу. Більш того, після завершення революції активність духовенства Херсонської єпархії, на відміну від північних регіонів України, почала вщухати й ідеї оновлення та реформування церкви відійшли на задній план. Основну увагу архієпископ Димитрій (Ковальницький) зосередив на проблемі підвищення морально-релігійного стану парафіян і розвитку освіти. Цьому сприяли деякі зміни в законодавстві щодо православних духовних семінарій і училищ. З 1 вересня 1913 р. у цих навчальних закладах скасовувались плата за навчання і обмеження прийому для представників інших станів. Розміри заробітної плати і пенсій для працівників духовних семінарій і училищ зрівнювалися з окладами для викладачів чоловічих гімназій Міністерства народної освіти, причому викладачі після кожних 4-х років роботи мали отримувати надбавку в 400 крб. Розмір їх пенсій за 25 років служби становив 1 800 крб. [21, с. 259-261]. Із 1912 р. ректор семінарій мав отримувати 3 600 крб. замість 2 000 крб. і поурочну плату в розмірі 75 крб. Тож, маючи за розкладом чотири уроки, він отримував 3 900 крб. Інспектору призначалось 2 700 крб. замість 1 500 крб. Враховуючи проведення чотирьох уроків він отримував 3 000 крб. До того ж ректор та інспектор забезпечувалися безкоштовною квартирою. Помічник інспектора отримував 900 крб. і п'ятирічні надбавки по 400 крб. Викладачі з вищою освітою – оклад 900 крб., надбавки через 5 років у розмірі 400 крб. і по 75 крб. за кожний додатковий урок (крім 12-ти обов'язкових).

У духовних училищах оклад наглядача став 3 150 крб. (замість 1 200 крб.), а його помічника – 2 450 крб. Крім цього вони забезпечувалися безкоштовним житлом. Розмір оплати викладачів із вищою освітою зрівнювався з оплатою викладачів семінарій і становив щонайменше 900-1425 крб. [21, с. 263-285]. В умовах високих цін на необхідні продукти і товари давно очікуване підвищення заробітної плати викладацькому складу

духовно-навчальних закладів давало можливість на безбідне життя та було додатковим стимулом для роботи.

Головним духовним навчальним закладом Херсонської єпархії на початку ХХ ст. залишалась Одеська духовна семінарія. Впродовж 1900-1902 рр. посаду ректора займав протоієрей В. А. Флоровський, який в подальшому став настоятелем Одеського кафедрального Преображенського собору. Наступні три роки (1903-1906 рр.) ректором семінарії був архімандрит Анатолій (Каменський), який по приїзді в Одесу брав активну участь в російському патріотичному русі. Він входив до складу керівних органів багатьох монархічних організацій. Використовуючи авторитет свого сану, він сприяв зміцненню їх позицій в боротьбі за збереження самодержавства, яке символізувало для нього російську державність і традиційний уклад життя російського народу. Відповідні настрої панували й у керованому ним навчальному закладі. У 1906 р. У Троїцькому соборі Олександрівської лаври архімандрита Анатолія висвячено в сан єпископа Єлисаветградського, вікарія Херсонської єпархії. Проте і в Єлисаветграді він підтримував тісні зв'язки з монархістами. Завдяки своїм патріотичним переконанням його обрано депутатом ІV Державної Думи від Херсонської губернії. Активну політичну діяльність єпископ продовжував до повної поразки білогвардійського руху, на боці якого він боровся проти більшовиків. У 1922 р. його заарештовано органами радянської влади, яка засудила єпископа до розстрілу. Проте вирок не був виконаний і замінений на ув'язнення. Два роки Анатолій провів у одиночній камері, а потім випущений на волю. Помер єпископ у 1925 р. в Омську, під час недільної служби у Братській церкві [1386].

Із 1906 р. ректором Одеської духовної семінарії став протоієрей К. В. Бречкевич, який виконував одночасно функції голови Одеського єпархіального Свято-Андріївського братства, голови комітету по проведенню народних бесід-читань морально-релігійного змісту в Одеському

єпархіальному домі, члена комітету правління місіонерського товариства, редактора «ХЕВ», члена Херсонської єпархіальної училищної ради та члена історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті. Він отримав призначення до семінарії відразу після закінчення КДА (1885 р.) в якості викладача богословських наук. Згодом, згідно з розпорядженням Синоду, його переведено до Єлисаветграда, де він був наглядачем місцевого духовного училища (1890-1899 рр.). Після повернення до Одеси, на єпархіальному з'їзді духовенства К. В. Бречкевича обрано спочатку членом Ради, а згодом головою Ради Одеського єпархіального жіночого училища. 15 листопада 1906 р. його призначено ректором Одеської духовної семінарії. Викладач І. К. Єгурнов відзначав, що в цей непростий революційний час новий ректор зробив усе можливе для того, щоб духовна школа не зупинилась у своєму розвитку й отримала можливості для свого подальшого піднесення. Його чуйність, турбота про честь навчального закладу і кожного співробітника сприяли авторитету серед викладацького складу. К. В. Бречкевич прекрасно відносився до учнів, демонструючи при цьому своє справжнє благородство, доброзичливість, готовність надати потрібну допомогу [30, с. 445-557, 457-460].

Для боротьби з розповсюдженням революційних ідей, в семінарській програмі морального богослов'я, яке читав К. К. Спасський, виокремлено години на розгляд соціалістичних ідей та критику марксизму. Вихованці отримували знання про сутність соціалізму, розглядали приклади комуністичного вчення Т. Мора, Т. Кампанелли, Е. Мореллі та інших утопістів. Вони вивчали коротку історію розвитку соціалістичних теорій в Німеччині, Франції й Росії. При цьому відзначався низький рівень розвитку промисловості в Росії та неосвіченість робітників. Семінаристам доводилась хибність марксистського вчення, викривлення ним ідеалів свободи, ворожість по відношенню до релігії та християнської церкви. У зв'язку з відсутністю

підручників із даного предмету, учням видавалися короткі письмові конспекти. Дехто конспектував лекції самостійно [1105, арк. 6-8].

До навчальної програми Одеської семінарії були введені нові предмети: дикцію, декламацію і ораторське мистецтво [1027, арк. 167]. Під керівництвом ректора там працював проповідницький гурток, до якого входили вихованці випускного класу. Його мета полягала в тому, щоб навчити майбутніх священнослужителів читати проповіді, не користуючись ніякими записами [217, с. 642]. Ці нововведення були зумовлені необхідністю вдосконалення проповідницької майстерності церковно- і священнослужителів в умовах посилення впливу розкольників і сектантів.

Єпархіальне керівництво надавало значення підготовці майбутніх священнослужителів, які мали боротися з різноманітними сектантськими течіями. У даному контексті важливе значення мали публічні бесіди, які проводилися згідно з розпорядженням Синоду при духовних семінаріях для студентів випускного курсу. Їх мета полягала в підготовці майбутніх пастирів церкви для боротьби з сектантами. Для цього вони знайомились з пропагандистськими методами, якими проповідники різноманітних сект користувалися для навернення православних і вивчали способи їх викриття. Таким чином майбутні церковнослужителі отримували перші теоретичні навички місіонерської роботи.

Упродовж березня – квітня 1897 р. протоієрей І. Стрельбицький, разом із деякими семінаристами 6-х і 7-х класів, провів ряд бесід із штундистами-переселенцями в «Будинку працелюбства» в Одесі. Ці бесіди мали за мету показати сектантам неправильність тлумачення ними Євангелія і повернути їх до лона православної церкви. Хоча сектанти брали активну участь в цих бесідах, вони продовжували дотримуватись своїх поглядів щодо принципових питань як то: хрещення дітей, церковна ієрархія, наявність ікон у храмі та інші. Проведені бесіди не дали практичних наслідків [218, с. 108-130]. Це ще

раз вказувало на необхідність спеціальної підготовки майбутніх священнослужителів, які б могли здійснювати місіонерську роботу.

У 1910-1911 навчальному році у семінарії працювали 11 викладачів обов'язкових предметів, які мали вищу духовну освіту та чотири викладача необов'язкових предметів (малювання, гімнастики та інші). Серед них було 14 кандидатів богословських наук, що свідчить про високий рівень їх фахової підготовки. У цьому навчальному закладі отримували освіту 285 вихованців [1105, арк. 4, 11, 13]. У 1913-1914 навчальному році кількість учнів зросла до 330 осіб [21, с. 66-67, 70-71].

Значна увага в семінарії приділялась виховній роботі. Згідно зі статутом її контролювали інспектор і три його помічники. У 1908 р. були прийняті та затверджені архієпископом нові правила, у відповідності з якими у 1907-1908 навчальному році вводився інститут класних вихователів, які мали стати помічниками інспекторів у виховній роботі. Для їх оплати єпархіальне начальство виділяло по 160 крб. на рік. Можливо, що такі заходи сприяли покращенню дисципліни серед семінаристів. Їх проступки не виходили за межі побутових: пропуски уроків, гра в карти, паління, непослух, самовільні відлучки з гуртожитку та деякі інші. У вільний від занять час вихованцям дозволялись щоденні прогулянки в Ботанічному саду та по морському узбережжю (до 17-ї години). Заохочувалось заняття музикою та гімнастикою. Семінарію часто відвідували Єлисаветградський єпископ Анатолій (Каменський), настоятелі подвір'я Афонських монастирів та міське духовенство [1105, арк. 14-15].

У Херсонській єпархії діяли духовні училища, які знаходилися в Одесі, Херсоні та Єлисаветграді. У кожному з них обов'язкові предмети читали шість викладачів, які мали ступінь кандидата богословських наук. Без вищої освіти можна було навчати лише церковному співу, гімнастиці, малюванню, музиці та деяким іншим предметам. В Одеському духовному училищі в 1910-1911 навчальному році навчалось 158 учнів, серед яких було два іноземця:

серб і чорногорець [1105, арк. 1, 9], в Єлисаветградському – 220 учнів [1106, арк. 12], у Херсонському на 1912 р. кількість учнів становила 127 осіб [21, с. 94, 95].

До складу правління Одеського духовного училища входило шість осіб від духовенства. Серед них – настоятель Одеської Петропавлівської церкви протоієрей Михайло Косовський, який півстоліття успішно поєднував церковну діяльність з викладацькою в духовних і світських навчальних закладах Одеси [1055, арк. 1-4]. Наглядачем училища і викладачем катехізісу з 1893 р. був священник, кандидат богословських наук Стефан Карпинський. Серед предметів, які вивчалися в цьому навчальному закладі були: історія Старого Завіту, географія, природознавство, російська, грецька, церковно-слов'янська та латинська мови, церковний спів, креслення, чистописання, гімнастика, малювання, музика та палітурна майстерність. Найбільш низькою була успішність в учнів першого класу зі Св. історії, російської мови, арифметики, чистописання, церковного співу. Причина полягала в незадовільному рівні підготовки вступників. Деякі з них мали погане здоров'я, були пустотливими, неуважними й просто лінивими. Серед проступків учнів найбільш поширеними були дрібне побутове хуліганство: пропуски церковних служб, лайка, бійки, паління, вживання спиртних напоїв тощо. Архієпископ Димитрій (Ковальницький) здійснював постійний контроль за навчально-виховним і економічним життям училища. Він брав безпосередню участь у обговоренні всіх справ, які виносились на розгляд його правління. Документи і журнали, з дозволу Димитрія, були представлені Єлисаветградському єпископу Анатолію (Каменському), який теж давав свої вказівки і поради членам правління [1107, арк. 2, 11-15].

Членами правління Єлисаветградського училища від духовенства були настоятель Єлисаветградської Покровської церкви, протоієрей Гавриїл Сорокін, протоієрей Петро Рильський і священник Єлисаветградського Успенського собору Віктор Огнівцев. Наглядач училища і викладач катехізісу

та церковного статуту – кандидат богословських наук Євгеній Астрономов. Інші п'ять викладачів теж мали вищу духовну освіту та наукові ступені. У 1910-1911 навчальному році загальна кількість учнів становила 220 осіб, серед яких 202 належали до стану духовенства. Особливих порушень дисципліни не спостерігалось. Найбільш поширеними проступками учнів були: недобррозичливість, сварки, бійки, крадіжки й паління [1106, арк. 1, 3, 12].

Мережа духовних навчальних закладів Катеринославської єпархії на той час мало відрізнялась від Херсонської. Вона також була представлена духовною семінарією та трьома духовними училищами. Напередодні революції, в 1916-1917 навчальному році у Катеринославському духовному училищі навчалось 384 учня, 177 з яких відносились до світських станів, у Бахмутському – 145 учнів, у Маріупольському – 134 [1108, арк. 4].

Упродовж 1906-1914 рр. посаду ректора Катеринославської духовної семінарії та викладача Св. Письма займав протоієрей Андрій Одинцов, який одночасно був головою Єпархіальної навчальної ради, братства Св. Кирила і Мефодія, Місіонерського братства Св. Володимира, почесним членом Гоголівського просвітницького товариства і членом правління міської бібліотеки. Під його керівництвом працювали 11 викладачів обов'язкових і чотири викладача необов'язкових предметів. Викладацький склад відзначався високим рівнем фахової підготовки і був представлений 13 кандидатами богослов'я і одним магістром в особі В. О. Біднова, який викладав загальну і світську історію та німецьку мову [1103, арк. 1]. У 1912-1913 навчальному році в семінарії навчалось 315 учнів, 267 із яких були дітьми духовенства [21, с. 64-65, 68-69].

Катеринославський єпископ Сімеон (Покровський) опікувався навчально-виховним процесом у духовній семінарії. Він особисто відвідував уроки викладачів, часто був присутнім на екзаменах. Єпископ контролював не лише успішність, але й поведінку учнів, яка в зазначений період часу потребувала особливої уваги. Процеси, які відбувалися в суспільстві,

проникали до навчального закладу і викликали порушення учнями дисципліни та статуту семінарії. Яскравим прикладом може слугувати протест проти семінарського режиму, який наприкінці жовтня 1910 р. висловили учні молодших чотирьох класів. Вони вимагали: можливості вільного виходу до міста в період вечірніх занять, відвідування театру без вказівок інспектора, відкриття спальних приміщень впродовж дня, знищення кондуїтів із записами про всі їх проступки, більш гуманного відношення з боку начальства, влаштування вечорів у семінарії та пільг при вступі до університету. Лідерами виступили Михайло Щеголев і Сергій Чикийдовський, які подали ректору зазначені вимоги в письмовому вигляді. Дійсно, в 1910-1911 рр. після ревізії, проведеної згідно указу Св. Синоду М. І. Саввайтським, режим у семінарії став більш строгим. Наслідком обговорення вимог вихованців на засіданні Правління стало попередження учнів, які поводити себе досить коректно. Згідно з рішенням архієпископа М. Щеголев ще до початку іспитів з незадовільною оцінкою з поведінки був відправлений додому під нагляд батьків. С. Чикийдовському за нахабство, продемонстроване в складі делегації до ректора, оцінку з поведінки знижено до «3».

Демократичні та національні ідеї все ж проникали до навчального закладу. У листопаді того ж року, під керівництвом учня 6-го класу Петра Коробчанського був організований гурток із 16 осіб, мета якого полягала в налагодженні контакту з учнями інших семінарій і створенні загально-семінарського союзу. Ці семінаристи попали в поле зору поліції, яка знайшла в них україномовну літературу: газети «Рада» та «Село», рукописний журнал «Промінь» та інші видання. У П. Коробчанського крім літератури знайдено й звіти семінаристів, надіслані з різних семінарій про готовність до об'єднання. Його звільнено з семінарії, заарештовано й відправлено до в'язниці. 14-ти членам гуртка «українців», у яких поліція здійснила обшук, на бал понижено оцінку з поведінки, зроблено строге попередження і встановлено контроль за їх поведінкою. Після цих випадків вихованці семінарії, як запевняло

керівництво, почали сумлінно відноситись до своїх обов'язків і ситуація в семінарії повністю нормалізувалась [1103, арк. 16-29]. Тож керівництво навчального закладу проводило нещадну боротьбу з будь-якими проявами вільнодумства, караючи тих, хто порушував статут семінарії та дисципліну. Ймовірно, що саме такими методами воно надіялось запобігти проникненню тих революційних настроїв, які формувались у суспільстві.

Останнім ректором Катеринославської духовної семінарії дореволюційної доби був кандидат богослов'я протоієрей Йосип Павлович Кречетович (1915-1918 рр.). Після закінчення історичного відділу Московської духовної академії (1897 р.) він займався освітянською та науковою діяльністю в різних російських єпархіях. У 1898 р. його обрано членом Оренбурзької вченої архівної комісії, а в 1911 р. – членом Товариства історії і старожитностей російських при Московському університеті. У 1915 р. указом Св. Синоду Й. П. Кречетовича призначено ректором Катеринославської духовної семінарії, членом Катеринославської Училищної ради і членом ради Братства Св. Володимира. Тоді ж він був обраний членом Катеринославської вченої архівної комісії і членом Статистичного комітету.

У 1917 р. він брав участь у якості делегата від Катеринославської єпархії в роботі Помісного собору Православної Всеросійської церкви в Москві [838, арк. 3-8, 13, 15]. 23 (10) травня 1918 р. правління Катеринославської духовної семінарії, заслухало лист Департаменту Ісповідань від 20 травня за № 407, згідно з яким повідомляло про усунення Й. П. Кречетовича з посади ректора семінарії і пропонувало йому звільнити квартиру до 15 червня 1918 р., тобто до виборів нового ректора [839, арк. 1].

У Таврійській духовній семінарії в 1912-1913 навчальному році навчально-виховний процес, крім ректора, інспектора та його помічника, забезпечували 15 викладачів, 13 із яких були кандидатами богословських наук. Із 1904 р. посаду ректора займав кандидат богослов'я архімандрит Серафим. Одночасно він був головою Таврійської Єпархіальної училищної

ради, товаришем голови Таврійського єпархіального комітету в справах розколу і сектантства [1104, арк. 13]. У цей час в семінарії налічувалось 144 вихованця, переважну більшість яких (126 осіб) становили діти духовенства [21, с. 66-67, 70-71]. У відповідності з програмою, як і в інших семінаріях імперії, значна увага приділялась курсу викриття соціалізму, який читав викладач основного, догматичного і морального богослов'я М. Богословський та викриття розколу і сект, що викладався П. Чинновим. На відміну від інших навчально-духовних закладів півдня України, в Таврійській семінарії окремим предметом являлось викриття магометанства, що зумовлено специфікою населення єпархії. Його читав викладач церковної історії П. Маслов. Історія розколу вивчалася в п'ятому класі. Крім теоретичного курсу викладач провів три публічні бесіди в присутності вихованців і чисельної сторонньої публіки, серед якої були й місцеві сектанти. Така форма навчання повинна була краще підготувати майбутніх священнослужителів до пастирської роботи в регіоні, де активно діяли розкольники.

Значна увага в Таврійській семінарії, як і в інших аналогічних навчальних закладах Російської імперії, приділялася вивченню світських дисциплін, у тому числі й іноземних мов. Грецьку мову викладав протоієрей М. Шпаковський, латинську – протоієрей В. Нікольський, французьку – випускник Новоросійського університету Б. Малахов. Деякі учні за вибором вивчали єврейську та німецьку мови.

Найгірша успішність у 1910 р. була в першому класі з предметів: Св. Письма, граматики, світської історії, латини, грецької, французької та німецької мов. Це пояснювалося поганою підготовкою вступників. Так із 35 учнів, які вступили до семінарії 22 (65 %) не вміли грамотно писати, 87 % мали незадовільну підготовку з арифметики, 85 % – з латинської та 90 % з грецької мов. Тому правління прийняло рішення про підвищення в наступному році вимог до вступників [1104, арк. 1, 2, 5, 17].

Попри пильний інспекторський нагляд у навчальному закладі мали місце проблеми з дисципліною. Зокрема, в 1905-1906 рр. під впливом революційних подій відбулися заворушення серед семінаристів [1441, с. 11]. Впродовж 1910-1911 навчального року близько 10-ти семінаристів отримали «3» з поведінки за традиційні для учнів проступки. Проте один із вихованців отримав «2» з поведінки, оскільки був затриманий поліцейським Сімферополя за непристойну поведінку в міському парку, де він грубо поводився з незнайомими людьми. У ніч з 1 на 2 березня 1911 р. в семінарії мав місце обурливий вчинок. Невідомий викрав хрест, залишений духівником на аналої в актовій залі. Вранці хрест лежав на снігу біля приміщення навчального закладу. Винуватець так і не був знайдений. Підозрювали, що це міг бути вихованець семінарії або хтось із сектантів. Справа не набула розголосу і за згодою Правління була закрита [1104, арк. 19, 20].

У 1905 р. у Севастополі, в приміщеннях Херсонеського монастиря була відкрита Таврійська школа псаломщиків. Її мета полягала в підготовці церковнослужителів для боротьби з розколом і сектантством. Ця школа стала навчальним закладом нового типу. Навчальний курс за статутом 1910 р. був побудований таким чином, що на вивчення богословських предметів відводилось часу вдвічі більше, ніж на вивчення світських дисциплін [1441, с. 10-11]. Соціальна строкатість складу учнів школи, серед яких переважали світські особи та вплив на вихованців монастирського життя давали підставу вважати, про отримання освіти і подальше служіння відбувалось за покликанням, а не просто за приналежністю до духовного стану.

У 1912 р. в Сімферопольському духовному училищі працювало шість викладачів основних дисциплін і два, що викладали необов'язкові предмети. Чотири з них були кандидатами богослов'я. У цей час там здобували освіту 239 учнів, переважну більшість серед яких становили діти духовенства (187 осіб) [21, с. 84-85, 94-95].

У кожній з трьох єпархій продовжували діяти жіночі єпархіальні училища: по одному в Херсонській і Таврійській та два в Катеринославській. У Таврійському жіночому єпархіальному училищі в 1912 р. навчалось 368 вихованок здебільшого доньок церковно- і священнослужителів (309 осіб), у Одеському – 323 учениці (311 осіб із духовного стану), в Катеринославському – 301 учениця (294 належали до духовного стану) і Маріупольському – 378 вихованок (326 із духовенства) [21, с. 112-115].

Таким чином, за ініціативи південноукраїнських ієрархів з кінця XVIII ст. розпочався процес становлення мережі навчально-духовних закладів, що було зумовлено потребою у кваліфікованих духовних кадрах. Упродовж XIX ст. їх кількість суттєво зросла, що привело до появи значної кількості церковнослужителів, які мали проблеми з працевлаштуванням. Духовна освіта зазнала реформування, націленого на її вдосконалення, але це не дало очікуваного наслідку.

4. 2. Співпраця зі світськими навчальними закладами

Значна частина православних ієрархів успішно поєднувала релігійну роботу з викладацькою діяльністю в світських навчальних закладах, націленою на розвиток освіти, підвищення морального рівня учнів та посилення впливу православної церкви у суспільстві. Поширенню такої тенденції сприяло реформування всієї галузі освіти, яке розпочалося за часів правління Олександра I. Значних змін зазнала світська школа, перебудована у відповідності з програмою створеного у 1802 р. Міністерства народної освіти. «Статут університетів Російської імперії» та «Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам» передбачав струнку систему адміністративного управління освітою за схемою: «парафіяльне училище – повітове училище – гімназія – університет». У парафіяльних та повітових училищах планувалося викладання релігійних предметів. Зокрема, у парафіяльних училищах

щонайменше чотири години на тиждень відводилося на вивчення катехізису та священної історії. У повітових училищах, які були наступним щаблем на шляху до вищої освіти, програма була більш насиченою. У першому класі на опанування Закону Божого і священної історії виділялося чотири години на тиждень і ще чотири – на вивчення обов'язків людини і громадянина. У другому класі три години на тиждень відводилися на викладання широкого катехізису і тлумачення Євангелія. Викладачами релігійних дисциплін були представники духовенства, а самі навчальні заклади мали безпосередній зв'язок із церквою або ж знаходилися під її опікою [1209, с. 327].

На початку ХІХ ст. у Херсонській губернії з'явилась низка початкових навчальних закладів. Повітові училища відкрито в Херсоні (1813 р.), Єлисаветграді (1811 р.), Одесі (1834 р.), Бобринці (1841 р.); парафіяльні – в Овідіополі (1813 р.), Бериславі (1839 р.) та п'ять в Одесі (1834-1838 рр.) [81, с. 333].

Мережа подібних навчальних закладів була створена в цей час і в Катеринославській губернії. Впродовж 1806-1843 рр. повітові та парафіяльні училища з'явилися в Катеринославі, Павлограді, Новомосковську, Олександрівську, Бахмуті, Нікополі, Слов'яносербську та інших містах. Згодом Нікопольське парафіяльне училище було трансформовано в матроське (1836 р.).

Початкові світські навчальні заклади в зазначений період діяли в містах Таврійської губернії: Феодосії, Євпаторії, Севастополі, Перекопі, Керчі, Бахчисараї, Севастополі, Бердянську. Повітове училище в 1828 р. відкрито в Аккермані [81, с. 335].

Закон Божий викладався духовенством практично в усіх світських начальних закладах. У Миколаївському штурманському училищі він був введений до програми лише в 1805 р. Проте з 1799 р. його на добровільних засадах, безоплатно викладав протоієрей Карпо Павловський. Адмірал М. І. Войнович у листі до митрополита Гавриїла (Бонулеско-Бодоні) високо

оцінив викладацьку діяльність К. Павловського. Він охарактеризував його як людину добре освічену і високо духовну, яка достойна називатися добрим пастиром. У вільний від церковної служби час протоієрей навчав учнів основному християнському закону, що сприяло вихованню в них почуття патріотизму по відношенню до Батьківщини і відданості ідеалам православної церкви. Адмірал відмічав успіхи юнаків у опануванні Закону Божого і просив митрополита відзначити успішну викладацьку діяльність К. Павловського [557, с. 11-12].

Розвиток світської освіти зумовлював потребу в кваліфікованих духовних кадрах, які б могли працювати викладачами богословських дисциплін у різного типу навчальних закладах. Уряд пов'язував вирішення цієї проблеми з реформою духовної освіти, так як необхідність в освічених священнослужителях зростала з кожним роком. Особливо актуальною вона стала після утворення Міністерства духовних справ і народної освіти. У підписаному царем Маніфесті 1817 р. підкреслювалося, що оскільки справжня освіта має базуватися на християнських цінностях, доцільним буде поєднання справи Міністерства народної освіти із справами усіх ісповідань [270, с. 814]. Утворення Міністерства духовних справ і народної освіти на чолі з князем О. М. Голіциним викликало неоднозначну реакцію в суспільстві. Православні ієрархи називали його «ігом єгипетським», вважаючи, що прагнення поєднати релігію з наукою та віру зі знаннями не принесло користі для галузі освіти. У навчальних закладах нова система сприяла профанації релігійних почуттів серед молодого покоління, що було більшим злом для церкви, ніж вільнодумство, проти якого розпочалася нещадна боротьба. Нововведення розцінювались як містичний принцип релігійного універсалізму або космополітизму [215, с. 187]. Різко негативну оцінку новоутвореному Міністерству дав відомий православний теолог Олександр Стурдза, вважаючи грубою помилкою поєднання церкви і школи, з одного боку, та справ Синоду і різних релігій в межах одного департаменту, з іншого [1429, с. 185-186].

Проте сформована система зберігала свої основні положення впродовж усього дореформеного періоду. За часів Миколи I роль релігійного виховання в закладах освіти була дещо посилена, частково навіть за рахунок інших навчальних програм.

Реформаторська політика уряду в галузі освіти знайшла своє втілення й на землях Південної України, де спостерігалися певні особливості. Це пов'язано із швидким зростанням міського населення, яке було надзвичайно строкатим, як у етнічному, так і в конфесійному відношенні. Досить стрімке економічне піднесення міст сприяло розвитку освіти, що проявилось в утворенні низки державних, етнічних та духовних навчальних закладів. Поряд із школами, де навчалися діти православних, працювали навчальні заклади для представників інших етнічних груп і конфесій, де релігійні дисципліни викладалися відповідними духовними пасторами.

Потреби економічного розвитку регіону спричинили появу комерційної гімназії (1804 р.), Інституту шляхетних дівчат (1804 р.) та Шляхетного чоловічого інституту (1805 р.) в Одесі, губернських гімназій в Херсоні (1815 р.), Катеринославі (1805 р.) та Сімферополі (1812 р.). У 1817 р. на базі Шляхетного чоловічого інституту був заснований лицей, названий в честь засновника інституту – Рішельєвським, який став вищим навчальним закладом на півдні України [81, с. 336].

У світських навчальних закладах духовенством викладалися відповідні релігійні дисципліни: Закон Божий, богослов'я, церковна історія та ін. При цьому священнослужителі діяли, з одного боку, у відповідності з духовним покликанням, а з іншого – могли покращити своє матеріальне становище, яке зазвичай було досить низьким. Розвиток освіти в Одесі тісно пов'язаний з іменем протоієрея М. К. Павловського. Після успішного завершення навчання у Київській духовній академії (1833 р.) він, за рекомендацією свого наставника – Інокентія (Борисова), поїхав до Одеси, де потрібен був викладач Закону Божого для світських навчальних закладів. Сорокарічна педагогічна

діяльність Михайла Карповича (1833-1873 рр.) розпочалася досить активно. Він став законовчителем одночасно у декількох навчальних закладах міста, зокрема: в повітовому училищі, гімназії, Інституті шляхетних дівчат, міському дівочому училищі та Рішельєвському ліцеї, де одночасно був і настоятелем ліцейської церкви [179, с. 12-13].

У 1835 р. Михайло Карпович був висвячений у сан священника. У своєму «Слові», виголошеному з цієї нагоди в Інституті шляхетних дівчат, він зазначив обов'язки пастирського служіння, яких сам завжди неухильно дотримувався. Він вважав, що священник повинен навчати людей, приваблюючи їх не лише знаннями, але й своїм благочестивим життям. «Служитель церкви не повинен думати про себе, впадати у гнів, вживати спиртне чи сквернословити. Він має бути боголюбивим праведником, який дотримується вчення Христа. Проповіді такого пастиря дійдуть до людських сердець і наповнять їх любов'ю до Спасителя та його святого закону. Тож священник мав піднятися до такої висоти, щоб через самозречення прийняти в своє серце любов до усього людства» [574, с. 3].

Упродовж 1837-1844 рр. М. К. Павловський, за рекомендацією архієпископа Гавриїла (Розанова), був членом Херсонської духовної консисторії і поєднував це непросте навантаження із викладанням Закону Божого у п'яти навчальних закладах, що потребувало багато часу і зусиль. Сам Гавриїл (Розанов) також брав активну участь у житті не лише духовних, але й світських навчальних закладів. Він відвідував різноманітні зібрання, які там відбувались, був присутнім під час проведення іспитів.

У 1848 р. М. К. Павловського призначено благочинним над православними законовчителями, які працювали в галузі світської освіти в Одесі. Перебуваючи на цій посаді, він підтримував із ними постійні зв'язки, часто бував присутнім на учнівських іспитах. Варте уваги його публічне звернення до усіх вчителів Закону Божого Херсонської єпархії про вдосконалення викладання цього предмету. Він закликав їх творчо підійти до

виконання свого обов'язку, встановити тісний контакт із вихованцями і прививати їм любов до опанування духовної літератури, що дало б можливість отримати не лише глибокі знання, але й свідомо стати на шлях духовного вдосконалення та єднання з Богом. При цьому професор із сумом говорив, що зазвичай викладачі богословських дисциплін вимагають від своїх учнів лише сухих знань, внаслідок чого відштовхують душі молодих людей від церкви та священнослужителів [565]. Сам він намагався прищепити своїм вихованцям не лише високі моральні чесноти але й працездатність, любов до освіти та науки [572, с. 529-531].

Архієпископ Інокентій (Борисов), який надавав освітянській діяльності важливого значення, високо цінував педагогічну діяльність протоієрея М. К. Павловського і вважав його прекрасним викладачем, розумним і далекоглядним наглядцем за викладанням Закону Божого в одеських світських навчальних закладах [586, с. 434].

У період перебування Інокентія на чолі Одеської кафедри, розвиток освіти у великих промислових і торгових містах Херсонської губернії знаходився на досить пристойному рівні. Згідно зі статистичними даними пальма першості належала Одесі, де в 1848 р. налічувалося майже 4 000 учнів (включаючи парафіяльні училища в передмістях та Овідіюполі), що становило 1/19 частину по відношенню до усього населення. Зокрема, в Рішельєвському ліцеї навчалось 227 осіб чоловічої статі, в підпорядкованій йому гімназії – 640, в повітовому училищі та підготовчому класі – відповідно 94 і 102 особи, у парафіяльних училищах – 252 учня. У навчальних закладах Херсона в цей час навчалось 538 хлопчиків і 42 дівчинки, а Миколаєва (включаючи Відомства Морського міністерства) – 1619 осіб чоловічої статі та 266 жіночої. У 1855 р. кількість парафіяльних училищ лише в Одеському навчальному окрузі вдвічі збільшилась, порівняно з 1830-ми рр. У цей час в Одесі (з урахуванням передмість і Овідіюполя) налічувалось 10 парафіяльних училищ, де навчалось 308 учнів і працювали 22 викладачі. На території, підлеглий

Херсонській та Таврійській дирекціям діяло відповідно 10 і 11 парафіяльних училищ, де здобували освіту 533 і 182 учня і навчальний процес забезпечували по 19 викладачів [897, арк. 8, 8 зв.].

У 1850 р. Інокентій (Борисов) представив Св. Синоду короткий проект церковнопарафіяльного греко-російського училища, яке пропонувалось відкрити на місці церковнопарафіяльної школи при Сімферопольській Троїцькій церкві. Згідно з рішенням Синоду цей проект розглянув архієпископ Казанський Григорій, який його схвалив і запропонував приймати до училища дітей віком від 9 до 11 років. 25 вересня 1850 р. Синод прийняв указ про введення проекту в життя у вигляді пробного досвіду терміном на три роки [1045, арк. 1-4].

Менш втішна картина спостерігалася в сільській місцевості, де загальна кількість парафіяльних училищ майже не змінювалася впродовж десятиліть. Незважаючи на щорічне відкриття декількох нових навчальних закладів у Херсонській єпархії, їх кількість впродовж 1849-1853 рр. не зростала і залишалася на рівні 68-ми. Досліджуючи дану проблему І. І. Лиман дійшов висновку, що така ситуація спричинена низкою факторів. У поміщицьких селах ініціатива влаштування училищ перекладалася урядом на самих поміщиків. Тож порядок фінансування, коли гроші виділялися поміщиками чи громадами, значною мірою стримував розвиток освітніх закладів. Переважна більшість духовенства, якому державою відводилася провідна роль у навчанні сільських дітей, була переобтяжена своїми обов'язками і не зацікавлена в освітянській діяльності. До того ж далеко не всі з них мали педагогічну підготовку [1209, с. 337, 341]. Не останню роль відігравала й байдужість селян до навчання своїх дітей, які вважали це справою непотрібною та безперспективною. Архієпископ Інокентій вказував, що однією з причин зазначеної ситуації був недостатній рівень освіти і культури єпархіального духовенства, яке служило в сільській місцевості [586, с. 52]. Все це

негативним чином позначалось й на діяльності церковнопарафіяльних шкіл, передусім у селах та невеликих містечках.

Протоієрей Д. Діаковський у своєму листі до редакції «ХЕВ» з прикрістю писав, що навіть у самих великих селах, де населення становило від двох до трьох тисяч осіб, ні уряд, ні місцеве духовенство не можуть заснувати школу на 10-20 учнів. Основну причину він вбачав у тому, що жителі не бажали відпускати дітей до школи, вважаючи освіту згубною для їхніх душ. Це зумовлено негативними прикладами, які демонстрували відомі їм чиновники, священники, дячки, сільські писарі тощо. Але разом із тим автор відзначав позитивні зрушення в розвитку освіти у деяких селах, зокрема, Новокаменці, де парафіяни самі почали приводити дітей до священника М. Стоянова. Той запросив до себе помічником дячка Трофима Федорова, наділеного рідкісними чеснотами: він був добрим і непитущим. Тож на початку 1861 р. у селі запрацювала школа, де навчалися 20 хлопчиків і 10 дівчаток. Подібні школи виникли завдяки особистій ініціативі священників і в деяких інших селах. Закликаючи духовенство наслідувати даний приклад, протоієрей дав підставу для роздумів про вагомість ролі особистості священнослужителя в процесі розвитку освіти в регіоні [163].

Кількість церковнопарафіяльних шкіл почала зростати лише після проголошення Маніфесту 19 лютого 1861 р., коли питання про освіту в таких закладах почав контролювати імператор. Проте і в пореформений час архієпископ Никанор (Бровкович) відзначав небажання значної частини православних парафіян навчати своїх дітей грамоті. Деякі селяни Херсонської губернії віддавали дітей у 10-річному віці в найми за 15 крб. за рік, що становило по 25 коп. в день. Навіть якщо діти й ходили до школи, то батьки неохоче відпускали їх туди лише з 1 листопада по 1 березня. Відмовлялися навіть від пропозиції священника про безкоштовне навчання. У цей час німецькі переселенці, євреї, татари всіляко дбали про освіту для своїх дітей, вбачаючи в ній запоруку їх майбутнього [494, с. 553-558].

Никанор (Бровкович) значну увагу приділяв проблемі освіти. Впродовж семи років перебування на чолі Херсонської єпархії, під його керівництвом було побудовано майже 300 церковнопарафіяльних шкіл. При цьому Никанор зазнав безліч образ від міських і земських чиновників, які відмовляли в допомозі при розбудові цих закладів, вважаючи це власною проблемою Владика. Багато разів він звертався за допомогою до інтелігенції й духовенства із закликом: «Учіться і навчайте!», але не завжди результативно. Як педагог-практик він намагався відвести від духовенства несправедливі наклепи про низький рівень освіти, отриманої ним в духовних навчальних закладах [1281].

Згідно з указом Синоду від 20 червня 1886 р. у церквах Херсонської єпархії під час літургії в день П'ятидесятниці вводився щорічний збір пожертвувань на користь церкви. У цей день Никанор звернувся до всіх небайдужих людей зробити пожертвування на користь церковнопарафіяльних шкіл. Він стверджував, що безграмотність є одним із нещасть, які переслідують грішне людство. При цьому духовна сліпота гірше фізичної, так як приносить велику шкоду людині і на землі, і після завершення земного життя. Щоб наблизити високе вчення Христа до людини, церква закликала всіх священно- і церковнослужителів допомогти у справі освіти російського народу в дусі православної віри через церковнопарафіяльні школи [485, с. 378, 381].

Ставлення у суспільстві до церковної школи, яка підпорядковувалась духовному відомству, покращилось на рубежі 1870-1880-х рр. У 1884 р. видано «Правила про церковнопарафіяльні школи», за якими створювалися однокласні та двокласні церковнопарафіяльні школи. В однокласних вивчали Закон Божий, церковний спів, арифметику, читання. У двокласних школах крім цього вивчалася історія.

Церковнопарафіяльні школи отримували певну матеріальну допомогу від уряду, яка з кожним роком поступово зростала. Наприкінці XIX ст.

церковні школи стали основним типом початкових урядових шкіл. Право головного контролю за цими навчальними закладами у губерніях належало єпархіальним архієреям, які для місцевого спостереження обирали найбільш досвідчених наглядачів. У 1870-ті роки Міністерство народної освіти фактично підпорядкувало церковні школи своєму адміністративному управлінню. Багато церковних училищ перейшли у відання земств.

Одна із основних задач, яка ставилася перед церковнопарафіяльними школами, полягала в зміцненні релігійного духу, який значно ослаб у народі наприкінці XIX ст. [38, с. 101]. Для їх управління в губерніях, згідно з указом Синоду, були засновані єпархіальні училищні ради, які діяли під керівництвом архієпископів і підпорядковувались училищній раді при Св. Синоді. До їх функцій входили: формування штатних посад для вчителів, розгляд і затвердження звітів про роботу шкіл, призначення оплати вчителям, розгляд скарг тощо. До ради входили: помічник голови, призначений обер-прокурором Синоду за узгодженням із головою ради і чотири члена з числа осіб, маючих педагогічну освіту.

Через посередництво цієї інституції реалізовувались відповідні укази Синоду, які мали відношення до діяльності церковнопарафіяльних шкіл. Частина із них торкалася заходів охорони від впливу сектантів. Зокрема, указом від 27 листопада 1909 р. законовчителям шкіл для розкриття православних істин, які заперечувались сектантами, рекомендувалось користуватися книгою священника П. Песоцького «Що потрібно знати православному християнину». Завідувачі шкіл повинні були щорічно надавати звіт Відділам Єпархіальної училищної ради, а ті – до Єпархіальної ради про виконання на місцях указу Синоду про заходи проти сектантської пропаганди і контролювати в церковнопарафіяльних школах сектантський вплив [833, арк. 1]. Згідно з рішенням Св. Синоду 1897 р. Єпархіальній вченій раді дозволялось ввести в двокласних школах курс викладання загальних

відомостей про розкол і місцеві секти з метою посилення боротьби з ними [241, с. 303-304].

Щорічні звіти про діяльність церковнопарафіяльних шкіл друкувалися на шпальтах єпархіальних друкованих органів, що свідчить про важливість цього питання для керівництва єпархій. У 1892-1893 навчальному році в Херсонській єпархії налічувалась 461 парафія, де діяли церковнопарафіяльні школи чи школи грамоти, що на 14 навчальних закладів менше, ніж у попередньому році. Найбільша кількість їх нараховувалась у Єлисаветградському (115), Херсонському (108) та Олександрівському (94) повітах. При 22 парафіях (всього їх було 483) ніяких шкіл взагалі не було. Чисельність учнів становила 15 733 особи, в той час як у межах єпархії проживало 181 663 особи шкільного віку [149, с. 145, 148]. Тільки 9 % дітей навчалось в православних початкових навчальних закладах, що свідчить про недостатній рівень впливу духовенства на парафіян, які з різних причин відмовлялися віддавати своїх дітей до школи.

Один із чисельних прикладів стану початкової освіти можна розглянути на прикладі міста Берислава, яке належало до Херсонської губернії. Наприкінці XIX ст. у місті діяло 11 навчальних закладів. Серед них: Бериславське двокласне парафіяльне чоловіче училище, в якому на 1898-1899 навчальний рік навчався 201 хлопчик (179 православних і 22 іудея); Бериславське початкове жіноче училище, в якому налічувалось 147 дівчаток (120 православних і 27 іудеїв), два Бериславські початкові училища змішаного типу, де здобували освіту 138 православних хлопчиків і 74 дівчинки. Деякі навчальні заклади знаходились за межами міста, але належали до парафії Воскресенської церкви. Це Козацьке сільське початкове училище, в якому навчалися 87 православних (69 хлопчиків і 22 дівчинки) та четверо лютеран і Бургунське сільське початкове училище, де налічувалось 29 хлопчиків і 7 дівчаток. Дремайлівське сільське початкове училище (17 хлопчиків і 11 дівчаток) належало до парафії Введенської церкви.

При місцевих церквах діяли три школи грамоти, де навчалось 119 учнів жіночої та чоловічої статі. Проте рівень освіти там був значно нижчим, ніж у церковнопарафіяльних школах. Загалом же початковою освітою було охоплено близько 814 дітей. У всіх навчальних закладах законовчителями працювали представники місцевого духовенства [908, арк. 8-10]. Один із них належав до вищого духовенства. Це настоятель Воскресенської церкви протоієрей, кандидат богослов'я Іоанн Воскресенський, який згідно зі звітом виконуючого обов'язки благочинного 2-го Херсонського округу священника Володимира Новицького, зарекомендував себе чудовим проповідником, проявляв ревність і старанність під час служби. У недільні дні та свята він проводив народні морально-релігійні читання в приміщенні двокласного училища та в школі грамоти при своїй церкві. Попри високу оцінку діяльності, його послужний список був далеко не бездоганним. Напередодні служби в Бериславі він двічі притягувався до судової відповідальності і отримав покарання сплатою штрафу. Священик Воскресенської церкви Василь Клопотовський, який викладав Закон Божий у міській початковій школі та земській школі в с. Козацькому та диякон Введенської церкви Микола Бартенєв також раніше притягувалися до суду [1237, с. 144-145]. Наведені дані дають підставу говорити, що кризові явища в зазначений час торкнулися не лише парафіян, але й деякої частини духовенства, яке покликано служити взірцем духовної чистоти і високої моральності.

На початку ХХ ст. архієреї південноукраїнських єпархій особливу увагу зосередили на підвищенні освітнього і морального рівня своєї пастви. Провідна роль в процесі досягнення цієї мети надавалась початковим навчальним закладам. У 1902 р. у Херсонській єпархії діяло 333 церковнопарафіяльні школи та 348 шкіл грамоти, де навчалось 34 298 осіб: 23 726 хлопчиків і 10 572 дівчинки. Найбільша кількість цих навчальних закладів знаходилась в Єлисаветградському повіті (75) і найменша – в Тираспольському (30). Викладачами в школах працювали члени кліру

(4 священника, 49 дияконів і 217 причетників), спеціальні вчителі (352) та вчительки (220). Вчителі в цілому не відзначалися особливо високим рівнем освіти: 19 із них закінчили повний курс духовних семінарій, 10 – учительської семінарії, 2 – світських середніх навчальних закладів, 2 – вищих навчальних закладів. 92 учительки закінчили єпархіальні училища, 25 – гімназії та прогімназії. Викладачами Закону Божого в церковнопарафіяльних школах працювали 344 церковнослужителя, в тому числі: 15 протоієреїв, 276 священників, 15 дияконів і 14 причетників [1076, арк. 86, 90]. Ці школи відігравали важливу роль в системі культурно-освітнього розвитку населення: вони давали знання з основних предметів, сприяли зростанню християнської моралі та культури і зміцненню православ'я [241, с. 303-304].

Цілком слушним є твердження О. П. Тригуба про те, що церковнопарафіяльні школи давали не лише порівняно міцні знання з основних предметів і відіграли позитивну роль в поширенні грамотності, але й сприяли зростанню культурно-освітнього рівня населення Південної України [1400, с. 14].

За ініціативою духовенства відкривались парафіяльні школи в селах Південної Бессарабії, де діти могли отримати початкові знання. Утримували їх за рахунок коштів громади села і парафіян церкви. У таких школах навчали Закону Божому, церковному співу, читанню, грамоті, арифметиці. Вчителювали там місцеві священники або найбільш освічені люди. У другій половині XIX ст. в селах почали відкривати народні школи, а в деяких – училища. Однак навчання в селах знаходилось не в найкращому стані. Як зазначав О. Бур'янов, серед жителів Волонтирівки «є чимало грамотних, але тих, які розуміли б те, що їм кажуть про віру та мораль мало, вони складають лише 1/7 частину всього населення. Все це через те, що батьки до потреб школи і шкільних занять дітей своїх ... завжди були байдужими і нечутливими». Про подібне ставлення писав і протоієрей С. Бандаков. У парафіяльній школі села Плахіївка, де навчалось від 30 до 100 дітей, викладав

Закон Божий та церковний спів священик Дончина; читання, грамоту та математику вчитель Хотинського повітового училища Федот Галищук і лише завдяки останньому, його бездоганній поведінці та ретельності «парафіяни стали сприятливо ставитися до школи, і незважаючи на те, що успіхи в учнів не особливі, батьки дуже задоволені і почали похвалитися ними». Однак дітей та їхніх батьків, які б усвідомлювали необхідність освіти було небагато, і постійно відвідувало школу лише 12-17 дітей, влітку через польові роботи, а взимку через брак теплої одежі та взуття.

В Аккерманському повіті, єдиному повіті Бессарабської області, не скорочувалась кількість учнів. Хоча в ньому населення було змішаним, усі відомства – колоніальне, духовне, державного майна та козацьке – піклувались про поширення знань і початкової освіти. При цьому слід відзначити, що відбувалось це незалежно від національності жителів того чи іншого села, колонії, станиці або міста. На 1862-1863 рр. в Аккерманському повіті було 36 сільських шкіл міністерства державного майна і 69 парафіяльних шкіл духовного відомства, в яких працювали близько 100 учителів і навчалось близько трьох тисяч хлопців і 400 дівчат. Звичайно, такі факти не дають можливості говорити про задовільний стан освіти, хоча Аккерманський повіт відзначався в статистичних відомостях як найкращий [1168, с. 183-185].

У 60-х роках XIX ст. конкуренцію для церковнопарафіяльних шкіл склали земські школи, які потребували менших витрат і були більш наближені до практичних потреб народу. Вони підпорядковувались Міністерству народної освіти тож звітди отримували програми та навчальні посібники. Спершу школи були однокласними з трирічним курсом навчання, а згодом, на початку XX ст., з'явилися двокласні початкові школи вищого типу. Перша така школа, відкрита на Катеринославщині Олександрівським повітовим земством, носила ім'я видатного земського діяча, педагога, організатора земських шкіл Миколи Корфа. У 1910-1911 рр. розроблено нові програми, які передбачали викладання історії, природознавства, географії, арифметики та

інших предметів. Проект навчального плану 1913 р. у порівнянні з планом 1897 р., передбачав зменшення кількості годин на предмети релігійного змісту, на які відводилось 45 % усього навчального часу. Навіть співи планувались не лише церковні, але й світські. Проте Закон Божий, який викладався священнослужителями, залишався пріоритетним предметом. Поширення національно-демократичних настроїв у суспільстві не оминуло й викладачів школи, які підняли питання про необхідність навчання в початковій школі та викладання Закону Божого українською мовою. Це було зумовлено, з одного боку тим, що учні на недостатньому рівні знали російську та церковнослов'янську мови, а з іншого – завершенням перекладу Євангелія на українську мову. Однак офіційний дозвіл про вживання в школі перекладеного Євангелія так і не з'явився, а тому деякі священники самочинно роздавали його дітям, що викликало незадоволення шкільного начальства [1188, с. 264, 266].

Процес українського національного відродження кінця 50-х – 60-х рр. XIX ст. сприяв появі недільних шкіл для неписьменного дорослого населення. Вперше вони з'явилися на території царської Росії восени 1859 р. з ініціативи 17-ти студентів університету Святого Володимира, серед яких були М. Драгоманов, К. Шейковський, А. Свидницький та Ф. Вороний. У школах викладалися Закон Божий, російська та слов'янська грамота, російське письмо та арифметика. Ідея студентів була підтримана попечителем Київського навчального округу М. І. Пироговим та його помічником Й. Г. Михневичем і студентами КДА. Студент Академії, священник Василь Кузнецов одним із перших висловив письмову згоду на безоплатне викладання Закону Божого і отримав на це дозвіл від Київського митрополита. Керівництво Київського навчального округу звернулось до митрополита Київського з проханням призначити в новостворені недільні школи, де кількість учнів постійно зростала, законовчителів, які б могли безкоштовно взяти на себе місію утвердження учнів у істинності православної віри. При активному сприянні

М. І. Пирогова і Й. Г. Михневича протягом року в Києві відкрито сім недільних шкіл. За їх прикладом почали з'являтися подібні школи в Петербурзі, Москві, Харкові та Одесі. У середині 1862 р. вони працювали вже в 90 містах Російської імперії. Їх загальна кількість в Росії зросла до 300, а в Україні – до 80 [1317, с. 117-119]. Вчителі українських недільних шкіл прагнули навчати учнів рідною мовою, в чому їх активно підтримував Й. Г. Михневич. На заваді цьому була відсутність україномовних підручників. Хоча викладання здійснювалось здебільшого російською мовою, при роз'ясненні матеріалу широко використовувалась українська. Вільнодумство М. І. Пирогова викликало відповідну реакцію в правлячих колах, наслідком якої було звільнення його з посади попечителя Київського навчального округу. У травні 1860 р., згідно з розпорядженням Міністерства освіти, з програми недільних шкіл вилучались історія, географія і природознавство і дозволялись лише ті підручники, які були апробовані Вченим комітетом. Незабаром, після сумнозвісного Валуєвського циркуляра 1863 р., вводилась заборона на видання будь-яких книг українською мовою та її вживання в навчальних закладах.

У 1905 р. церковні школи займали перше місце за своєю чисельністю: з 1 828 шкіл Херсонської губернії 630 (34, 5 %) належало церкві, 532 (29, 1 %) – земським установам, 187 (10, 2 %) становили міські початкові школи, решта – школи інших відомств. Але з подальшим розвитком земської освіти через недостатнє фінансування, відсутність вчителів, слабкість навчально-матеріальної бази кількість церковнопарафіяльних шкіл та число учнів у них зменшилось порівняно із земськими школами та школами інших відомств, які мали більші можливості для функціонування своїх навчальних закладів [1400, с. 13].

У 1914 р. церковні початкові школи продовжували зберігати свої позиції. Згідно зі звітом обер-прокурора Св. Синоду, в Херсонській єпархії їх загальна кількість навіть зросла до 582. У цих навчальних закладах під

керівництвом 1 013 викладачів здобували освіту 33 597 осіб: 20 095 хлопчиків і 13 502 дівчинки, що становило 1, 4 % від чисельності всього православного населення єпархії [21, с. 27, 118-123]. Порівняно з останнім дореформеним 1860 р. відсоток осіб, які навчалися в церковних школах зріс на 1, 2 % .

У Катеринославській єпархії в цей час налічувалось 627 шкіл, де працювало 756 викладачів і навчалось 39 667 учнів, що становило 1, 8 %. Це на 1, 62 % більше, ніж у 1860 р. У Таврійській єпархії ці показники були дещо меншими. Там діяло 466 шкіл, де навчалася 24 391 особа і налічувалось 609 викладачів. Проте відсоток охоплених початковою освітою дітей був найбільшим серед південноукраїнських єпархій і становив близько 2, 0 % [21, с. 26-27; 116-123; 51, с. 44-45; 88-89].

У звіті Таврійського єпархіального наглядача Михайла Матвійовича Шведова про стан церковних шкіл Таврійської єпархії в 1915-1916 навчальному році показники дещо відрізняються. Він зазначав наявність 482 початкових церковних шкіл у єпархії, що на п'ять більше, ніж у попередньому році. У них навчалось 27 967 осіб: 13 787 хлопчиків і 14 180 дівчат. Порівняно з минулим роком кількість учнів збільшилась на 2 312 осіб: хлопчиків – на 781 особу, а дівчат майже вдвічі – на 1 531 особу. Зростання чисельності учнів відбулося і в міністерсько-земських школах Таврійської губернії, що пояснюється бажанням населення дати освіту своїм дітям у зв'язку з початком війни. Найбільший приріст у школах однокласних – 1 731 осіб, школах грамоти – на 420 осіб і в двокласних – на 161 особу. Багато шкіл були переповнені учнями, особливо в Мелітопольському повіті. У цей час зберігається конкуренція з земськими школами, які прекрасно влаштовані й мають хорошу навчальну базу. Вони не потребували ніяких витрат з боку населення і фінансувались за рахунок земств.

У початкових церковних школах Таврійської єпархії в зазначений період часу працював 501 викладач Закону Божого. Із них: 378 священників, 32 диякона, 6 паламарів і 85 світських осіб. За звітний рік школи закінчили 1 818

учнів, що на 42 більше, ніж у попередньому навчальному році [837, арк. 1-5, 11, 14-17].

Заслуговують на увагу звіти деяких повітових наглядачів церковнопарафіяльних шкіл. Священик Микита Висоцький зазначав у своєму звіті Таврійському єпархіальному наглядачу, що він у січні 1914 р. відвідав Антонівську і Покровську школи Перекопського повіту. У першій з них учні продемонстрували задовільні успіхи. На його думку, бажано було б покращити успішність з арифметики, російської мови, чистописання і церковного співу. У Покровській школі навпаки – хороші успіхи з російської мови, чистописання і церковного співу. Впродовж січня – лютого відвідав шість шкіл Воїнської парафії, де успішність в цілому задовільна [836, арк. 40].

Наглядач церковнопарафіяльних шкіл Феодосійсько-Керченського району священик Андрій Косовський у березні 1914 р. відзначав хороші успіхи дітей по вивченню Закону Божого в Соборній школі. Але погані знання показали діти в тих класах, де викладачем працював протоієрей Томкевич [836, арк. 41]. Тож рівень знань в початкових навчальних закладах здебільшого залежав від рівня освіченості, культури та сумлінності самих викладачів.

Контроль за викладанням Закону Божого в світських навчальних закладах здійснювали спеціально призначені єпархіальним керівництвом наглядачі. Іноді ними ставали ректори семінарій. Серед них ректори Катеринославської духовної семінарії протоієреї Віктор Преображенський [1056, арк. 2151] та Михайло Знаменський [1054, арк. 809], які відповідно в 1893-1894 рр. та 1895-1896 рр. виконували функції наглядачів за викладанням Закону Божого в усіх світських навчальних закладах Катеринослава. Наглядачем за викладанням Закону Божого (1907-1911 рр.) у світських середніх навчальних закладах і 5-ти класному міському училищі Сімферополя був ректор Таврійської духовної семінарії архімандрит Серафим [1104, арк. 13].

Здебільшого наглядачами за викладанням Закону Божого були протоіереї відповідних єпархій, які одночасно працювали викладачами в різних навчальних закладах. Упродовж 1865-1874 рр. головним наглядачем за викладанням Закону Божого в світських навчальних закладах Одеси був протоіерей професор Херсонської духовної семінарії Георгій Іванович Попруженко [1033, арк. 1, 2]. До цього він із 1856 р. виконував обов'язки наглядача за викладанням Закону Божого в світських училищах Одеси. Він входив до комісії, яка складалась із двох професорів Новоросійського університету для перевірки знань Закону Божого учнів 2-ї Рішельєвської гімназії й одночасно працював викладом єврейської мови [950, арк. 60].

На посаді наглядача його змінив протоіерей професор ІНУ Олександр Миколайович Кудрявцев. Він писав, що навряд чи є місто в Росії, де б існувала така потреба в учителях Закону Божого, як в Одесі. Стрімке економічне піднесення сприяло розвитку освіти і утворенню низки державних, етнічних та духовних навчальних закладів. У зв'язку з тим, що кількість духовенства досить обмежена, то й навантаження на нього більше, ніж в будь-якому іншому місті. Незважаючи на це духовенство свою роботу виконує вчасно, сумлінно, і відноситься до викладацької діяльності як до морального та священного обов'язку. Тому значна кількість священнослужителів, не зважаючи на свою матеріальну забезпеченість і на завантаженість церковно-релігійною роботою, знаходять декілька годин на тиждень для викладацької діяльності. Серед них особливо вирізняються протоіереї: А. Г. Лебединцев, Г. Я. Селецький, О. М. Соловйов та Г. Я. Попруженко. У своєму звіті попечителю Одеського навчального округу С. Голубцову за 1874 р. О. М. Кудрявцев позитивно оцінив викладання Закону Божого в навчальних закладах Одеси і підкреслив сумлінність, високий фаховий рівень духовенства, його вміння доступно пояснити учням відповідний матеріал. У 38-ми державних і приватних християнських навчальних закладах законовчителями в цей період часу успішно працювали

8 протоієреїв і 23 православні священника. Навантаження в них було різним і залежало від навчальної програми відповідного закладу. Найбільша кількість годин на вивчення релігійних дисциплін відводилась у приватному чоловічому училищі Є. Соколовського, де законовчителями працювали протоієрей Г. Я. Селецький і священник М. Д. Тарасевич, які проводили відповідно один і дев'ять уроків на тиждень. Вісім уроків на тиждень мав священник Троцинський в 2-й приватній класичній гімназії домашнього наставника А. Шведова. У решті навчальних закладів навантаження складало в середньому два – чотири уроки на тиждень [1000, арк. 14-34].

На освітянській ниві успішно працювала значна кількість представників вищого духовенства південноукраїнських єпархій. Їх діяльність можна відстежити за записами у формулярних списках.

Успішно поєднував церковну та освітню роботу протоієрей Петро Георгійович Казанський. Після закінчення Московської духовної академії (1824 р.) він працював спочатку викладачем у Кишинівській духовній семінарії. Згодом був переведений до Одеської Архангело-Михайлівської церкви і отримав запрошення від Інституту шляхетних дівчат на посаду законовчителя, де працював впродовж 1831-1834 рр. У подальшому викладав Закон Божий в інших навчальних закладах міста, зокрема в Одеському міському дівочому училищі (1836-1844 рр.) [941, арк. 21-22].

А. Г. Лебединцев під час перебування на посаді протоієрея кафедрального Севастопольського собору викладав Закон Божий в Севастопольському училищі нижніх чинів чорноморського відомства. Після повернення до Одеси на посаду ключаря, а згодом і настоятеля кафедрального Преображенського собору він із 1857 р. викладав Закон Божий в міському дівочому училищі та Одеській Рішельєвській гімназії (1867-1875 рр.). У 1863 р. протоієрея обрано членом ради повітового училища від духовенства, а через три роки – його головою. На цій посаді він перебував до 1873 р. Одночасно працював законовчителем у німецькому реальному училищі

Св. Павла в Одесі. За сумлінну викладацьку роботу протоіерей неодноразово отримував подяки і нагороди від керівництва єпархії [961, арк. 1-4].

Протоіерей Одеської Петро-Павлівської церкви Петро Архангельський, працював законовчителем у парафіяльних навчальних закладах та народному училищі, що знаходилось у передмісті Одеси – Кривій Балці. Високі результати його викладацької діяльності належним чином були оцінені попечителем Одеського навчального округу, який призначив протоіерея на посаду законовчителя Одеського міського шестикласного училища, де він працював впродовж 1877-1895 рр. За викладання Закону Божого П. Архангельський неодноразово отримував нагороди та подяки архієпископа. У 1880-1881 рр. він, згідно з наказом попечителя Одеського навчального округу і резолюції архієпископа Платона, викладав Закон Божий в міському комерційному училищі. Протягом 1891-1910 рр. П. Архангельський продовжував поєднувати церковну діяльність з викладацькою роботою в духовних і світських навчальних закладах. Він успішно працював законовчителем у жіночій гімназії С. І. Видинської [1050, арк. 1-3].

У галузі світської освіти працював настоятель Одеської Петропавлівської церкви протоіерей Михайло Косовський. У 1860-ті роки він перебував на посаді законовчителя і викладача географії у трикласній школі для сиріт при Архангело-Михайлівському монастирі. Впродовж 1870-1879 рр. протоіерей викладав Закон Божий в п'яти початкових класах Інституту шляхетних дівчат, а наступні чотири роки – в Одеській жіночій прогімназії. У 1894 р. він отримав штатну посаду в приватному комерційному училищі Г. Ф. Файга [1055, арк. 4].

Успішно поєднував пастирську діяльність із освітянською протоіерей Гавриїл Селецький. Він виконував обов'язки помічника наглядача за викладанням Закону Божого в одеських навчальних закладах, працював законовчителем в Одеському технічному училищі залізничного транспорту та приватному училищі підполковника К. Хотовицького. Коли протоіерей став

ключарем Одеського кафедрального собору (з 1878 р.), він не припинив своєї педагогічної діяльності. У 1879 р. його обрано і затверджено членом ради Одеського єпархіального жіночого училища, де він плідно працював упродовж двох років. За свою сумлінну роботу в галузі освіти Г. Я. Селецький нагороджений орденом Св. Володимира 4-го ступеня [1213, с. 38].

Настоятель Одеської Покровської церкви протоієрей Іоанн Гавель закінчив Катеринославську духовну семінарію (1831 р.) і спочатку був направлений священиком у Миколаїв, де одночасно працював законовчителем у повітовому училищі. Після переведення до Одеси (1844 р.) він продовжив активно займатися церковною і викладацькою діяльністю. У 1866 р. І. Гавеля призначено членом правління Херсонської духовної семінарії та членом комітету для вирішення питань, націлених на покращення умов утримання духовно-навчальних закладів Херсонської єпархії [950, арк. 1-7].

Певний внесок у розвиток освіти зробив протоієрей Сергій Петровський. По закінченні СПб.ДА він одночасно став священиком Одеського кафедрального собору і законовчителем Одеського реального училища Св. Павла. У подальший період часу С. В. Петровському вдавалось гармонійно поєднувати церковну, наукову та освітню діяльність. У серпні 1893 р. його призначено законовчителем до Одеської жіночої гімназії А. І. Броккенгеймер. Рік по тому архієпископ Сергій (Ляпидевський) відзначив його відмінну службу та сумлінне виконання обов'язків, нагородивши скуфією. Успіхи священика на освітній ниві дозволили архієпископу Іустину (Охотіну) призначити його членом правління Одеської духовної семінарії від духовенства (1894 р.) [961, арк. 8-9].

Із цього часу С. В. Петровський почав працювати над вдосконаленням навчальних програм із церковної історії та Закону Божого у навчальних закладах. Впродовж 1898-1909 рр. він опублікував три роботи богословського напрямку. Важливе місце серед них посідає праця «Сокращенное изложение истин православной христианской веры, надежды и любви. Пособие при

изучении пространного катехизиса православной христианской церкви», що була видана в Одесі в 1900 р. Її основне значення полягає не лише в прагненні автора покращити процес вивчення богослов'я, але й піднесенні православної релігії та церкви в суспільстві. [1223, с. 51].

Законовчителем у Маріїнській жіночій гімназії, Одеському реальному училищі та 1-й Рішельєвській гімназії працював протоієрей Євлампій Арнольдів. Керівництво єпархії неодноразово відзначало його успіхи в галузі освіти. У 1874 р. він отримав подяку від попечителя Одеського навчального округу С. Голубцова за зразкове виконання обов'язків законовчителя в Маріїнській гімназії. У 1879 р. за успішну освітянську діяльність в Рішельєвській гімназії його нагороджено оксамитовою фіолетовою камилавкою. У 1886 р. протоієрея обрано попечителем Одеського навчального округу і затверджено головою предметної комісії з Закону Божого для підготовки каталогу книг учнівської бібліотеки [949, арк. 127-129].

Із 1871 р. у грецькому чоловічому комерційному училищі Закон Божий двічі на тиждень для учнів 3 і 4 класів викладав настоятель Свято-Троїцької церкви архімандрит Євстафій Вулизмас. У 1-му та 2-му класах законовчителем був протоієрей цієї ж церкви Ангел Пефані [1000, арк. 32-33]. Він отримав вищу духовну освіту в Греції, де закінчив Афінську Різарську семінарію та богословський факультет Афінського університету. Із 1874 р. він працював викладачем Закону Божого в обох грецьких училищах Одеси: чоловічому та жіночому під назвою «Родоканакіон» і впродовж значного періоду часу був настоятелем Свято-Троїцької церкви (1875-1916 рр.) [31, с. 145].

Протоієрей Михайло Іоанович Запольський крім церковно-релігійної роботи в Одеському кафедральному соборі, а потім Успенській церкві, викладав Закон Божий в деяких світських навчальних закладах, зокрема: повітовому училищі (1863-1870 рр.), міському дівочому училищі (1870-1876 рр.), 2-й та 3-й одеських гімназіях (1874-1878 рр.). За успішну роботу в

цих закладах М. І. Запольський отримав ряд відзнак та нагород. У 1870 р. керівництво єпархії оголосило йому подяку, надруковану в «ХЕВ». Відзначаючи сумлінність та успіхи протоієрея в галузі освіти попечитель Одеського навчального округу вніс пропозицію про призначення його членом комітету по контролю за іспитами при Одеському навчальному окрузі (1876 р.). На цій посаді Михайло Іоанович працював впродовж наступних десяти років і припинив цю діяльність лише після призначення його головою Ради Одеського єпархіального жіночого училища (1886 р.) [949, арк. 170-183].

Закон Божий у трьох одеських училищах викладав протоієрей Гнат Якович Попов, головним місцем служби якого була спочатку Михайлівська церква на Молдаванці, а згодом – Покровська церква, яка вважалася кращою парафією в місті впродовж 1900-1907 рр. [175, с. 57-58].

Впродовж десяти років викладачем Закону Божого в гімназії Одеського ліцею (1858-1868 рр.) працював протоієрей, майбутній ректор Херсонської духовної семінарії М. Ф. Чемена. Саме в цей час він написав і опублікував «Перевод на русский язык самых употребительных молитв с изъяснением отдельных слов и выражений и изъяснительным изложением состава каждой молитвы». Ця книга витримала 15 видань і впродовж досліджуваного періоду використовувалась законовчителями різних навчальних закладів [176, с. 76].

Викладач Одеської семінарії К. К. Спасський з 1897 р. працював законовчителем в Одеській жіночій гімназії Міністерства народної освіти Є. С. Пашковської і в Одеській Маріїнській жіночій гімназії, де він викладав ще й педагогіку [189, с. 7].

1 вересня 1868 р. з благословення архієпископа Гурія (Карпова) при Петро-Павлівській церкві м. Сімферополя було створене парафіяльне опікування для відкриття при храмі двох церковних училищ – для хлопчиків і дівчаток. Почесними членами і меценатами були єпископ Гурій і генерал-лейтенант Г. В. Жуковський [1308, с. 20].

У системі світської освіти значний період часу працював протоієрей Д. Діаковський. Невдовзі після закінчення Катеринославської духовної семінарії він отримав призначення на посаду законовчителя Сімферопольської гімназії (1838 р.), а згодом Сімферопольського (1844-1857 рр.) та Перекопського повітових училищ (1857-1872 рр.), Бериславського двокласного парафіяльного училища і однокласного жіночого (1872-1877 рр.). У 1886 р. протоієрей був затверджений законовчителем Херсонської гімназії [1052, арк. 1-5].

Законовчителем у Сімферопольській гімназії у 1858-1866 рр. працював протоієрей Г. Я. Селецький, плідну роботу якого відзначено єпархіальним архієреєм. Згодом він став членом Сімферопольської повітової училищної ради і наглядачем греко-російського парафіяльного училища. Після переведення до Херсонської єпархії (1868 р.) Г. Я. Селецького призначено помічником за викладанням Закону Божого в навчальних закладах Одеси. За свою сумлінну роботу він отримав подяку від архієпископа Дмитрія (Муретова) [950, арк. 44-45].

Яскравим прикладом співпраці православного духовенства зі світськими навчальними закладами став Рішельєвської лицей, на базі якого в 1865 р. засновано Імператорський Новоросійський університет. Це був престижний навчальний заклад, де навчалися діти із різних регіонів Російської імперії та деяких європейських країн. Серед вихованців і викладачів лицейом були представники різних віросповідань, у тому числі й католицького. До складу правління цього навчального закладу входили спочатку Херсонський генерал-губернатор граф Ланжерон, одеський комендант – генерал-майор Кобле та неогоціант – Людовик Пеццер, які не належали до православ'я. Біля витоків розбудови лицейом знаходились єзуїти, запрошені одеським градоначальником де Рішельє. Передусім це французький емігрант – абат Ніколь, який мав допомогти в організації діяльності навчальних закладів. Маючи значний досвід педагогічної роботи, абат у 1814 р. Склав «Начерк

правил виховання в обох Шляхетних інститутах» (чоловічому та жіночому, які були засновані за ініціативою де Рішельє в 1804-1805 рр. для дітей дворянства). Ніколь був призначений директором чоловічого Шляхетного інституту, на базі якого в 1817 р. був відкритий Рішельєвський ліцей. Упродовж 1817-1820 рр. абат займав посаду директора ліцею. Він та його помічник і перший інспектор – іноземець Реммі-Жильє здійснювали нагляд за навчальною та виховною частиною. Про значний вплив єзуїтів свідчить і той факт, що при ліцеї існувала католицька церква з власним священиком, який викладав богословські дисципліни для вихованців католицького віросповідання [1230, с. 177].

Священик М. Стеллецький звинувачував обер-прокурора Св. Синоду князя О. М. Голіцина і герцога де Рішельє в тому, що вони допустили єзуїтів до просвітницької діяльності в південному краї. «Завдяки їм та міністрам Кочубею і Лопухіну, які доброзичливо ставились до єзуїтів, вони покрили Росію мережею своїх місій, в тому числі й таємних, утворених під виглядом шкіл, пансіонів і добродійних закладів. Вони нахабно порушували дану уряду обіцянку й проводили проповідницьку роботу серед православних» [215, с. 190-191]. У 1820 р., у зв'язку з порушенням заборони на цей вид діяльності єзуїти були виселені з Росії.

Більшість вихованців Рішельєвського ліцею сповідувала православ'я, тому провідну роль в цьому закладі відігравала православна церква, освячена в 1827 р. в ім'я Олександра Невського. Священик ліцейської церкви одночасно займав посаду законовчителя і з 1818 р. входив до складу правління ліцею. Серед перших законовчителів були: архімандрит Феофіл (1817-1825 рр.), протоієрей Ісидор (1825-1833 рр.) та архімандрит Порфирій (1831-1838 рр.). Порфирій (Успенський) отримав призначення на посаду законовчителя Одеського Рішельєвського ліцею невдовзі після закінчення СПб.ДА (1831 р.). У 1832 р. він став членом правління ліцею, а після його реформування – професором богослов'я, церковної історії та церковного

права. Порфирій змушений був залишити ліцей у 1838 р., коли став ректором новоутвореної духовної семінарії [515, с. IV].

Із 1833 р. настоятелем ліцейської церкви і викладачем Закону Божого став протоієрей М. К. Павловський. Пріоритетним напрямом просвітницької діяльності молодого богослова було моральне виховання молоді на основі християнських цінностей. Свою першу промову він виголосив у 23-х річному віці в церкві Рішельєвського ліцею 14 жовтня 1833 р. Вона була присвячена роздумам про важливість молитви, як основного засобу спілкування людини з Богом. М. К. Павловський підняв досить цікаве питання: про що людина повинна в молитві просити Господа. Його концепція вражає своєю простотою і мудрістю: ... «в молитві потрібно просити Бога про щастя, так як ми прийшли в цей світ, щоб бути щасливими; про здоров'я тому, що без нього життя не може бути повноцінним; про все, що нам корисно мати, бо то є дар Божий. Але разом із цим потрібно молитися за прощення наших гріхів, які допущені внаслідок порушення Божих заповідей. Усвідомлення гріхів і щире каяття необхідні для того, щоб позбавившись мук совісті мати можливість для повноцінного і щасливого життя. Людина, з обтяженою совістю, або й зовсім її позбавлена, не може бути достойним членом суспільства і не зможе в подальшому отримати спасіння для своєї душі» [574, с. 11-15]. Тож М. К. Павловський з самого початку своєї проповідницької діяльності піклувався про розвиток духовності своїх учнів.

Згідно зі Статутом 1837 р. в ліцеї було утворено дві нові кафедри: кафедра догматичного та морального Богослов'я і кафедра церковної історії та церковного права, де викладачами працювали представники вищого духовенства. Завідувачем кафедри Богослов'я та її професором Радою ліцею обрано М. К. Павловського. Колишні учні згадували, що він завжди брав близько до серця подробиці ліцейського життя, мудро користувався словом та важливим засобом священства – сповіддю. Професор Олексій Іванович Маркевич, якому довелось слухати лекції М. К. Павловського, писав у своїх

спогадах, що «він не просто викладав студентам догматичне та моральне богослов'я, але й вів з ними бесіди, розглядаючи найбільш важливі питання релігійного життя сучасної Росії і Західної Європи. Студенти завжди могли розраховувати на те, що лекції будуть цікавими, а тому охоче їх відвідували» [83, с. 163-168].

У 1851 р. були опубліковані «Слова и речи протоиерея Михаила Карповича Павловского». Значна їх частина була виголошена перед студентами Рішельєвського ліцею, яких протоієрей закликав наполегливо оволодівати знаннями, прагнути до морального і духовного вдосконалення. Це видання отримало схвальний відгук у місті і позитивну рецензію. Під час богослужіння він виголошував відповідне до дня «Слово», завжди пояснюючи текст, взятий із Священного Писання. У кожній його промові можна зустріти думку, яка захоплювала, змушувала думати і сприяла вдосконаленню людських душ [1227, с. 310].

Понад 20 років (1838-1859 рр.) у Рішельєвському ліцеї працював професор філософії Йосип Григорович Михневич. Після закінчення КДА (1835 р.), він близько трьох років займав там посаду екстраординарного професора, а потім був переведений до Одеського Рішельєвського ліцею, де викладав філософські дисципліни. До кола наукових інтересів Й. Г. Михневича належали філософські погляди Ф. Шеллінга, до яких він ставився досить неоднозначно. Свої думки з цього приводу він частково оприлюднив у доповіді «Попытка простого изложения системы Шеллинга», прочитаній на урочистому зібранні ліцею в 1842-1843 навчальному році [131, с. 9]. Хоча він і вважав Шеллінга одним із найкращих німецьких мислителів, однак ставився до його вчення досить критично, звинувачуючи в пантеїзмі, який не відповідає християнському вченню про Бога, в невірному тлумаченні біблійних текстів і розумінні Бога. Професор був переконаний в тому, що філософія не може обійтися без віри і без релігії. Він писав, що «сліпа та віра, де немає знання, але й короткозоре те знання, де немає віри».

Й. Г. Михневич дотримувався християнської ортодоксії, не допускав критичного ставлення до християнських догматів, що обумовлювало критику ним філософських поглядів Ф. Шеллінга [1197, с. 291-292].

Публікація в 1850 р. в Одесі праці Й. Г. Михневича «Попытка простого изложения системы Шеллинга в связи с системой других немецких философов» викликала справжній переполох у правлячих колах і особисте втручання Миколи I, який висловив своє незадоволення з приводу викладання філософії в ліцеї, в той час як вона заборонена в університетах. Згідно з імператорським указом, з 1850-1851 н. р. у вищих навчальних закладах замість філософії мали викладатися лише логіка і практична психологія. Викладачами цих предметів могли бути лише професори Богослов'я або законовчителі, призначені Міністерством народної освіти.

У 1857 р., з нагоди 40-річчя Рішельєвського ліцею, професор Й. Г. Михневич написав «Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея, с 1817 по 1857 год». Дослідження Йосипа Григоровича зберегло свою актуальність і наукову цінність до наших днів. Автор розкрив роботу всіх підрозділів ліцею, зробив детальний аналіз наукової і навчальної діяльності викладачів і представив список випускників ліцею за сорок років. У додатку він помістив текст промови архієпископа Інокентія (Борисова), виголошеної під час урочистостей в ліцеї. У ній зазначалось, що ліцей являється святилищем наук, де отримують знання покоління молодих людей, які потім використовують їх у різних галузях суспільної діяльності. Архієпископ висловив надію, що вихованці навчального закладу стануть окрасою не лише сучасної, але й давньої Русі і що своїми подвигами та корисною працею належним чином будуть служити своїй Батьківщині [105, с. 148].

На урочистому зібранні в Рішельєвському ліцеї виступив і попечитель Одеського навчального округу Микола Іванович Пирогов. Він підкреслив, що головна задача викладачів полягає в тому, щоб зробити своїх вихованців справжніми людьми. Для цього вони повинні віддавати перевагу духові й

живій думці. У науці вихователі мають бачити не лише один збірник знань, але й могутній засіб впливу на моральний стан дитини [162, с. 78-79].

Після скасування в 1850 р. кафедри філософії в Рішельєвському ліцеї Й. Г. Михневич змушений був дев'ять років виконувати обов'язки інспектора ліцею. Нові предмети – психологію та логіку доручили читати протоієрею М. К. Павловському, який повинен був поєднувати це навантаження з посадою професора та завідувача кафедри богослов'я. У зв'язку з обмеженою кількістю підручників, М. К. Павловський писав повний текст лекцій по шести предметам, у відповідності до навчальних програм. Величезне навантаження потребувало багато зусиль, що в подальшому негативно позначилось на його здоров'ї. Лише в 1860 р. Михайла Карповича звільнили від читання лекцій з логіки та психології, але залишили настоятелем університетської церкви і професором богослов'я. Шляхом відкритого голосування М. К. Павловського двічі переобирали на цю посаду на наступні п'ять років. Рада університету дала згоду на його звільнення за станом здоров'я лише внаслідок особистого прохання, надавши йому при цьому звання заслуженого професора університету [179, с. 15-16].

У 1865 р. на базі Рішельєвського ліцею був заснований Імператорський Новоросійський університет, чому значною мірою сприяв М. І. Пирогов, який впродовж 1856-1858 рр. був попечителем Одеського навчального округу. У своїй автобіографії він писав, що під час перебування на цій посаді вважав своєю першочерговою справою перетворення Рішельєвського ліцею на університет, але його проект, хоча й не був відхилений, не отримав підтримки з боку Міністерства фінансів. У подальшому він був реалізований дещо в зміненому вигляді [162, с. 10]. Микола Іванович неодноразово звертався до офіційного Петербурга з доповідними записками, в яких обґрунтовував необхідність заснування університету на базі ліцею, який мав стати провідним навчальним закладом у південному регіоні [83, с. 14-30]. В Одесі М. І. Пирогов знайшов однодумця і соратника в образі професора

Й. Г. Михневича. Їх активна співпраця торкалася не лише освітньої, але й наукової площини, так як обоє були дійсними членами Одеського товариства історії і старожитностей. Й. Г. Михневич захоплювався прогресивною діяльністю Миколи Івановича і повністю підтримував його демократичні погляди. Проте незалежна діяльність М. І. Пирогова не завжди відповідала інтересам місцевої влади і викликала її незадоволення, наслідком чого стало його переведення попечителем Київського навчального округу (1858 р.). Слідом за ним до Києва переїхав Й. Г. Михневич, який отримав посаду помічника попечителя. Одеський період був надзвичайно плідним у його науковій діяльності. У другому томі «ЗООИД» була надрукована його праця «О еврейских манускриптах, которые хранятся в музее Одесского общества истории и древностей». У цей час окремим виданням вийшли його роботи: «Биография герцога де Ришелье» (1849 р.) та «Опыт постепенного развития основных действий мышления как руководство для первоочередного преподавания логики» (1848 р.). Ці досить різні за своїм науковим напрямом роботи свідчать про всебічну обдарованість автора, яку він проявляв у різних галузях своєї діяльності.

У 1862 р. М. І. Пирогов взяв участь в обговоренні проекту загального статуту Імператорських російських університетів і висловив низку своїх зауважень. Звертають на себе зауваження стосовно кафедри догматичного і морального богослов'я та церковної історії для всіх студентів православного сповідання, яка не входила до жодного факультету. М. І. Пирогов висловив рішучий протест проти обов'язкового викладання богослов'я для студентів усіх факультетів. Він був переконаний в тому, що воно не принесе ніякої користі студентам. «Дуже помиляються ті, – писав Микола Іванович, – хто вважає обов'язкове відвідування лекцій з богослов'я запорукою зростання моральності та захистом від впливу матеріалізму та безвір'я серед молоді. Наука не може займатися питанням релігійних переконань. Адже формування релігійного світогляду відбувається ще в дитинстві внаслідок сімейного

виховання. Більш того, в процесі поверхового, формального вивчення богослов'я в студентів розвивається скептицизм і критичний напрямок мислення, абсолютно протилежний релігійному. Я знав багатьох молодих людей які стали на шлях атеїзму після того як починали вивчати обов'язковий курс богослов'я». М. І. Пирогов рекомендував залишити богослов'я в університетах, які не мають богословського факультету, в якості допоміжної дисципліни. А ще краще – на історико-філологічному факультеті замінити його на церковну історію, а на юридичному на канонічне право. Духовні семінарії та академії цілком компенсують нестачу богословських факультетів в університетах. Але обов'язковий неповний курс богослов'я в університеті, який читається на окремій самостійній кафедрі для всіх студентів, за його переконаннями, принесе не користь, а лише шкоду [162, с. 410-411].

Висловлені М. І. Пироговим зауваження набули значного резонансу в суспільстві. Його стаття «Замечания относительно проекта общего устава Императорских Российских университетов» була опублікована в пресі з побажання самого автора, який вважав корисними для загальної справи почути всі публічні заперечення стосовно своїх зауважень [162, с. 924].

Обговорення цього питання вищим духовенством розпочалося на сторінках академічного видання КДА з публікації протоієрея Фаворова, який досить ліберально прокоментував погляди М. І. Пирогова на доцільність викладання богослов'я в російських університетах [39, с. 513-514, 521].

Незабаром з'явилась нова публікація, автор якої під псевдонімом Х. О. познайомив читачів із позицією деяких західноєвропейських учених щодо зазначеної проблеми. Він опублікував промову професора, ректора Вюрцбурзького університету Франца Геттингера, в якій зазначалось, що мета вищої школи полягає в тому, щоб стати джерелом світла, правди та істинної гуманності для народу, яка в християнській релігії і моральності пов'язана з іменем Бога. Сила віри є найвищим проявом розуму людини. Вона ніяк не виключає пізнання розуму і не вступає з ним в протиріччя. Саме віра сприяла

появі науки, в тому числі й богослов'я. Тож богослов'я є наукою віри, базується на науці, перемагає фальшивість і приводить до справжньої науки. А тому засновники всіх західних університетів у всіх науках вбачають богословський інтерес, який їх об'єднує і приводить до Бога, який і є самою істиною [41, с. 471-495].

Представники вищого духовенства прагнули показати хибність поглядів М. І. Пирогова, які до того ж не співпадали з політикою царського уряду в галузі освіти. У 1861 р. він змушений був залишити посаду попечителя Київського навчального округу, а в 1864 р. і державну службу. Звичайно, його зауваження й пропозиції щодо викладання богослов'я в університетах були проігноровані.

У новоствореному Новоросійському університеті в 1865 р. від кафедри богослов'я була відділена кафедра церковної історії і церковного права. Богослов'я до 1873 р. читав професор М. К. Павловський, якого шляхом відкритого голосування двічі переобирали на цю посаду на наступні п'ять років. Рада університету дала згоду на його звільнення за станом здоров'я лише внаслідок особистого прохання, надавши йому при цьому звання заслуженого професора університету [179, с. 15-16].

Після завершення викладацької діяльності (1873 р.) Михайло Карпович залишився на посаді протоієрея церкви Олександра Невського при Новоросійському університеті. З нагоди святкування 50-річчя його священства (1885 р.), делегація від університету, на чолі з ректором С. П. Ярошенко, вручила професору диплом про присвоєння звання почесного члена університету. При цьому зазначалось, що впродовж своєї викладацької діяльності він особливу увагу зосереджував на проблемі морально-християнського виховання студентів. Колишній директор ліцею професор О. М. Богдановський характеризував лекції та проповіді М. К. Павловського як «слова пророка, які запалювали серця людей». Протоієрей Олександр Миколайович Кудрявцев зазначив, що безпосередньою заслугою Михайла

Карповича є те, що він відстояв свободу викладання богослов'я в університеті, орієнтуючись на формування в студентах морально-християнських цінностей і забезпечив кафедру гідними продовжувачами своєї справи [1227, с. 309].

Навіть будучи у відставці професор продовжував підтримувати стосунки з Новоросійським університетом. Він завжди уважно стежив за новинами наукового життя, відвідував богослужіння в університетському храмі. У 1889 р. він подарував університетській бібліотеці 450 книг богословського змісту [1170, с. 435]. Після його смерті донька – Варвара Михайлівна Аносова заповідала 1/6 частину всього свого капіталу (6 800 крб.) Новоросійському університету в якості недоторканого капіталу імені свого покійного батька. Він був взятий на збереження в Одеську Контору Держбанку. На відсотки з цього капіталу мала бути утворена стипендія імені заслуженого професора і почесного члена університету протоієрея М. К. Павловського. У відповідності з заповітом Рада ІНУ розробила проект положення про стипендію імені професора М. К. Павловського, затверджений 20 січня 1912 р. попечителем Одеського навчального округу. На відсотки із зазначеного капіталу була запроваджена щомісячна стипендія для православних студентів університету, які досягли хороших успіхів у навчанні і продемонстрували відмінну поведінку. Право обирати стипендіатів надавалось Раді ІНУ без будь-яких додаткових зобов'язань зі сторони студентів [965, арк. 1-10].

Наступником М. К. Павловського став Олександр Миколайович Кудрявцев, якого професор сам запросив до Новоросійського університету під час зустрічі у Відні в 1872 р. О. М. Кудрявцев після закінчення Московської духовної академії (1866 р.) отримав призначення до Відня, де служив дияконом у церкві російського посольства. На цей час опубліковано деякі його твори, з якими був знайомий М. К. Павловський. У 1873 р. О. М. Кудрявцев написав дисертацію і отримав ступінь магістра богослов'я. Рік по тому його висвячено у священники та обрано професором богослов'я в

Новоросійському університеті, що дало йому можливість приступити до читання лекцій в 1874 р. Одночасно він отримав призначення на посаду наглядача за викладанням Закону Божого в світських навчальних закладах Одеси і законовчителя у Маріїнській гімназії. У 1880 р. О. М. Кудрявцева затверджено в званні професора богослов'я, а ще через три роки він отримав сан протоієрея [83, с. 169-171]. Серед документів «Особового фонду О. М. Кудрявцева», який зберігається в Державному архіві Одеської області, є конспекти лекцій професора з низки предметів, які він викладав: богослов'я, історії філософії, логіки та церковного права [995-999]. Вони вказують на сумлінний підхід їх автора до науково-педагогічної діяльності, за яку він у 1887 р. був нагороджений орденом Св. Анни 3-го ступеня [1001, арк. 1].

Під час перебування на посаді професора ним написано чимало проповідей і статей, пов'язаних із історією церкви, які опубліковано в місцевих журналах, газетах, «Херсонских епархиальных ведомостях» та інших виданнях. Значний резонанс серед осіб духовного звання, мала його робота «Сравнительный очерк епархиальной деятельности по свечной операции» [550]. Автор розглянув політику уряду по відношенню до процесу виготовлення та продажу церковних свічок впродовж останніх двох століть. Він зумів переконливо показати яку користь принесе церковнослужителям влаштування епархіальних свічних заводів та безпосередній контроль за продажем свічок у спеціально створених церковних лавках. Адже частина коштів від так званих «свічних операцій» йшла б на розвиток навчально-духовних закладів у відповідних епархіях. У листі до О. М. Кудрявцева архієпископ Холмсько-Варшавський (раніше Херсонський і Одеський) Леонтій (Лебединський) висловлював вдячність за цю книгу, яку він вважав корисною і потрібною для духовенства [1225, с. 32-33]. Зазначена праця професора викликала інтерес і позитивний відгук духовенства з різних російських епархій [1004, арк. 1-43].

У 1888 р. О. М. Кудрявцев за власним бажанням звільнився з ІНУ і переїхав до Москви, де йому запропонували кафедру богослов'я в університеті. Проте у тому ж році він тяжко захворів і повернувся до Одеси, де незабаром помер.

Професором богослов'я в ІНУ призначено протоієрея Василя Мироновича Войтковського, який до цього понад 17 років очолював там кафедру церковної історії. В. М. Войтковський отримав вищу освіту в СПб.ДА, яку зі ступенем магістра закінчив у 1849 р. Через рік він прийняв сан священика, а в 1862 р. став протоієреєм. Впродовж 1850-1870 рр. В. М. Войтковський перебував на церковній службі за кордоном: в Австро-Угорщині та Данії, де очолював Російську Православну Місію в Копенгагені. Після повернення до Росії наказом міністра Народної освіти від 9 травня 1870 р. В. М. Войтковського, враховуючи його наукові праці, призначено виконуючим обов'язки ординарного професора Новоросійського університету при кафедрі церковної історії. В. М. Войтковський став і настоятелем університетської церкви Олександра Невського. Під час свого першого богослужіння протоієрей підкреслив, що всякий храм Божий є найвищою школою Божою на землі, де вивчається наука про Царство Боже з його вищими цілями і благами, наука про тимчасову і вічну долю людини, про земне, істинне щастя і небесну благодать. Те ж саме призначення має й університетський храм. Роль його священика полягає в сумлінному викладенні божественної мудрості, вірного її розуміння та застосуванні в людській життєдіяльності. Наука без віри, – підкреслював протоієрей, – легко може перетворитися в своєрідне ідолопоклонство – віру і поклоніння лише одній видимій природі та природі людини, а не поклоніння істинному єдиному Богу [531, с. 26, 30].

Одночасно професор працював і в інших навчальних закладах. У серпні того ж року Рада Одеського Інституту шляхетних дівчат затвердила його настоятелем інститутської церкви і викладачем Закону Божого в двох вищих

класах. Сумлінність його роботи в інституті була в 1885 р. відзначена золотим наперсним хрестом. 16 жовтня 1870 р., згідно з указом Херсонської духовної консисторії та резолюції архієпископа Димитрія (Муретова), В. М. Войтковського призначено помічником наглядача за викладанням Закону Божого в Одеських світських навчальних закладах.

У 1876 р. згідно з рішенням Ради університету він був обраний на три роки секретарем історико-філологічного факультету, але за власним бажанням звільнився з цієї посади в 1878 р.

21 грудня 1888 р. вийшов наказ міністра Народної освіти про призначення В. М. Войтковського професором богослов'я ІНУ. Одночасно він став настоятелем університетської церкви, в зв'язку з чим звільнився з Інституту шляхетних дівчат. У Новоросійському університеті професор читав лекції з богослов'я, церковної історії та канонічного права. При цьому він займався благодійною діяльністю, брав участь у відкритті в Одесі їдальні для малозабезпечених студентів [1167, с. 269].

У 1894 р., після 25-ти років роботи в ІНУ на посаді професора, його перебування на цій посаді продовжено ще на п'ять років. Рік по тому, за рекомендацією міністра народної освіти, він отримав звання заслуженого професора і срібну медаль на стрічці ордена Св. Олександра Невського [963, арк. 1-8].

В. М. Войтковський займався історією церкви, в тому числі Австрії та Галичини. Деякі з його наукових праць були надруковані в московському виданні «Русская Беседа». Проте професор відзначався надзвичайною вимогливістю до себе й своєї наукової роботи, а тому публікацій у нього було дуже мало. Як стверджував його біограф і спадкоємець по кафедрі богослов'я професор О. М. Клітін, рукописи своїх лекцій з історії церкви він спалив незадовго до смерті, вважаючи їх недосконалими [68, с. 51].

У 1900 р. В. М. Войтковський, після 50-річного служіння, вийшов у відставку в зв'язку з погіршенням стану здоров'я. Проте майже до самої

смерті (24 лютого 1904 р.) він підтримував зв'язки з університетом, цікавився подіями наукового та церковного життя, ходив до церкви Олександра Невського.

Кафедру церковної історії в 1889 р. посів магістр богослов'я екстраординарний професор Микола Хомич Красносельцев. Він був вихованцем Казанської духовної академії, яку закінчив із ступенем магістра в 1870 р. Працював викладачем у Самарській духовній семінарії, а потім на кафедрі церковної археології Казанської духовної академії: спочатку на посаді доцента, а з 1884 р. – екстраординарного професора. Там розкрився науковий талант М. Х. Красносельцева. Він був редактором і цензором журналу «Православный собеседник», який видавався при Академії. У 1886 р., згідно з рішенням Ради академії, затвердженої Казанським і Св'язьким архієпископом Паладієм, за твір «Ведомости о некоторых литургических рукописях Ватиканской библиотеки» М. Х. Красносельцеву була присуджена премія імені покійного митрополита Московського Макарія в розмірі 6 000 крб. Впродовж 1886-1889 рр. його обрано дійсним членом Казанського товариства археології і етнографії, почесним членом Ростовського музею Церковних старожитностей, дійсним членом Імператорського Московського археологічного товариства, Київського історичного товариства Нестора-літописця, Історико-філологічного товариства при ІНУ, Одеського товариства історії і старожитностей та членом-кореспондентом Константинопольського історико-філологічного товариства [964, арк. 3-10].

19 березня 1889 р. М. Х. Красносельцева затверджено в званні екстраординарного професора, а в 1894 р., згідно з наказом міністра освіти – ординарним професором Новоросійського університету по кафедрі церковної історії [964, арк. 11, 14]. Цей час співпав із розквітом його наукової діяльності та її визнання в середовищі вищого духовенства. Впродовж своєї майже десятирічної викладацької роботи в ІНУ М. Х. Красносельцев розробив загальні курси для студентів із історії християнської церкви, історіографії та

історії церковної літератури, історії православного чернецтва, джерелознавства церковної історії, історії християнського мистецтва до епохи іконоборства та інші [1376, с. 148-149].

О. І. Маркевич писав у своїх спогадах, що раніше зустрічав М. Х. Красносельцева на археологічних з'їздах, де він відрізнявся надзвичайною скромністю. Перша вступна лекція з церковної археології була на перший погляд не зовсім вдалою – професор не зміг викласти підготовлену ним величезну кількість матеріалу за 45 хвилин. Та й лектором він був далеко не блискучим. Проте з наукової точки зору лекція була надзвичайно змістовна і показала високий науковий потенціал Миколи Хомича. Це перше враження в подальшому повністю підтвердилось [84, с. 2].

В одеський період своєї діяльності професор значну увагу приділяв роботі історико-філологічного товариства при ІНУ. Він був членом його правління і постійно читав цікаві реферати, знайомлячи слухачів із новими науковими відкриттями. М. Ф. Красносельцев брав активну участь у виданні «Летописей» Новоросійського університету та журналу «Византийский временник». Коло його наукових інтересів було досить широким. Він цікавився церковною історією та археологією, плідно займався дослідженням церковних старожитностей Сходу та деяких європейських країн. Майже кожного року Микола Хомич здійснював наукові подорожі на Схід з метою пошуків матеріалів в бібліотеках Афону і Константинополя. Під час перебування в Єрусалимі він дослідив значну кількість грецьких і слов'янських рукописів. У церкві Св. Софії в Константинополі йому вдалося знайти цінний документ, який свідчив, що відомий набіг русів на Царгород за часів імператора Михайла II і патріарха Фотія, відбувся 18-25 червня 1860 р. Раніше вважалось, що ця подія мала місце в 1862 р., але згодом виникла гіпотеза про 1860 р., яка потребувала уточнення. Його й надав М. Х. Красносельцев [84, с. 2-3]. Наукові розвідки та дослідження професора лягли в основу близько 26 опублікованих ним праць [83, с. 212-213]. За плідну

наукову діяльність Рада Казанської духовної академії в 1893 р. присвоїла йому ступень доктора церковної історії.

Будучи істориком за покликанням із богословською освітою М. Х. Красносельцев пріоритетного значення надавав церковно-історичним дослідженням. Посада професора церковної археології і літургії обумовила виокремлення з кола його наукових інтересів церковно-археологічного та історико-літургичного напрямків. Тим паче, що церковна археологія на той час була недостатньо розробленою. Він не обмежувався простим збиранням та описом археологічних пам'яток, а проникав у їх суть і розглядав як носіїв інформації про життя церкви відповідної їм епохи. Такий підхід при роботі з речовими джерелами збагатив російську науку [679, 16, 24].

Свої наукові напрацювання професор використовував при підготовці лекцій з церковної історії та археології. Він узагальнив їх і видав окремою книгою в 1889 р. [662]. З притаманною йому сумлінністю автор дослідив процес зародження та розвитку історії церкви як окремої науки і проаналізував її відмінності в католицькому та православному світі. Певна роль при цьому відведена церковній археології, яка логічно виділилась в самостійну науку. Він відзначив позитивний вплив археології на церковну історію, який допоміг їй позбавитись недоліків, зумовлених впливом конфесіоналізму і перевагою теорії над фактами.

Помер М. Х. Красносельцев 11 вересня 1898 р. під час свого останнього відрядження на Схід – у Константинополі, де й був похований. На його могилі на пожертви друзів і колег по Новоросійському університету, Казанській духовній академії, Петербурзького митрополита Антонія та частини російського духовенства, було споруджено мармуровий пам'ятник на гранітній основі щоб увіковічнити пам'ять про вченого, який зарекомендував себе не лише видатним науковцем, але й прекрасною людиною: чудовим товаришем, завжди спокійним, урівноваженим, чуйним і уважним до друзів, колег і студентів [1341, с. 1-6].

Після його смерті екстраординарним професором кафедри церковної історії ІНУ 2 жовтня 1899 р. призначено Олександра Павловича Доброклонського. Він отримав вищу освіту в Московській духовній академії, яку закінчив у 1880 р. зі ступенем кандидата богослов'я. Він не прийняв сану священника, але переважну частину свого життя присвятив церковній історії. Спочатку декілька місяців учителював у Пензенській духовній семінарії, але незабаром отримав призначення до Рязанської духовної семінарії, де пропрацював 11 років. Одночасно він викладав церковну історію в Рязанському єпархіальному жіночому училищі. У Рязані Олександр Павлович продовжив науково-дослідницьку роботу, якою захопився ще будучи студентом МДА. Він став членом Рязанської вченої архівної комісії і займався дослідженням історії російської церкви та монастирів. У цей час вийшли друком його наукові праці, які зробили його ім'я відомим у наукових та духовних колах [648, 650, 651]. У 1892 р., згідно з наказом обер-прокурора Св. Синоду, О. П. Доброклонського переведено на кафедру церковної історії Московської духовної семінарії і призначено членом Комісії для складання історико-статистичного опису церков Московської єпархії. У тому ж році його обрано приват-доцентом кафедри церковної історії Московського університету, де він працював до 1899 р. Ставши екстраординарним професором кафедри церковної історії ІНУ, Олександр Павлович читав загальні курси: «Історія християнської церкви», «Історіографія та історія християнської церкви» та спеціальні: «Законодавство і управління в російській церкві», «Читання пам'яток російського церковного права» та деякі інші. У 1907 р. його обрано головою Історико-філологічного товариства, а через рік він став редактором «Записок» ІНУ і перебував на цій посаді впродовж восьми років [1315, с. 61-62].

У 1916 р. О. П. Доброклонський підготував докторську дисертацію, отримав ступінь доктора церковної історії і був затверджений на посаді ординарного професора церковної історії ІНУ [979, арк. 1].

Крім викладацької та наукової роботи О. П. Доброклонський значну увагу приділяв адміністративній діяльності: був секретарем історико-філологічного факультету, його деканом (1910-1919 рр.) і декілька разів виконував обов'язки ректора університету (1915-1917 рр.).

Сучасний історик О. Є. Музичко характеризує О. П. Доброклонського як лідера правої професури, який дотримувався консервативних поглядів і боровся з проникненням в університет радикальних ідей, за що його неодноразово критикували в ліберальній та соціалістичній пресі. У 1917 р. професор брав участь у виборах до міської думи Одеси в якості одного з лідерів правого християнського блоку [1319, с. 125]. Після встановлення радянської влади О. П. Доброклонський змушений був емігрувати до Белграда, де продовжив викладацьку роботу.

Протягом 1900-1918 рр. професором богослов'я в Новоросійському університеті та протоієреєм Олександрівської церкви був Олександр Михайлович Клітін. У 1884 р. він успішно закінчив Московську духовну семінарію і залишився там на посаді викладача. Там же він прийняв сан священника. 24 жовтня 1900 р. він отримав посаду професора кафедри богослов'я в ІНУ. Одночасно він працював в Одеському вищому міжнародному інституті та в Рішельєвській гімназії [1320, с. 66-67]. Із 1903 р. О. М. Клітін був настоятелем університетської церкви. В університеті він читав курси з історії релігії дохристиянського світу, богослов'я та інші. Наслідком його багаторічної викладацької практики стала узагальнююча праця з історії релігії, признана найкращим тогочасним посібником з цього предмету [535]. У своїх численних проповідях протоієрей піднімав питання релігійного та морального стану суспільства, виступав за вдосконалення викладання Закону Божого в навчальних закладах та виховання релігійного світогляду молодого покоління. В одній з лекцій, прочитаних студентам Новоросійського університету, О. М. Клітін розглянув проблему місця і ролі богословської науки в суспільстві. Він зазначав, перед нею стоїть декілька

задач, націлених на вдосконалення людської спільноти. Вивчення богослов'я позитивно впливає на загально-розумовий розвиток людини, її духовний та моральний стан. Virішення зазначених богословських задач найбільш актуальне в процесі викладання курсу в університеті. У студентському віці людина переживає особливий період, коли провідного значення набувають розумовий та фізичний розвиток, а духовний часто відстає і може перебувати в критичному стані. Нехтування потребами духу зазвичай стає причиною тяжкого розладу життя особистості, що приводить до страждання. Хто цурається вищої богословської освіти, той не може знайти для себе виправдання навіть в безмежному Божому милосерді [540, с. 2-9]. Тож у центрі уваги викладацької та церковно-релігійної діяльності протоієрея був духовний розвиток студентської молоді, який давав можливості для її всебічного і гармонійного зростання. Низку праць професора О. М. Клітіна на початку ХХ ст. опубліковано на шпальтах «Херсонских епархиальных ведомостей», «Христианской жизни» та видано окремим накладом.

Викладачами канонічного права на кафедрі церковного законодавства ІНУ були світські особи з вищою духовною освітою. Впродовж 1870-1875 рр. його викладав Олексій Степанович Павлов. Він закінчив Казанську духовну академію і впродовж 1863-1870 рр. був екстраординарним професором канонічного права в Казанському університеті, де здобув ступінь доктора церковного права. Під час перебування в Новоросійському університеті О. С. Павлов активно займався науковою роботою. Разом із професором Ф. І. Леонтовичем він досліджував і готував до друку пам'ятки руського права. Проте більшість його праць була присвячена проблемі теоретико-канонічних питань церковного права [1322, с. 282].

У 1887 р. екстраординарним професором церковного права при ІНУ став Олександр Іванович Алмазов. Він у 1884 р. закінчив Казанську духовну академію і через рік захистив магістерську дисертацію «История чинопоследований крещения и миропомазания». Це дало йому можливість

працювати викладачем спочатку в Сибірській духовній семінарії, а згодом – в Казанській духовній академії на посаді помічника інспектора. Одеський період позначений активною науковою та викладацькою діяльністю. У цей час вийшли друком деякі роботи Олександра Івановича. Серед них: тритомний твір «Тайная исповедь в православной церкви», який став основою для докторської дисертації, «Профессор М. Ф. Красносельцев» та «К истории молитв на разные случаи». У 1897 р. О. І. Алмазов став доктором богослов'я, а через рік – екстраординарним професором Новоросійського університету на кафедрі церковного права. Він багато часу віддавав викладацькій роботі, з повагою відносився до студентів. Впродовж 1902-1904 рр. О. І. Алмазов був деканом юридичного факультету, а в 1911-1912 рр. – помічником проректора ІНУ [1288, с. 24-25; 1291, с. 21-24].

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., в умовах поширення атеїзму та протестантських течій, виховання студентів на основі ідеалів і цінностей православ'я стало пріоритетним напрямком освітньої діяльності духовенства. Важливу роль у цьому процесі відіграла університетська церква. Тому настоятелі не шкодували сил і власних коштів на її улаштування. Вони намагалися залучати пожертви від жителів Одеси, але вони були незначними. Найбільші з них належали княгині Воронцовій, Енно, Скваржинській та іншим. Церкву охоче відвідували православні одесити, в ній нерідко відбувалися вінчання. Віруючих приваблював хор із студентів та гімназистів, які співали скоріше із-за любові до самого співу, тому що витрати на регента та хор були більш ніж скромними. Про зв'язки Олександрівської церкви з православною громадськістю міста свідчить і той факт, що її старостами спадкоємно були: одеський купець Портнов, помічник проректора Д. І. Логінов і одеський купець Папа Кріона Нікола. Дияконом церкви впродовж значного періоду часу (1863-1906 рр.) був Ф. І. Крохмаленко [83, с. 172-173].

Церква Олександра Невського припинила свою діяльність в університеті лише з приходом радянської влади, яка проголосила відокремлення церкви від держави. На засіданні Ради Новоросійського університету, яке відбулося 18 червня 1920 р., зачитано наказ Губнаросвіти від 4 травня 1920 р. про заборону богослужіння в університетській церкві. У місячний термін мало відбутися перенесення церковного майна в інший храм і переобладнання церковного приміщення під аудиторію. Для контролю за виконанням наказу було обрано комісію з шести осіб, до якої ввійшов приват-доцент П. П. Соколов і професори: А. В. Флоровський, Л. К. Коровицький, Б. М. Ляпунов, В. Ф. Лазурський та О. І. Покровський, якого обрано заочно.

Компетентне зауваження професора О. І. Покровського, що церква Олександра Невського діяла в зазначений період як парафіяльна, а значить переведення її в інше місце залежало від вищої єпархіальної влади в особі єпископа Олексія (Баженова), викликало появу наказу комісара В. У. З. від 10 червня 1920 р. У відповідності з наказом ректор університету повинен був звернутися до єпископа Олексія (Баженова) з пропозицією про перенесення парафіяльної церкви в інше приміщення. Фактично, це означало лише дотримання певних умовностей, але не впливало на рішення про ліквідацію університетської церкви. Тим паче, що з 1 травня 1920 р. в університеті скасовувалася кафедра історії церкви і звільнявся її викладач – приват-доцент Гроссу [966, арк. 1-5]. Таким чином, після встановлення радянської влади співпраця духовенства з Новоросійським університетом була припинена.

Внаслідок проведеного дослідження доведено, що безпосередню роль у процесі становлення мережі духовних освітніх закладів на теренах Південної України впродовж кінця XVIII – початку XX ст. відіграло вище православне духовенство відповідних єпархій, яке виступало ініціатором утворення духовних семінарій та училищ. У процесі розвитку духовна освіта зазнала

неодноразового державного реформування. Якщо на рубежі XVIII – XIX ст. відчувався дефіцит освічених церковнослужителів, що зумовило зростання духовних закладів, то в другій половині XIX ст. відбулося перенасичення єпархій духовними кадрами, що стало причиною скорочення кількості духовних училищ. У 60-ті рр. у зв'язку з утворенням самостійної Таврійської і Сімферопольської єпархії там відкрито духовні училища й семінарія. На відміну від Катеринославської і Херсонської єпархій, де на розвиток духовної школи виділялись державні кошти, в Таврійській єпархії навчально-духовні заклади будувались і утримувались за рахунок місцевого духовенства.

З'ясовано, що вище духовенство активно співпрацювало зі світськими навчальними закладами різних рівнів: початкових, середніх і вищих. Під контролем єпархіальних архієреїв розвивалась система початкової освіти при церквах і монастирях. Проте вона не досягла належних результатів і відсоток дітей, які там навчалися був не достатньо високим. Значна частина протоієреїв успішно викладала релігійні дисципліни в середніх світських навчальних закладах. Особлива увага приділялась вихованню християнської моралі серед учнівської молоді. Протоієреї з вищою духовною освітою працювали в Рішельєвському ліцеї (з 1865 р. – Новоросійському університеті), де очолювали кафедри богослов'я та церковної історії, викладали курс релігійних дисциплін та були настоятелями університетської церкви. Вони давали не лише знання, але й займались релігійним вихованням студентів, намагаючись протистояти поширенню небезпечних для церкви і держави політичних і матеріалістичних тенденцій.

РОЗДІЛ 5

ПРОСВІТНИЦЬКА РОБОТА АРХІЄРЕЇВ: ЦЕРКОВНО- РЕЛІГІЙНИЙ НАПРЯМ

5. 1. Проповідницька діяльність

В основі просвітницької діяльності православного духовенства впродовж досліджуваного періоду була організація і читання проповідей. Згідно з указом Св. Синоду всі священнослужителі мали читати проповіді, які попередньо проходили досить сувору духовну цензуру. Головна їх мета полягала в тому, щоб донести до парафіян основні положення Св. Письма та укріпити їх у православній вірі. Сутність релігійного життя православного українця проявлялася на рівні парафії. Саме тут формувалася його світогляд, духовні, культурні та моральні цінності, відбувалося знайомство з елементарною грамотою. Для пересічного українського селянина вона була духовним центром, з яким пов'язані найважливіші події в його житті: народження, одруження, хрещення дітей і кінець життєвого шляху.

Проте релігійність українського населення значною мірою відрізнялась від того штампу, який насаджувався офіційною світською та духовною владою. У парафіях мирно співіснували офіційне ортодоксальне православ'я і народне християнство, яке увібрало в себе й деякі традиції язичництва. Тож українське православ'я мало такі специфічні особливості, які звертали на себе увагу духовенства. Основу світогляду українців становила їх релігійність. Але вона була сформована не стільки в результаті опанування Біблії чи богословських творів, скільки під впливом релігійного виховання в лоні сім'ї та громади. Ця релігійність певною мірою була синтезом православного культу і язичницьких вірувань. Священики, які виховані за уніфікованими російськими взірцями, відзначали, що українці взагалі-то народ релігійний, але ця релігійність виявляється якось своєрідно, більше із зовнішнього

обрядового боку. Ця своєрідність включала й незнання частиною парафіян найважливіших православних догматів, перекручене розуміння ідеї Бога, Св. Трійці та Божественного промислу. Український селянин у своєму побуті користувався стародавніми обрядами, вірив у різні чудеса, пересуди і чудодійних персонажів: мавок, домовиків, русалок тощо.

Тематика проповідей здебільшого була уніфікована в усіх єпархіях, у тому числі й південноукраїнських. Архієреї відводили проповідям провідну роль у процесі зміцнення позицій православ'я, виховання християнської моралі, духовності, культури та патріотизму у парафіян. Крім цього вони виступали провідниками політики царського уряду, закликаючи населення до виконання її відповідних положень. Неможливо проаналізувати провідницьку роботу кожного з ієрархів, тому зупинимо увагу на деяких із них, проповіді і повчання яких залишили найбільш яскравий слід в історії православної церкви.

Найвидатнішим проповідником ХІХ ст. по праву вважається архієпископ Інокентій (Борисов). Біограф архієпископа – М. І. Барсов писав, що Інокентій був не лише церковним учителем, який проповідував принципи вічної істини, але й оратором, який відкривав слухачам усе багатство свого внутрішнього духовного світу, закликаючи їх до духовного вдосконалення. Природжений дар проповідника гармонійно поєднувався в ньому з любов'ю до людей, високим науковим і культурним потенціалом. Це дало можливість Інокентію стати справжнім пастором людських душ і здійснювати позитивний вплив на сферу релігійно-духовного та морального життя православного суспільства [1163, с. 3-4].

Сучасники Інокентія називали його Російським Златоустом, проповіді якого приваблювали до храму тисячі людей, навіть тих, хто раніше був байдужим до молитви і релігії. Як зауважував М. І. Востоков, щоб зрозуміти проповіді архієпископа їх потрібно було слухати, а не лише читати [1189, с. 563-564]. Вони знаходили відгук у серцях як самих високоосвічених

слухачів, так і тих, хто не мав належної освіти, а твори читалися представниками самих різних соціальних верств населення [747, арк. 199-204].

Проповіді Інокентія були наповнені палкою любов'ю до людей бідних і знедолених. Він закликав багатих і сильних світу цього всіляко допомагати їм, наголошуючи на тому, що це є їх святим обов'язком. Подібні заклики в декого викликали навіть підозру, що архієпископ поділяє соціалістичні погляди. Проте він рішуче відкидав подібні звинувачення. Інокентій був переконаним прихильником імперських позицій і вважав, що ідеальною є така модель суспільства, яка базується на союзі самодержавної монархії з православною церквою. Будучи дуже далеким від ідей бунту та протистояння існуючому ладу, він проповідував любов до Бога, закликав людей дотримуватися святих заповідей і ставати на шлях духовного відродження та вдосконалення, викоринивши зло із своїх сердець [422, с. 22, 45, 199].

Архієпископ гармонійно поєднував у собі талант богослова і мислителя. Преосвященний Інокентій, – як згадували очевидці, – нерідко читав свої проповіді *ex promptu*. Проте перед службою він обдумував їх зміст, проходжуючись по кімнаті, іноді записував деякі думки, помічаючи їх окремим словом, буквою чи різними знаками, лише йому зрозумілими. Проповідь він записував лише на третій день після її виголошення. Це було для нього настільки зручно та природно, що він не розумів чому Московський митрополит Філарет (Дроздов), який вважався великим проповідником, читав тексти своїх проповідей із зошита [192, с. 889].

Інокентій підняв рівень богослужіння в Преображенському кафедральному соборі, що позитивно позначилось на сприйманні проповідей парафіянами. Він приділяв значну увагу пишноті церковного богослужіння, яке обов'язково супроводжувалось церковним хором. Сам Владика не вмів правильно співати по нотах, але розумів хороший і правильний церковний спів і надавав йому великого значення. Церковний хор, незалежно від місця

служби архієпископа, завжди чудово виглядав і відрізнявся прекрасним підбором голосів [1164, с. 581-583].

Амвросій Метлинський у своїх листах до Інокентія (Борисова), датованих 1850 р., підкреслював важливе значення його проповідей для духовного піднесення суспільства в цілому і ту роль, яку вони відіграли в житті Григорія Федоровича Квітки-Основ'яненка, який знаходився в близьких стосунках з архієпископом. Серед паперів Інокентія збереглося декілька листів до нього Григорія Федоровича, його дружини та зятя – А. І. Башуцького, де йшлося про будівництво церкви в їхньому маєтку та духовні настанови [716, с. 59-60].

Про популярність та важливість проповідей Інокентія свідчить його листування з різними особами. Зокрема, 21 грудня 1856 р. протоієрей Серафим Серафимов писав із Вознесенська який широкий резонанс в єпархії та за її межами мала проповідь архієпископа, прочитана на честь вшанування пам'яті священномученика патріарха Григорія. Деякі жителі Катеринославської єпархії просили відслужити молебень над труною патріарха. Священик із одного з військових поселень цієї єпархії – Василь Невмитий висловив не лише подібне проханням, але й бажання мати опис життєвого шляху Святителя. Таких звернень було чимало. Тому С. А. Серафимов попросив Інокентія благословити видавництво його праці, про життєдіяльність патріарха Григорія, перекладеної російською в 1854 р. [571, арк. 719-720].

Звичайно, не всі сучасники так позитивно оцінювали діяльність Інокентія (Борисова). Відгуки митрополита Філарета (Дроздова) на деякі проповіді архієпископа були досить різкими. Він вбачав у них викривлення вчення православної церкви і вплив протестантизму [1177, с. 414]. Як уже зазначалось, стосунки між цими Владиками були дуже непростими. Філарету притаманна була спокійна розсудливість і до своїх проповідей він відносився дуже прискіпливо та виважено, чого вимагав від інших. Показовим є його

лист від 21 жовтня 1833 р. до архієпископа Гавриїла (Розанова) з відгуком на одну з його проповідей. Він підкреслював, що Гавриїл часто не контролював належним чином усі слова, сказані під час проповіді, а тому вони можуть сприйматися слухачами дещо по-своєму. Цей приклад архієпископа – вільно переказувати Св. Писання – можуть наслідувати інші священники. Тому він радив архієпископу бути більш смиренним, менш довіряти собі, не гратися словами, добре все зважувати і продумувати перед тим як проповідувати Слово Боже [194, с. 509]. Цей приклад свідчить про надзвичайну консервативність і розсудливість митрополита, який не міг зрозуміти і прийняти емоційність і натхненність під час виголошення проповідей.

Г. В. Флоровський, який поділяв погляди Філарета і досить критично відносився до постаті Інокентія (Борисова), не міг не відзначити його ораторський талант і дар захоплювати своїм словом людей різних за характером і вдачею. Він писав, що «слухачі Інокентія бачили в ньому богословську істину – строгу і важливу, в такому блискучому вбранні, якого вони ніколи собі не уявляли, звикши до попередньої схоластичної манери викладення. Їх вражала не стільки сила думки, скільки багатство уяви і образів, притаманне архієпископу». Г. В. Флоровський погоджувався з Макарієм (Булгаковим), який вважав, що «справжнє покликання Інокентія пов'язане з високим мистецтвом людського слова» [1421, с. 198].

В одному із багатьох листів до Інокентія (Борисова), датованому 25 квітня 1855 р. Макарій, на той час професор богослов'я СПб.ДА, в подальшому Московський митрополит, писав, що з великим задоволенням і розчуленням прочитав надіслані йому проповіді, а останню, виголошену в Одесі, зі сльозами [1163, с. 86].

В архієпископа не було послідовників, тому що ні в кого не було подібного проповідницького таланту. Були лише невдалі спроби його наслідувати.

Особливого значення набула пастирська діяльність Інокентія (Борисова) в роки Кримської війни (1853-1856 рр.). Він був палким патріотом царської Росії і підтримував її зовнішню політику. Архієпископ дотримувався погляду, що причина війни полягає в прагненні уряду захистити православ'я на Південному Сході. У цей час він проповідував не лише богословські істини, але й високий патріотизм та впевненість у перемозі російської армії. Це дозволило йому стати справжньою духовною опорою для віруючих Херсонсько-Таврійської єпархії. 8 квітня 1854 р. англо-французька ескадра підійшла до Одеси, яка на той час була майже неукріпленою, маючи на озброєнні лише шість берегових батарей. 10 квітня, напередодні Великодня, почалося сильне бомбардування міста. Незважаючи на небезпеку архієпископ здійснював у Преображенському соборі урочисту літургію, вселяючи у душі одеситів мужність і віру в перемогу.

М. О. Максимович у своєму листі до Інокентія від 6 червня 1854 р. писав, що він вражений мужністю архієпископа, який здійснив богослужіння у Велику Суботу і на Великдень у тяжкий час. Автор висловлював захоплення й захисниками та жителями міста. У кінці листа він помістив свої вірші, пов'язані з темою Кримської війни [1126, арк. 4, 5].

Героїчна оборона Одеси, яку здійснювала батарея під командуванням прапорщика О. П. Щеголева та козаків 1-го і 2-го Дунайських козацьких полків, змусила ворога уже наступного дня припинити вогонь і 14 квітня залишити місто, продовжуючи його облогу. Під час урочистого молебну, який архієпископ відслужив 29 жовтня 1855 р. при освяченні прапору Дунайського козацького полку, він підкреслив велику роль козаків як захисників міста, наголосивши на їх мужності під час військових дій [421, с. 269-270].

На прохання одеситів 6 серпня 1854 р. у кафедральний Преображенський храм було доставлено чудотворну Касперовську ікону Божої Матері як символ небесної заступниці міста [1271, с. 33]. Восени 1854 р., коли війська противника зосередилися на Кримському півострові,

Інокентій, без супроводу прибув до Сімферополя, де здійснив молебень, а потім – до Севастополя, де головним об'єктом його уваги були переважно госпіталі, духовенство і сестри милосердя, які там працювали.

До Севастополя Інокентій привіз Касперовську ікону Божої Матері, але далі північної сторони міста він не зміг із нею проїхати, так як командуючий сухопутними і військовими силами в Криму князь Меншиков заявив, що обійдеться й без допомоги Цариці Небесної. Архієпископ був переконаний, що причиною поразки в Кримській війні стали не лише слабкість і невідповідність російської армії, але й бездуховність вищих чиновників [1364, с. 34-35].

Коли 26 вересня 1855 р. англо-французький флот у складі 120 військових кораблів знову підійшов до Одеси, Інокентій постійно здійснював молебень перед Касперовською іконою Божої Матері та хресні ходи. 3 жовтня 1855 р. ескадра не зробивши жодного пострілу залишила місто. Православні пояснюють це опікою та захистом Божої Матері.

У проповідях періоду Кримської війни Владика відзначав доблесть, силу і мужність захисників Вітчизни і звертався до християн із словами підтримки і втіхи. У його словах і промовах, виголошених під час богослужінь, звучав істинний патріотизм і віра, які наповнювали душі слухачів особливим світлом і справляли на них чудодійне враження [417, 418].

Архієпископ висловлював промови і напутні молебні на одеській Соборній площі перед російськими військами та грецьким батальйоном, які відправлялися в Крим. Він був твердо переконаний, що вони йдуть воювати за Вітчизну та православну віру [421, с. 255, 260]. 17 січня 1855 р. Преосвященний виступив із промовою перед болгарським загоном, який повертався з Одеси до берегів Дунаю у зв'язку з тим, що Сімферополь уже не потребував їх допомоги. «Ви виконали свій обов'язок, – зазначив Інокентій, – і показали, що православна віра і дружба між нашими державами є великою і непорушною цінністю» [420, с. 262-264].

У 1854 р. за діяльність під час бомбардування Одеси Інокентія нагороджено діамантовим хрестом для носіння на клобуці; за турботу про поранених у Криму – оголошена подяка Св. Синоду. У 1856 р. за просвітницько-пастирську діяльність призначено членом Св. Синоду [1263, с. 11].

Ростовський купець 3-ї гільдії Ярославської губернії Василь Васильович Рахманов у листі від 7 грудня 1854 р. писав Інокентію про враження, яке він отримав від читання його проповідей. Він висловлював почуття глибокої вдячності за повчання та підтримку кожного в тяжку годину випробувань. Проповіді надихнули його на бажання допомогти захисникам Вітчизни. На замовлення В. В. Рахманова виготовлено 30 тисяч образів Ростовських чудотворців, які він відправив для моряків Балтійського і Чорноморського флоту та сухопутних військ Криму в надії, що святі угодники допоможуть їм у війні з неприятелем. У знак великої вдячності за написані проповіді, він послав Інокентію ікону на фініфті з зображенням Ростовських чудотворців, підкреслюючи, що це дар не від знатної особи, а простого російського купця [749, арк. 574-575].

Проповіді архієпископа друкувались в «Отечественных записках», «Журнале министерства народного образования», «ХЕВ», та інших виданнях. У 1870-х рр. вийшло повне зібрання творів Інокентія (Борисова) в 11-ти томах, куди увійшли і його проповіді.

Впродовж 1845-1846 рр. деякі проповіді преосвященного Інокентія: «Литургию Св. Иоанна Златоуста» і «Первую седмицу Великого поста» переклав французькою і опублікував у Франції О. С. Стурдза. Через рік грецький переклад «Первой седмицы» він видав в Афінах [432-434]. Інокентій дав високу оцінку цим перекладам, назвавши їх кращим ніж сам оригінал. Він запропонував О. С. Стурдзі перекласти на іноземні мови кращі твори духовної літератури російських православних проповідників, щоб познайомити з ними європейського читача. Початком міг стати переклад французькою проповідей

Московського митрополита Філарета (Дроздова). Це видання мало познайомити іноземців із досягненнями православного богослов'я, про яке вони практично нічого не знали. О. С. Стурдза виконав це побажання Інокентія в 1847 р., коли видав у Парижі французький переклад «Избранных слов и речей Высокопреосвященного Филарета» [700, с. 482, 484].

Співпраця архієпископа Херсонського і Таврійського Інокентія й відомого теолога, державного діяча, письменника і мецената О. С. Стурдзи носила конструктивний характер і була націлена на розвиток релігійної думки та просвітництва, піднесення ролі православної церкви, моралі та добродійності. Найбільш яскраво це проявилось в області богослов'я. Проповіді архієрея, перекладені О. С. Стурдзою французькою та грецькою, були видані в країнах Європи, де вони, згідно з відгуками іноземців, набули значної популярності. Європейські читачі отримали правдиву інформацію щодо православної церкви, про яку на Заході відомо було лише завдяки постійним нападкам на неї з боку католиків. Тому її представляли як єретичну, яка спотворила вчення Христа. Після знайомства з книгою французи писали, що вони й раніше здогадувалися про те, що головна ересь православних полягає у відмові визнати зверхність папи римського, а тепер ще більше в цьому переконались. Їх приємно вразило й те, що православна церква відмовилась від дивного для них звичаю проводити богослужіння не зрозумілою для віруючих мовою. Проповідь Інокентія дала їм перший позитивний досвід знайомства з православ'ям [982, арк. 17; 983, арк. 7-8].

У відгуках високо оцінюється проповідницький талант архієпископа та відзначаються його глибокі знання Св. Письма. Зазначено, що його проповіді є надзвичайно корисними і повчальними для будь-якого християнина, незалежно від його етнічної та конфесійної належності. Завдячуючи їм іноземці-католики з більшим розумінням і повагою могли подивитися на православ'я та згадати ідею всесвітньої церкви, яка являється запорукою вічності християнства. Вони висловили вдячність О. Стурдзі за переклад,

завдяки якому отримали можливість познайомитись з працями представників східної церкви [1231, с. 43-44].

Директор канцелярії обер-прокурора Св. Синоду К. С. Сербінович, який уважно слідкував за діяльністю Інокентія і підтримував із ним дружні стосунки, написав архієрею про своє задоволення французьким перекладом «Первой седмицы» і тим, що її читають у Парижі. Він висловив надію, що О. С. Стурдза не зупиниться на досягнутому і перекладе на іноземні мови й «Страстную седмицу» Інокентія, яка справить ще більше враження на європейську спільноту [755, арк. 48, 49].

Помітний внесок у розвиток просвітницької справи зробив наступник Інокентія на чолі Херсонської і Таврійської єпархії Дмитрій (Муретов) (1857-1874; 1882-1883 рр.). Пріоритетного значення архієпископ надавав проповідницькій роботі. Період його служіння в Херсонській єпархії був досить спокійним і позбавлений жахів війни, а тому й проповіді його відрізнялися від великого попередника. Він вважав читання проповідей головним обов'язком пастиря, й відносився до цього дуже відповідально. Вони були результатом його глибоких роздумів і справжніх переконань. У них було стільки світла, благодаті та правди, що вони вносили мир і спокій у душі слухачів і завжди приваблювали велику кількість слухачів, навіть представників інших конфесій. Пастирська діяльність Дмитрія отримала високу оцінку сучасників. Загальну думку досить влучно озвучив протоієрей А. Г. Лебединцев, який відзначив скромність Владики та високий рівень його проповідей [1226, с. 78].

Дмитрій виражав щире співчуття невіруючим людям, вважаючи, що у них осліплені духовні очі, без чого не можливо зрозуміти істину і побачити небесне світло. Хто не хоче вірити, того нічим не переконаєш і можна лише молити Бога, щоб він силою своєї благодаті дарував такій людині прозріння. Тому він закликав віруючих як зіницю ока, як найбільше благо духовного життя берегти власну віру, без якої людина може легко опуститися до

безчестя і назавжди втратити совість і душу [437, с. 71-72]. При цьому Владика підкреслював, що невір'я не можна вважати логічним наслідком прогресу людського розуму і пояснити його розвитком науки. Навпаки, віра є не лише початком, джерелом і кінцем всякого знання, але й сама являється його втіленням [435, с. 275]. Якими б важливими і корисними не були б придбані людським розумом знання, вони неповні й слабкі, якщо не підтверджуються словом Божим. Без світла христової віри вони можуть бути навіть шкідливими й, перетворившись на знаряддя людських пристрастей, привести до загибелі [439, с. 67]. Тому звертаючись до християн архієпископ щиро бажав їм, щоб слово Боже було світлом для їх розуму та душ, законом життя і діяльності [436, с. 242].

Сам же Владика, як стверджували його сучасники, мав чисту душу й був добрим і милосердним до усіх, незалежно від віросповідання і стану. Одеський міський рабин д-р С. Л. Швабахер називав Дмитрія праведником й справжнім пастиром, який щедро дарував благословення не лише православним християнам, але й євреям [250, с. 12]. Архієпископ відрізнявся віротерпимістю й закликав віруючих жити в мирі та злагоді з представниками різних етносів і віросповідань. У дні єврейського погрому 1871 р. він виступив із пастирським закликом до православних жителів Одеси, в якому рішуче засудив ініціаторів та учасників ганебного злочину і закликав негайно припинити кровопролиття. Цей розповсюджений містом текст проповіді зіграв вирішальну роль для припинення погрому.

Про надзвичайно високу оцінку пастирської діяльності владика свідчать виступи представників духовенства та громадськості Одеси під час прощання з Дмитрієм, який в 1874 р. отримав призначення до Ярославля [441, с. 22-23].

Через свою скромність Дмитрій неохоче давав тексти своїх проповідей до друку і завжди відмовлявся від гонорарів. Після його смерті знайдена значна кількість його рукописних проповідей, які архієпископ не опублікував, вважаючи їх рівень не достатньо високим. Проте текст його проповідей

відзначався змістовністю, оригінальністю і особливою сердечністю [575, с. 22].

Проповіді Дмитрія друкувалися спочатку на шпальтах видань: «Воскресное чтение», «ХЕВ» та «Православное обозрение», а згодом увійшли до повного зібрання проповідей архієпископа в шести томах, які видано вже помертню, впродовж 1889-1890 рр.

Одночасно зі значними досягненнями Російської православної церкви у другій половині XIX ст. з'явилися паростки серйозних проблем, які загрожували втратою її панівних позицій в державі. Певною мірою це зумовлено переродженням частини духовенства, яке будучи відірваним від національно-культурних інтересів своїх парафіян втратило їхню повагу. Особливо напруженою ситуація стала після Маніфесту Олександра II (1861 р.), згідно з яким у Російській імперії проголошувалась юридична свобода для селянства і скасовувалось кріпацтво. Московський митрополит Філарет (Дроздов), який був одним із авторів цього документу, розіслав архієпископам усіх єпархій циркуляр із таємними інструкціями духовенству про дії, що мали попередити можливі селянські виступи. Тож священники у своїх проповідях всіляко підтримували політику російського уряду, закликаючи селян і після реформи добросовісно працювати на поміщиків. Антинародна позиція духовенства лише посилювала критичне ставлення до нього з боку обуреного селянства. Дана ситуація була надзвичайно сприятливою для активізації діяльності сектантів, які проповідували більш демократичні ідеї та рівність серед своїх членів, що було привабливим для тих громадян, які розчарувались у православ'ї. У таких умовах керівництво південноукраїнських єпархій прагнуло максимально посилити вплив церкви за рахунок підвищення просвітницької роботи і церковного будівництва [1355, с. 29-30].

Серед архієреїв південноукраїнських єпархій проповідницьким талантом відрізнявся архієпископ Херсонський і Одеський Никанор

(Бровкович). Він прибув до Одеси у січні 1884 р., де його разом із духовенством зустрічали Одеський градоначальник П. П. Косаговський і міський голова Г. Г. Маразлі, з яким у Никанора склалися приязні стосунки. На архієпископа прекрасне враження справили Преображенський кафедральний собор і доброзичливе населення міста. Під час перебування на чолі Одеської кафедри Владика приділяв значну увагу проблемі авторитету церкви і вихованню християнської моралі у парафіян. Іноді йому здавалося, що в Одесі народ не звик до проповідей: дехто навіть виходив із храму і влаштував для себе перерву. Особливо турбувало ставлення тих, хто мав владу і гроші. Вони лише зовні проявляли повагу до священників, а насправді помикали ними, а ті терпеливо це зносили. Владика був дуже строгим до проявів такого безчинства [1281].

В Одесі Никанору вдалося підняти на високий рівень благоустрій Архієрейського дому та Хрестової церкви при ньому. Із цим храмом він пов'язував кристалеву чистоту істинної церковності, урочистість церковної служби, введення в практику нових мелодій церковного співу по типу давньоруського розспіву, покладеного особисто ним на ноти. Архієпископ часто перевіряв підготовку хору до богослужіння й сам виступав у ролі регента-композитора. У Хрестовій церкві Никанор здійснював урочисті богослужіння, особисто читав акафисти. Ця церква вражала багатством зібраних там картин та ікон. Представники вищого духовенства з інших міст, які побували в ній, були вражені. Вони були переконані, що у Никанора Хрестова церква найкраща в Росії [584, с. 36-39].

Владика любив мистецтво і вважав його справою Богоугодною. У своїх проповідях він говорив про любов до Бога, до ближнього і до самого себе. Усе в слові Божому говорить про обмеженість і позитивний напрямок самолюбства, щоб людина піддавалась самолюбству не хибному, не погибельному, а прийнятному для Бога. Ідеалом же досконалості по заповіту про любов до самого себе постає в Євангелії дещо протилежне самолюбству:

самовідречення, самовідданість із-за любові до ближнього, по любові до Бога, із-за прагнення з'єднання з Христом, в самозаглиблення в його життя і смерть. Все це є основою християнських поглядів на мистецтво. Архієпископ наводив приклади богоугодних і освічених мужів, які не цурались мистецтва, поезії, архітектури, художнього шитва та інших його видів. Навіть Св. Лука був живописцем, а Мати Божа майстерно ткала та вишивала [496, с. 579-580].

П. В. Знаменський підкреслював, що Никанор славився рідкісним поєднанням філософського і богословського складу розуму з живим ораторським і поетичним талантом. У своїх захоплюючих проповідях він піднімав питання про моральну хворобу тогочасного суспільства [1261, с. 403]. Він підкреслював, що проповідницька робота стала нагальною потребою часу: «Наш православно-російський народ в більшості своїй спав як немовля в лоні матінки-церкви, слухаючи більше серцем, ніж розумом богослужіння, часто не розуміючи їх, і не знаючи предметів віри. Це тривожні симптоми. Свідомість народу під впливом непрошених благодійників прокидається часто в досить потворній формі». Приступаючи до архієрейського служіння в Херсонській єпархії, Никанор зобов'язувався нести слово істини, слідкувати за діяльністю духовенства, правомірністю духовного суду, боротися з порушенням церковних звичаїв і богослужінь [480, с. 69, 74]. Він дуже відповідально і творчо підходив до написання своїх проповідей. Про це свідчать численні правки і помітки, зроблені ним у рукописних варіантах тексту [985-989].

За відзивами російських газет, «відмітними рисами проповідей Никанора були: сміливість думки, самостійність погляду, надзвичайна простота в поєднанні з образністю мови і, нарешті, незвичайність тем, що трактувалися з церковної кафедри» [591, с. 181]. Г. В. Флоровський з повагою писав про Владику вважаючи його людиною філософського складу. Він відзначав гострий і рішучий розум архієпископа та його сміливість у богословських роздумах і промовах [1421, с. 224]. Проповіді свої,

надзвичайно цікаві і повчальні, Никанор читав із зошита тихим і монотонним голосом. На відміну від яскравих і емоційних проповідей архієпископа Інокентія (Борисова), їх було краще прочитати, ніж сприймати на слух.

Впродовж 1884-1891 рр. архієпископом видано п'ять томів його «Бесед и поучений» (останній том – посмертно). Вони не були проповідями в класичному розумінні цього слова і призначалися для індивідуального читання, поза богослужебних бесід і виступів на різних зібраннях. Усі вони написані на потребу дня і демонструють позицію автора по відношенню до актуальних проблем церкви і суспільства. Наукові, філософські та проповідницькі праці Никанора, проникнуті духом православ'я, знайшли своїх прихильників серед значної частини інтелігенції з вищою світською освітою, яка зачитувалась його творами і знаходила чітку відповідь на незрозумілі для себе питання [104, с. XG-XGI].

В опублікованих проповідницьких творах Никанора простежуються декілька тематичних напрямків. Пріоритетне місце відводиться питанню ролі православної церкви у християнському світі. Автор був палким прихильником точки зору про походження православ'я від самого Ісуса Христа. Він вважав, що православна церква прийняла завіт давньої вселенської християнської церкви і зберігає його. Навіть церковний спів зберіг той же розспів, який був 1 000 років тому. На його думку римо-католицька церква і різні протестантські течії спотворили догмати і вчення давньої вселенської церкви.

Никанор піднімав питання про стан православної церкви в Росії за часів різних імператорів [114, с. 325-346]. Він дотримувався проімперських поглядів, проте негативно оцінював антирелігійну політику Петра I, наслідком якої став процес витіснення та поправлення православної віри. Катерина II в його очах була захисницею православної віри, церкви і народності. Період реформ у галузі освіти, що почався в XIX ст., позначився прагненням до релігійної свободи, що призвело до відпадиння частини населення від православ'я, активізації розкольникського руху, появи бунтарських настроїв у світських

університетах. Архієпископ підкреслював роль світської літератури і деяких її представників, зокрема: О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського та В. І. Семевського у підриві основ християнської віри. Никанор схвально віднісся до вчинку М. І. Костомарова, який публічно заявив, що інтереси науки не можна зміщувати з ідеями площі, арени, трибуни та боротьби низів. Наука, працюючи в колі своїх інтересів, повинна сприяти тому, щоб суспільство стало освіченішим, гуманнішим і менш агресивним.

Деякі проповіді архієпископа присвячувались добродійності. На його заклик 6 грудня 1884 р. в усіх церквах Одеси відбувся збір пожертв на користь бідних, який становив 946 крб. 58 коп. [483, с. 825-828]. Три роки по тому він виступив перед парафіянами з пропозицією допомогти болгарським біженцям, які змушені через переслідування тікати до Росії. Вони опинилися в Одесі без будь-яких засобів існування. Никанор, виконуючи обов'язки Попечителя Болгарського Настоятельства і архіпастиря змушений був звернутися за допомогою до православного населення єпархії [486, с. 275-276]. Із 1886 р. в день П'ятидесятниці Никанор щорічно звертався до всіх православних єпархій з проханням про пожертви на користь церковнопарафіяльних шкіл [485, с. 378-384]. Він свято вірив у те, що просвітництво народу в душі православної віри можливе через освітню діяльність церковних шкіл.

Особливе місце в діяльності Никанора відводилось проблемі християнської моралі та культури. Він з прикрістю говорив про низький рівень народної моральності, небажання православних парафіян навчати своїх дітей грамоті та поширення пияцтва [494, с. 553-556]. Один із можливих шляхів покращення даної ситуації архієпископ вбачав у підвищенні професійного рівня духовенства, яке повинне було зробити богослужіння привабливими для парафіян і звернути увагу на відсутність належних знань православної віри серед населення. Активізація діяльності духовенства, його творчий підхід до просвітницької роботи мали сприяти зміцненню православної церкви і залучення до неї парафіян [487, с. 22-23].

Наприкінці XIX ст. духовенство змушене було приділяти увагу питанню зміцнення православної віри, духовності та моралі населення. На шпальтах «Херсонских епархиальных ведомостей» з'явилися публікації, де йшлося про падіння релігійності та поваги до церкви серед певної частини жителів єпархії. Це негативно позначилось на житті суспільства в цілому: привело до ослаблення сімейних стосунків, моральної деградації, зростання злочинності і навіть грабунків церковних храмів [38, с. 99-100]. Щоб підняти релігійний дух народу Никанор строго слідкував за тим, щоб причт проводив читання, бесіди і повчання, організовував церковні хори і загальнонародні співи, відкривав церковні школи.

У повчанні, виголошеному під час відкриття археологічного з'їзду (15 серпня 1886 р.) у Новоросійському університеті, Никанор (Бровкович) різкій критиці піддав тих мислителів, які вважали себе розумнішими самого Бога і заперечували історичне християнство. Вони відмежувалися від Бога, безсмертя душі та моральності й тепер не знають як жити і куди йти. Адже одночасно вони відмовились від благородної задачі життя. Замість ідеалів добра для себе та інших вони бажають зла іншим, висловлюють ідею руйнування, ненависті до життя і врешті решт до самознищення. Архієпископ глибоко переконаний, що без Бога немає життя. У Росії, як і в усьому європейському світі, який зазнав впливу науки, похитнулись основи віри, що спричинило домінування ненависті над любов'ю. Народ збився з дороги і не знає куди направити свої зусилля, що може привести до знищення Вітчизни [480, с. 314-324].

Щоб запобігти трагічним подіям Никанор вважав необхідним об'єднати зусилля усіх сил суспільства: духовенства, православних парафіян і світської влади. Він звертався до членів Одеської міської думи із закликом, щоб вони сприяли розповсюдженню освіти, культури, ремесел і знань в суспільстві; були милосердними до кожного; виступали захисниками законності;

дотримуватися істини – праведності християнської [480, с. 206-208]. Проте цей заклик, як і багато інших, не досягнув своєї мети.

Великого поширення в єпархії, за свідченням архієпископа, набуло пияцтво. Парафіяни не соромилися влаштовувати п'яні дебоші, лихословити тощо. Через пристрасть до спиртного вони втрачали свій достаток, силу, здоров'я, моральність і честь. Все це негативно впливало на їхню релігійність, культуру та громадський патріотизм [494, с. 553-556].

Проповідь архієпископа Никанора, в якій він підняв цю важливу проблему, набула широкого резонансу в суспільстві. Вона була актуальною для різних регіонів Російської імперії. Одним із підтверджень цього є лист до редакції «ХЕВ» П. Алексєєва, який служив на сході Росії. Він писав, що впродовж десяти років не зустрічав там п'яного єврея, бурята чи китайця, в той час як жодне свято не обходилося без п'яних бійок, затіяних православними росіянами [11, с. 764-765].

Питання про християнську моральність гостро стояло на всій території країни. Один із факторів, який негативно впливав на моральний та культурний рівень населення, був пов'язаний із соціально-економічними проблемами. Для прикладу можна розглянути ситуацію, яка склалась наприкінці ХІХ ст. в місті Берислав Херсонської губернії, яке відіграло помітну роль в економічному розвитку Південної України. Впродовж ХІХ ст. воно перетворився на значний перевалочний пункт у торгівлі хлібом і населення зросло з 6 403 осіб (у 1858 р.) до 12 000 (у 1899 р.). У конфесійному плані переважну більшість жителів становили православні – 10 000 осіб, близько 2 000 осіб – іудеї, 10 – католики, 4 – уніати і 3 – розкольники (безпоповці) [908, арк. 8].

Повсякденне життя міського населення було досить складним. Торгівля зосереджувалася, в основному, в руках євреїв, за виключенням десятка православних купців, які торгували товарами для селянського побуту, вином і пивом. Основна кількість православного населення проживала на хуторах, орендуючи землю в міській думі, якій належало 3 390 десятин. Невелика

частина жила в місті, наймаючись на роботи по перевантаженню хліба в магазини та на судна. Здебільшого це робили жінки, які від тяжкої та виснажливої праці часто хворіли і рано старіли.

Чоловіки віддавали перевагу заняттю рибальством, судноплавством, ремеслами та візництвом. Священик В. Новицький писав, що все православне населення мріє покращити свій матеріальний стан і виїхати з Берислава в пошуках кращої долі, зважаючи на несприятливі кліматичні умови, шкідливі для здоров'я людей. Проте переважна більшість жителів могла про це лише мріяти. Бідняки, які влітку жили на хуторах, а то й просто на полях, взимку тулилися в жалюгідних будиночках, не маючи вдосталь харчів і потерпаючи від хвороб.

При цьому, як зазначав В. Новицький, населення віддане православ'ю і любить свої храми. Цьому сприяло близьке розташування Бізюкова і Корсунського монастирів, до яких часто ходили жителі Берислава. Проте він вказував на падіння моральності серед місцевого населення, що проявлялося в пияцтві, крадіжках, задрощах, бійках, розпусті тощо. Священик пов'язував це з негативним впливом заробітчан та різних пройдисвітів, які приїздили на сезонні роботи з різних губерній імперії [908, арк. 9]. З ним можна не погодитись, так як причина цього явища має комплексний характер, а подібна ситуація склалася не лише в Бериславі, але й на всій території Херсонської єпархії.

Архієпископ Никанор (Бровкович) вважав, що людям потрібно вказати на необхідність мати Бога в своїх душах. «Створіть Бога всередині людей, – писав він, – через прагнення до ідеалу і вищих розумово-моральних потреб. Адже життя суспільства наскрізь пронизано побутовим матеріалізмом. Потрібно викоринити його із життя, із звичаїв і відносин зі своїми близькими, з громадських і державних обов'язків і дати простір людям для ідеалу любові. І лише так люди навчаться любити один одного, а через них і Бога... Адже в

оточуючому житті скрізь лише боротьба, сила і матеріальні інтереси. Немає місця для ідеалів і тому з'являється віра лише в матерію і світову боротьбу, витісняючи Бога любові і всепрощення – Христа» [479, с. 6].

Архієпископ розумів, що релігійний переворот у свідомості освіченої частини суспільства зумовлював нові вимоги до проповідей і до духовенства. У сучасній проповіді необхідно піднімати проблему безвір'я, але так майстерно, щоб вона викликала інтерес парафіян і сприяла посиленню позицій православної церкви [487, с. 20-21].

Складність ситуації вимагала згуртування духовенства, усвідомлення ним своєї відповідальності за душі людей і самовідданої пастирської роботи. Протоієрей І. Х. Стрельбицький звертав увагу на те, що умови життя сільського і міського священників значно різняться між собою, що обумовлює відповідні вимоги до їх проповідницької роботи. Міські парафії відрізнялися належністю до них як інтелігентних так і малоосвічених людей, а тому обов'язки міського священника більш складні. Він повинен відповідати вимогам, які можуть задовольнити високоосвічену паству. Проповіді, які читаються під час ранкової служби, на яку приходять здебільшого прості люди, повинні якісно відрізнятися від вечірніх, на яких присутня інтелігенція. Тож міські священники повинні мати якісну релігійну освіту. Вони кардинальним чином відрізняються від сільських. Сільський пастир часто виступає єдиною інтелігентною людиною в сільській окрузі. Його спілкування з паствою виходить за межі церковно-релігійних питань. Він повинен надати допомогу своїм парафіянам у будь-якій життєвій ситуації, а для цього мати хоча б загальні знання з медицини і юриспруденції. Його парафія складається з простих селян, серед яких можливо знайдеться декілька грамотних [218, с. 31-32].

Проте зазначені вимоги до священників, які несли службу в сільській місцевості, часто носили теоретичний характер. Херсонський і Одеський архієпископ Іустин (Охотін) відзначав низький рівень освіченості переважної

більшості сільського духовенства, яке не займалось просвітницькою діяльністю серед парафіян. Це зумовило відсутність належних знань православної віри серед значної частини населення та поширенню штундизму, який базувався на безграмотності православних, низькій моральності та відсутності стабільних позицій в громадському житті. Дана проблема зберігала актуальність впродовж усього XIX ст., але так і не знайшовши свого вирішення. У 1902 р. з 48 протоієреїв і 748 священників лише 11 протоієреїв і 28 священників мали вищу богословську освіту і два – університетську. 510 священників закінчили повний семінарський курс. Таким чином, лише 70 % духовенства єпархії мали належну освіту. При цьому далеко не всі священнослужителі, за свідченням архієрея, займалися підвищенням свого інтелектуального рівня. Частково це аргументувалося тим, що вони значний період часу проживали серед неграмотного населення, яке не потребувало особливих знань від свого пастира. Далеким не останню роль відіграло і матеріальне забезпечення духовенства. В умовах зубожіння парафіян і дорожнечі життя воно змушене, замість читання книг, займатися власним господарством, яке залишалось єдиною суттєвою підмогою.

До керівництва єпархії надходили скарги від парафіян на поведінку деяких священників, які вимагали плати за проведення треб, вели аморальний спосіб життя, зловживали алкоголем тощо. Наслідком стало покарання в 1901-1902 рр. 30-ти священників: частина з них втратила свій сан і була понижена до причетника, інші взагалі звільнені з церковної служби або переведені в інші парафії [1076, арк. 25, 27, 28].

У складний історичний період, коли кризові явища набували все більшого розмаху не лише в церкві, але й в суспільстві в цілому, перед духовенством постала нагальна задача активізувати просвітницьку роботу серед населення єпархії. Важливого значення набувала пастирська діяльність священнослужителів, в основі якої лежала б жива проповідь, близька і зрозуміла кожній людині. Зазначена проблема піднімалась на шпальтах

«Херсонских епархиальных ведомостей». Протоієрей І. Х. Стрельбицький писав, що пастирі читають свої проповіді здебільшого із зошита і не володіють ораторським мистецтвом. Це не можна пояснити строгістю цензури. Для сільського священика вона є просто міфом, а міський представляє цензору лише ті проповіді, які він читає у соборі під час архієрейського богослужіння. Він був переконаний у тому, що життєвою проповідь буває лише тоді, коли вона відповідає на питання, які висуває саме життя. Священикам необхідно писати повчання, так як неможливо дати відповідь на питання повсякденності, користуючись лише опублікованими проповідями. На це не завжди є час і бажання, але в цьому полягає складність пастирського обов'язку [216, с. 641-643].

Наприкінці ХІХ ст. від православної церкви, яка не встигала відповідно реагувати на виклики часу віддалилася частина інтелігенції. Стосунки, які базувались на взаємній повазі, співпраці в галузі науки і культури, спільних поглядах на морально-духовні цінності суспільства зазнали певної еволюції. До середовища інтелігенції почали проникати ідеї протестантизму, матеріалізму та вчення Л. Толстого, що ослабило її взаємозв'язки із священнослужителями і зумовило поширення тенденції негативного ставлення та байдужості до церкви й духовенства [1211, с. 34].

Прогресивно мисляча частина духовенства розуміла, що душу православної людини, розтривожену злими сумнівами і обманом, зцілити та укріпити можна лише світлом Христового розуму, словом щирості і правди, словом Духа і сили. Настав час, коли кожне питання, що виникає на потребу дня, повинно мати християнську відповідь. Богослов'я перестало бути приватною справою, якою кожен міг займатись в залежності від таланту, бажання чи натхнення. Воно повинне стати спільною справою, релігійним покликанням, духовною зброєю духовенства у боротьбі за збереження православної віри, духовності та християнської моралі [1421, с. 516-517].

Проте не всі представники православного духовенства, в тому числі й вищого, своєю діяльністю максимально сприяли збереженню пастви. Прикладом може слугувати документ, який зберігається в архівосховищі Російського державного історичного архіву [1098, арк. 1-9]. Це скарга В. І. Соколова на зловживання, свавілля і брутальність протоієрея Успенської церкви м. Одеси І. Воскресенського і незаконне обрання церковного старости Олаленка, яка 21 червня 1914 р. була направлена архієпископу Херсонському Назарію та до Св. Синоду. Її мета полягала у прагненні допомогти парафіянам замінити настоятеля собору І. Воскресенського та його старосту. Автор пише, що релігійні почуття та похилий вік змушують його розповісти всю правду про діяльність протоієрея, так як вона кидає темну тінь на все духовенство.

Згідно з повідомленням В. І. Соколова І. Воскресенський став настоятелем Одеського Успенського собору завдяки протекції Дмитрія (Ковальницького), який будучи ректором Київської духовної академії звернувся до архієпископа Херсонського Іустина (Охотіна) взяти його колишнього однокласника по семінарії на цю вакансію. На той час І. Воскресенський уже мав неприємності у Миколаєві, звідки його начебто й вигнали за бійку з інспектором училищ. Відповідно до розпорядження архієпископа Іустина він впродовж 1896-1901 рр. був настоятелем Воскресенської церкви у місті Бериславі. Благодійний другого Херсонського округу священник Володимир Новицький у рапорті архієпископу (1899 р.) позитивно оцінив діяльність протоієрея Іоанна Вознесенського. Проте зазначив, що напередодні служби в Бериславі він двічі притягувався до судової відповідальності, що знайшло відображення у його послужному списку [908, арк. 11].

Варто зазначити, що самого послужного списку зараз відшукати не вдалося. Лише в ІР НБУВ зберігається лист І. Воскресенського до професора КДА Івана Миколайовича Королькова, датований 19 квітня 1914 р. Він супроводжується випискою із його формулярного списку, яка охоплює період

із 1 вересня 1867 р. по 13 жовтня 1913 р. Вона написана самим протоієреєм і не містить жодної згадки про притягнення до судової відповідальності [1029, арк. 6-9].

В. І Соколов навів низку прикладів, які свідчать про грубі порушення та зловживання І. Вознесенського своїм становищем під час служіння в Одесі. Після смерті 80-річного заслуженого церковного старости Петра Родіоновича Благіна, протоієрей запропонував обрати на його місце головного управляючого мануфактурною торгівлею Тройницького – людину немолоду, непитущу, чесну, заможну та віддану православ'ю. Тройницький активно приступив до виконання обов'язків старости. Впродовж першого року перебування на цій посаді він зібрав чимало грошей з купців і розпочав роботу по оновленню нижнього храму. Незадоволений таким перебігом подій І. Воскресенський під час літургії (1910 р.) публічно обізвав старосту хамом і мерзенною людиною за те, що він не дав змоги розпоряджатися пожертвуваними грошима і без його відома відремонтував храм, школу, квартиру третього священика, пофарбував огорожу і привів у належний вигляд дах на церковних будинках. Після служби Тройницький поклонився парафіянам і з сльозами на очах заявив про відмову від місця церковного старости. Внаслідок неправедних дій настоятеля храму та його наполегливості старостою обрано Олаленка. В. І. Соколов навів неприємні факти із життя новообраного старости, які свідчать про непорядність, жадібність, схильність до пияцтва, шахрайство та інше.

Парафіяни не бажали слухати довгі та нудні проповіді І. Вознесенського і покидали храм перед початком його богослужіння. Замість того, щоб зацікавити їх, зробити проповідь живою, здатною дати відповідь на питання, які висувало життя, протоієрей кричав їм услід: «Ідіть до штундів, а сюди більше не приходьте». Незадоволені його грубою поведінкою та численними образами парафіяни скаржилися архієпископу Димитрію (Ковальницькому), а потім Назарію (Кирилову), але проблема так і не була вирішена. Тому вони

переходили до інших храмів, зокрема, до Покровського, настоятель якого М. Шараєвський користувався великою повагою серед православних.

Успенський собор налічував 80 000 парафіян, а відвідували його лише 18 000 осіб. Поведінка його настоятеля та подібних йому священнослужителів відштовхувала православних, породжувала в них холодність та неприязнь до духовенства, сприяла розквіту сектантства. Церковна ієрархія, за виключенням тих, хто служив за покликанням душі, дбала не про спасіння людських душ, а про власні матеріальні блага і особисту вигоду.

Серйозні випробування випали на долю церкви в період революційних подій 1905-1907 рр. Одним із них стала поява обновленського руху, який ставив за мету здійснення внутрішньої перебудови церкви та відокремлення її від держави. Православна церква не готова була до кардинальних змін і Указ 17 квітня 1905 р. про свободу віросповідання вона вважала підставою для посилення позицій сектантів та іновірців. Восени 1905 р. відбулися заворушення та єврейські погроми за участю православних у Херсоні, Миколаєві та Одесі. Їх рішуче засудив архієпископ Димитрій (Ковальницький). Зазвичай стриманий, він зайняв непримириму позицію по відношенню до цих подій. У своєму зверненні до християн Одеси він виступив за негайне припинення безчинств, вбивств, насилля та грабунків, які відбувалися в місті та повернення до спокійного життя [499, с. 353-357].

Димитрій (Ковальницький) взяв активну участь у роботі Комісії з підготовки Всеросійського собору, яка розпочала свою роботу в березні 1906 р., отримавши призначення голови відділу з питання про склад «Помісного Собору» та про порядок розгляду справ. Він відстоював думку про канонічність існуючого в Росії церковного ладу (синодально-єпископського), вважаючи, що держава сильна завдяки сильній Всеросійській православній церкві [724, с. 169-172].

Після завершення революції активність духовенства Херсонської єпархії, на відміну від північних регіонів України, почала вшухати й ідеї

оновлення та реформування церкви відійшли на задній план. Основну увагу єпархіальне керівництво зосередило на проблемі підвищення морально-релігійного стану парафіян. Духовне просвітництво народу відбувалося внаслідок бесід, читання духовної літератури за сприяння духовенства та розповсюдження літератури релігійного та морального змісту [18, с. 62].

Завдяки клопотанням Димитрія (Ковальницького) у 1908 р. почалося будівництво загальноєпархіального релігійно-просвітницького центру на базі Єпархіального дому. Там вирішено зробити храм із залом читань для народу і розмістити просвітницько-благодійні установи: єпархіальну бібліотеку, училищну раду з книжковим складом і зразковою церковнопарафіальною школою, Свято-Андріївське братство з його місіонерськими книжковими операціями, касу взаємодопомоги та готель для прибуваючих до Одеси священнослужителів. 22 січня 1910 р. Дім був освячений і отримав назву «Димитрівського» на честь священномученика Димитрія Солунського [724, с. 141-156]. У промові архієпископа, виголошеній з цієї нагоди, прозвучала заклик «об'єднатися всім православним у вірі і любові для успішної відсічі жорстокого натиску на церкву чисельних її ворогів, які прагнуть розхитати вікові устої церковного життя, зруйнувати основи православ'я, яке є головною опорою Російської держави». Він розумів, що церкву чекають тяжкі випробовування. «Все голосніше звучать заклики про відділення церкви від держави, все шаленішими стають наклепи, які збуджують народну юрбу проти церкви та її матеріального надбання» [1027, арк. 138].

Релігійно-просвітницьким цілям мали служити бібліотека і музей при Єпархіальному домі. Духовенство та світські особи жертвували туди відповідну літературу та пам'ятки церковної історії. Зокрема, Лев Степанович Мацеєвич, передавав до бібліотеки і музею низку цінних книг і рукописів. Димитрій помістив до музею відшукані листи Никанора (Бровковича) до тираспольського протоієрея М. Вижевського, в яких він радився з ним з

приводу боротьби з штундизмом, звернення до духовенства та до Ради Свято-Андріївського братства [1027, арк. 151-152].

Димитрій (Ковальницький) прекрасно усвідомлював, що могутнім засобом для поширення просвітництва серед населення є типографія. Він особисто пожертвував 20 000 крб. на приміщення та технічне обладнання для неї при Єпархіальному домі. Ще 5 500 крб. він виділив на будівництво там церковного училища. На розбудову та благоустрій Єпархіального дому в цілому було пожертвувано 150 000 крб. [1027, арк. 142, 143, 150, 152].

Проте поживлення церковно-релігійного життя та розбудова нових храмів не змогли запобігти накопиченню кризових явищ в Російській православній церкві та протистояти кардинальним змінам, які розпочалися у 1917 р.

Таким чином, проповідницька діяльність архієреїв Південної України була націлена на піднесення православ'я у регіоні, виховання у парафіян християнської моралі, культури й духовності. Своїми проповідями вони прагнули вдосконалити суспільство, зробити його більш освіченим та гуманнішим і відвернути його від згубної ідеології, в основі якої були ненависть та жорстокість. Разом із тим ієрархи дотримувались проімперських позицій і виступали провідниками урядової політики, що викликало незадоволення певної частини українського населення.

5. 2. Місіонерство

Місіонерська робота православних ієрархів на півдні України розпочалася відразу після утворення Слов'янської і Херсонської єпархії (1775 р.). Це спричинено активним переселенням розкольників на землі південного регіону, з якими у православного духовенства склалися непрості стосунки. Варто зазначити, що в церковних документах під терміном «розкольники» часто фігурували як старовіри так і представники ряду сект:

молокани, духобори, скопці та інші. Офіційно до 1905 р. розкольниками називали старообрядців або старовірів. Попри те, що старовіри були представниками дониконівського православ'я, офіційна православна церква, яка не хотіла допускати послаблення своїх панівних позицій в регіоні, знаходилась по відношенню до них у постійній опозиції. Зростання чисельності старовірів у південному регіоні вона розцінювала як небезпечні для себе симптоми. Політика лібералізації, якої дотримувалась Катерина II щодо старообрядців, сприяла їх поверненню до Росії. Вони отримували право на вільний запис до купецтва та державного селянства, звільнялися від податку на носіння борід і отримували пільги терміном на шість років [254].

Старообрядці брали активну участь у процесі економічного освоєння Південної України. У 1762 р. були надані певні пільги старовірам на чолі з Федором Сеньковським, який «вийшовши із Литви, оселився біля фортеці Св. Єлисавети для промислу купецького». Ще до утворення міста вони заснували багаті селища на околицях фортеці й швидко налагодили ділові стосунки з купцями із Росії, Польщі, Туреччини і Молдавії, що сприяло піднесенню торгівлі. У 1789 р. вже діяли чотири церкви старообрядців в Єлисаветградському окрузі [1235, с. 106].

Старовіри стали одними з перших жителів Єлисаветграда, Ананьєва, Одеси та інших міст. Проте переважна їх більшість поселилась у сільській місцевості, де успішно займалась землеробством, вирощуючи елітні сорти зернових. Дехто мав сильних та витривалих коней і займався перевезенням риби та солі з Одеси і Миколаєва до Поділля та Польщі. Тож поселення старовірів у південному регіоні Російської імперії відповідало колонізаційним інтересам уряду. Про це свідчить імператорський указ 13 серпня 1785 р., згідно з яким їм пропонувалось селитися в Таврійській області, де надавалася низка пільг, що регламентували їх соціально-економічне та церковне життя [258]. Фактично легалізувалось богослужіння за стародруками і священство, затверджуване місцевими архієреями. Через два роки у селищі Велика

Знаменка Дніпровського повіту Таврійської області був заснований старовірський монастир, що стало винятковим явищем по відношенню до старообрядців у тогочасній Росії. Згодом, у 1796 р., за клопотанням Катеринославського і Таврійського генерал-губернатора П. А. Зубова його переведено на нове, більш зручне місце, що знаходилось у 20 верстах від Берислава, на березі річки Конка. Як і на попередньому місці монастир отримав 3 000 десятин землі. 30 жовтня 1796 р. митрополит Катеринославський і Херсонесо-Таврійський Гавриїл (Бонулеско-Бодоні) видав грамоту з архієрейським благословенням на переміщення Корсунської обителі і побудову при ній храму в ім'я Святителя Миколая Чудотворця. Очолив монастир архімандрит Іоасаф [1352, с. 88].

На 1787 р. старообрядці проживали в 12-ти селах Катеринославського намісництва. У 1792 р. їх зараховано до категорії державних військовозобов'язаних поселенців [1352, с. 86-87]. Наприкінці XVIII ст. громада старовірів виникла в Одесі. Уже восени 1794 р. на будівельних роботах у Хаджибеї працювали чотири сім'ї старовірів, які отримали дозвіл на постійне проживання в місті, а в подальшому відбувалося поступове зростання їх чисельності, про що свідчить поява в місті їхньої каплиці [1276, с. 5].

Старообрядці не мали одностайних поглядів на проблему взаємин із православною церквою. Частина з них свідомо ізолювалась, уникаючи будь-яких контактів із нею, а частина добивалась визнання своїх священників ієрархами офіційної церкви. Наслідком дій останніх стало виникнення певного компромісу у вигляді єдиновірства. Старообрядці могли приєднуватись до православної церкви, мати священника, який відправляв службу за стародруками і дотримувався старих обрядів. Уряд позитивно віднісся до появи єдиновірства, так як воно певною мірою послабило напругу, що виникла в стосунках із розкольниками і сприяло залученню їх до Південної України.

Ідея єдиновірства виникла серед старовірів Південної України. Старообрядці із селища Знам'янки Єлисаветградського повіту, які переселились туди з Молдавії, звернулись до архієпископа Євгенія (Булгаріса) з проханням дозволити їм будівництво церкви, мати священника зі свого середовища і користуватись стародруками, але позитивної відповіді не отримали. 14 лютого 1780 р. вони повторили своє прохання, адресувавши його вже наступному архієпископу – Никифору (Феотокі). До нього долучалось письмове сповідання своєї віри, де за свідченням Никифора «вони щиро зрікалися розкольніцьких поглядів і визнавали Церкву Грецьку істинною, вселенською і апостольською. Усі її догмати, таїнства і обряди визнавались відповідними до Слова Божого, переказів св. апостолів і семи Вселенських соборів. Ті, хто знаходиться поза межами греко-руської Церкви, введені в оману». Попередньо заручившись підтримкою генерал-губернатора Новоросійського краю князя Г. О. Потьомкіна, під цим зверненням підписалося 116 осіб [1247].

Никифор (Феотокі) схвально віднісся до ідеї єдиновірства. У 1780 р. він звернувся до усіх старовірів, що проживали в єпархії з «Окружним посланиєм к старообрядцам». На основі аналізу вивчених стародавніх церковних книг і особистого спілкування з Константинопольським та Єрусалимським патріархами архієпископ доводив, що лише старовіри відрізняються своїм вченням і обрядами від усього православного світу. Він розглянув витoki розколу і вказав на його ініціаторів. Першим, хто на його думку посіяв зерна розколу був монах Мартин, який у 1150 р. прибув на Русь, проголосив себе православним греком, родичем Константинопольського патріарха і почав проповідувати ересь. Свої еретичні догмати він помістив у написаній ним книзі під назвою «Истина». Згодом з'ясувалось, що цей Мартин був вірменом, який покався у своїй ересі. Патріарший суд у Константинополі визнав його винним і присудив до страти.

У 1660 р. в Росії проповідували розкол вірмен Іосиф Астомен, євреї Авраам Венгерський та Яків Лепихин. Тож вчителями і наставниками розкольників були недостойні вірмени та євреї, які звабили і відвернули частину населення від істинного православ'я. Базуючись на доказах помилковості розколу Никифор закликав старовірів повернутися до істинної православної церкви [8, с. 223-231].

Розкольники Бахмутського повіту не погодились із доказами «Послания» і відповіли на нього «Соловецкой челобитной», яку передали через протоієрея Петра Раєвського Никифору. У відповідь архієпископ написав свої «Ответы на вопросы старообрядцев», які були опубліковані в Москві у 1800 р. [230, с. 361]. Упродовж ХІХ ст. ця праця витримала п'ять видань, що свідчить про її науково-практичне значення та актуальність. Належну оцінку дав їй і О. С. Стурдза, зазначаючи, що свою роботу архієпископ написав спочатку грецькою, а вже потім її перекладено російською. Автор ще не настільки добре володів російською мовою, щоб так швидко і вільно написати свою відповідь старообрядцям. У деяких місцях Никифор акцентував увагу на грубості, неосвіченості розкольників, які погано знали навіть рідну мову [1380, с. 582-583].

«Послание Никифора, архиепископа Славянского и Херсонского к старообрядцам 1780 г. 16 июля месяца» А. О. Скальковський помістив у додатках до своєї роботи «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края» [1373, с. 275-278]. У примітках до цього документу він написав, що опублікував його з археографічною точністю, але в скороченому варіанті, тобто більша половина тексту – пропущена. Там же він розмістив і лист одного з розкольників, датований 16 липня 1780 р., який зберігався в М. Н. Мурзакевича [1373, с. 278-279]. Автор листа писав з Єлисаветграда про приїзд архієпископа Никифора, який під час спілкування з розкольниками прагнув повернути їх до православ'я. Попри обіцянку освятити каплицю і поставити їх священика, це не дало позитивного наслідку.

Але під час візиту архієпископа до Знаменки, який відбувся в червні 1780 р., він освятив церкву розкольників і від нього вони прийняли священника.

Никифор став фактичним основоположником єдиновірства без узгодження своїх дій зі Св. Синодом. У своїх діях він керувався працею ієромонаха, в подальшому архієпископа Платона (Левшина), виданою Синодом у 1766 р. – «Увещание во утверждение истины», де стверджувалось, що в православ'ї допускається користування як стародруками так і новими церковними книгами. Про навернення старовірів до офіційної церкви Никифор (Феотокі) повідомив у своєму листі від 3 серпня 1780 р. члена Св. Синоду, архієпископа Новгородського Гавриїла. До листа він долучив офіційне донесення для Синоду [8, с. 231-236].

Попри сподівання Никифора, його дії не викликали схвалення. Відповідь від архієпископа Гавриїла він отримав лише 14 жовтня 1781 р., де вказувалось на недопустимість такого поблажливого ставлення до розкольників, посилаючись на постанову Великого Московського Собору 1667 р., який забороняв використання їхніх стародруків і звичаїв. Никифор надіслав послання до Синоду, де проаналізував причини своєї «поблажливості» до старовірів («Краткое повествование о обращении раскольников селения Знаменки ...»). Архієпископ навів богословське обґрунтування своїх дій, чисельні переконливі приклади із давньої та новітньої церковної історії, зробив екскурси в історію богослужбового статуту, текстологію Св. Письма, посилення на церковні правила і вчення святих отців, демонструючи тим самим неабияку ерудицію і глибокі знання. Його докази були настільки вагомими, що його навернення старовірів до офіційної церкви не було скасованим [1220, с. 60].

Ініціатива Никифора (Феотокі) стала для Св. Синоду своєрідним каталізатором для обговорення питання про єдиновірство, яке стало реальністю і незабаром було узаконено. У 1800 р. імператор Павло I затвердив складені митрополитом Московським Платоном «Пункти, або

правила, єдиновірства», які були досить лояльними. Єпархіальним архієреям заборонялось відбирати у старообрядців стародруки, які не містили положень, образливих для офіційної церкви. Старовірам уже не обов'язково було йти на компроміс із православним духовенством, а те, в свою чергу, мало обмежені можливості для впливу на них [1318, с. 196-197].

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. єдиновірство почало швидко поширюватись на землях Південної України, про що свідчить поява церковних споруд у ряді населених пунктів. Церква Пресвятої Богородиці з'явилися у Великій Знаменці (побудована на місці каплиці, що існувала з 1776 р.); Свято-Троїцька – у слободі Троїцьке Одеського повіту (1785 р.); Покровська – в Єлисаветграді (1787 р.), Херсоні (1812 р.), Кременчузі, Олександрії (1794 р.), Тирасполі та селі Привольному; Миколаївська – у селі Мала Знаменка [396, с. 180, 190-192, 202]. В Одесі впродовж першої половини XIX ст. спостерігалось певне протистояння між громадами старообрядців, які дотримувались старої віри і тими, хто прийняв єдиновірство, яке розцінювалось як перехідний період на шляху до офіційної православної церкви. У 1798 р. Новоросійська духовна консисторія дозволила до вже існуючої у місті каплиці добудувати вівтар і, таким чином, перетворити її у тимчасову старообрядницьку церкву. Через рік була побудована кам'яна Покровська церква, яка налічувала 320 парафіян, здебільшого купців і міщан [1235, с. 106]. Лідером одеських єдиновірців став колишній купець із Кременчуга Федір Карасьов, який служив у зазначеному храмі. Згодом він із своїм послідовником Іваном Федоровичем Глобачовим заснували Петропавлівську общину. У 1826 р. біля тисячі старовірів прийняли єдиновірство і розпочали будівництво нового храму. Єдиновірську Петропавлівську церкву Одеси закладено в 1828 р. у районі Молдованки в присутності генерал-губернатора та інших високопоставлених осіб міста. Будівництво здійснювалось за проектом архітектора Ф. Боффо при підтримці М. С. Воронцова і завершилось у 1839 р. Новозбудована церква вражала

довершеністю класичного архітектурного стилю. Через 20-ть років, після обрання купця Серебренікова церковним старостою, вдалося красиво огородити церковну площу, що завершувало будівельний ансамбль церкви.

Старообрядці Одеси у 1810 р. збудували молитовний будинок, де в 1814 р. священник Василь Семенов улаштував престол і, отримавши благословення митрополита Гавриїла (Бонулеско-Бодоні), розбудував Успенську церкву [956, арк. 38]. Після його смерті церкву переведено в статус єдиновірської. У 1855 р. на її місці Інокентієм (Борисовим) була закладена православна Успенська церква, будівництво якої завершено у 1869 р. [949, арк. 152].

Політика уряду і синодальної православної церкви по відношенню до старовірів була нестабільною, про що свідчить відновлення утисків із другої чверті XIX ст. Наочним прикладом може слугувати доля Нікольського старовірського чоловічого монастиря, який існував впродовж 1812-1829 рр. біля Ізмаїлу. Він виник завдяки лояльній політиці Олександра I по відношенню до старовірів і мав сприяти поверненню на рідні землі козаків-некрасівців, які перебували на службі в турецького султана. Проте активність ченців, які налагодили стосунки з розкольниками по всій території Росії та за її межами, стала офіційною причиною ліквідації монастиря. Микола I відійшов від політики лояльності щодо старообрядців, показавши тим самим яким невизначеним було їх становище [1135, с. 108].

У цей час відновлено практику вилучення книг та рукописів у старовірів. 14 листопада 1827 р. Св. Синод постановив, що усі стародруки, виявлені у старообрядців, повинні доставлятися до Синоду. У синодальному архіві зберігається значна кількість справ, де розглядається передача конфіскованих старообрядницьких книг і рукописів до бібліотек академій, семінарій, архієрейських домів і деяких монастирів. Це зумовлено їх величезною кількістю, яку не міг вмістити архів Синоду, а відсилати після

відповідної експертизи назад до єпархій, звідки їх надіслано, було просто незручно [118, с. XVI].

Тож лояльна для старовірів ситуація в державі продовжувалась до настання Миколаївської епохи, коли були скасовані правила по відношенню до старовірів і православне духовенство отримало можливість посилити серед них свою місіонерську діяльність. Значних успіхів на цьому поприщі досягнув архієпископ Гавриїл (Розанов). У 1836 р. йому вдалося переконати частину розкольників Миколаєва прийняти єдиновірство, а у 1838 р. їх приклад, під впливом проповідей святителя, наслідували херсонські безпопівці. У 1841 р. 3 537 розкольників Бобринецького повіту поселення Рівного звернулися до єпархіального керівництва з проханням приєднати їх до православної церкви і дозволити мати при своєму храмі священно- і церковнослужителів із їх общини. Незабаром до єдиновірства перейшли старообрядці з міст Єлисаветграда і Новогеоргієвська, поселень Клинці, Калинівки та Красного Яру. Завдяки невтомній праці Гавриїла до православної церкви приєдналися 200 молокан та духобори із ряду сіл Херсонської єпархії [591, с. 20-21].

Єдиновірство розцінювалось як проміжний стан при переході від старообрядництва до офіційної церкви, а тому єдиновірські церкви і монастирі в подальшому поступово змінювали свій статус на православний. Проте далеко не всі старовіри та представники розкольніцьких сект поспішали перейти до православ'я. На середину XIX ст. у Херсонській єпархії проживало 3 346 розкольників [206, с. 3-4]. У Катеринославській єпархії їх кількість була дещо більшою і становила 4 853 особи. Згідно із звітом Катеринославського губернатора за 1842 р., розкольники здебільшого проживали в повітах. Зокрема, у Новомосковському повіті їх нараховувалося 52 особи, Павлоградському – 75, Бахмутському – 15 і Слов'яносербському – 4 502 особи. У цей час у Катеринославі та Слов'яносербську налічувалося відповідно 167 та 42 старовіра. На 1850 р. ситуація майже не змінилася. У

Катеринославі в цей час проживало 174 розкольника, а в Слов'яносербську лише 39 [1235, с. 107].

Стосовно чисельності розкольників, які проживали в Одесі у першій половині XIX ст. існують різні дані, що значно різняться між собою. Зокрема, О. С. Коцієвський, посилаючись на архівні матеріали, стверджував, що кількість розкольників в Одесі у 1842 р. досягла 2 022 осіб [1279, с. 5]. Матеріали 10-ї ревізії свідчать, що у 1857 р. в Одесі проживало 822 розкольника, серед яких було 103 купці і 719 міщан [900, арк. 33]. За статистичними даними 1860 р. у місті налічувалось 373 розкольника й 2 787 представників протестантського віросповідання [900, арк. 46]. Аналізуючи наведені цифри напрошується двоякий висновок: або відбувалась постійна міграція розкольників, що мало ймовірно, або офіційна статистика була далеко недосконалою. Можна висловити припущення, що О. С. Коцієвський підрахував чисельність старовірів разом із представниками інших неправославних течій.

На середину XIX ст. місіонерська діяльність вищого православного духовенства на півдні України набувала особливого значення. У листі, датованому 3 березня 1853 р., архієпископ Інокентій (Борисов) писав своєму другу О. С. Стурдзі про наболілу для нього проблему – боротьбу з розколом. Він вважав, що для перемоги над ним потрібні спільні зусилля духовенства і громадянського суспільства, а тому просив О. С. Стурдзу висловити свою точку зору щодо методів боротьби з сектантами. Олександр Скарлатович надіслав у відповідь розлогого листа, де виклав своє бачення даної проблеми. Усіх розкольників він поділив на дві основні частини. До першої відніс старообрядців, які давно відпали від православної церкви внаслідок своєї духовної безграмотності. Він був переконаний, що до них потрібно ставитися поборливо та ліберально і це неодмінно дасть свої позитивні наслідки. Друга частина розкольників, на його думку, була представлена різноманітними сектами, привнесеними іноземними переселенцями. До них потрапили

малоосвічені жителі Південної Росії, Таврії та Бессарабії, які навіть не розуміли їх безглузлого і пагубного вчення. Поліцейські методи боротьби з ними не дадуть належного результату. Для вирішення даного питання пріоритетного значення набувало морально-релігійне виховання дітей в народних школах. Там вони отримували знання Св. Письма, їм прищеплювалась християнська мораль та любов до православної церкви. Проте з основними положеннями християнського вчення потрібно детально знайомити й доросле населення. При цьому належну увагу варто приділяти навчанню не лише чоловіків, але й жінок, які відіграють важливу роль у вихованні дітей та формуванні їх світогляду. Для досягнення поставлених задач необхідно підняти моральний рівень священнослужителів і позбутися «грубих невігласів у церковному сані», щоб заслужити належну повагу в парафіян. Адже в людей враження про священника складається не лише від його слів, а й від вчинків. Тому важлива роль має відводитись процесу зближення православного духовенства з простим народом. З метою збереження та зростання православної пастви необхідно заснувати приватні духовні місії, для яких підготувати людей в монастирях, духовних академіях тощо. Місіонери з молитвою та проповідями повинні йти туди, де знаходиться найбільша кількість розкольників. Лише наполегливі зусилля можуть привести до поставленої мети [700, с. 557, 563-565].

Варто зазначити, що Інокентій (Борисов), готуючи свої матеріали до проекту законів про розкольників, писав про необхідність рішучих заходів у боротьбі проти сектантів. По відношенню до неправославних конфесій він завжди дотримувався радикальних поглядів. Усіх розкольників він розцінював однаково ворожими по відношенню до православ'я, а тому не вважав за доцільне виділяти серед них більш шкідливих та звичайних [740, арк. 14 зв.-18].

Разом із тим, Інокентій застосовував і методи переконання та пропаганди православних істин під час зустрічей із сектантами. Подорожуючи

Таврійською губернією (1851 р.), де у Мелітопольському та Бердянському повітах було виявлено чимало випадків переходів із православ'я в скопчество, він проводив бесіди із сектантами про спасіння душі, закликаючи їх повернутись у лоно синодальної церкви [1299, с. 313]. Пізніше архієпископ написав «Пастирське послання» до тих православних, яких звабила секта скопців. Він з душевним болем висловлював своє занепокоєння їхньою подальшою долею і намагався наставити на шлях істинний [406].

Інокентій приділяв значну увагу питанню збереження православної пастви від впливу іновірців та навернення їх до православ'я. Особливо його турбувала релігійна ситуація на території Криму. У Відділі рукописів Російської національної бібліотеки зберігається лист, надісланий Інокентію невідомою особою, який містить матеріали про становище православної церкви в Перекопському повіті Таврійської губернії. Автор зазначив, що дану роботу він виконав на замовлення архієпископа, коли той перебував у Феодосійському повіті.

Перекопський повіт, за словами респондента, залишався диким і пустинним, де здебільшого проживали татари. Поблизу Перекопу християнське населення, загальною чисельністю 80 осіб чоловічої статі, було лише в маєтку князя-намісника, У татарських селах колишні православні жителі, в силу різних обставин, відпали від церкви. У повіті немає жодної церкви, жодного місця, освяченого перебуванням християн у період їх переслідування, як у Феодосійському повіті. Майже на кордоні з ним, у 80 верстах від Перекопу є села, де проживає значна кількість християн – до 800 осіб. Це маєтки поміщиків: Булгакова, Толстого, Мошкалової, Махновського, Петренка та державне поселення Владиславка. Ці населені пункти розташовані недалеко один від одного, на відстані 18-20 верст. Проте відстань до найближчої церкви чи до міста сягає від 60 до 100 верст. Тому в Перекопському повіті є гостра необхідність влаштування хоча б невеликого храму, але на це бракує коштів. Автор висловлював надію, що Інокентій

допоможе вирішити це питання, схиливши поселян та поміщиків до пожертв на користь храму. Він виразив готовність прийняти від архієпископа доручення про облаштованість майбутньої церкви [753, арк. 24-32].

26 листопада 1853 р. священник Даниїл Діаковський повідомляв Інокентія про тривожну ситуацію, яка склалася в парафії Вірмено-Базарської церкви, де у караїмів і вірменів слугами були православні християни. Вони їх добре годують, одягають, роблять їм невеличкі подарунки, але не дозволяють спілкуватися з іншими православними, здійснювати православні обряди, тримати ікони і відвідувати церкву. Поступово ці слуги почали відпадати від православ'я. Священник хотів поспілкуватися з ними, щоб повернути до православної церкви, але це не мало особливого успіху, так як караїмські слуги володіли вже краще татарською мовою ніж російською і мало його розуміли [749, арк. 486-487].

Становище православної церкви в Криму викликало стурбованість архієпископа. Він присвятив цьому питанню один із листів до великого князя Костянтина Миколайовича (1852 р.) де писав, що переможені російськими військами татари користуються значно більшими правами, ніж російські поселенці: вони звільнені від рекрутської повинності і кріпацтва, не платять податків. Православна церква являється панівною лише формально, фактично ж іновірці мають більше прав, що принижує православ'я і шкодить його авторитету [689, с. 370].

Великий князь, який завжди уважно прислухався до порад архієпископа, попросив його надати більш детальну інформацію про стосунки між православними і мусульманами і повідомити про необхідні законодавчі зміни і адміністративні розпорядження для вирішення цього питання [749, арк. 108].

Один із шляхів поширення православ'я в Таврії Інокентій вбачав у наверненні татар до православної церкви. Це питання, за його вказівкою, мало активно вивчатись духовенством на місцях. Священник Матвій Кашкадамов із Сімферополя писав Інокентію, що для вирішення даної проблеми потрібно

докласти дуже багато зусиль. Він вважав, що для татар, які прийняли християнство, необхідно розбудувати свою церкву і призначити до неї священика, який добре знає їх мову і володіє великим терпінням. До того ж необхідно побудувати училище, де б татари вивчали російську мову, що сприятиме їх наверненню до православ'я [751, арк. 679-680]. Проте це питання так і залишилось не вирішеним.

У 1853 р., з метою зміцнення позицій Російської православної церкви, уряд ініціював чергову хвилю репресій проти розкольників. 10 березня 1853 р. Інокентій (Борисов) отримав таємне розпорядження з Міністерства внутрішніх справ, згідно з яким він повинен був створити спеціальний комітет для перегляду діючих постанов щодо розкольників. Членами комітету мали стати: Інокентій, дійсний таємний радник і статс-секретар граф Блудов, обер-прокурор Св. Синоду та міністр внутрішніх справ [983, арк. 31]. Спільна політика уряду та вищого православного духовенства мала на меті боротьбу з розкольниками і залучення їх до православної церкви. Для цього створено Херсонське вікаріатство, спеціальне місіонерське відділення при Херсонській семінарії з підготовки кадрів для боротьби з розколом і окрему Таврійську єпархію. Проте утворення єпархії відбулося вже після наказу Міністерства внутрішніх справ, який вийшов у 1858 р., про припинення переслідування старообрядців за їхні релігійні переконання, не допускаючи при цьому пропаганду ними свого вчення [1299, с. 307].

Тому указом від 30 квітня 1858 р. Св. Синод зобов'язував архієреїв вилучати у старообрядців лише ті ікони і картини, які суперечили вченню православної церкви. Книги духовного змісту, виявлені у приватних осіб, потрібно конфісковувати, якщо на них не зазначено де і з чийого дозволу їх видано. Рукописи, церковне начиння та інші речі повністю вилучалися і передавалися на розгляд консисторії, яка виносила рішення щодо їх подальшої долі. Деякі з них поверталися приватним власникам, інші,

відповідно до розпорядження єпархіального керівництва, передавались до бібліотек та церков єдиновірців, а решту просто знищували [118, с. XVII].

В умовах нестабільності державної політики і постійних утисків, старовіри змушені були боротись за право свого існування, захищати свою віру, культуру та особливості побуту. Великого значення вони надавали розвитку освіти. Рівень писемності у громадах старообрядців становив близько 30 %, що перевищувало середній показник у Російській імперії. Вихованню дітей та їх освіті старовіри приділяли значно більше уваги, ніж православні. Це давало їм можливість вижити в умовах зловживань царських чиновників та тиску уряду на старовірські громади.

З часом кількість старообрядців зменшувалась у зв'язку з тим, що значна їх частина переходила до єдиновірства. Згідно зі статистичними даними на 1860 р. в Одесі налічувалось 38 старовірів чоловічої статі та 19 жіночої. Чисельність єдиновірців у цей час підраховувались уже разом із православними, а кількість їхнього духовенства (разом із сім'ями) становила 40 осіб [900, арк. 38, 45, 46].

Згідно з даними Одеського статистичного комітету, поданими до Міністерства Внутрішніх справ на основі перепису 1873 р., в Одеському градоначальстві налічувалось 807 розкольників чоловічої та 424 жіночої статі (єдиновірці враховувались разом із православними). На 1885 р. там діяли три церкви єдиновірців та один молитовний будинок розкольників [994, арк. 21, 79].

Процес навернення старовірів до синодальної православної церкви тривав впродовж XIX – початку XX ст. У звіті обер-прокурора Св. Синоду за 1913 р. вказувалось, що до офіційного православ'я долучились 23 старовіра в Катеринославській єпархії, 9 – у Таврійській і 71 – у Херсонській. Цей процес відбувався і в інших єпархіях Російської імперії. У цей час найбільша кількість старовірів приєдналась до офіційної церкви у Самарській (1 150 осіб), Пермській (1 180 осіб) та Томській (752 особи) єпархіях [21, с. 34-37].

У цьому ж році від синодальної церкви відпали п'ять осіб у Катеринославській і дві особи у Таврійській єпархіях, які повернулися до старовірів. У Херсонській єпархії таких випадків не зафіксовано. Найбільша кількість старообрядців відійшла від офіційної православної церкви у Нижегородській (674 особи), Пермській (261 особа) та Володимирській (174 особи) єпархіях [21, с. 39-41]. Наведені дані свідчать, що процес переходу старообрядців до панівної церкви шляхом прийняття єдиновірства розпочався спочатку на півдні України, а тому й завершився там значно раніше. У північних єпархіях Російської імперії він значно затягнувся.

Із кінця XVIII ст. на південноукраїнських землях спостерігалось значне поширення протестантизму. Його носіями стали європейські, здебільшого німецькі переселенці: меноніти, лютерани, реформати, баптисти, штундисти та інші. Особливою популярністю серед місцевого населення користувався штундизм, появу якого в Україні пов'язують із діяльністю німецьких пасторів Іоганна Бонекемпера та його сина Карла. У 1824 р. І. Бонекемпер прибув до Одеси, звідки направився в колонію Рорбах, а потім Ворс. Його проповіді слухали селяни з села Основа Одеського повіту Херсонської губернії Ф. Онищенко та М. Ратушний, які знаходились на сезонних роботах в колонії Рорбах. Саме вони сприяли поширенню штундизму серед селян півдня України, звідки він швидко поширювався в інші регіони. Після від'їзду К. Бонекемпера із Росії (1877), вплив штундизму дещо ослаб [1235, с. 134-135]. Завдяки місіонерській діяльності протестантів з німецьких колоній в Україну проникав баптизм. Початок його розповсюдження припадає на другу половину XIX ст. У 70-ті рр. утворилась баптистська община в Одесі, яка виступала за відкритий вихід із православної церкви. У цьому їх активно підтримували штундисти, за що обидві релігійні течії стали об'єктом серйозних переслідувань з боку російської влади.

Деякі сучасні дослідники вважають, що Російська православна церква, яка підпорядковувалась волі царського уряду, ідеологічно не захищала

українське населення, а тому погляди певної частини українців поверталися до протестантизму, який відрізнявся демократизмом, що давало можливість поєднати релігійні почуття з національною самовизначеністю [1312, с. 135]. З цим твердженням можна погодитися лише частково. Протестантизм, принесений на південь України німецькими переселенцями, менш за все сприяв процесу національного самоусвідомлення малоосвіченого українського селянства. Штундизм дійсно приваблював їх своєю простотою та демократичністю і давав надію на позитивні зміни в земному житті. Його послідовники відмовились від церкви і священників, не визнавали релігійної атрибутики. Пишні богослужіння вони замінили молитовними зібраннями, на яких читали і обговорювали Біблію. Особливу симпатію штундизм викликав у селян, які потерпали від свавілля православних поміщиків і не знаходили відповідної підтримки у православних священників. Тож втрата духовенством авторитету та поваги серед частини парафіян, привела до розчарування в православ'ї.

Штундизм швидко розповсюджувався на півдні України за рахунок залучення православних та представників інших сект і становив загрозу для православ'я. На це вказують десятки справ, які містяться у фондах ДАОО.

Нове релігійне вчення спочатку досить позитивно сприймалося в суспільстві. Представники інтелігенції вбачали в ньому зорю нового життя – чи не єдиний світлий промінь в темній народній масі, початком кращого майбутнього, запоруку процвітання суспільства та держави. Про нього з захопленням писали в світській пресі, всіляко вихваляючи та ідеалізуючи. Навіть серед православного духовенства не було єдності в питанні боротьби зі штундизмом. Деякі церковнослужителі вважали за необхідне розпочати негайну боротьбу з цим злом, а деякі дотримувались думки, що проблема вирішиться сама по собі. Пройшло немало часу перш ніж штундизм був вивчений у середовищі православного духовенства і розпочаті пошуки

боротьби з ним. Причому, в Російській імперії ця течія мала право на вільне існування, заборонялась лише пропаганда її віровчення серед населення.

Через три десятиліття, коли штундизм міцно пустив коріння на півдні України, стало очевидно, що очікування інтелігенції виявилися марними. Але значна частина захисників цього віровчення навіть не підозрювала того, що приніс штундизм у середовище тих простаків, які стали його носіями. Відбулася руйнація сімейного укладу, поділ суспільства, особливо сільського, на два ворожі табори: прихильників і противників штундизму. Штундисти ніколи не приховували своєї ненависті до православ'я, відкрито висміювали його, принижували священнослужителів, намагалися знищити любов до церкви, самодержавства і батьківщини [218, с. 3-11].

Деякі з представників вищого духовенства зайняли досить активну позицію по відношенню до неправославних напрямів і течій. Одним із прикладів є місіонерська робота кафедрального протоієрея Одеського Преображенського собору Михайла Корниловича Жуковського, про що свідчать записи у його формулярному списку. За навернення до православ'я 39-ти іновірців його у 1828 р. нагороджено Золотим наперсним хрестом. У 1832 р. за ревність, проявлену при виконанні пастирських обов'язків і успішну місіонерську роботу, наслідком якої стало залучення до православної церкви іновірців і розкольників, протоієрей отримав орден Св. Анни 3-го ступеня, а через три роки – матеріальну нагороду в розмірі 800 крб. У 1842 р. у військовому поселенні Рівне він не лише залучив до православ'я 176 розкольників, але й особисто пожертвував 500 крб. для будівництва церкви замість колишньої каплиці. За це М. К. Жуковський у 1844 р. був нагороджений орденом Св. Анни 2-го ступеня [935, арк. 3, 4]. Проте незначна кількість формулярних списків священно- і церковнослужителів містить подібні записи. Можна допустити, що недостатня частина високоосвічених протоієреїв займалась безпосередньою місіонерською роботою, що негативно позначилось на релігійній ситуації в південному регіоні.

Місіонерська діяльність займала важливе місце в діяльності архієпископа Никанора (Бровковича). Особливою небезпекою для православної церкви і загрозою для державності Росії він вважав розповсюдження штундизму. Цю проблему він неодноразово розглядав у своїх бесідах і повчаннях. Основну причину, яка спонукала певну частину населення єпархії прийняти штундизм, він вбачав у нецтві та недостатньому знанні православної віри.

Важливими документами для аналізу церковно-релігійного життя єпархії є повідомлення архієпископів про огляд окремих церков і монастирів, надіслані до Херсонської духовної консисторії. Вони дають підставу стверджувати, що наприкінці XIX ст. за зовнішнім благополуччям, пишнотою храмів і богослужінь все більш яскраво вимальовувались серйозні проблеми, які мали місце в єпархії. Про це писав у своєму звіті 1884 р. архієпископ Херсонський і Одеський Никанор (Бровкович), який відвідав деякі церкви Одеського, Ананьєвського, Єлисаветградського та Херсонського повітів. Відзначаючи загальне позитивне враження відносно проведення богослужінь та управління церквою, він звертав увагу на низький рівень освіченості переважної більшості сільського духовенства, яке зовсім не займалось просвітницькою діяльністю серед парафіян. Це зумовило відсутність належних знань православної віри серед значної частини дорослого населення. Лише учні парафіяльного училища, в якому навчалося 20 хлопчиків і 3 дівчинки (на 2 000 жителів) змогли порадувати знаннями Євангелія. Така ситуація, що склалася в багатьох населених пунктах Херсонської губернії, сприяла успішному поширенню штундизму, основою якого, за словами одного із представників цієї течії, була «безграмотність православної людини, її низька моральність, пияцтво, відсутність стабільних позицій в сімейному та громадському житті» [497, с. 29].

Никанор писав, що «декілька наших малоросів, навчившись у німецьких менонітів, почитавши з ними трохи Євангеліє і дізнавшись те, чого вони не

знали, подумали, що саме тепер вони попали в світ Євангелія, а до цього часу перебували у темряві диявола, як і все православне духовенство, яке є його слугами. Ці декілька десятків неграмотних простаків, скерованих іноземцями, вирішили відкинути все православ'я, яке проповідував Ісус Христос і апостоли, і замість апостольської церкви влаштувати свою віру на основі принципів, відповідно до яких кожен рятується як може і створює собі віру, яку хто хоче ».

Никанор говорив, що «штунда знайшла тисячі послідовників, які дивляться на православних як на синів диявола. Вони вважають своє вчення світом, а тому почали навчатися грамоті, читають і обговорюють Євангеліє та проповідують. На відміну від євреїв, татар, мусульман, лише наші люди можуть народитися і вмерти в своїй вірі не вивчивши і не знаючи її. Гірко і соромно це усвідомлювати. Народна темнота до цього часу сприяла цьому. Тепер взялись за навчання, але в школах не доходять навіть до Нового Завіту. Навчаються лише 20 дітей на 2 000 душ парафіян. Один напівграмотний на 100 неграмотних! Народ не знає віри, а тому потрібно протиставити штунді загальнонародний спів у церкві та навчання при церковних школах» [480, с. 260, 264, 265]. Православні, які перейшли до секти штундистів, відреклися від своєї віри, роду, звичаїв і одягу, перейнявши все у німців. В їх домішках висять портрети німецького імператора Вільгельма I і принца Баттенбергського, а вже нижче – портрет російського царя. Це свідчить про відсутність міцних моральних правил, громадянської позиції і патріотизму, що є прихованою загрозою для інтересів держави [494, с. 556].

Дійовим методом боротьби зі штундизмом архієпископ вважав активізацію просвітницької діяльності серед населення, до чого закликав православне духовенство.

Протоієрей І. Х. Стрельбицький наголошував на важливості обрядів для православної церкви, які відкидають сектанти-раціоналісти (молокани, штундисти та інші), проповідуючи духовність релігії. Проте людина не лише

духовна, але й тілесна, а тому будь-який прояв духовного життя відзивається в її тілі посмішкою, сльозами тощо. Обрядовість має більше значення для людей малоосвічених, які відрізняються сердечною вірою, необхідною для прийняття людиною високих і непізнаних істин християнської віри. Основна частина сучасного освіченого суспільства – мало віруюча і досить критично відноситься до предметів віри і церковним обрядам. Причину такого маловір'я протоієрей вбачав у досить поверховій освіті, особливо релігійній [218, с. 11-14].

Під час огляду деяких повітів Херсонської єпархії (1884 р.) Никанор (Бровкович) побував у головному центрі штундизму – у селах Располь та Основа, які знаходились на відстані чотирьох верст один від одного, мали спільну парафіяльну церкву у Располі, за своїм виглядом подібну до німецької кірхи. Настоятелем церкви був протоієрей – один із кращих у краї знавців штундистського вчення, посланий з місіонерською місією. Архієпископ характеризував його як людину розумну, стриману, високо моральну, достойну у всіх відношеннях, яку любили і поважали у парафії. Проте церква всередині мала досить бідний вигляд. Там зібралися і православні, і штундисти. Діти штундистів справили на Никанора краще враження, ніж православних. Вони трималися впевненіше, посміхалися і краще відповідали на його питання. Церковне училище знаходилося у с. Основа, куди мав їздити законовчитель. Поспілкувавшись зі штундистами у зазначених селах, Никанор прийшов до невтішного висновку, що штундизм базується на неуцтві православного населення, його низькій моралі та культурі. Тому важливим методом боротьби з ним Владика вважав просвітницьку роботу духовенства, яка полягала у зміцненні свідомості православних парафіян, проведенні з ними бесід про догмати православ'я, істинність православної церкви, хибність сектантських вчень та інше [497, с. 26-36]. На прикладі відвіданих повітів архієпископ переконався, що переважна більшість священників зовсім не піклується про просвітництво своїх парафіян. Проповіді вони здебільшого

читають, але «яке вони можуть мати значення для народу, який не має належного поняття про Ісуса Христа і навіть образ його не розпізнає на іконах». Звичайно йшлося лише про певну частину православних парафіян. Никанор звертав увагу, що в цілому населення справило на нього добре враження: воно більш розвинуте, гнучкіше і делікатніше від російського, з яким він зустрічався в Уфі. Тутешній народ більш знайомий з європейською культурою, більш вимогливо відноситься до священників [497, с. 16, 26].

Запорукою успішної боротьби за збереження православної пастви була необхідність у підвищенні освітнього та морального рівня духовенства. Далеко не в усіх парафіях священнослужителі користувались авторитетом і повагою серед населення. 12 березня 1884 р. архієпископ Никанор (Бровкович) писав обер-прокурору Св. Синоду К. П. Побєдоносцеву, що в єпархії назріває незадоволення місцевого населення духовенством, що широко відкриває ворота для проникнення штундизму. З метою протистояння цьому вченню, яке швидко розповсюджувалось у напрямку Херсона, він висловив прохання призначити Херсонським вікарієм Іоанна Заркевича, якого високо цінував і розраховував на його плідну діяльність [1044, арк. 1-2].

Великого розмаху сектантство набуло на землях Кримського півострова. Утворення там окремої Таврійсько-Сімферопольської єпархії не вирішило проблеми. Проте духовенство, на чолі з єпархіальним керівництвом, значно активізувало боротьбу за зміцнення позицій православної церкви. Одним із талановитих проповідників і місіонером за покликанням був єпископ Гурій (Карпов). Під час майже двадцятирічного перебування в Пекінській духовній місії (1840 – 1850; 1856 - 1865 рр.) він набув значного досвіду місіонерської роботи, проповідуючи християнство серед язичників. З метою успішної діяльності утвореної ним християнської общини в Китаї, він переклав китайською низку церковно-релігійних книг, в тому числі й Святе Письмо. Гурій користувався великим авторитетом серед місцевого населення і повагою

китайського імператора, який подарував духовній місії збірник буддійських трактатів [1308, с. 7, 11].

Очоливши Таврійську кафедру єпископ Гурій розпочав активну протисектантську роботу. У місця компактного проживання сектантів і розкольників він призначав найбільш освічених священників, які мали відповідний досвід місіонерської роботи, пильно слідкував за їх діяльністю і надавав необхідну допомогу. Під час об'їзду єпархії Владика особисто познайомився з лідером таврійських молокан донського толку Захаровим. Довгі бесіди і листування з ним дали можливість Гурію більше дізнатися про цю течію і опублікувати працю, в якій спростував погляди молокан та помилковість їх вчення.

У 1877 р. на прохання Гурія прокурор надав йому свідчення одного із лідерів секти скопців, справа яких слухалась у сімферопольському окружному суді. На підставі цих документів Владика написав монографію «О скопческом учении по последним о нем известиям», де доводив хибність лжевчення скопців із позицій православної церкви [1308, с. 23]. Для боротьби з сектантством єпископ ініціював відкриття кафедри по вивченню розколу при духовній семінарії, викладач якої отримував плату за свою роботу з власних коштів Гурія.

Для укріплення позицій православ'я та посилення його впливу на духовне життя населення на півдні України були засновані православні церковні братства та товариства. Цей процес розпочався на теренах Російської імперії в 60-ті рр. і в 1880 р. їх кількість зросла до 63 осіб. О. П. Тригуб вважає, що подібні інституції не мали особливого авторитету серед віруючих. Однак в умовах реакції впродовж 1891-1903 рр. виникло 76 нових братств [1401, с. 78]. Вони користувались всебічною підтримкою з боку імператриці та інших членів царської родини.

Деякі загальноросійські церковні товариства мали свої філії в південному регіоні. У травні 1882 р. було відкрите Одеське відділення

Імператорського Палестинського Православного товариства. Головна його мета полягала в поширенні відомостей про справи Палестинського товариства і про Святу Землю, становище там православ'я, залучення нових членів організації і збільшення її коштів. Проте насправді діяльність Товариства зводилась до читань у парафіях історій про Святу Землю і збір коштів у церквах єпархії на свої потреби [137, 146, 147].

У 1885 р. в Одесі відкрито Одеський Єпархіальний Комітет Православного Місіонерського Товариства, який очолив архієпископ Никанор (Бровкович). Воно стало філією Московського Товариства, яке діяло з 1869 р. під патронатом імператриці. Його головна мета полягала в сприянні православним місіям у справі навернення іновірців, що проживали в межах імперії, до православної церкви. Згідно зі Статутом, Одеський Комітет, як і інші єпархіальні Комітети Товариства, мав збирати членські внески і пожертви, піклуватися про матеріальні потреби місіонерів та їх закладів, надавати їм всебічну допомогу в роботі, надсилати до Ради Товариства щорічний звіт і відомості про надзвичайні події в Місії [962, арк. 1, 3, 7, 8].

Важлива роль у справі просвітництва і місіонерської діяльності відводилась церковним братствам, які виникали в багатьох єпархіях Російської імперії, в тому числі й південноукраїнських. Одним із перших стало Олександрівське братство, засноване 4 грудня 1868 р. в Таврійській єпархії при сімферопольському кафедральному соборі. Його покровителем був Преосвященний Гурій (Карпов). Головою братства обрано Благочинного монастирів Таврійської єпархії архімандрита Євгенія. Товаришами голови стали кафедральний протоієрей Михайло Родіонов і колезький радник Микола Іванов, діловодом – священник Іоанн Воскресенський. Мета братства полягала у боротьбі з розколом. Тому його першочергові зусилля були зосереджені на вивченні цієї проблеми. Члени братства збирали відомості про місця проживання розкольників та накопичували місіонерську літературу [828, арк. 1-2].

У подальшому цей православний осередок очолювали ректори Таврійської духовної семінарії. Зокрема, впродовж 1875-1884 рр. його головою був архімандрит Арсеній, а його товаришами – протоіереї Григорій Галін і Гавриїл Руднев. У 1884 р. його змінив наступний ректор семінарії – Іоанн Знаменський. Членами братства стали протоіереї Павло Троїцький та Андрій Жежеленко, діловодом – викладач духовної семінарії Олександр Васильович Іванов. На засіданнях братства здебільшого приймалися рішення про поповнення бібліотеки і розсилку книг по школах та церквах [829, арк. 2, 5, 135].

Серйозною проблемою в роботі зазначеної інституції стала нестача коштів. Про це свідчить звернення, підписане головою та діловодом, яке зберігається в Державному архіві Автономної Республіки Крим. У ньому говориться, що мета братства полягає в допомозі бідним, сприянні розвитку церковнопарафіяльних шкіл, протистоянні розколу, наверненні іновірців до православ'я та інше. Але обмаль коштів не дала змоги виконати програму і забезпечити власні потреби. І це в той час, коли Таврійська єпархія заселена сектантами та іновірцями, а тому особливо потребує підтримки в розповсюдженні православ'я і розвитку церковних шкіл, що і є основною задачею братства. Проте його потреби з кожним роком зростають, а надходження – незначні і кількість тих, хто жертвував кошти значно зменшилася. Тому Рада братства змушена звернутися з проханням про благодійність до всіх відомих їй осіб, які співчують істинним потребам православної церкви. Вона висловила прохання до імператриці, яка була однією з його благодійниць, посприяти добрим справам Олександроневського братства і залучити до нього інших меценатів [829, арк. 223].

16 серпня 1880 р., з ініціативи архієпископа Херсонського и Одеського Платона (Городецького), засновано Одеське Свято-Андріївське братство, головна мета якого полягала в поширенні серед населення православного вчення та протидія всіляким відхиленням від нього. Братство було відкрите

при семінарській церкві і викладачі семінарії стали його членами. Досягнення мети пов'язувалось з активною боротьбою проти сектантства і розколу шляхом видання брошур і листків та здійснення місіонерської роботи серед населення єпархії. Згодом братство розширило межі своєї діяльності за рахунок проведення у храмах народних читань і бесід у недільні та святкові дні, заснування бібліотек при церквах та розповсюдження книг, ікон і картин релігійного змісту в різних населених пунктах єпархії [132, с. 1-3; 32, с. 6].

Наприкінці XIX ст. до складу братства входили 10 місіонерів, які проводили бесіди з православними та сектантами, розповсюджували антисектантські книги та брошури, надавали допомогу тим, хто вийшов із сект і приєднався до православної церкви [18, с. 71].

На кошти братства та пожертви від приватних осіб у 1902 р. відкрито православну церкву в німецькій колонії Ландау для російських робітників, які приїздили туди з різних регіонів у пошуках роботи [1076, арк. 14].

У цей час релігійні погляди різних верств населення Херсонської єпархії відрізнялися своєю неоднозначністю. Сільські жителі здебільшого зберігали відданість православній вірі та своїм храмам. Лише у великих селах, де мали місце контакти з іновірцями, спостерігались коливання в релігійних переконаннях. Населення міст, особливо Одеси, Миколаєва, Херсона та Єлисаветграда, де проживала значна кількість представників різних конфесій, до церкви відносилось більш стримано. Частина жителів, яка відвідувала храми, не мала глибокої віри і їх релігійність носила формальний характер. Напередодні церковних свят у містах влаштовувались літературні вечори, лекції, концерти та спектаклі, що вказує на байдужість до традицій православної церкви [1076, арк. 35-37].

Для укріплення православної віри серед жителів Одеси та активізації їх церковного життя архієпископ Іустин (Охотін) започаткував проведення морально-релігійних читань для місцевої інтелігенції. Перші такі читання були організовані Єлисаветградським єпископом, головою Свято-

Андріївського братства Феодосієм (Олтаржевським) 6 грудня 1904 р. у приміщенні чоловічої гімназії, де зібралося біля 100 слухачів. Про вагомість заходу свідчить присутність архієпископа Іустіна (Охотіна), ректора духовної семінарії Анатолія (Каменського), законовчителів, представників духовенства. Феодосій (Олтаржевський) під час свого виступу зазначив, що Свято-Андріївське братство розпочало цикл бесід релігійно-морального змісту, які відповідають потребам сучасного суспільства. Вони спрямовані на розповсюдження серед населення православно-християнського вчення. Члени братства були впевнені, що розлад серед інтелігенції, який особливо проявився останнім часом у релігійно-моральній площині, таїть у собі небезпеку не лише для окремої особистості, але й для всього народу. Лише через зміцнення духу кожного можна спільними зусиллями добитися духовного відродження країни [143, с. 7, 8, 10]. На перших читаннях з лекцією «Наукове і педагогічне значення питання сучасного богослов'я» виступив професор ІНУ протоієрей О. М. Клітін [537, с. 91-112]. Він обґрунтував тезу про пріоритетну роль богослов'я для інтелектуального і морально-духовного розвитку людини. Особливе значення воно відіграє в процесі формування майбутньої еліти суспільства, яка має опанувати науку і стати на шлях духовної досконалості.

Наступні читання відбулися 9 січня 1905 р., на яких з лекцією виступив протоієрей С. В. Петровський. Ця лекція, яка була опублікована на шпальтах «Херсонских епархиальных ведомостей», своїм змістом різко відрізнялась від попередніх проповідей протоієрея. Він розглянув тему війни, яка була надзвичайно актуальною в умовах російсько-японської війни 1904-1905 рр. [580, с. 1-15]. Його виступ прозвучав у контексті політики російського уряду і мав яскраво виражений проімперський характер, головна ідея якого полягала у моральному виправданні війни. С. В. Петровський представив війну як світовий закон, який, з одного боку, є великим злом і нещастям для людства, а з іншого – могутнім засобом для розвитку народів у культурному і духовному

відношеннях. Він підкреслив, що війна є актом вищої волі народу і Помазаника Божого, а тому справедливість її не може підлягати сумніву. Більш того, вона є ланкою в сплетінні явищ Вищої доцільності в площині Божественного Промислу. Подібні слова, на наш погляд, досить дивно чути від священнослужителя, який так яскраво описував жахи Кримської війни [582].

З метою поживлення місіонерської роботи в Миколаєві та Херсоні були створені православні осередки, подібні до Одеського. Так 14 вересня 1891 р. у Херсоні засновано Хрестовоздвиженське православне церковне братство, яке було подібним за своєю структурою і цілями Одеському Свято-Андріївському братству. Воно займалося просвітницькою діяльністю, служило справі утвердження православ'я та боролось проти сектантства. Його попечителем став єпархіальний вікарій, єпископ Новомиргородський Мемнон (Вишневський) [152, с. 157-162].

З ініціативи архієпископа Іустина (Охотіна) Рада Свято-Андріївського братства організувала особливе відділення в Миколаєві, де знаходилась значна кількість різних сект. 5 березня 1903 р. було відкрито Миколаївське відділення Одеського Свято-Андріївського братства на чолі з протоієреєм М. В. Автономовим [2, с. 75].

У жовтні 1909 р., за пропозицією архієпископа Дмитрія (Ковальницького), Свято-Андріївське братство було трансформоване у загально-єпархіальне товариство просвітницького та християнсько-благодійного характеру.

У Катеринославській єпархії православне братство Св. Володимира було відкрито при духовній семінарії у 1888 р. Його основним завданням була релігійно-просвітницька діяльність серед населення. Члени братства відкривали парафіяльні бібліотеки і народні читальні в селах єпархії, розповсюджували книги православно-просвітницького змісту. Окрім іншої, характерної для подібних інституцій роботи, Братство здійснювало видання

«Екатеринославских епархиальных ведомостей» – єдиного на той час релігійного часопису в єпархії, який виходив впродовж 1872-1917 рр. Основу редакційного колективу становили священники й викладачі духовної семінарії – особи, які не просто виконували службовий обов'язок, а й намагалися сприяти справі духовного зростання читачів. Часопис залишався одним із найцікавіших видань краю, метою якого було утвердження православ'я як домінуючої релігії, поширення інформації про діяльність церкви. У додатках публікувалися книги з історії церкви, матеріали про сектантство й розкол у єпархії, протоколи з'їздів духовенства, звіти про діяльність Палестинського товариства і Катеринославського єпархіального комітету щодо влаштування побуту біженців тощо [1440]. У 1900 р. за дозволом Св. Синоду Братство побудувало власне приміщення для типографії [18, с. 64].

Із 1911 р. головою Братства став катеринославський єпископ Агапіт (Вишневський). На той час він був чи не єдиним етнічним українцем з-поміж архієреїв, що очолювали єпископські кафедри в Україні. Вихованець КДА – Агапіт був однією з тих постатей, котрі не лише формували релігійну атмосферу міста, але й впливали на стан його національно-культурного та громадського життя. Одночасно він був головою Кирило-Мефодіївського братства Комітету з керівництва Катеринославською міською публічною бібліотекою, головою єпархіального місіонерського комітету, керівником училищної ради і членом Православного Палестинського товариства. Як і більшість архієреїв після революції 1905-1907 років, він очолював губернський відділ «Союзу російського народу», проте керував цим осередком досить формально. Одним із доказів цього було поблажливе ставлення катеринославського єпископа до питання українізації освіти на Катеринославщині, яка почалася з весни 1917 р. [1203].

У 1893 р., з дозволу Катеринославського єпархіального керівництва, було засноване церковне православне братство при Свято-Преображенській

церкві Юзівки, на Донбасі. Близько 20-ти років його очолював священник В. Матвеєвський, якого потім замінив протоієрей І. Трухманов.

Статут Юзівського братства проголошував, що його мета полягає: а) в служінні потребам місцевої церкви у Юзівці та її парафіянам; б) у розповсюдженні в Юзівці та її околицях духовного просвітництва, вкоріненні в народі любові та відданості православної вірі, царській династії та Вітчизні; в) у допомозі місцевим православним жителям для вирішення їхніх потреб; г) у сприянні справі викорінення пияцтва серед православних робітників і підвищення рівня їх моральності. До того ж братство мало опікуватися особами, які прийняли православ'я, влаштовувати бібліотеки, народні читання тощо. Провідне місце в його діяльності належало виховній роботі серед населення Юзівки. Одним із головних напрямів стало створення навчального закладу, який служив справі культурного та морального піднесення населення. Тому зусиллями членів братства з 1896 р. діяла церковнопарафіяльна однокласна школа, а згодом – братське училище [1257]. Здійснені заходи, мали запобігти поширенню всіляких сектантських віровчень серед місцевих жителів. Свято-Преображенське братство, яке проіснувало до 1919 р., було центром православ'я і, певною мірою, культурно-просвітницького життя промислової Юзівки.

Діяльність зазначених товариств і братств в цілому не принесла очікуваних наслідків у місіонерській площині і чисельність різноманітних сект суттєво не зменшилась. У 1900 р. у Херсонській єпархії кількість прихильників штундизму становила 5 000 осіб. Саме в цей час їх пропагандистська діяльність носила найбільш активний характер. Вони створили добре згуртовану релігійну общину на чолі з фанатично налаштованими лідерами і не піддавалися впливу православних місіонерів. Їхні представники їздили по всій губернії, здійснювали агітаційну роботу в межах Херсонської єпархії і залучили до своїх рядів 117 православних.

У Катеринославській єпархії штундистські общини знаходились у 17-ти населених пунктах Катеринославського, Верхньодніпровського, Бахмутського, Павлоградського, Маріупольського і Новомосковського повітів. Найбільшого розвитку штундизм досяг у селах Васильківці та Олександрівці Павлоградського повіту і Дебальцево Олександрівського повіту.

У Таврійській єпархії штундизм з кожним роком розповсюджувався не менш успішно. Там діяли свої проповідники, які отримували кошти за пропагандистську роботу. Вони надавали матеріальну допомогу тим, хто приєднувався до їхньої секти. Наслідком стала поява штундизму в нових місцях, у тому числі й в Севастополі. Закон про заборону молитовних зібрань штундистів (від 4 липня 1894 р.) у місті не виконувався. Найбільш успішною була пропагандистська робота серед молокан, наслідком якої стало залучення до общини за 15 років (1885-1900 рр.) понад 3 000 осіб. На думку обер-прокурора Св. Синоду причина цього полягала в подібності віровчення, фанатичності лідерів та привабливості молитов штундистів, які супроводжувались прекрасним хором [18, с. 232, 237].

Великий вплив на релігійну ситуацію мали соціально-економічний та політичний чинники, які склалися в Російській імперії на початку ХХ ст. Під час революційних подій 1905 р., коли селяни піднімали повстання в боротьбі за землю, сільські пастирі не стояли осторонь і намагались переконати своїх парафіян припинити безчинства і бунти. Але зазвичай їх прагнення були «гласом вопиющего в пустыне». У селі змінилось відношення до духовенства. Якщо раніше воно було шанобливим до всіх священнослужителів без винятку, то на початку ХХ ст. його потрібно було заслужити відповідний авторитет і повагу, демонструючи відповідні якості, притаманні сану [218, с. 70].

Після проголошення рівних умов для всіх віросповідань, згідно закону від 17 жовтня 1906 р., боротьба з іновірцями стала можливою лише на науковій та богословській ниві. Православна місія могла використовувати

лише два засоби: усну та письмову полеміку і публічні бесіди з прихильниками штундизму та інших віровчень. Публічні бесіди на самих штундистів, як правило, ніяк не впливали, проте могли запобігти відпадинню від церкви православної пастви.

Для роботи з сектантами більш важливе значення мали приватні бесіди, в процесі яких при вмілому підході можна було викликати довіру, схилити їх до відвертої розмови, спробувати довести хибність їх віровчення і навести до православної церкви.

Полемічна література розраховувалась як на православного читача так і на сектанта. Першого вона озброювала проти різних віровчень, а другого змушувала задуматись над власними релігійними переконаннями. Перевага літературної полеміки над усною була очевидною, так як давала можливість усвідомити прочитане та повернутися до нього декілька разів. Проте саме полемічній літературі відводилось недостатньо уваги. Полемічні видання не користувались популярністю в читачів і змушені були припинити своє існування за відсутності фінансування. Існував лише журнал «Православный путеводитель», який випускався на приватні кошти.

Розповсюдження штундизму спричинило появу «Миссионерского обозрения». Проте для боротьби з раціоналістичними сектами друковане слово не застосовувалось зовсім [218, с. 17-21].

На боротьбу з розколом і сектантством були націлені Всеросійські місіонерські з'їзди, останній (п'ятий) з яких відбувся вже після Лютневої революції 1917 р. У роботі з'їздів брали участь і місіонери з Південної України. Там розглядались питання покращення місіонерської справи, проблеми, пов'язані з появою нових та активізацією вже діючих сект і віросповідань, вивчався досвід полемічної роботи. Характерною особливістю з'їздів була відсутність єдності у поглядах депутатів та їх безпорадність перед розповсюдженням інакомислення у суспільстві. Зокрема, на IV з'їзді, який

відбувся в 1908 р. у Києві, піднімалось питання про боротьбу з соціалізмом, до якої духовенство було зовсім не готовим [218, с. 92-93].

Місіонерська та просвітницька робота духовенства не привела до очікуваних наслідків у боротьбі з розкольниками та іновірцями. Так у 1913 р. до православної церкви Херсонської єпархії залучено 503 особи: із сектантства (365), із інших віросповідань (57) та іновірців (81). У цей же час від православ'я відпали 247 осіб, найбільша частина з яких перейшла в штундизм (171 особа або 69 %) [21, с. 36, 37, 40, 41].

У 1913 р. у Катеринославській єпархії попри місіонерську діяльність, яку очолювали єпархіальний місіонер О. О. Афанасьєв та повітові: священники М. Назаревський, О. Колтипін, О. Красовський, В. Зеленцов, С. Разногорський особливих результатів також не спостерігалось [213, с. 2]. До православної церкви приєдналось всього 102 особи, а відпали 452, переважна більшість яких приєдналася до штундистів (246 осіб) та євангельських християн (148 осіб) [21, с. 34, 35, 38, 39].

У Таврійській єпархії завдяки зусиллям духовенства православ'я прийняли 173 особи, серед яких значний відсоток становили іудеї – 68 осіб (39 %), а відійшли від православної церкви – 321 особа, 273 з яких (85 %) стали євангельськими християнами [21, с. 36, 37, 40, 41]. Зважаючи на значну кількість іудеїв, які прийняли православну віру єпископ Димитрій (Абашидзе) розіслав настоятелям церков Таврійської єпархії строго секретну резолюцію для обов'язкового виконання. Він закликав бути уважними і обережними при хрещенні євреїв, вважаючи, що вони роблять це з корисливою метою, а тому не викликають довіри. Цьому є сумні підтвердження, коли одружуються на православних, а через деякий час залишають їх і повертаються до іудаїзму. Християнство приймають, щоб отримати пільги, недоступні іудеям.

Для хрещення євреїв священник повинен взяти від нього письмову заяву, метричну випису про народження, свідоцтво, видане владою про його вид діяльності і розпочати процес підготовки. Єврей повинен відвідувати церкву,

вивчати заповіді Божі і пройти випробувальний термін. Саме хрещення має відбуватися в присутності надійних свідків і місцевого начальства. У подальшому рекомендувалось слідкувати за дотриманням євреями християнського способу життя [833, арк. 14-15].

Можна цілком погодитись з твердженням О. П. Тригуба, що політика та духовна робота православної церкви в південному краї мусила мати свої особливості і методи місіонерської роботи, але підлеглість загальноросійському керівництву, яке не розуміло всіх тонкощів духовного життя населення регіону привело до жалюгідних результатів у справі боротьби за православну духовність [1400, с. 14]. Проте це можна розглядати лише як один із чинників, який спричинив широке розповсюдження різноманітних релігійних вчень та сектантських течій. Провідну роль у тому, що православна церква втратила свої позиції у суспільстві відіграла політика російського уряду, яка привела до незадоволення народних мас своїм соціально-економічним становищем та діяльністю значної частини православного духовенства, яке виражало інтереси самодержавства, а не пересічних парафіян.

Таким чином, неприйняття православних догматів та обрядовості деякими прошарками суспільства: інтелігенцією, військовими, робітниками та певною частиною селянства свідчило про збільшення вимог до релігії і привело до поширення у південному регіоні багатьох сектантських вчень, матеріалістичних поглядів та соціалістичних ідей, які отримали загальноросійське розповсюдження. Усі зазначені симптоми вказували на кризові явища в православній церкві, що загрожувало її авторитету та втратою провідних позицій у державі. Тож місіонерська діяльність православних ієрархів у зазначений період не могла дати тих позитивних результатів, на які розраховувала Російська православна церква.

У результаті проведеного дослідження доведено, що важливою складовою частиною просвітницької діяльності архієреїв були проповідницькі практики. Ієрархи відводили проповідям провідну роль у процесі зміцнення позицій православ'я, виховання християнської моралі, духовності, культури та патріотизму в парафіян. Посередництвом проповідей до мирян доносилися основні положення урядової політики. Найбільш відомими проповідниками Херсонської єпархії були архієпископи Інокентій (Борисов), Димитрій (Муретов) та Никанор (Бровкович), які вирізнялися особливістю підходів до проповідницької роботи й користувалися високим авторитетом у суспільстві.

Вагоме місце в просвітницькій діяльності архієреїв посідала місіонерська робота. Вона зумовлена необхідністю протистояти впливу різноманітних віровчень, які поширювалися в південному регіоні, та бажанням зберегти домінуючі позиції Російської православної церкви. У центрі уваги духовенства перебували розкольники, сектанти та іновірці. На чолі з єпархіальними архієреями були засновані православні церковні братства в Сімферополі, Одесі, Херсоні, Миколаєві та Катеринославі, які мали стати центрами місіонерської роботи духовенства. Вона полягала в бесідах із іновірцями і сектантами, захисті православних парафіян від їхнього впливу, пропаганді православних істин, проведенні морально-релігійних читань та участі в роботі Всеросійських місіонерських з'їздів. Низький рівень освіти, недостатнє знання основ православ'я, незадоволення своїм соціально-економічним становищем сприяли залученню українського населення до інших віровчень, зокрема штундизму. Тому місіонерська діяльність не змогла дати належних наслідків і зупинити кризу православної церкви.

ВИСНОВКИ

Результатом вивчення науково-просвітницької діяльності вищого православного духовенства Південної України кінця XVIII – початку XX ст. стали наступні висновки.

Проведено історіографічний аналіз, що дало можливість опрацювати і критично осмислити науковий доробок попередників, виявити аспекти, що дозволяють значною мірою відтворити окремі питання зазначеної теми, виявити лакуни та констатувати фрагментарність вивченості проблеми, про що свідчить відсутність спеціального комплексного дослідження.

Охарактеризовано джерельну базу дисертації, яка є достатньою, достовірною й репрезентативною для всебічного вивчення теми дослідження. Вона побудована на комплексному використанні широкого кола документальних і наративних джерел, значну частину яких виявлено в архівних установах і рукописних відділах наукових бібліотек України та Російської Федерації. Більшість архівних документів вперше була введена до наукового обігу.

Визначено основні теоретичні й методологічні засади дисертаційної роботи, яка виконана в регіональному вимірі. Результатом стало формування методологічного інструментарію, який базується на принципах наукового пізнання: історизмі, об'єктивності й системності. Комбіноване використання принципів, підходів і методів дослідження дало можливість вирішити поставлені наукові завдання.

З'ясування специфіки розвитку історичної науки на початку XIX ст. дозволило розглянути різні напрями і форми наукової діяльності вищого духовенства Південної України. Розглянуто становлення евристичного етапу історико-археографічних студій та участь у цьому процесі ієрархів. Найбільш плідною в цій площині була робота архієпископа Гавриїла (Розанова), який проявив себе як фахівець з едиційної, камеральної та усної археографії. Серед

його наукового доробку – публікація письмових та науково опрацьованих усних джерел з церковної та світської історії Південної України, частина з яких торкалась козацької тематики. Серед осіб, які зробили помітний внесок у розвиток археографічної науки особливо виділяються єпископ Порфирій (Успенський), протоієрей С. А. Серафимов, архімандрит Антонін (Капустін), історик церкви, професор В. О. Біднов, які займались евристичною та едиційною роботою.

Доведено, що важливим напрямом історичної діяльності духовенства став пошук, вивчення та збереження речових пам'яток церковної історії. Архієпископ Гавриїл (Розанов) зініціював польові дослідження на території Кримського півострова для пошуків стародавніх християнських святинь. Під безпосереднім керівництвом архієпископа Інокентія (Борисова) розпочався процес їхнього відродження. Він організував археологічні розкопки стародавніх храмів на території Херсонесу та їх реконструкцію. Серед його однодумців і помічників відзначилися: протоієрей А. Г. Лебединцев, ігумен Євгеній (Еклітейнг), архімандрит Полікарп (Радкевич), ієромонах Василь (Юдін) та ін. Спільними зусиллями вдалося відбудувати Бахчисарайський Успенський скит, Херсонеску та Інкерманську кіновії та значну кількість церковних споруд. Пошуки й збереження речових пам'яток старовини посідали важливе місце в діяльності вищого духовенства півдня України. Раритетні церковні старожитності зберігалися в багатьох церквах та церковно-археологічних музеях Катеринославської, Херсонської й Таврійської єпархій.

Показано, що науково-історичні дослідження вищого православного духовенства зумовлено зростанням дослідницького інтересу до вивчення історії південноукраїнських єпархій. Масив документів, виявлених у світських і церковних архівах, дозволяв здійснити репрезентацію окремих сюжетів церковної й світської історії південного регіону та християнського Сходу. У контексті розвитку історичної науки важливе місце належить науковій спадщині архієреїв: Гавриїла (Розанова), Інокентія (Борисова), Никанора

(Бровковича), Феодосія (Макаревського), Порфирія (Успенського), Гермогена (Добронравіна); протоієреїв: А. Г. Лебединцева, С. А. Серафимова, С. В. Петровського, М. І. Нікольського, М. К. Родіонова та багатьох ін.

Установлено, що в процесі науково-дослідницької діяльності вище духовенство співпрацювало з низкою наукових товариств і установ, провідне місце серед яких посідали: ОТІС, Церковно-археологічне товариство при КДА, Церковні історико-археологічні товариства, Таврійська, Катеринославська та Бессарабська вчені архівні комісії. Участь у роботі зазначених наукових інституцій мала різні форми й залежала від пріоритетних напрямів їхньої діяльності. Духовні особи, які були членами ОТІС, брали активну участь у дослідженні історії християнства на Півдні та Близькому Сході, результати яких оприлюднювали на сторінках «Записок»; в археологічних роботах на території Криму; поповнювали фонди музею Товариства шляхом грошових пожертвувань та цінних подарунків у вигляді рідкісних книг, рукописних та речових пам'яток старовини.

Домінуючою формою співпраці вищого духовенства з Церковно-археологічним товариством при КДА був пошук церковних старожитностей, документів і матеріалів з історії українських земель, пожертви на користь музею Товариства у вигляді речових пам'яток старовини та коштів, які сприяли його розвитку.

Діяльність вищого духовенства у складі Церковних історико-археологічних товариств, що виникли в Сімферополі, Катеринославі та Кишиневі, була спрямована на пошуки, публікацію та збереження письмових і речових пам'яток давнини, які знаходились в архівах єпархіальних установ монастирів та духовних навчальних закладів; вивчення церковного життя відповідного регіону; пропаганду історичних і археологічних знань серед церковнослужителів та місцевого населення. Проте ці Товариства діяли впродовж незначного періоду часу і не встигли повністю реалізувати задачі, зазначені у програмних документах.

Дослідження внеску вищого духовенства в загальний доробок губернських учених архівних комісій півдня України дає підстави констатувати його достатню вагомість. Основні напрями діяльності ТВАК полягали в проведенні архівної, археографічної та археологічної роботи в межах Таврійської єпархії й публікації документів та історичних розвідок. Комісія стала повноцінним історико-краєзнавчим товариством, яке посідало провідне місце серед подібних установ та було важливим науковим центром Криму. На 1813 р. у складі Комісії працювали щонайменше 15 представників вищого духовенства, що становило близько 8 % від загальної кількості її членів (239 осіб).

Особливість діяльності Катеринославської вченої архівної комісії полягала в тому, що одночасно із загальними для всіх губернських комісій завданнями, вона займалася вивченням місцевих етнографічних пам'яток та популяризацією історії та культури Катеринославщини. Це позначилося на чисельності вищого духовенства у складі Комісії. На 1913 р. лише шість його представників входили до складу КВАК, що становило 8 % від її загальної чисельності (71 особа). Вагому роль у роботі зазначеної наукової установи відіграв історик церкви професор В. О. Біднов, про що свідчить його науковий доробок, опублікований на сторінках «Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии».

Менш значимою для дослідження історії півдня України була діяльність Бессарабської вченої архівної комісії, яка зосередила свою увагу на створенні губернського історичного архіву, музею та бібліотеки БВАК і вивченні родових дворянських архівів.

Доведено, що вище духовенство відіграло провідну роль у процесі становлення та розвитку духовної освіти в південноукраїнських єпархіях. Наслідком клопотання архієпископів Євгенія (Булгаріса), Никифора (Феотокі), Гавриїла (Розанова) і Гурія (Карпова) стало відкриття духовних семінарій відповідно в Полтаві (1779 р.), Одесі (1838 р.) та Сімферополі

(1873 р.). Завдяки діяльності ієрархів відкрито єпархіальні духовні училища. Державне реформування духовної освіти привело до її уніфікації та спричинило коливання чисельності духовних навчальних закладів у зв'язку з невирішеністю проблеми працевлаштування духовних кадрів. На відміну від Катеринославської й Херсонської єпархій, де на розвиток духовної школи виділялися певні державні кошти, у Таврійській єпархії навчально-духовні заклади будувалися й утримувалися за рахунок місцевого духовенства.

Духовенство відіграло провідну роль у створенні церковнопарафіяльних шкіл та училищ, які стали важливими центрами початкової освіти. Більш ефективно ці навчальні заклади працювали з другої половини ХІХ ст., після скасування кріпацтва. Не зважаючи на всі недоліки й труднощі, вони сприяли підвищенню освітнього та культурного рівня населення та зміцненню позицій православної церкви.

З'ясовано, що розгортання модернізаційних процесів на півдні України супроводжувалося трансформаціями освітньої сфери. Стрімке економічне піднесення міст і потреба у кваліфікованих кадрах зумовили утворення навчальних закладів початкового, середнього та вищого рівнів, де духовенство викладало відповідні релігійні дисципліни: Закон Божий, богослов'я, церковну історію та ін. Контроль за викладанням релігійних предметів у навчальних закладах здійснювали єпархіальні архієреї.

Прикладом плідної співпраці православного духовенства зі світськими навчальними закладами став Рішельєвський лицей (з 1865 р. – Новоросійський університет). В університеті діяли кафедри догматичного та морального богослов'я, церковної історії та церковного права, де викладачами працювали професори богослов'я, які були протоієреями, та світські особи з вищою духовною освітою. Викладання богословських дисциплін було націлено на зміцнення православної віри та формування у студентів морально-християнських цінностей. При ІНУ до 1920 р. діяла церква Олександра Невського, настоятелями якої були викладачі богослов'я.

Відзначено, що провідне значення в процесі просвітницької роботи вищого духовенства надавалось проповідницьким практикам, які були засобом для релігійного, культурного й морального виховання населення та уніфікації церковного життя. Найбільш відомими проповідниками Херсонської єпархії були архієпископи Інокентій (Борисов), Дмитрій (Муретов) та Никанор (Бровкович), які вирізнялися особливістю підходів до проповідницької роботи. Інокентій (Борисов) зарекомендував себе найбільш талановитим оратором. Вагоме місце посідає цикл його проповідей періоду Кримської війни, де порушувалася тема патріотизму. Проповіді Дмитрія (Муретова) відзначалися вдумливістю, змістовністю текстів і особливою сердечністю. Никанор (Бровкович) мав менший ораторський дар, але його проповіді та бесіди характеризувалися високим рівнем фаховості й дещо філософським спрямуванням.

Виявлено, що знаковою складовою просвітницької діяльності архієреїв була організація та здійснення місіонерської роботи, що зумовлено необхідністю протистояти впливу різноманітних віровчень, які поширювалися в південному регіоні, та зберегти домінуючі позиції Російської православної церкви. У центрі уваги духовенства перебували розкольники, сектанти та іновірці. Результатом місіонерської діяльності архієпископа Никифора (Феотоки) серед старовірів стала поява єдиновірства як певного компромісу між ними та офіційною православною церквою. Для укріплення позицій православ'я та проведення місіонерської роботи під покровительством єпархіальних архієреїв були засновані православні церковні братства в Сімферополі, Одесі, Херсоні, Миколаєві та Катеринославі. Проте зазначені інституції не змогли повною мірою виконати свою місію, чому завадила відсутність коштів та належної підтримки в суспільстві. Найбільш складною релігійна ситуація була в Таврійській та Херсонській єпархіях, де проживала значна кількість іновірців. Основні методи місіонерської роботи ієрархів полягали в переконанні, пропаганді православних істин, захисті православних

від впливу іновірців, проведенні морально-релігійних читань та бесід, участі в роботі Всеросійських місіонерських з'їздів. Попри певні успіхи місіонерська діяльність не змогла дати очікуваних результатів, що спричинено втратою певною частиною духовенства авторитету серед парафіян, зміною духовних пріоритетів населення, розчаруванням у православ'ї. Революційні події початку ХХ ст. висвітлили проблеми церкви, яка не змогла своєчасно реформувати церковне життя у відповідності до вимог нового часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

І. ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Адрес-календарь и справочная книжка г. Николаева на 1900 год. – Николаев : Тип. Созд. Л. П. Белолипским, 1899. – 253 с.
2. Адрес-календарь и справочная книжка Николаевского градоначальства на 1904 год. – Николаев : Русская типо-литография, 1903. – 528 с.
3. Алексей. Описание киновии св. исповедника Степана Сурожского (Судаковского) или Кизильташ в Крыму / Алексей, иеромонах. – Феодосия : тип. Косенко, 1891. – 32 с.
4. Антонин. Древние акты Константинопольского патриархата, относящиеся к Новороссийскому краю / Антонин // ЗООИД. – Одесса, 1867. – Т. VI. – Отд. 2. – С. 445-473.
5. Антонин. Заметки XII – XV века, относящиеся к крымскому городу Сугдее (Судаку), приписанные на греческом синаксаре / Антонин // ЗООИД. – Одесса, 1863. – Т. V. – С. 595-628.
6. Анфим. Историческая записка о Херсонисском св. Владимира монастыре / Анфим, игумен // ЗООИД. – Одесса, 1877. – Т. X. – С. 427-430.
7. Арсений, архимандрит. Готская епархия в Крыму / Архимандрит Арсений // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1878. – № 1. – Ч. 195. – январь. – С. 86-154.
8. Архиепископ Никифор Феотокис. Благословенным христианам Греции и России / Никифор Феотокис. – М. : Даниловский благовестник, 2006. – 344 с., ил.
9. Архиепископ Херсонский и Одесский Никанор: некролог // Кишиневские епархиальные ведомости. Неофициальный отдел. – 1891. – № 1. – С. 29-30.

10. Беседы, поучения, слова и речи преосвященного Николая, епископа Таврического и Симферопольского (1899-1901) / Николай, епископ. – Симферополь : Тавр. губ. тип., 1902. – 241 с.
11. Борьба против пьянства составляет один из важнейших вопросов современной России / П. Алексеев // Приб. к ХЕВ. – 1889. – № 24. – С. 764-765.
12. Брюховский Г. Историческая записка о построении Таврической духовной семинарии в г. Симферополе / Протоиерей Г. Брюховский // ТЕВ. – 1873. – № 17. – С. 555-560; № 18. – С. 576-592; № 19. – С. 606-612.
13. Васильев Ф. Историко-статистическое описание Константино-Еленинской церкви и прихода при ней / Ф. Васильев // ЕЕВ. Отдел неофициальный. – 1873. – № 1. – С. 7-14; № 2. – С. 29-30; № 3. – С. 36-44.
14. Ведомость о начальных церковно-приходских школах, находящихся в Херсонской епархии, открытых заботливостью и старанием духовенства // Приб. к ХЕВ. – 1866. – № 4. – С. 56-75.
15. Ведомость о школах, заведенных при церквях Херсонской епархии для обучения детей прихожан // ХЕВ. – 1862. – № 2. – С. 13-27.
16. Вениамин. К духовенству Таврической епархии. От Церковного историко-археологического общества / Архимандрит Вениамин // ТЕВ. – 1913. – № 11. – С. 166-169.
17. Викторовский И. Симферопольское духовное училище. Исторические материалы / И. Викторовский // ТЕВ. – 1901. – № 3. – С. 138-147; № 4. – С. 205-214; № 6. – С. 340-354; № 13. – С. 738-753; № 14. – С. 791-805; № 17. – С. 931-948; № 18. – С. 1009-1018.
18. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1900 г. – СПб. : Синодальная типография, 1903. – 387 с., прил. – 83 с.

19. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1905 – 1907 годы. – СПб. : Синодальная типография, 1910. – 304 с., прил. – 268 с.
20. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1910 г. – СПб. : Синодальная типография, 1913. – 338 с., прил. – 131 с.
21. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1913 г. – СПб. : Синодальная типография, 1915. – 316 с., прил. – 142 с.
22. Высокопреосвященный Димитрий, архиепископ Херсонский и Одесский : некролог // Кишиневские епархиальные ведомости. Неофициальный отдел. – 1883. – № 22. – С. 791-792.
23. Гермоген. Справочная книжка о приходах и храмах Таврической епархии / Гермоген, епископ. – Симферополь, 1886. – 271 с.
24. Гермоген. Таврическая епархия / Гермоген, епископ. – Псков : Тип. Губ. правления, 1887. – 520 с.
25. Грецький Схід і Україна. Листи грецького духовенства XVIII ст. в фондах Інституту рукописів ЦНБ ім. В. Вернадського НАН України / Передм. і перекл. Є. К. Чернухіна. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1994. – 128 с.
26. Гроздов А. В. Архивные документы, относящиеся к истории Херсонисского монастыря / А. Гроздов // ИТУАК. – Симферополь, 1888. – № 5. – С. 81-105.
27. Гроздов А. В. Историческая записка о Херсонесском Св. Равноапостольного Великого князя Владимира монастыре / А. Гроздов // ИТУАК. – Симферополь, 1888. – № 5. – С. 76-80.
28. Гурий, епископ Таврический. О Греческой приписке на Евангелии X-го века, Одесского Музея / Гурий, епископ Таврический // ЗООИД. – Одесса, 1879. – Т. XI. – С. 450-452.

29. Двадцатипятилетие архипастырского служения преосвященнейшего Мартиниана, епископа Таврического и Симферопольского. – Симферополь : Тавр. губ. правление, 1894. – 41 с.
30. Двадцатипятилетие служебной деятельности ректора Одесской духовной семинарии протоиерея Константина Васильевича Бречкевича // ХЕВ. Отдел неофициальный. – 1909. – № 18. – С. 445-474.
31. Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. Випуск I. 1797-1939 / Упоряд. Л. Г. Білоусова, С. Є. Березін, С. М. Герасимова та інші. – Одеса : Пресс-кур'єр, 2011. – 424 с.
32. Десятилетие Одесского Свято-Андреевского братства, учрежденного при Одесской Духовной семинарии. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1891. – 418 с.
33. Дионисий. Панагия или Успенский Бахчисарайский в Крыму скит. (Краткое описание составленное настоятелем А. Д.). – Симферополь : тип. Губерн. Правления, 1870. – 6 с.
34. Дмитриевский А. А. Епископ Порфирий Успенский как инициатор и организатор первой Русской Духовной Миссии в Иерусалиме / А. А. Дмитриевский. – СПб. : тип. В. Ф. Киршбаума, 1906. – 124 с.
35. Дубинский Г. Историко-статистическое описание села Алексеевского (Любимовского) и прихода при его Николаевской церкви / Г. Дубинский // ЕЕВ. Отдел неофициальный. – 1873. – № 5. – С. 65-77; № 6. – С. 89-95; № 7. – С. 97-104.
36. Евгений (Эклитейнг). О развалинах древнего Херсонеса // Известия императорского Русского археологического общества / Евгений, игумен. – Т. 7. – 1872. – С. 224-225.
37. Епархиальное управление / ХЕВ. Отдел официальный. – 1860. – № 1. – С.5-8.
38. Задача церковноприходской школы // Приб. к ХЕВ. – 1889. – № 4. – С. 101-102.

39. Замечание на замечание Н. И. Пирогова о преподавании богословия в университете / Прот. Фаворов // Труды КДА. – 1862. – Т. 1. – С. 513-524.
40. Знаменский И. О Касперовской чудотворной иконе Божией Матери / И. Знаменский (прот.) / Приб. к ХЕВ. – 1860. – № 7. – С. 367-390.
41. Значение богословия в круге университетских наук / Х. О. // Труды КДА. – 1862. – Т. 2. – С. 471-508.
42. Иванов А. В. Греческий рукописный апостол, принадлежащий Предтеченской церкви в г. Керчь / А. Иванов // Записки Императорского Русского Археологического общества. – 1886. – Т. 1. – С. 16.
43. Иванов А. В. Греческое рукописное Евангелие, находящееся в Библиотеке Таврической духовной семинарии / А. Иванов. – Б/м, б/г. – 67 с.
44. Иванов А. В. К вопросу о каменных бабах / А. В. Иванов // ИТУАК. – Симферополь, 1888. – № 6. – С. 132-133.
45. Иванов А. В. О поселении раскольников в пределах нынешней Таврической губернии / А. В. Иванов // ИТУАК. – Симферополь, 1889. – № 7. – С. 70-80.
46. Иванов А. В. Отчет Таврического епархиального наблюдателя о состоянии церковных школ Таврической епархии в 1903/1904 учебном году / А. В. Иванов // ТЕВ. – Часть официальная. – 1905. – № 4. – С. 217-228; № 6. – С. 366-382; № 7. – С. 463-482.
47. Иванов А. В. Преосвященный Гурий, архиепископ Таврический и Симферопольский: Краткий очерк его служения в Таврической епархии / А. В. Иванов // ЗООИД. – Одесса, 1883. – Т. XIII. – Отд. 3. – С. 233-243.
48. Иванов А. В. Столетие присоединения Крыма к России / А. В. Иванов // ТЕВ. Часть неофициальная. – 1883. – № 9/10. – С. 414-423.
49. Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1840 год. – СПб. : в Синодальной типографии, 1841. – 243 с.; прил. 123 с.

50. Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1850 год. – СПб. : в Синодальной типографии, 1851. – 237 с.; прил. 121 с.
51. Извлечение из отчета по ведомству православного исповедания за 1860 год. – СПб. : в Синодальной типографии, 1862. – 277 с.; прил. 123 с.
52. Извлечение из Всеподданнейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода графа Д. Толстого по ведомству православного исповедания за 1870 год. – СПб. : в Синодальной типографии, 1871. – 281 с., прил. – 125 с.
53. Извлечение из Всеподданнейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода графа Д. Толстого по ведомству Православного исповедания за 1874 год. – СПб. : в Синодальной типографии, 1876. – 195 с., прил. – 125 с.
54. Извлечение из Всеподданнейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству Православного исповедания за 1881 год. – СПб. : в Синодальной типографии, 1883. – 194 с., прил. – 125 с.
55. Извлечение из исторической записки о девичьем училище, находящемся при Одесском женском Архангело-Михайловском монастыре, читанной на публичном акте, бывшем в сем училище 21 июня 1860 г., учителем-священником о. Пискуновым // Приб. к ХЕВ. – 1860. – № 4. – С.41-50.
56. Из неизданных рукописей архиепископа Иннокентия Борисова / Сообщ. Л. С. Мацеевич // Труды КДА. – 1883. – Т. 1. – № 4. – С. 653-685.
57. Из поучений духовенства Херсонской епархии по случаю противоеврейских беспорядков // Приб. к ХЕВ. – 1881. – № 12. – С. 304-321.
58. Историко-статистическое описание Мариупольского, во имя св. Харлампия, собора / священник Димитрий Текежи // ЕЕВ. Отдел неофициальный. – 1876. – № 20. – С. 305-319.

59. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Изданное в пользу девиц духовного звания. – Отд. I. – М. : Готье, 1852. – 236 с.
60. Историческая памятка о Таврической епархии. – Симферополь : Таврическая губернская типография, 1909. – 9 л.
61. Исторические заметки об Одесской духовной семинарии. I. Открытие духовной семинарии в Одессе // Приб. к ХЕВ. – 1894. – № 10. – С.202-208.
62. Исторические заметки об Одесской (бывшей Херсонской) духовной семинарии. II. Общий административный и учебно-педагогический строй новооткрытой духовной семинарии в Одессе – и дальнейшие перемены в этом строе // Приб. к ХЕВ. – 1894. – № 11. – С. 232-238.
63. Карелин И. Запорожские городища / Протоиерей И. Карелин // ЗООИД. – Т. IX. – Одесса, 1875. – С. 433-444.
64. К-в. Несколько сведений о Славенской семинарии, открытой в Полтаве в 1778 г. // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1863. – № 3. – С. 99-106.
65. К столетнему юбилею. (Православный одессит) // Приб. к ХЕВ. – 1894. – № 21. – С. 514-522.
66. Коциевский А. С. Источники по истории религиозно-общественных движений конца XVIII – первой половины XIX веков в Государственном архиве Одесской области / А. С. Коциевский // Архів, історія, сучасність. – Одеса, 2001. – С. 233-234.
67. Кочубинский А. На память о действительном члене протоиерее А. Г. Лебединцеве / А. Кочубинский // ЗООИД. – Одесса, 1900. – Т. XXII. – С. 65-76.
68. Кочубинский А. А. Протоиерей В. М. Войтковский / А. А. Кочубинский // ЗООИД. – Одесса, 1906. – Т. XXVI. – Отд. II. – С. 49-51.

69. Красносельцев Н. Ф. Никанор, архиепископ Херсонский и Одесский, и его учено-литературная деятельность / Н. Ф. Красносельцев. – Одесса : Экон. тип., 1893. – 27 с.
70. Красносельцев Н. Ф. О значении археологических открытий для обработки древней церковной истории / Н. Ф. Красносельцев. – Одесса : Экон. тип., 1880. – 22 с.
71. Краткий очерк развития учебных заведений в г. Симферополе / Сообщ. А. И. Маркевич // Третья учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии. Симферополь и его окрестности. – Симферополь : тип. П. Т. Гордиевского, 1890. – С. 86-99.
72. Латышев В. В. Жития епископов Херсонских. Исследования и тексты / В. В. Латышев. – СПб., 1906. – 81 с. (Записки Академии Наук по историко-филологическому отделению. – Т. 8. – № 3.).
73. Лашков Ф. Ф. Архивные документы, относящиеся к истории сооружения в Херсонисе храма св. равноапостольного князя Владимира / Ф. Ф. Лашков // ИТУАК. – Симферополь, 1888. – № 5. – С. 19-75.
74. Лашков Ф. Ф. Историческая записка о сооружении в Херсонисе храма св. равноапостольного князя Владимира / Ф. Ф. Лашков // ИТУАК. – Симферополь, 1885. – № 5. – С. 5-18.
75. Лашков Ф. Ф. Распоряжения (Ордера) светлейшего князя Потемкина-Таврического правителю Таврической области В. В. Коховскому за 1784 и 1785 гг. / Ф. Ф. Лашков // ЗООИД. – Одесса, 1889. – Т. XV. – С. 594-677.
76. Летопись прихода Петро-Павловской церкви села Мигеи Елисаветградского уезда Херсонской епархии / Сообщ. свящ. Иоанн Филиппович // ЗООИД. – Одесса, 1901. – Т. XXIII. – С. 1-48; Т. XXIV. – Одесса, 1902. – С. 1-32.

77. Лисенков А. Историко-статистическое описание Бахмутского Троицкого собора / А. Лисенков // ЕЕВ. Отдел неофициальный. – 1875. – № 13. – С. 193-197; № 15. – С. 225-236; № 16. – С. 241-243.
78. Лобачевский В. Летопись прихода с. Ольшанки Св. Иоанна Милостивого церкви / В. Лобачевский // Приб. к ХЕВ. – 1893. – № 3. – С. 37-51, № 7-8. – С. 147-157, № 9. – С. 198-205.
79. Логинов Е. Из истории церковной иерархии и духовного преосвещения в Новороссийском крае и Одессе // Приб. к ХЕВ. – 1894. – № 18. – С. 402-413.
80. Ляликов Ф. Достопримечательности Воскресенской церкви в Бериславе / Ф. Ляликов // ЗООИД. – Одесса, 1844. – Т. 1. – С. 606-607.
81. Ляликов Ф. Исторический и статистический взгляд на успехи умственного образования в Новороссийском крае / Ф. Ляликов // ЗООИД. – Одесса, 1848. – Т. II. – Отд. IV. – С. 330-356.
82. Макарий. Биографическая записка о преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом / Макарий (Булгаков), митр. // Ученые записки второго отделения императорской Академии наук – СПб., 1859. – Кн. 5. – С. XXXVIII – LIV.
83. Маркевич Ал. И. 25-летие Императорского Новороссийского университета / Маркевич А. И. – Одесса : Экон. тип., 1890. – С. 734, XV с.
84. Маркевич Ал. И. Н. Ф. Красносельцев / Маркевич А. И. – Б/м, б/г. – 4 с.
85. Маркевич А. И. Алексей, архиепископ Тверской и Кашинский, бывший епископ Таврический и Симферопольский / Сообщ. А. И. Маркевич // Третья учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии. Симферополь и его окрестности. – Симферополь: тип. П. Т. Гордиевского, 1890. – С. 243-244.
86. Маркевич А. И. Гурий, архиепископ Таврический и Симферопольский / Сообщ. А. И. Маркевич // Третья учебная экскурсия Симферопольской

- мужской гимназии. Симферополь и его окрестности. – Симферополь : тип. П. Т. Гордиевского, 1890. – С. 244- 248.
87. Маркевич А. И. Епископ Гермоген / Сообщ. А. И. Маркевич // Третья учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии. Симферополь и его окрестности. – Симферополь : тип. П. Т. Гордиевского, 1890. – С. 234-235.
88. Маркевич А. И. К вопросу о положении противомусульманской миссии в Тавриде / А. И. Маркевич. – Симферополь : Тавр. губ. тип, 1911. – 31 с.
89. Маркевич А. И. Краткий очерк развития учебных заведений в г. Симферополе / Сообщ. А. И. Маркевич // Третья учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии. Симферополь и его окрестности. – Симферополь : тип. П. Т. Гордиевского, 1890. – С. 86-109.
90. Маркевич А. И. Несколько слов о деятельности в Тавриде Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического. (Речь, произнесенная на заседании Таврической Ученой Архивной Комиссии 15 декабря 1900 г.). / А. И. Маркевич – Симферополь : тип. Таврич. Губерн. Правления, 1901. – 28 с.
91. Маркевич А. И. Опыт указателя сочинений, касающихся Крыма и Таврической губернии вообще / А. И. Маркевич // ИТУАК. – Симферополь, 1898. – № 28. – С. 92-185.
92. Маркевич А. И. Опыт указателя сочинений, касающихся Крыма и Таврической губернии вообще / А. И. Маркевич // ИТУАК. – Симферополь, 1902. – № 32-33. – С. 47-128.
93. Маркевич А. И. О сохранении старинных памятников / А. И. Маркевич // Труды Одиннадцатого археологического съезда в Киеве. – Т. 2. – М., 1902. – С. 159-161.
94. Маркевич А. И. Памяти Ф. Ф. Лашкова / А. И. Маркевич // ИТУАК. – Симферополь, 1918. – № 55. – С. 203-207.

95. Маркевич А. И. Состав Императорского Одесского общества истории и древностей в 1839-1902 гг. / А. И. Маркевич. – Одесса : Экон. тип., 1902. – 52 с.
96. Маркевич А. И. Судьбы памятников древности в Тавриде // Непомнящий А. А. Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения. – Симферополь, 2005. – С. 265-315.
97. Маркевич А. И. «Таврида»: опыт указателя сочинений, касающихся Крыма и Таврической губернии вообще / А. И. Маркевич // ИТУАК. – Симферополь, 1894. – № 20. – С. 1-395.
98. Маркевич А. И. Указатель сочинений, касающихся древнего Херсониса / А. И. Маркевич // ИТУАК. – Симферополь, 1888. – № 5. – С. 115-129.
99. Марков Д. А. Древне-греческая церковь в Феодосийском карантине / Д. А. Марков // ИТУАК. – Симферополь, 1912. – № 48. – С. 184-195.
100. Материалы для биографии епископа Порфирия Успенского. – Т. I : Официальные документы, изданные Императорской Академией Наук под ред. В. П. Безобразова на завещанные Академии епископом Порфирием средства. – СПб. : тип. В. Ф. Киршбаума, 1910. – 863 с.
101. Материалы из собрания документов Таврической ученой архивной комиссии / Сообщил Ф. Ф. Лашков // ИТУАК. – Симферополь, 1918. – № 55. – С. 177-180.
102. Мацеевич Л. С. Из неизданных рукописей архиепископа Иннокентия Борисова / Сообщ. Л. С. Мацеевич // Труды КДА. – 1883. – Т. 1. – Кн. 4. – С. 652-685.
103. Мацеевич Л. С. К биографии архиепископа Анатолия Мартыновского / Сообщ. Л. Мацеевич // Труды КДА. – 1883. – Т. 3. – № 41. – С. 496-534.
104. Милянковский Ф. Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии / Ф. Милянковский. – Одесса : тип. Фесенко, 1902. – 278 с.
105. Михневич И. Г. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея, с 1817 по 1857 год / И. Г. Михневич. – Одесса, 1857. – 200 с.

106. [Мурзакевич Н. Н.] Некоторые подробности о церкви Св. Иоанна Предтечи в Керчи / Н. Н. Мурзакевич // ЗООИД. – Одесса, 1844. – Т. I. – Отд. III. – С. 625-627.
107. Назаревский А. Страничка из истории сооружения в Херсонесе храма св. Равноапостольного князя Владимира / Протоиерей А. Назаревский // ИТУАК. – Симферополь, 1918. – № 55. – С. 181-186.
108. Неводчиков Н. Евгений Булгарис, архиепископ Славенский и Херсонский / Священник Н. Неводчиков // Приб. к ХЕВ. – 1875. – № 7. – С. 227-235; № 11. – С. 362-376; № 12. – С. 385-417; № 13. – С. 425-442.
109. Неводчиков Н. Знакомство и переписка А. С. Струдзы с Высокопреосвященным Филаретом, митрополитом Московским / Н. Неводчиков // Приб. к ХЕВ. – 1868. – № 1. – С. 14-27; № 2. – С. 58-67; № 3. – С. 83-106.
110. Неводчиков Н. Письмо к священнику Херсонской епархии / Н. Неводчиков // Приб. к ХЕВ. – 1860. – № 1. – С. 27-30.
111. Некролог о Преосвященном епископе Порфирии // Приб. к ХЕВ. – 1885. – № 9. – С. 342-344.
112. Никандр, игумен. Тысячелетие Георгиевского Балаклавского монастыря / Никандр, игумен. – Симферополь : тип. Спиро, 1891. – 18 с.
113. Никанор, архиепископ. Херсонесский монастырь в Крыму. История его и настоящее состояние / Никанор, архиепископ. – Варшава : Губ. тип., 1907. – 34 с.
114. Никанор, архиепископ Херсонский и Одесский: биографические материалы / предисл. С. В. Петровского. – Одесса : тип. Фесенко, 1900. – 409 с.
115. Никифоров В. М. Материалы для истории возникновения церквей в Александровском уезде / Протоиерей Василий Никифоров // ЗООИД. – Т. XXVII. – Отд. II. Материалы. – Одесса, 1907. – С. 1-56.

116. Никифоров В. М. Материалы для истории возникновения церкви в Херсонской епархии / Протоиерей Василий Никифоров // ЗООИД. – Одесса, 1906. – Т. XXVI. – Отд. II. Материалы. – С. 15-40.
117. Никифоров В. М. О фамилии Костинских, священствующих в Херсонской епархии около 150 лет / Протоиерей Василий Никифоров // ЗООИД. – Одесса, 1906. – Т. XXVI. – Отд. II. Материалы. – С. 13-14.
118. Никольский А. И. Описание рукописей, хранящихся в архиве Святейшего правительствующего Синода / А. И. Никольский. – Т. 1. Рукописи Богослужебные. – СПб. : Синод. тип, 1904. – 632 с.
119. Никольский А. И. Описание рукописей, хранящихся в архиве Святейшего правительствующего Синода / А. И. Никольский. – Т. II. Выпуск второй. – СПб. : Синод. тип, 1910. – 957с. Примечания – 170 с.
120. Никольский М. И. Записка о Екатеринославской семинарии / Михаил Никольский // ЕЕВ. Отдел неофициальный. – 1872. – № 14-16.
121. Никольский М. И. Записка о Екатеринославской семинарии / М. И. Никольский // ЕЕВ. Отдел неофициальный. – 1874. – № 11-13.
122. Никольский М. И. Записка о Екатеринославской семинарии / М. И. Никольский // ЕЕВ. Отдел неофициальный. – 1876. – № 9-14.
123. Никольский М. И. Записка о Екатеринославской семинарии / М. И. Никольский // ЕЕВ. – 1877. – № 6-8, 22-23.
124. Никольский М. И. Записка о Екатеринославской семинарии / М. И. Никольский // ЕЕВ. Отдел неофициальный. – 1878. – № 7, 8, 10, 17-21.
125. Никольский М. И. Столетие Екатеринославской епархии / М. И. Никольский // ЕЕВ. Отдел неофициальный. – 1876. – № 14. – С. 209-221; № 15. – С. 223-240; № 16. – С. 247-261; № 17. – С. 267-269; № 18. – С. 273-288; № 19. – С. 289-304.

126. Никольский М. И. Столетие Екатеринославской епархии / М. И. Никольский // ЕЕВ. Отдел неофициальный. – 1877. – № 1. – С. 5-11; № 2. – С. 17-26; № 3. – С. 33-42; № 4. – С. 49-54.
127. Никон, архимандрит. Балаклавский Георгиевский монастырь / Никон, архимандрит. – Чернигов : тип. Ильинского монастыря, 1862. – 23 с.
128. Норов А. С. Защита Синайской рукописи Библии от нападения о. Порфирия Успенского / А. С. Норов. – СПб. : тип. Имп. Акад. Наук, 1863. – 15 с.
129. Обзор православной иерархии тех мест, которые составляют ныне Новороссийский край и Бессарабию // Новороссийский календарь на 1848 год. Одесса, 1847. – С.372-382.
130. Об определении свящ. магистра М. Чемены ректором Херсонской семинарии : распоряжения Святейшего Синода // ХЕВ. – 1868. – № 22. – С. 413–418.
131. Обозрения преподавания наук в Ришельевском лицее в течении 1842/43 учебного года. – Одесса, 1842. – 51 с.
132. Общий исторический очерк деятельности Одесского Свято-Андреевского братства за истекшие в 1905 году 25-летие его существования с более подробными сведениями за последний 1905 год. – Одесса : Славянская тип. Е. Хрисогелос, 1906. – 31 с.
133. Объявление об издании «Одесского воскресного листка» / Н. Неводчиков (свящ.) // ЕЕВ. – 1875. – № 22. – С. 782–784.
134. Одесский Архангело-Михайловский девичий училищный монастырь // Новороссийский календарь на 1845 год, издаваемый от Ришельевского лицея. – Одесса : в гор. тип., 1844. – С. 357-361.
135. Одесский вестник. – 1845. – 16 мая (№ 39).
136. Одесский вестник. – 1857. – 30 мая (№ 59).
137. О деятельности Императорского Православного Общества за 1895-1896 гг. // Приб. к ХЕВ. – 1897. – № 9. – С. 234-241.

138. Описание бумаг епископа Порфирия Успенского, пожертвованных им в Императорскую Академию Наук по завещанию / Сост. П. Сырку. – Санкт-Петербург : тип. Императ. Академии Наук, 1891. – 437 с.
139. Описание Томаковской Благовещенской церкви Екатеринославского уезда / А. Ювченков, диакон // ЕЕВ. Отдел неофициальный. – 1877. – № 5. – С. 65-72.
140. Описание Троице-Параскевиевского Топловского общежительного монастыря в Крыму. – Феодосия : тип. Косенко, 1896. – 48 с.
141. Освещение домово́й церкви при Симферопольской мужской гимназии 24 октября 1882 г. – Симферополь : Таврич. губ. тип., 1883. – 25 с.
142. Отзывы о первом томе «Трудов Бессарабской ученой архивной комиссии» // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – 1902. – Т. II. – С. 448-449.
143. Открытие религиозно-нравственных чтений в г. Одессе // Приб. к ХЕВ. – 1905. – № 1. – С. 5-15.
144. Отец Василий Флоровский, протоиерей собора Одесского кафедрального // Одесский листок. – 1909. – 31 октября (№ 249).
145. Отчет Императорской публичной библиотеки за 1887 год. – СПб.: Тип. В. С. Балашева, 1890. – 279 с., приложения.
146. Отчет Одесского епархиального Комитета Православного Миссионерского общества за 1893 г. // ХЕВ. Официальный отдел. – 1894. – № 3. – С. 89-94.
147. Отчет Одесского отдела Императорского Православного Палестинского Общества за 1900 г. // ХЕВ. Официальный отдел. – 1901. – № 10. – С. 157-171, № 11. – С. 183-190, № 13. – С. 227-237, № 14. – С. 264-277.
148. Отчет о состоянии Таврического Епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1908-1909 учебный год // ТЕВ. Часть неофициальная. – 1910. – № 8. – С. 115-117; № 9. – С. 128-131; № 10. – С. 143-146; № 11. – С. 156-157; 12/13. – С. 171-176.

149. Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии в 1892-1893 учебном году // Приб. к ХЕВ. – 1894. – № 7. – С. 145-150; № 8. – С. 154-162; № 9. – С. 176-186.
150. Отчет Таврического Комитета Православного Миссионерского общества за 1904 г. // ТЕВ. Часть неофициальная. 1905. – № 3. – С. 157-171.
151. Отчет Херсонского епархиального училищного совета о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты за 1899 гражданский год // Приб. к ХЕВ. – 1901. – № 10. – С. 378-388; № 11 – С. 425-432; № 12. – С. 447-455; № 13. – С. 475-482; № 17. – С. 604-617.
152. Отчет Херсонского Крестовоздвиженского православного церковного братства за 1892 год // Приб. к ХЕВ. – 1893. – № 7-8. – С. 157-162.
153. О церковных школах // Одесский листок. – 1898. – 29 ноября (11 декабря) (№ 283).
154. Памяти Высокопреосвященного Платона, митрополита Киевского и Галицкого // Кишиневские епархиальные ведомости. Неофициальный отдел. – 1891. – № 20. – С. 648–652.
155. Памяти М. А. Борисова, брата Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического / Н. Х. Палаузов // Приб. к ХЕВ. – 1889. – № 21. – С. 640-651.
156. Памятники христианского Херсонеса. – Выпуск II. Жития Херсонских святых в греко-славянской письменности / П. Лавров. – М. : тип. Г. Лисснера и Д. Совко, 1911. – 184 с.
157. Певницкий В. По поводу заметок о духовных академиях / В. Певницкий // Труды КДА. – 1862. – Т. 3. – Кн. 10. – С. 216-284.
158. Перечень событий, относящихся к истории Херсонской епархии // Приб. к ХЕВ. – 1862. – Ч.6. – С. 265-276.
159. Петров Н. И. Записка о состоянии Церковно-Археологического Музея и Общества при Киевской духовной Академии за первое десятилетия их

- существования (1872-1882 гг.) / Н. И. Петров // Труды КДА. – 1882. – Т. 3. – № 12. – С. 421-448.
160. Петров Н. И. Коллекции древних восточных икон и образчиков древней книжной живописи, завещанные преосвященным Порфирием (Успенским) Церковно-археологическому обществу при Киевской Духовной Академии / Н. И. Петров // Труды КДА. – 1886. – Т. 3. – Кн. 9. – С. 163-177; Кн. 10. – С. 294-320.
161. Петров Н. И. Тридцатилетие Церковно-Исторического и Археологического Общества при Киевской духовной Академии / Н. И. Петров // Труды КДА. – 1903. – № 1. – С. 134-151.
162. Пирогов Н. И. Сочинения. Издания в память столетия со дня рождения Н. И. Пирогова 1810 – 13 ноября – 1910. – Т. 1. Педагогические и публицистические статьи. К. : Пироговское общество, 1910. – 962 с.
163. Письмо в редакцию Херсонских епархиальных ведомостей благочинного прот. Д. Диаковского // Приб. к ХЕВ. – 1861. – Ч. II. – С. 603-606.
164. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству Православного исповедания Российской империи. Царствование государыни императрицы Екатерины II. 1762 – 1772 гг. – Петроград : Синодальная типография, 1910. – 831 с.
165. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству Православного исповедания Российской империи. Царствование государыни императрицы Екатерины II. 1773 – 1784 гг. – Петроград : Синодальная типография, 1915. – 548 с.
166. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству Православного исповедания Российской империи. Царствование государыни императрицы Екатерины II. 1785 – 1796 гг. – Петроград : Синодальная типография, 1915. – 537 с.
167. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству Православного исповедания Российской империи. Царствование

- императора Павла I-го. 6 ноября 1796 г. – 11 марта 1801 г. – Петроград : тип. М. П. Фроловой, 1915. – 703 + 77 с.
168. Поминки Преосвященного Порфирия Успенского и профессора Московской духовной Академии И. Д. Мансветова / А. Дмитриевский // Труды КДА. – 1886. – Т. 1. – Кн. 3. – С. 331-336.
169. Попруженко Г. Ведомство православного исповедания в Одесском градоначальстве за 1863 г. / Г. Попруженко // Труды Одесского статистического Комитета. – 1865. – Т. 1. – С. 137-146.
170. Построение православных храмов в Симферополе и достопримечательные предметы в этих храмах / Сообщение прот. А. Е. Назаревского // Третья учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии. Симферополь и его окрестности. – Симферополь : тип. П. Т. Гордиевского, 1890. – С. 109-120.
171. Правила для учеников Одесского Духовного училища // ХЕВ. – 1877. – № 9. – С. 344-367.
172. Празднование двадцатипятилетия Одесского Архангело-Михайловского женского монастыря и при нем училища девиц-сирот духовного звания // ХЕВ. Официальный отдел. – 1869. – № 11. – С. 391-417.
173. Празднования 25-ти летия существования Таврической ученой архивной комиссии. Торжественное заседание 24 января 1912 г. // ИТУАК. – Симферополь, 1912. – № 48. – С. 247-306.
174. Программа церковно-приходских летописей // Приб. к ХЕВ. – 1889. – № 17. – С. 493-505.
175. Протоиерей Игнатий Яковлевич Попов // ХЕВ. Отдел неофициальный. – 1908. – № 2. – С. 55-59; № 3. – С. 81-94.
176. Протоиерей Мартирий Федорович Чемена (некролог) // Приб. к ХЕВ. – 1903. – № 3. – С. 71-77.

177. Протоиерей Одесского кафедрального собора Гавриил Иаковлевич Селецкий / А. Тимофеев (священник) // Приб. к ХЕВ. – 1904. – № 23. – С. 558-561; № 24. – С. 596-603.
178. Протоиерей отец Арсений Лебединцев // Одесский листок. – 1898. – 21 февраля (15 марта). – № 48.
179. Пятидесятилетие священства заслуженного профессора и почетного члена императорского Новороссийского университета протоиерея Михаила Павловского. – Одесса : Славянская типография, 1886. – 30 с.
180. Пятидесятилетний юбилей Преосвященнейшего Мартиниана, епископа Таврического и Симферопольского. – Симферополь : тип. Спиро, б/г. – 50 с.
181. Пятидесятилетний юбилей служения в священном сане Высокопреосвященного Иустина, архиепископа Херсонского и Одесского. – Одесса : Славян. тип., 1903. – 90 с.
182. Пятидесятилетний юбилей служения святой Церкви и отечеству Высокопреосвященного Платона, архиепископа Херсонского и Одесского. – Одесса : тип. Францова, 1877. – 198 с.
183. Пятидесятилетний юбилей Таврической епархии. – Симферополь : Таврич. губ. тип., 1909. – 25 с.
184. Речи, сказанные при погребении бывшего ректора Одесской духовной семинарии, протоиерея М. Ф. Чемены // Приб. к ХЕВ. – 1903. – № 3. – С. 77-92.
185. [Родионов М. К.] Сведения о Бахчисарайской Успенской церкви, устроенной в каменной скале / М. К. Родионов // ИТУАК. – Симферополь, 1890. – № 9. – С. 62-67.
186. Родионов М. К. Статистико-хронологическое описание Таврической епархии. Общий и частный обзор. / М. К. Родионов. – Симферополь : Таврич. губ. тип., 1872. – 269 с.

187. Русский Златоуст: жизнеописание, слова и проповеди святителя Иннокентия, архиепископа Херсонского. – М. : ООО «Ротонда», 2007. – 781 с.
188. Сведения о жизни и деятельности Высокопреосвященного архиепископа Платона // Приб. к ХЕВ. – 1877. – № 15. – С. 392–403.
189. Сведения о лицах, состоящих на службе в духовно-учебных заведениях Херсонской епархии, в начале 1900-1901 учебного года // Приб. к ХЕВ. – 1900. – № 15. – С. 1-16; № 17. – С. 17-31.
190. Сведения о Преосвященном епископе (Херсонском и Одесском) Никаноре, извлеченные из Уфимских периодических изданий за последние месяцы. – Одесса : Славянская тип., 1884. – 61 с.
191. Сведения о состоянии Херсонской епархии в 1887 г. // Приб. к ХЕВ. – 1888. – № 6. – С. 143-158; № 7. – С. 148-162.
192. Святитель Филарет (Дроздов). Избранные труды, письма, воспоминания. – М. : Православный Свято-Тихоновский гуманитарный институт, 2003. – 992 с.
193. Святитель Филарет митрополит Московский. Мнение, отзывы и письма. – М., 1998. – 369 с.
194. Святитель Филарет Московский. Призовите Бога в помощь: Сб. писем / Сост. Никон (Паламарчук), иеродиакон. – М. : Изд. Сретенского монастыря, 2008. – 800 с.: ил. – (Письма о духовной жизни).
195. Сердобольский А. Пятидесятилетний юбилей преосвященного Мартиниана, епископа Таврического и Симферопольского / А. Сердобольский // ТЕВ. Часть неофициальная. – 1892. – № 23. – С. 1129-1146.
196. Синявский А. С. Потемкинский сад в археологическом отношении: (Посвященное памяти А. Н. Поля) / А. С. Синявский // ЛЕУАК. – 1904. – Вып. 1. – С. 233-237.

197. Скворцов И. М. Дневник протоиерея / И. М. Скворцов // Труды КДА. – 1864. – Т. 1. – С. 75-111; 191-216; 339-364; 465-486.
198. Скворцов И. М. Дневник протоиерея / И. М. Скворцов // Труды КДА. – 1864. – Т. 2. – С. 109-136; 401-423; 529-572.
199. Скворцов И. М. Дневник протоиерея / И. М. Скворцов // Труды КДА. – 1864. – Т. 3. – С. 461-500; 709-730.
200. Скворцов И. М. Дневник протоиерея / И. М. Скворцов // Труды КДА. – 1865. – Т. 2. – С. 512-537.
201. Скворцов И. М. Дневник протоиерея / И. М. Скворцов // Труды КДА. – 1865. – Т. 3. – С. 541-562.
202. Слова и речи Высокопреосвященного Гурия, архиепископа Таврического / Гурий, архиепископ. – Симферополь : Тавр. губ. тип., 1883. – 181 с.
203. Смотрители Херсонского Духовного Училища и их помощники // ХЕВ. Официальный отдел. – 1916. – № 11. – 12. – С. 229-230; № 13. – С. 459-462; № 24. – С. 619-621.
204. Собрание мнений и отзывов Филарета, митрополита Московского и Коломенского, по учебным и церковно-государственным вопросам. Том дополнительный / Издан. под ред. преосвященного Саввы, архиепископа Тверского и Кашинского. – СПб. : Синодальная типография, 1887. – 697 с.
205. Сольский С. Церковно-приходская школа / С. Сольский // Труды КДА. – 1886. – Т. 3. – № 9. – С. 146-162.
206. Состав епархии Херсонской // ХЕВ. Официальный отдел. – 1860. – № 1. – С. 3-5.
207. Состояние раскола и сектанства и деятельность православной миссии в Таврической епархии в 1904 г. // ТЕВ. Часть неофициальная. – 1905. – № 3. – С. 171-482, № 4. – С. 258-265.

208. Состояние сектанства и раскола и деятельность православной миссии в Екатеринославской епархии в 1911 г. // ЕЕВ. Отдел официальный. – 1912. – № 8. – С. 417-418.
209. Состояние Херсонской епархии в 1886 г. – Одесса : Славянская тип., 1886. – 64 с.
210. Спасский К. Прощание Одесской духовной семинарии с бывшим ректором ее, протоиереем Мартирием Федоровичем Чеменой и последние дни пребывания его в семинарии / К. Спасский // Приб. к ХЕВ. – 1900. – № 24. – С. 724–755.
211. Список членов Екатеринославской ученой архивной комиссии на 1 января 1909 г. // ЛЕУАК. – 1909. – Вып. 5. – С. 21-23.
212. Список членов Екатеринославской ученой архивной комиссии к 1 января 1914 г. // ЛЕУАК. – 1913. – Вып. 9. – С. 271-274.
213. Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913 год. – Екатеринослав : Тип. С. И. Барановского, 1914. – 488 с.
214. Стеллецкий Н. Князь А. Н. Голицин и его церковно-государственная деятельность / Священник Н. Стеллецкий // Труды КДА. – 1900. – Т. 1. – Кн. 3. – С. 488-532.
215. Стеллецкий Н. Князь А. Н. Голицин и его церковно-государственная деятельность / Священник Н. Стеллецкий // Труды КДА. – 1901. – Т. 1. – Кн. 4. – С. 571-600; Т. 2. – Кн. 6. – С. 179-210.
216. Стрельбицкий И. Живая и жизненная проповедь / И. Стрельбицкий, протоиерей // Приб. к ХЕВ. – 1905. – № 21. – С. 641-645.
217. Стрельбицкий И. Летопись Одесской духовной семинарии (1838-1885). (К материалам для истории семинарии) / И. Стрельбицкий, протоиерей. – Ч. I. – Одесса : Типо-литография Штаба Округа, 1913. – 362., XXIV с.
218. Стрельбицкий И. Статьи и заметки. / И. Стрельбицкий, протоиерей. – Т. 1. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1910. – 229 с.

219. Стрельбицкий И. Униатские церковные соборы с конца XVI в. До воссоединения униатов с православной церковью / И. Стрельбицкий, протоиерей. – Изд. 2. – Одесса : Фесенко, 1891. – 164 с.
220. Стрельбицкий И. Церковь Одесского института императора Николая I / И. Стрельбицкий, протоиерей. – Одесса : Фесенко, 1891. – 164 с.
221. Суждения преосвященного Феофана, бывшего епископа Владимирского, о греко-болгарском вопросе и о состоянии православной церкви на Востоке (С предисловием Ф. И. Титова) / Феофан // Труды КДА. – 1895. – Т. 2 – № 5. – С. 33-68.
222. Тихомиров А. Журнал обозрения церковей Херсонской епархии Его Высокопреосвященством Леонтием, архиепископом Херсонским и Одесским, в апреле и мае 1875 г. // Приб. к ХЕВ. – 1875. – № 16. – С. 508-520; № 18. – С. 556-566; № 19. – С. 576-591.
223. Томкевич В. Ф. Доклад о состоянии древних памятников в его приходе (в Судак) / В. Ф. Томкевич // ЗООИД. – Одесса, 1906. – Т. XXVI. – Отд. VI. – С. 15-16.
224. Томкевич В. Судак Таврический: краткий очерк / В. Ф. Томкевич. – Симферополь, 1907. – 69 с.
225. Торжество освящения нового здания Екатеринославского духовного училища 24 августа 1876 г. // ЕЕВ. Отдел неофициальный. – 1876. – № 17. – С. 261-267.
226. Торжество открытия Таврической духовной семинарии в городе Симферополе 19 августа 1873 г. – Симферополь : Тавр. губ. тип., 1873. – 94 с.
227. Труды Херсонского губернского статистического комитета. Кн. 1. – Ч. 2. – Губернский адрес-календарь и другие справочные сведения. – Херсон, 1863. – 290 с.
228. Устав Епархиального женского училища. – Одесса, 1876. – 21 с.

229. Фащевский С. Исторические заметки об Одесской (бывшей Херсонской) духовной семинарии // Приб. к ХЕВ. – 1894. – № 10. – С. 202-208; № 11. – С. 231-238.
230. Феотоки Никифор. Ответы на вопросы старообрядцев / Никифор Феотоки, архиепископ. – М., 1800. – 361 с.
231. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Филарет, архиепископ. – Харьков, 1857. – 452 с.
232. Филарет как истинный друг и товарищ: Составлено по письмам митрополита Филарета к Гавриилу, архиепископу Тверскому и Кашинскому. – Тверь : тип. Губ. правл., 1894. – 146 с.
233. Фирман данный турецким султаном Мустафою, по прошению Константинопольского патриарха Серафима, митрополиту Гедеону, на Крымскую епархию / А. Негри // ЗООИД. – Одесса, 1850. – Т. II. – Отд. 2. – С. 680-684.
234. Флавиан. Открытие Таврического епархиального женского училища / Флавиан, иеромонах // ТЕВ. Официальный отдел. – 1873. – № 15. – С. 490-496; № 16. – С. 509-524.
235. Флоровский А. В. Рец.: Стрельбицкий И., протоиерей. Летопись Одесской духовной семинарии (1838-1885). (К материалам для истории семинарии). – Ч. 1. – Одесса, 1913. – 362 с. // Известия Одесского библиографического общества при Императорском Новороссийском университете. – Одесса : центр. тип. Н. Ленберга, 1916. – С. 43-48.
236. Флоровский В. Столетие со дня освящения Одесского кафедрального Преображенского собора (25 мая 1808-1908 гг.) / В. Флоровский. – Одесса, 1908. – 28 с.
237. Фоменко К. К тридцатипятилетию священства (1864-1899 гг.) протоиерея К. Фоменко / К. К. Фоменко. – К. : тип. Барского, 1899. – 618 с.

238. Фонд Херсонської духовної консисторії: відомості про метричні записи 1780-1812 років / Авт.-упор.: А. В. Пивовар, М. В. Ковтун. – К. : Академперіодика, 2008. – 312 с.
239. Херсонесский первоклассный монастырь святого Равноапостольного великого князя Владимира в Херсонесе Таврическом. – Симферополь : типография Таврич. губ. земства, 1910. – 97 с.
240. Церковно-исторический очерк основания в Херсоне викариата и его жизнедеятельность (по поводу его пятидесятилетия) 1853-1903 гг. – Одесса : Славянская тип. Е. Хрисогелос, 1905. – 183 с.
241. Церковные ведомости, изданные при Святейшем правительствующем Синоде. – Еженедельное издание. – СПб. : Синодальная типография, 1897. – 472 с.
242. Челак А. Акт об открытии, протоколы и журналы общества / А. Челак // Труды Бессарабского церковного историко-археологического общества / под ред. В. Кудриновского. – Кишинев, 1909. – С. 1-23.
243. Чествование протоиерея отца А. Г. Лебединцева // Одесский листок. – 1897. – 3 января (№ 2).
244. Чижиков Л. Л. С. Мацеевич: Библиографическая поминка / Л. Чижиков // Известия Одесского Библиографического Общества при Императорском Новороссийском университете. – Одесса, 1917. – Т. 5. – Вып. 3-4. – С. 150-161.
245. Шаманаев А. В. Документы Одесского общества истории и древностей об организации археологических раскопок в Херсонесе в 1870 – 1880-х гг. / А. В. Шаманаев // Документ. Архив. История. Современность: Сб. научн. тр. – Екатеринбург : Изд-во Уральского университета, 2005. – Вып. 5. – С. 384-394.
246. Шаманаев А. В. Документы по истории археологических исследований Херсонеса в Государственном архиве города Севастополя / А. В. Шаманаев // Документ. Архив. История. Современность: Сб.

- научн. тр. – Екатеринбург : Изд-во Уральского университета, 2004. – Вып. 4. – С. 251-261.
247. Шаманаев А. В. Отстранения монастыря св. Владимира от участия в раскопках Херсонесского городища (документы ГАГС 1887 г.) / А. В. Шаманаев // Документ. Архив. История. Современность: Сб. научн. тр. – Екатеринбург : Изд-во Уральского университета, 2009. – Вып. 10. – С. 316-337.
248. Шаманаев А. В. Письма вице-президента Одесского общества истории и древностей В. Н. Юргевича об организации археологических исследований Херсонесского городища в 1884 г. / А. В. Шаманаев // Документ. Архив. История. Современность: Сб. научн. тр. – Екатеринбург : Изд-во Уральского университета, 2007. – Вып. 7. – С. 392-417.
249. Шаманаев А. В. Раскопки Херсонеса и монастырь св. Владимира: компромисс интересов (на примере Согласительного акта 1896 г.) / А. В. Шаманаев // Документ. Архив. История. Современность: Сб. научн. тр. – Екатеринбург : Изд-во Уральского университета, 2008. – Вып. 9. – С. 301-314.
250. Швабахер С. Л. Памяти Высокопреосвященного Димитрия (архиепископа Херсонского и Одесского) / С. Л. Швабахер. – Одесса : Исакович, 1884. – 128 с.
251. Щеглов Д. В. Измаильские монастыри / Сообщ. Д. Щеглов // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – Т. 2. – Кишинев : тип. Ф. П. Кашевского, 1902. – С. 215-225.
252. Щеглов Д. В. Письмо Анатолия Мартыновского, бывшего архиепископа Могилевского / Сообщ. Д. В. Щеглов // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – Кишинев : тип. Ф. П. Кашевского, 1900. – Т. I. – С. 261-264.

253. Ялтинские беседы и речи архиепископа Николая (1905-1906 гг.)
/ Николай, архиеп. – СПб. : Гос. тип., 1907. – 162 с.

1.1. ЗАКОНОДАВЧИ АКТИ

254. ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XVI. – СПб., 1830. – С. 129-132.
255. ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XX. – СПб., 1830. – С. 206-207, 868.
256. ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XXII. – СПб., 1830. – С. 202-203.
257. ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XXII. – СПб., 1830. – С. 208-209.
258. ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XXII. – СПб., 1830. – С. 438-440.
259. ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XXIV. – СПб., 1830. – С. 821-823.
260. ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XXV. – СПб., 1830. – С. 61-62.
261. ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XXV. – СПб., 1830. – С. 426-431.
262. ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XXVI. – СПб., 1830. – С. 229-132.
263. ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XXVI. – СПб., 1830. – С. 277-278.
264. ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XXVIII. – СПб., 1830. – С. 281-284.
265. ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XXVIII. – СПб., 1830. – С. 802-804.
266. ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XXX. – СПб., 1830. – С. 368-395.
267. ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XXXII. – СПб., 1830. – С. 613-619.
268. ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XXXII. – СПб., 1830. – С. 910-1002.
269. ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XXXIV. – СПб., 1830. – С. 239-256.
270. ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XXXIV. – СПб., 1830. – С. 814-834.
271. ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XXXV. – СПб., 1830. – С. 663-664.
272. ПСЗРИ. – Собр. II. – Т. III. – СПб., 1830. – С. 1097-1127.
273. ПСЗРИ. – Собр. II. – Т. IV. – СПб., 1830. – С. 834.
274. ПСЗРИ. – Собр. II. – Т. XII. – СПб., 1844. – С. 56-58.
275. ПСЗРИ. – Собр. II. – Т. XIV. – Отд. I. – СПб., 1844. – С. 179-183.
276. ПСЗРИ. – Собр. II. – Т. XVI. – Отд. I. – СПб., 1844. – С. 341.
277. ПСЗРИ. – Собр. II. – Т. XVII. – Отд. I. – СПб., 1844. – С. 701-702.

278. ПСЗРИ. – Собр. II. – Т. XVII. – Отд. II. – СПб., 1844. – С. 151-153.
279. ПСЗРИ. – Собр. II. – Т. XXVIII. – СПб., 1851. – Отд. I. – С. 127-129.
280. ПСЗРИ. – Собр. II. – Т. XXXIII. – Отд. I. – СПб., 1851. – С. 686-688.
281. ПСЗРИ. – Собр. II. – Т. XXXIV. – Отд. II. – СПб., 1851. – С. 251-252.
282. СПЗРИ. – Собр. III. – Т. IV. – СПб., 1887. – С. 226.

1.2. МАТЕРІАЛИ І ДОКУМЕНТИ НАУКОВИХ ТОВАРИСТВ І УСТАНОВ

Одеське товариство історії і старожитностей

283. Летопись общества с 14 ноября 1877 по 14 ноября 1879 года // ЗООИД. – Одесса, 1879. – Т. XI. – Отд. III. – С. 437-439.
284. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1841 по 14 ноября 1842 года. – Одесса, 1842. – 14 с.
285. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1842 по 14 ноября 1843 года. – Одесса, 1843. – 23 с.
286. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1843 по 14 ноября 1844 года. – Одесса, 1845. – 20 с.
287. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1844 по 14 ноября 1845 года. – Одесса, 1846 – 16 с.
288. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1845 по 14 ноября 1846 года. – Одесса, 1847. – 21 с.
289. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1846 по 14 ноября 1847 года. – Одесса, 1848. – 21 с.
290. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1847 по 14 ноября 1848 года. – Одесса, 1849. – 23 с.
291. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1848 по 14 ноября 1849 года. – Одесса, 1850. – 25 с.
292. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1849 по 14 ноября 1850 года. – Одесса, 1851. – 21 с.

293. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1850 по 14 ноября 1851 года. – Одесса, 1852. – 23 с.
294. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1851 по 14 ноября 1852 года. – Одесса, 1853. – 21 с.
295. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1855 по 14 ноября 1857 года. – Одесса, 1858. – 21 с.
296. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1857 по 14 ноября 1858 года. – Одесса, 1859. – 16 с.
297. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1858 по 14 ноября 1859 года. – Одесса, 1860. – 16 с.
298. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1861 по 14 ноября 1862 года. – Одесса, 1863. – 20 с.
299. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1862 по 14 ноября 1863 года. – Одесса, 1864. – 23 с.
300. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1863 по 14 ноября 1864 года. – Одесса, 1865. – 31 с.
301. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1864 по 14 ноября 1865 года. – Одесса, 1866. – 28 с.
302. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1865 по 14 ноября 1866 года. – Одесса, 1866. – 26 с.
303. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1866 по 14 ноября 1867 года. – Одесса, 1868. – 30 с..
304. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1868 по 14 ноября 1869 года. – Одесса, 1870. – 29 с.
305. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1869 по 14 ноября 1870 года. – Одесса, 1871. – 28 с.
306. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1870 по 14 ноября 1871 года. – Одесса, 1872. – 32 с..

307. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1874 по 14 ноября 1875 года. – Одесса, 1876. – 31 с.
308. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1875 по 14 ноября 1876 года. – Одесса, 1877. – 34 с.
309. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1876 по 14 ноября 1877 года. – Одесса, 1877. – 35 с..
310. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1877 по 14 ноября 1878 года. – Одесса, 1879. – 31 с.
311. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1878 по 14 ноября 1879 года. – Одесса, 1880. – 32 с.
312. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1879 по 14 ноября 1880 года. – Одесса, 1881. – 35 с.
313. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1889 по 14 ноября 1890 года. – Одесса, 1891. – с.
314. Протокол открытия Одесского общества истории и древностей, 23-го апреля 1839-го года // Одесский вестник. – 1839. – 26 апреля.
315. 137 заседание императорского Одесского общества истории и древностей 2 мая 1867 г. – Одесса, 1867. – 7 с.
316. 163 заседание императорского Одесского общества истории и древностей 8 апреля 1874 г. – Одесса, 1874. – 7 с.
317. 165 заседание императорского Одесского общества истории и древностей 27 января 1875 г. – Одесса, 1875. – 4 с.
318. 167 заседание императорского Одесского общества истории и древностей 10 марта 1875 г. – Одесса, 1875. – 4 с.
319. 168 заседание Одесского общества истории и древностей 12 сентября 1875 г. – Одесса, 1875. – 8 с.
320. 169 заседание Одесского общества истории и древностей 29 сентября 1875 г. – Одесса, 1875. – 4 с.

321. 170 заседание Одесского общества истории и древностей 10 октября 1875 г. – Одесса, 1875. – 4 с.
322. 171 заседание Одесского общества истории и древностей 13 марта 1876 г. – Одесса, 1876. – 6 с.
323. 172 заседание Одесского общества истории и древностей 10 апреля 1876 г. – Одесса, 1875. – 6 с.
324. 177 заседание Одесского общества истории и древностей 8 апреля 1877 г. – Одесса, 1877. – 6 с.
325. 191 заседание Одесского общества истории и древностей 14 ноября 1879 г. – Одесса, 1879. – 6 с.
326. 201 заседание Одесского общества истории и древностей 24 января 1880 г. – Одесса, 1880. – 6 с.
327. 207 заседание Одесского общества истории и древностей 22 октября 1882 г. – Одесса, 1882. – 6 с.
328. 210 заседание Одесского общества истории и древностей 29 апреля 1883 г. – Одесса, 1883. – 3 с.
329. 256 заседание Одесского общества истории и древностей 17 ноября 1890 г. – Одесса, 1890. – 7 с.
330. 277 заседание Одесского общества истории и древностей 29 апреля 1894 г. – Одесса, 1894. – 18 с.
331. 290 заседание Одесского общества истории и древностей 16 октября 1895 г. – Одесса, 1890. – 11 с.
332. 301 заседание Одесского общества истории и древностей 23 декабря 1896 г. // ЗООИД. – Одесса, 1897. – Т. XX. – V. Протоколы. – С. 33-42.
333. 307 заседание Одесского общества истории и древностей 24 ноября 1897 г. // ЗООИД. – Одесса, 1898. – Т. XXI. – V. Протоколы. – С. 13-22.
334. 312 заседание Одесского общества истории и древностей 2 октября 1898 г. // ЗООИД. – Одесса, 1900. – Т. XXII. – V. Протоколы. – С. 1-22.
335. Устав Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1839. – 17 с.

336. Устав Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1842. – 29 с.
337. Устав императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1873. – 16 с.
338. Устав императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1896. – 14 с.
339. Устав Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1912. – 20 с.

Катеринославська вчена архівна комісія

340. Вертоградов И. К. К вопросу о задачах Екатеринославской ученой архивной комиссии // ЛЕУАК. – 1904. – Вып. 1. – С. 33-43.
341. Протокол № 1 открытия губернской Екатеринославской ученой архивной комиссии 16 марта 1903 года // ЛЕУАК. – 1904. – Вып. 1. – С. 167-171.
342. Протокол № 3 заседания Екатеринославской ученой архивной комиссии 30 сентября 1903 г. // ЛЕУАК. – 1904. – Вып. 1. – С. 185-190.
343. Протокол № 7 заседания Екатеринославской ученой архивной комиссии 20 марта 1905 г. // ЛЕУАК. – 1909. – Вып. 5. – С. 1-9.
344. Протокол № 8 заседания Екатеринославской ученой архивной комиссии 22 мая 1905 г. // ЛЕУАК. – 1909. – Вып. 5. – С. 10-12.
345. Протокол № 9 заседания Екатеринославской ученой архивной комиссии 5 декабря 1906 г. // ЛЕУАК. – 1909. – Вып. 5. – С. 12-14.
346. Протокол № 12 заседания Екатеринославской ученой архивной комиссии 8 ноября 1908 г. // ЛЕУАК. – 1909. – Вып. 5. – С. 18-23.

Таврійська вчена архівна комісія

347. Заседание от 20 марта 1909 года // ИТУАК. – 1909. – № 43. – С. 172-181.
348. Отчет о деятельности ТУАК за 1904 год // ИТУАК. – 1905. – № 37. – С. 82-91.

349. Отчет о деятельности ТУАК за 1905 год // ИТУАК. – 1906. – № 39. – С. 142-145.
350. Отчет о деятельности ТУАК за 1906 год // ИТУАК. – 1908. – № 41. – С. 238-241.
351. Отчет о деятельности ТУАК за 1907 и 1908 годы // ИТУАК. – 1909. – № 43. – С. 190-193.
352. Отчет о деятельности ТУАК за 1909 год // ИТУАК. – 1910. – № 44. – С. 122-127.
353. Отчет о деятельности ТУАК за 1911 г. // ИТУАК. – 1912. – № 48. – С. 234-242.
354. Отчет о деятельности ТУАК за 1916 год // ИТУАК. – 1918. – № 55. – С. 371-373.
355. Отчет о деятельности ТУАК за 1917 год // ИТУАК. – 1918. – № 55. – С. 384-390.
356. Протокол заседания ТУАК. 30 мая 1887 г. // ИТУАК. – 1887. – № 1. – С. 1-10.
357. Протокол заседания ТУАК. 31 августа 1887 г. // ИТУАК. – 1887. – № 2. – С. 1-8.
358. Протокол заседания ТУАК. 20 мая 1888 г. // ИТУАК. – 1887 г. – № 2. – С. 130-132.
359. Протокол заседания ТУАК. 10 июня 1888 г. // ИТУАК. – 1887 г. – № 2. – С. 132-133.
360. Протокол заседания ТУАК. 3 ноября 1889 г. // ИТУАК. – 1890. – № 9. – С. 125-130.
361. Протокол заседания ТУАК. 30 ноября 1889 г. // ИТУАК. – 1890. – № 9. – С. 130-135.
362. Протокол заседания ТУАК. 3 мая 1902 г. // ИТУАК. – 1902. – № 34. – С. 59-71.

363. Протокол заседаний ТУАК. 4 февраля 1905 г. // ИТУАК. – 1905. – № 38. – С. 92-103.
364. Протокол заседаний ТУАК. 9 февраля 1907 г. // ИТУАК. – 1907. – № 40. – С. 86-115.
365. Протокол заседаний ТУАК. 2 октября 1907 г. // ИТУАК. – 1908. – № 41. – С. 256-263.
366. Протокол заседаний ТУАК. 5 ноября 1908 г. // ИТУАК. – 1909. – № 43. – С. 150-158.

Церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії

367. Известия Церковно-Археологического общества при Киевской духовной Академии // Труды КДА. – 1875. – Т. 1. – Кн. 4. – С. 648-651.
368. Известия Церковно-Археологического общества при Киевской духовной Академии за май 1875 г. // Труды КДА. – 1875. – Т. 3. – Кн. 3. – С. 99-168; 193-510.
369. Отчет Церковно-Археологического общества при Киевской духовной Академии за 1874 г. // Труды Киевской духовной Академии. – Т. 1. – Кн. 4. – К., 1875. – С. 129-148.
370. Отчет Церковно-Археологического общества при Киевской духовной Академии за 1876 г. // Труды КДА. – 1877. – Т. 1. – Кн. 4. – С. 633-656.
371. Отчет Церковно-Археологического общества при Киевской духовной Академии за 1884 г. // Труды КДА. – 1884. – Т. 2. – Кн. 8. – С. 601-604.
372. Отчет Церковно-Археологического общества при Киевской духовной Академии за 1891 г. // Труды КДА. – 1892. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 333-362.
373. Отчет Церковно-Археологического общества при Киевской духовной Академии за 1899 г. // Труды КДА. – 1900. – Т. 1. – Кн. 4 – С. 1-36.

374. Отчет Церковно-Археологического общества при Киевской духовной Академии за 1900 г. // Труды КДА. – 1901. – Т. 1. – Кн. 3. – С. 447-481.
375. Отчет Церковно-Археологического общества при Киевской духовной Академии за 1904 г. // Труды КДА. – 1905. – Т. 1. – Кн. 4. – С. 1-34.

Інші наукові установи

376. Протоколы и журналы Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. / Сообщ. И. Н. Халиппа // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – 1900. – Т. I. – С. 375-412.
377. Протоколы и журналы Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. / Сообщ. И. Н. Халиппа // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – 1900. – Т. II. – С. 448-463.
378. Торжественное открытие Бессарабской ученой архивной комиссии // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – 1900. – Т. I. – С. 21-24.
379. Устав Историко-археологического общества Таврической епархии. – Симферополь, 1913. – 8 с.

1.3. ПРАЦІ ВИЩОГО ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА

Архієпископи:

Гавриїл (Розанов), архієпископ Херсонський і Таврійський

380. Армяно-Григорианские архиереи в Новороссии и Бессарабии / Гавриил (архиеп. Херсонский и Таврический). – Одесса : Алексомати, 1874. – 4 с.
381. Всеподданейшее донесение императрице Екатерине II. Генерал-поручика Текелия об уничтожении Запорожской Сечи / Гавриил (архиеп. Херсонский и Таврический) // ЗООИД. – Одесса, 1853. – Т. 3. – С. 587-589.

382. Грамота Петра I, 14 октября 1704 г. / Гавриил (архиеп. Херсонский и Таврический) // ЗООИД. – Одесса, 1844. – Т. 1. – С. 351-372.
383. Историческая записка о женском Одесском с девичьем училищем монастыре, читанная при собрании посетителей обители в день торжественного его открытия 9-го мая 1844 года / Гавриил (архиеп. Тверской и Кашинский). – Одесса : Гор. тип., 1844. – 51 с.
384. Историческая записка о заложении в Екатеринославе соборного храма и начале самого города / Гавриил (архиеп. Херсонский и Таврический). – Одесса, 1846. – 39 с.
385. Историческая записка о Пустынно-Николаевском Самарском монастыре / Гавриил (архиеп. Херсонский и Таврический). – Одесса : Гор. тип., 1838. – 64 с.
386. Некоторые отрывки моей биографии / Гавриил (архиеп. Херсонский и Таврический) // Приб. к ХЕВ. – 1861. – № 23. – Ч. 4, прил. – С. 399-412.
387. Остатки христианских древностей в Крыму. Уезд Феодосийский / Гавриил (архиеп. Херсонский и Таврический) // ЗООИД. – Одесса, 1844. – Т. 1. – С. 320-328.
388. Отрывок повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый / Гавриил (архиеп. Херсонский и Таврический) // ЗООИД. – Одесса, 1853. – Т. 3 – Отд. I. – С. 79-129.
389. Пастырское воззвание к православным сословиям города Одессы / Гавриил (архиеп. Херсонский и Таврический) // Одесский вестник – 1844. – № 20.
390. Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархии / Гавриил (архиеп. Херсонский и Таврический) // ЗООИД. – Одесса, 1844. – Т. 1. – С. 197-204.
391. Поучительные слова в разные времена в разных местах проповеданные: в 2 ч. / Гавриил (архиеп. Тверской). – М. : Унив. тип., 1848. – Ч. 1. – 200 с.

392. Продолжение очерка истории о Новороссийском крае. Период с 1787 по 1837-й год / Гавриил (архиеп. Тверской и Кашинский) // ЗООИД. – Одесса, 1863. – Т. 5. – С. 420–490.
393. Слово в день Богоявления Господня, произнесенное в Одесском Преображенском кафедральном соборе, 6 января 1841 г. / Гавриил (архиеп. Херсонский и Таврический). — Одесса : Гор. тип., 1842. — 11 с.
394. Слово в день Рождества Христова, произнесенное в Одесском Преображенском соборе, 25 декабря 1840 / Гавриил (архиеп. Херсонский и Таврический). – Одесса : Гор. тип., 1841. – 15 с.
395. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа / Гавриил (архиеп. Херсонский и Таврический). – Одесса, 1842. – 94 с.
396. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической / Гавриил (архиеп. Херсонской и Таврической) // ЗООИД. – Одесса, 1848. – Т. II. – С. 140–210.

Інокентій (Борисов), архієпископ Херсонський і Таврійський

397. Два слова / Иннокентий (архиеп. Херсонский и Таврический) // Приб. к ХЕВ. – 1861. – № 14. – С. 352–358.
398. Записка о восстановлении древних святых мест по горам Крымским / Иннокентий (архиеп. Херсонский и Таврический) // Крымский архив. – Симферополь, 1994. – № 1. – С. 104-108.
399. Записка о епархии Готфской / Иннокентий (архиеп. Херсонский и Таврический) // Приб. к ХЕВ. – 1862. – № 12. – Ч. 6. – С. 168-187.
400. Записка Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического, о новоучрежденной епархии Римско-католической в Херсоне // Русский архив. – 1868. – С. 412-436.
401. Из заметок / Иннокентий (архиеп. Херсонский и Таврический) // Приб. к ХЕВ. – 1861. – № 15. – С. 411-418; № 16. – Ч. 3. – С. 441-448; № 17. –

- Ч. 4. – С. 5–12; № 18. – С. 65-72; № 19. – С. 129-135; № 22. – С. 325-335; № 23. – С. 389-398.
402. Летопись церковных событий : печатается с рукописи / излож. Иннокентия (архиеп. Херсонского и Таврического) // Наставления и утешения святой веры христианской. – 1905. – Апрель (кн. 4). – С. 303-308; Май (кн. 5). – С. 395-400; Июнь (кн. 6). – С. 491-496; Июль (кн. 7); Август (кн. 8). – С. 580-594; Сентябрь (кн. 9). – С. 781-786; Октябрь (кн. 10). – С. 877-883; Ноябрь (кн. 11). – С. 973-977; Декабрь (кн. 12). – С. 1069-1076.
403. Мысли о разных предметах вероучения и христианской нравственности / Иннокентий (архиеп. Херсонский и Таврический) // Приб. к ХЕВ. – 1883. – № 20. – С. 911–924.
404. Насаждение и успехи христианства в древнем Херсоне / Иннокентий (архиеп. Херсонский и Таврический) // Приб. к ХЕВ. – 1860. – № 1. – С. 5-9.
405. Наставление, сказанное 8-го октября 1855 г. сестрам Крестовоздвиженской общины попечения о раненых воинах, по изречении ими клятвенного обета на свое служение / Иннокентий (архиеп. Херсонский и Таврический) // Москвитянин. – 1855. – № 13/14. – Кн. 1/2. – С. 9.
406. Пастырское послание блаженной памяти Высокопреосвященного Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического, к отпавшим и отпадающим в секту скопческую / Иннокентий (архиеп. Херсонский и Таврический) // Приб. к ХЕВ. – 1864. – № 5. – С. 225-226.
407. Пять слов, сказанных в Крыму по случаю нашествия на него иноплеменников Иннокентием, архиеп. Херсонским и Таврическим / Иннокентий (архиеп. Херсонский и Таврический). – Одесса: Гор. тип., 1854. – 36 с.

408. Приложение первое к историческому описанию Херсонского Успенского собора. Слово, по случаю совершения новоучрежденного крестного хода из селения Касперовки в г. Херсоне, с иконою Богоматери Касперовской, в день Вознесения Господня, произнесенное в Херсонском соборе, Мая 8-го дня, 1852-го года / Иннокентий (архиеп. Херсонский и Таврический) // Приб. к ХЕВ. – 1881. – № 18. – С. 500–508.
409. Св. Иоанн, епископ Готфийский / Иннокентий (архиеп. Херсонский и Таврический) // Приб. к ХЕВ. – 1862. – Ч. 6. – С. 163–167.
410. Слово в день Рождества Христова / Иннокентий (архиеп. Херсонский и Таврический) // Кишиневские епархиальные ведомости. Неофициальный отдел. – 1899. – № 24. – С. 685-689.
411. Слово на Рождество Христова / Иннокентий (архиеп. Херсонский и Таврический) // Наставления и утешения святой веры христианской. – 1905. – Декабрь (кн. 12). – С. 1082-1086.
412. Слово при погребении генерал-фельдмаршала, светлейшего князя Михаила Семеновича Воронцова, произнесенное в Одесском кафедральном Преображенском соборе 10 ноября 1856 г. / Иннокентий (архиеп. Херсонский и Таврический). – Одесса : тип. Францова. – 1856. – 36 с.
413. Слово при погребении главного командира Черноморского флота и портов, генерал-адъютанта, адмирала и разных отечественных и иностранных орденов кавалера, Михала Петровича Лазарева 1-го / Иннокентий (архиеп. Херсонский и Таврический) // Приб. к ХЕВ. – 1862. – № 23. – С. 353-366.
414. Слово, произнесенное в Севастополе в лагерной, что на северном укреплении, церкви июня 25-го 1855 года / Иннокентий (архиеп. Херсонский и Таврический) // Москвитянин. – 1855. – № 13/14. – Кн. 1/2. – С. 23.

415. Слово, сказанное в севастопольском Николаевском соборе во время бомбардирования сего города неприятелями июня 26-го 1855 г. / Иннокентий (архиеп. Херсонский и Таврический) // Москвитянин. – 1855. – № 13/14. – Кн. 1/2. – С. 29–30.
416. Слово, сказанное Иннокентием, архиепископом Херсонским и Таврическим, при открытии скита в Бахчисарайской пустыне, 15 августа 1850 года // ТЕВ. Отдел неофициальный. – 1900. – № 16. – С. 1135-1138.
417. Собрание слов и речей по случаю нашествия неприятельского, произнесенных в разных местах Херсоно-Таврической епархии Высокопреосвященным Иннокентием, архиепископом Херсонским и Таврическим : в 2 т. / Иннокентий (архиеп. Херсонский и Таврический). – Одесса : тип. Брауна, 1855. – Т. 1. – 314 с.
418. Собрание слов и речей по случаю нашествия неприятельского, произнесенных в разных местах Херсоно-Таврической епархии Высокопреосвященным Иннокентием, архиепископом Херсонским и Таврическим : в 2 т. / Иннокентий (архиеп. Херсонский и Таврический). – Одесса : тип. Брауна, 1857. – Т. 2. – 265 с.
419. Собрание сочинений: в 11 т. / Иннокентий (архиеп. Херсонский и Таврический). – СПб.; М.: изд-во Вольфа, 1872–1877. – Т. 1 : Слова и беседы на Рождество Христово. Слова и беседы на праздники Господни. Слова и беседы в воскресные дни. – 1872. – 536 с.
420. Собрание сочинений: в 11 т. / Иннокентий (архиеп. Херсонский и Таврический). – СПб.; М.: изд-во Вольфа, 1872–1877. – Т. 2 : Слова и беседы на праздники богородичные. Слова и беседы на дни святых. – 1872. – 364 с.
421. Собрание сочинений: в 11 т. / Иннокентий (архиеп. Херсонский и Таврический). – СПб.; М.: изд-во Вольфа, 1872–1877. – Т. 3 : Слова при посещении паств. Поучения на крестные ходы. Слова и речи к отдельным лицам. – 1873. – 303 с.

422. Собрание сочинений: в 11 т. / Иннокентий (архиеп. Херсонский и Таврический). – СПб.; М.: изд-во Вольфа, 1872–1877. – Т. 4 : Слова на высокаторжественные дни. Слова и речи при избрании в общественные должности и при открытии общественных учреждений. – 1873. – 314 с.
423. Собрание сочинений: в 11 т. / Иннокентий (архиеп. Херсонский и Таврический). – СПб.; М.: изд-во Вольфа, 1872–1877. – Т. 5 : Первая седмица Великого поста. Страстная седмица. Светлая седмица. – 1872. – 354 с.
424. Собрание сочинений: в 11 т. / Иннокентий (архиеп. Херсонский и Таврический). – СПб.; М.: изд-во Вольфа, 1872–1877. – Т. 6 : Великий пост. Молитва св. Ефрема Сирина. – 1873. – 333 с.
425. Собрание сочинений: в 11 т. / Иннокентий (архиеп. Херсонский и Таврический). – СПб.; М.: изд-во Вольфа, 1872–1877. – Т. 7 : Падение Адамово. О грехе и его последствиях. Беседы о смерти. Мысли о бессмертии. Заметки. – 1874. – 275 с.
426. Собрание сочинений: в 11 т. / Иннокентий (архиеп. Херсонский и Таврический). – СПб.; М.: изд-во Вольфа, 1872–1877. – Т. 8 : Слова по случаю общественных бедствий..Беседы о природе. Акафисты. – 1874. – 303 с.
427. Собрание сочинений: в 11 т. / Иннокентий (архиеп. Херсонский и Таврический). – СПб.; М.: изд-во Вольфа, 1872–1877. – Т. 9 : Последние дни земной жизни Господа нашего Иисуса Христа. Жизнь апостола Павла. Жизнь св. Киприана. – 1872. – 509 с.
428. Собрание сочинений: в 11 т. / Иннокентий (архиеп. Херсонский и Таврический). – СПб.; М.: изд-во Вольфа, 1872–1877. – Т. 10 : О религии вообще. О человеке. О последней судьбе человека и мира. – 1875. – 440 с.
429. Собрание сочинений: в 11 т. / Иннокентий (архиеп. Херсонский и Таврический). – СПб.; М.: изд-во Вольфа, 1872–1877. – Т. 11 : Чтение

- евангельских сказаний об обстоятельствах земной жизни Иисуса Христа. О религии откровенной. О религии христианской. – 1877. – 508 с.
430. Три записки Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического // Русский архив. – 1867. – С. 1330-1342.
431. Homélie à l'usage de ceux qui se préparent à la pénitence et à la sainte Communion. Traduites du Russe par Alexandre de Stourdza / Innocent Archeveque de Kherson. – St.Petersbourg, Impr. De l'Acad. Des sciences, 1848. – VIII, 213 с.
432. Homélie à l'usage de ceux qui se préparent à la pénitence et à la sainte communion. Trad. Du russe par A. De Stourdza / Innocent Archevêque de Kharcov. – Paris ; Geneve; Cherbuliez, 1846. – VIII, 184 с.
433. Oraison funèbre, prononcée aux funérailles du feld-maréchal... Michel Séménowitch Woronzow, dans la cathédrale d'Odessa par Innocent, archevêque de Kherson et de Tauride le 10 novembre 1856. Traduit du russe / Innocent Archevêque de Kherson et de Tauride. – Odessa: Nitzsche, 1857. – 41 с.
434. Oraison funèbre, prononcée aux funérailles du feld-maréchal Son Altesse le Prince Michel Séménowitch Woronzow, dans la cathédrale d'Odessa par Son Eminence Innocent, membre du Synode, archevêque de Kherson et de Tauride, le 10 novembre 1856 / Innocent Archevêque de Kherson et de Tauride ; Traduit du russe par Antoine Fonton. – Odessa : Nitzsche, 1857. – 41 с.

Димитрій (Муретов), архієпископ Херсонський і Одеський

435. Полное собрание проповедей : в 6 т. / Димитрий (архиеп. Херсонский и Одесский). – М. : типо-лит. Бонч-Бруевича, 1889-1899. – Т. 1. Слова и речи на праздники господские. – 1889. – 476 с.
436. Полное собрание проповедей : в 6 т. / Димитрий (архиеп. Херсонский и Одесский). – М. : типо-лит. Бонч-Бруевича, 1889-1899. – Т. 2. Слова и речи на дни богородичные и святых. – 1889. – 580 с.

437. Полное собрание проповедей : в 6 т. / Димитрий (архиеп. Херсонский и Одесский). – М. : типо-лит. Бонч-Бруевича, 1889-1899. – Т. 3. Слова и речи на дни воскресные от недели Фоминой до недели о Мытаре и Фарисее. – 1890. – 471 с.
438. Полное собрание проповедей : в 6 т. / Димитрий (архиеп. Херсонский и Одесский). – М. : типо-лит. Бонч-Бруевича, 1889-1899. – Т. 4. Слова и речи на дни воскресные от недели о Мытаре и Фарисее до Пасхи на Великий пост. – 1890. – 463 с.
439. Полное собрание проповедей : в 6 т. / Димитрий (архиеп. Херсонский и Одесский). – М. : типо-лит. Бонч-Бруевича, 1889-1899. – Т. 5. Слова, беседы и речи на дни высокаторжественные, на освящение храмов: при посещении разных заведений и паствы. – 1890. – 508 с.
440. Полное собрание проповедей : в 6 т. / Димитрий (архиеп. Херсонский и Одесский). – М. : типо-лит. Бонч-Бруевича, 1889-1899. – Т. 6. – О путях Промысла Божия в обращении грешников и путях покаяния для обращаемых. 1899. – 406 с.
441. Последнее слово Высокопреосвященного архиепископа Димитрия к одесской пастве и прощание с ним херсонской паствы в Одессе / Димитрий (архиеп. Херсонский и Одесский). – Одесса : тип. П. Францова, 1874. – 25 с.
442. Слово в день Святителя Христова и Чудотворца Николая / Димитрий (архиеп. Херсонский и Одесский) // ХЕВ. – 1868. – № 23. – С. 251-261.
443. Слово в день Успения Пресвятой Богородицы / Димитрий (архиеп. Херсонский и Одесский) // ХЕВ. Официальный отдел. – 1872. – № 17. – С. 331-342.
444. Слово к воспитанницам Одесского института благородных девиц в день храмового праздника в институтской церкви св. мученицы Царицы Александры / Димитрий (архиеп. Херсонский и Одесский) // Приб. к ХЕВ. – 1882. – № 10. – С. 315-324.

445. Слово перед погребением одесского купца Матфея Пантелеймоновича Маврокордато / Дмитрий (архиеп. Херсонский и Одесский) // Приб. к ХЕВ. – 1868. – Ч. 24. – С. 3-11.
446. Слово по освящении храма в Елисаветградском соборе / Дмитрий (архиеп. Херсонский и Одесский) // Приб. к ХЕВ. – 1862. – № 21. – С. 225-231.
447. Слово по освящении храма в Керченском институте благородных девиц / Дмитрий (архиеп. Херсонский и Одесский) // Приб. к ХЕВ. – 1860. – № 4. – С. 152-160.
448. Слово, сказанное по случаю выпуска окончивших курс учения в Одесском Институте девиц в 1862 г. / Дмитрий, архиеп. Херсонский и Одесский. – Одесса, 1863. – 23 с.
449. Слово по случаю дарования Его Величеством щедрого пособия на улучшение духовно-учебных заведений 7 апреля 1866 г. / Дмитрий, архиепископ Херсонский. – Одесса, 1866. – 40 с.
450. Слово, произнесенное в Одесском кафедральном соборе при вступлении в управление Херсонскою епархию, 11-го апреля 1882 года / Дмитрий, (архиеп. Херсонский и Одесский) // Приб. к ХЕВ. – 1882. – № 8. – С. 280-287.
451. Слово, сказанное в 26-й день марта в Одесском кафедральном соборе, перед совершением благодарственного Господу Богу молебствия, по случаю обретения Касперовской чудотворной иконы Божьей Матери, похищенной из собора в ночь с 28-го на 29 февраля сего 1872 года / Дмитрий (архиеп. Херсонский и Одесский) // Приб. к ХЕВ. – 1872. – № 8. – С. 169-178.
452. Слово, сказанное в Одесской институтской церкви, по случаю выпуска окончивших курс девиц, 15 июня 1869 года / Дмитрий (архиеп. Херсонский и Одесский) // Приб. к ХЕВ. – 1869. – № 13. – С. 465-472.

453. Слово, сказанное в Одесском кафедральном Преображенском соборе, по случаю открытия в Одессе памятника генерал-фельдмаршалу светлейшему князю М. С. Воронцову, 8 ноября 1863 г. / Дмитрий, (архиеп. Херсонский и Одесский) // ХЕВ. Официальный отдел. – 1863. – № 23. – С. 353-372.
454. Слово, сказанное в Одесском кафедральном соборе, в день св. равноапостольного князя Владимира / Дмитрий (архиеп. Херсонский и Одесский) // ХЕВ. Официальный отдел. – 1865. – № 14. – С. 211-217.
455. Слово, сказанное при обозрении епархии, в селе Васильевке / Дмитрий (архиеп. Херсонский и Одесский) // ХЕВ. Официальный отдел. – 1867. – № 17. – С. 1-7.

Платон (Городецкий), архієпископ Херсонський і Одеський

456. Извещение о намерении устроить придел во имя св. равноапостольного великого князя Владимира и всех славяно-русских святых при домово́й Архиерейской церкви в г. Одессе / Платон (архиеп. Херсонский и Одесский) // ХЕВ. Официальный отдел. – 1881. – № 1. – С. 39-40.
457. Пастырское послание члена Святейшего Правительствующего Синода, Высокопреосвященного Платона к глаголемым старообрядцам / Платон (митр. Киевский и Галицкий). – К. : тип. Киево-Печер. Лавры, 1888. – 12 с.
458. Проповеди Высокопреосвященного архиепископа Платона по поводу беспорядков в разных местах Херсонской епархии и в Одессе, направленных против еврейского населения / Платон (митр. Киевский и Галицкий) // Приб. к ХЕВ. – 1881. – № 10. – С. 270-272.
459. Речь к преосвященному Неофиту, епископу Елисаветградскому, викарию Херсонской епархии, сказанная по рукоположении его в архиерейский сан, в Одесском кафедральном соборе 10-го августа 1880 года / Платон

- (архиеп. Херсонский и Одесский) // Приб. к ХЕВ. – 1880. – № 16. – С. 506-511.
460. Речь перед молебствием по получении известий о заключении перемирия с турками, сказанная 22-го января 1878 года / Платон (архиеп. Херсонский) // Приб. к ХЕВ. – 1878. – № 3. – С. 27-28.
461. Речь перед молебствием по случаю блистательной победы, одержанной русскою кавказскою армиею в азиатской Турции 3 октября 1877 года, сказанная в Одесском кафедральном соборе 9 октября / Платон (архиеп. Херсонский) // Приб к ХЕВ. – 1877. – № 22. – С. 729-733.
462. Речь перед молебствием по случаю мира, заключенного между Россией и Турцией в 19 день февраля 1878 года, сказанная в Одесском кафедральном соборе 23 февраля / Платон (архиеп. Херсонский) // Приб. к ХЕВ. – 1878. – № 5. – С. 81-85.
463. Речь перед панихидою по случаю кончины в Бозе почившего государя императора Александра Николаевича, сказанная 2-го марта 1881 года / Платон (архиеп. Херсонский и Одесский) // Приб. к ХЕВ. – 1881. – № 6. – С. 155-157.
464. Речь перед панихидою у могилы светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического, сказанная 19 октября 1877 года / Платон (архиеп. Херсонский) // Приб к ХЕВ. – 1877. – № 22. – С. 734-735.
465. Речь по освящении севатопольской Николаевской церкви, сооруженной над могилами адмиралов, участвовавших в устройстве г. Севастополя и защите его во время Крымской войны, сказанная в присутствии его императорского высочества, благоверного государя великого князя Константина Николаевича, 5-го октября 1881 года / Платон (архиеп. Херсонский и Одесский) // Приб. к ХЕВ. – 1881. – № 21. – С. 592-595.

466. Речь по освящении устроенного в г. Одессе новгородского подвижного лазарета Красного Креста, сказанная 4-го января 1878 года / Платон (митр. Киевский и Галицкий) // Приб. к ХЕВ. – 1878. – № 2. – С. 11–13.
467. Речь по освящении устроенной одесским обществом больницы для раненых и больных воинов, сказанная 30-го августа 1877 года / Платон (архиеп. Херсонский) // Приб. к ХЕВ. – 1877. – № 18. – С. 533-536.
468. Речь при встрече первой части русской армии, прибывшей в г. Одессу после войны с турками, сказанная 27-го марта 1878 года / Платон (митр. Киевский и Галицкий) // Приб. к ХЕВ. – 1878. – № 7. – С. 140-141.
469. Речь, сказанная в Одесском кафедральном Преображенском соборе, при отбытии Его Высокопреосвященства из Херсонской епархии на кафедру Киевской митрополии, 14 марта 1882 года / Платон (архиеп. Херсонский и Одесский) // Приб. к ХЕВ. – 1882. – № 7. – С. 231-236.
470. Слова и речи, сказанные во время управления Херсонской епархией с июня 1877 по май 1880 г. – Одесса, 1880. – 196 с.
471. Слово при первом служении его в Одесском кафедральном соборе, 19-го июня 1877 года / Платон (архиеп. Херсонский) // Приб. к ХЕВ. – 1877. – № 13. – С. 321-327.

Никанор (Бровкович), архієпископ Херсонський і Одеський

472. Беседа Высокопреосвященного Никанора, архиепископа Херсонского и Одесского, на день св. апостола Андрея Первозванного для Одесской духовной семинарии по случаю храмового ее праздника «О значении семинарского образования» / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский). – Одесса : Славянская тип., 1890. – 49 с.
473. Беседа Высокопреосвященного Никанора, архиепископа Херсонского и Одесского о том, что следует христианским проповедникам опровергать все лжеучения / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский). – Одесса : Афон. рус. Пантелеймон. монастырь, 1889. – 24 с.

474. Беседа Высокопреосвященного Никанора, архиепископа Херсонского и Одесского, о христианском супружестве, против графа Льва Толстого / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский). – Одесса : Славянская тип., 1890. – 60 с.
475. Беседа в день святого апостола Андрея Первозванного / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский) // Приб. к ХЕВ. – 1886. – № 24. – С. 949-966.
476. Беседа в Неделю блудного сына при поминовении раба Божьего Александра (поэта Пушкина) по истечении пятидесятилетия по смерти его / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский). – Одесса, 1887. – 41 с.
477. Беседа на день тысячелетия памяти иже во святых отца нашего Мефодия, первоучителя словенского, 6-го апреля 1885 года / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский) // Приб. к ХЕВ. – 1885. – № 11. – 387-398.
478. Беседы и поучения: в 5 т. / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский). – 2-е изд. – СПб. : Одесса: тип. штаба Одесск. военного округа. – Т. 1. – 1884. – 533 с.
479. Беседы и поучения: в 5 т. / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский). – 2-е изд. – СПб. : Одесса : тип. штаба Одесск. военного округа. – Т. 2. – 1885. – 482 с.
480. Беседы и поучения: в 5 т. / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский). – 2-е изд. – СПб. : Одесса: тип. штаба Одесск. военного округа. – Т. 3. – 1886. – 603 с.
481. Беседы и поучения: в 5 т. / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский). – 2-е изд. – СПб. : Одесса: тип. штаба Одесск. военного округа. – Т. 4. – 1887. – 720 с.
482. Беседы и поучения: в 5 т. / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский). – 2-е изд. – СПб. : Одесса: тип. штаба Одесск. военного округа. – Т. 5. – 1891. – 622 с.
483. Воззвание / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский) // Приб. к ХЕВ. – 1884. – № 24. – С. 825–828.

484. Воззвание всем православным христианам святой Херсоно-Одесской Церкви / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский) // Приб. к ХЕВ. – 1885. – № 23. – С. 809–825; № 24. – С. 863-886.
485. Воззвание перед сбором добровольных пожертвований в пользу церковно-приходских школ Херсонской епархии / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский) // Приб. к ХЕВ. – 1887. – № 9. – С. 378-384.
486. Воззвание, читанное в церквях г. Одессы в праздник Благовещения, о помощи изгнанным болгарам / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский) // Приб. к ХЕВ. – 1887. – № 7. – С. 275-276.
487. О долге духовного пастырства: слово, произнесенное в 1884 г. в храме Одесской духовной семинарии в день престольного праздника св. апостола Андрея Первозванного / Никанор (Бровкович), архиеп. Херсонский и Одесский // Андреевский вестник. – 2001. – № 1(2). – С. 17-24.
488. Послание к Херсонской пастве, по поводу празднования 900-летия, со времени крещения русского народа, при святом равноапостольном великом князе Владимире / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский) // Приб. к ХЕВ.– 1888. – № 15. – С. 419-449.
489. Послание по поводу распространения штунды и других видов сектантства / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский) // Приб. к ХЕВ. – 1888. – № 20.– С. 587-613.
490. Поучение в день Введения во храм Пресвятой Девы Богородицы / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский) // Приб. к ХЕВ. – 1887. – № 21. – С. 841-851.
491. Поучение в день св. благоверного великого князя Александра Невского и тезоименитства его императорского величества благочестивейшего государя императора Александра Александровича, сказанная в Александро-Невской церкви императорского Новороссийского

- университета / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский) // Приб. к ХЕВ. – 1884. – № 18. – С. 547-559.
492. Поучение в день святого апостола и евангелиста Иоанна Богослова, перед открытием отдела Православного миссионерского общества в Херсонской епархии / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский) // Приб. к ХЕВ. – 1885. – № 19. – С. 635-647.
493. Поучение в день святого благоверного князя Александра Невского и тезоименитства благочестивейшего, самодержавнейшего великого государя нашего, императора Александра Александровича, августа 30-го, в церкви Новороссийского университета / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский) // Приб. к ХЕВ. – 1885. – № 19. – С. 611-626.
494. Поучение на молебствии 14 сентября 1889 г., в день празднования столетия завоевания турецкой крепости Хаджибея, переименованного потом в Одессу / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский) // Приб. к ХЕВ. – 1889. – № 19. – С. 543-558.
495. Поучение на 15-е июля, день памяти святого благоверного равноапостольного князя Владимира и празднования 900-летия по крещении Руси в Херсонесском храме святого Владимира, над самую купелью его крещения / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский) // Приб. к ХЕВ. – 1888. – № 16. – С. 457-469.
496. Поучение при освящении здания Общества изящных искусств / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский) // Приб. к ХЕВ. – 1885. – № 18. – С. 577-589.
497. Состояние Херсонской епархии в 1884 году / Никанор, архиеп. Херсонский и Одесский. – Одесса: Славянская тип., 1884. – 36 с.
498. Состояние Херсонской епархии в 1885 году / Никанор, архиеп. Херсонский и Одесский // Приб. к ХЕВ. – 1885. – № 19. – С. 626-635; № 20. – С. 668-679; № 21. – С. 729-743.

Димитрій (Ковальницький), архієпископ Херсонський і Одеський

499. Воззвание к христианам города Одессы / Димитрий, архиепископ Херсонский и Одесский. // ХЕВ. Официальный отдел. – 1905. – №. 21. – С. 353- 357.
500. Предложение духовенству Херсонской епархии об открытии во всех церквах во время богослужений сбора пожертвований в пользу нуждающихся и голодающих епархии / Димитрий, архиепископ Херсонский и Одесский. // ХЕВ. Официальный отдел. – 1905. – №. 24. – С. 425-427.
501. Речь перед открытием областного съезда миссионеров в городе Одессе / Димитрий, архиепископ Херсонский и Одесский. // ХЕВ. Официальный отдел. – 1905. – №. 23. – С. 415- 421.
502. Речь при вручении жезла преосвященному Анатолию, епископу Елисаветградскому / Димитрий, архиепископ Херсонский и Одесский. // Неофициальный отдел. – 1907. – № 1. – С. 1-5.

Феодосій (Макаревський), єпископ Катеринославський

503. Исторический обзор православной христианской церкви в пределах нынешней Екатеринославской епархии до времени формального открытия ея / Феодосий (Макаревский). – Екатеринослав : тип. Я. М. Чаусского, 1876. – 78 с.
504. Краткие сведения о Екатеринославской епархии и епископах ея / Феодосий (Макаревский). // ЕЕВ. Отдел неофициальный. – 1875. – № 8, 9.
505. Краткие сведения о местно-чтимой иконе Божьей Матери, находящейся Самарском Пустынно-Николаевском монастыре, Екатеринославской епархии / Феодосий (Макаревский). // ЕЕВ. Отдел неофициальный. – 1872. – № 18. – С. 288-296; № 19. – С. 303-311; № 20. – С. 319-327.

506. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття / Феодосій (Макаревський). – Д. : ВАТ «Дніпрокнига», 2000. – 1080 с.
507. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия / Феодосий (Макаревский). – Екатеринослав : тип. Я. М. Чаусского, 1880. – Вып. 1. – 572 с.
508. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия / Феодосий (Макаревский). – Екатеринослав : тип. Я. М. Чаусского, 1880. – Вып. 2. – 373 с.
509. Самарский, Екатеринославской епархии, Пустынно-Николаевский монастырь / Феодосий (Макаревский). – Екатеринослав : тип. Екатеринославского губернского правления, 1873. – 141 с.

Порфирий (Успенский), епископ Чигиринский

510. Абиссиния. Церковное и политическое состоянме Абиссинии с древних времен до наших дней / Порфирий (Успенский). – К. : тип. Киевопечерской Лавры, 1866. – 146 с.
511. Восток христианский. Афон / Порфирий (Успенский). – К. : Францевич, 1877. – 179 с.
512. Второе путешествие в Синайский монастырь в 1850 г. / Порфирий (Успенский). – СПб. : тип. Морск. Кад. корп, 1856. – 397 с.
513. Деяние Константинопольского собора, 1593 года, которым утверждено патриаршество в России / Порфирий (Успенский) // Труды КДА. – 1865. – Т. 3. – № 9-12. – С. 237-248.
514. История Афона : в 3 ч. / Порфирий (Успенский). – Ч. 1. Афон языческий. – К., 1877. – 238 с.

515. Книга бытия моего. Дневники и автобиографические записки: в 8 т. / Под ред. П. А. Сырку. – СПб., 1894-1902. – Т. 1: С 3 мая 1841 г. по 1 мая 1844 г. / Порфирий (Успенский). – СПб. : тип. В. Ф. Киршбаума, 1894. – 774 с.
516. Книга бытия моего. Дневники и автобиографические записки: в 8 т. / Под ред. П. А. Сырку. – СПб., 1894-1902. – Т. 2: 1844-1845 гг. / Порфирий (Успенский). – СПб. : тип. В. Ф. Киршбаума, 1895. – 548 с.
517. Книга бытия моего. Дневники и автобиографические записки: в 8 т. / Под ред. П. А. Сырку. – СПб., 1894-1902. – Т. 3 : С 1 января 1846 г. до 20 марта 1850 г. / Порфирий (Успенский). – СПб. : тип. В. Ф. Киршбаума, 1896. – 718 с.
518. Книга бытия моего. Дневники и автобиографические записки: в 8 т. / Под ред. П. А. Сырку. – СПб., 1894-1902. – Т. 4 : Годы 1850, 1851, 1852 и часть 1853 г. / Порфирий (Успенский). – СПб. : тип. В. Ф. Киршбаума, 1897. – 470 с.
519. Книга бытия моего. Дневники и автобиографические записки: в 8 т. / Под ред. П. А. Сырку. – СПб., 1894-1902. – Т. 5 : С 8 апреля 1853 г. по 22 июня 1854 г. / Порфирий (Успенский). – СПб. : тип. В. Ф. Киршбаума, 1898. – 536 с.
520. Книга бытия моего. Дневники и автобиографические записки: в 8 т. / Под ред. П. А. Сырку. – СПб., 1894-1902. – Т. 6 : Часть 1854 г. / Порфирий (Успенский). – СПб. : тип. В. Ф. Киршбаума, 1900. – 424 с.
521. Книга бытия моего. Дневники и автобиографические записки: в 8 т. / Под ред. П. А. Сырку. – СПб., 1894-1902. – Т. 7 : Часть 1854-1857; Часть 1858-1861 гг. / Порфирий (Успенский). – СПб. : тип. В. Ф. Киршбаума, 1901. – 444 с.
522. Книга бытия моего. Дневники и автобиографические записки: в 8 т. / Под ред. П. А. Сырку. – СПб., 1894-1902. – Т. 8 : Часть 1861–1885 гг. / Порфирий (Успенский). – СПб. : тип. В. Ф. Киршбаума, 1902. – 608 с.

523. Мнение о Синайской рукописи, содержащей в себе Ветхий Завет неполный и весь Новый Завет с посланием Святого Апостола Варнавы и книгою Ермы / Порфирий (Успенский). – СПб. : Тип. Имп. Акад. наук, 1862. – 29 с.
524. Мученичество и житие святого всехвального великомученика Иоанна Нового Трапезунтского, пострадавшего в Левкополе, называемом по общему употреблению Аккерман / Порфирий (Успенский) // ЗООИД. – Одесса, 1875. – Т. IX. – С. 149-160.
525. Первое путешествие в афонские монастыри и скиты в 1845 и 1846 гг. / Порфирий (Успенский). – К., 1877. – Ч. 1. – 341 с.
526. Первое путешествие в афонские монастыри и скиты в 1845 и 1846 гг. / Порфирий (Успенский). – К., 1877. – Ч. 2. – 505 с.
527. Проповедники на островах Средиземного моря / Порфирий (Успенский), епископ // Труды КДА. – 1880. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 197-221.
528. Сведение о службе по синодальному управлению князя Г. А. Потемкина-Таврического / Порфирий (Успенский) // ЗООИД. – Одесса, 1883. – Т. XIII. – С. 187-188.

Протоієреї

Войтковський В. М. (протоієрей)

529. Речь к воспитанникам Одесского института благородных девиц при выпуске воспитанниц 19 марта 1877 года / В. Войтковский // Приб. к ХЕВ. – 1877. – № 8. – с. 167-170.
530. Речь при выпуске воспитанниц Одесского института благородных девиц / В. Войтковский // Приб. к ХЕВ. – 1876. – № 14. – С. 165-172.
531. Речь при первом богослужении в церкви Императорского Новороссийского университета / В. Войтковский. // Приб. к ХЕВ. – 1889. – № 2. – С. 26-31.

532. Речь при последнем богослужении в церкви Одесского института багородных девиц, 11 декабря 1888 года / В. Войтковский // Приб. к ХЕВ. – 1889. – № 2. – С. 23-25.
533. Слово на храмовом празднике в церкви Одесского института багородных девиц / В. Войтковский // Приб. к ХЕВ. – 1879. – № 10. – С. 281-285.
534. Слово перед крестным ходом в день воспоминания основания г. Одессы, сказанное в Михайловском женском монастыре / В. Войтковский // Приб. к ХЕВ. – 1873. – № 17. – С. 483-487.

Клітін О. М. (протоісрей)

535. История религии. Опыт историко-богословского исследования / А. Клитин. – Одесса : тип. «Русской речи», 1910. – 544 с., VI с.
536. Курс богословских знаний в его основных положениях / А. Клитин. – Одесса : Новороссийский университет, 1905. – 18 с.
537. Научное и педагогическое значение вопросов современного богословия / А. Клитин // Приб. к ХЕВ. – 1905. – № 2. – С. 43-64; № 3. – С. 91-112.
538. Немецкое направление православного русского богословия / А. Клитин. – Одесса : Славянская типография, 1915. – 28 с.
539. О преподавании христианского нравоучения православной церкви в средних учебных заведениях Министерства народного просвещения / А. Клитин. – Одесса : тип. Русской речи, 1909. – 42 с.
540. Отношение богословской науки к всемирным задачам богочеловечества (Вступительная лекция профессора богословия, читанная 24 января 1901 г. в Новороссийском университете) / А. Клитин. – Одесса : Экономическая тип., 1901. – 15 с.
541. Пособие по Закону Божию для поступающих в подготовительный класс гимназий / А. Клитин. – Одесса : Тип. Фесенко, 1914. – 38 с.
542. Протоиерей Василий Миронович Войтковский, заслуженный профессор (24 февраля 1904 г.) / А. Клитин. – Одесса : Экономич. тип., 1904. – 14 с.

543. Речь перед молебствием в день 50-летия Императорского Новороссийского университета (1 мая 1915 г.). К отчету о состоянии и деятельности ИНУ за 1914 г. / А. Клитин. – Одесса : Техник, 1915. – 10 с.

Кудрявцев О. М. (протоіерей)

544. Краткий очерк русской миссионерской деятельности вообще и Православного миссионерского общества в особенности: записка, читанная при открытии Херсонского епархиального комитета Православного миссионерского общества / А. Н. Кудрявцев // Приб. к ХЕВ. – 1885. – № 22. – С. 755-762; № 23. – С. 839-844; № 24. – С. 887-897.
545. О значении города для христианской жизни и деятельности: слово в день празднственного воспоминания об основании г. Одессы / А. Н. Кудрявцев // Приб. к ХЕВ. – 1876. – № 18. – С. 289-296.
546. Речь перед началом учения в императорском Новороссийском университете / А. Н. Кудрявцев // Приб. к ХЕВ. – 1876. – № 19. – С. 305-307.
547. Речь перед началом учения в императорском Новороссийском университете, произнесенная 3-го сентября 1879 года / А. Н. Кудрявцев // Приб. к ХЕВ. – 1879. – № 19. – С. 596-598.
548. Речь при благодарственном Господу Богу в Александро-Невской, что при университете, церкви молебствии в первый день мая 1875 года – день воспоминания об основании университета и о десятилетнем его существовании. / А. Н. Кудрявцев // Приб. к ХЕВ. – 1875. – № 11. – С. 345-348.
549. Речь, сказанная в Новороссийском университете перед панихидою о рабе Божиим Федоре Михайловиче Достоевском. / А. Н. Кудрявцев // Приб. к ХЕВ. – 1881. – № 5. – С. 123-127.

550. Сравнительный очерк епархиальной деятельности по свечной операции / А. Н. Кудрявцев. – Одесса: тип. Г. Ульрих, 1879. – 75 с.
551. Слово в день 50-летнего юбилея Высокопреосвященного Платона, архиепископа Херсонского и Одесского / А. Н. Кудрявцев // Приб. к ХЕВ. – 1877. – № 19, 20. – С. 588-600.

Лебединцев А. Г. (протоиерей)

552. Димитрий, архиепископ Херсонский и Одесский / А. Лебединцев // ЗООИД. – Одесса, 1888. – Т. XIV. – С. 782-786.
553. Одесса в первые эпохи ее существования / А. Лебединцев // Приб. к ХЕВ. – 1894. – № 1. – С. 7-15.
554. Одесский кафедральный Преображенский собор / А. Лебединцев // Приб. к ХЕВ. – 1860. – № 3. – С. 127-137; № 4. – С. 161-173.
555. Ответ на несколько слов священника Силина / А. Лебединцев // Приб. к ХЕВ. – 1861. – № 21. – С. 302-305.
556. О Феодосийской (викарной) епархии / А. Лебединцев // Приб. к ХЕВ. – 1861. – Ч. 2. – С. 40-57.
557. Протоиерей о. Карп Павловский (1774-1832) / А. Лебединцев. – Одесса : тип. Францова, 1861. – 49 с.
558. Протоиерей о. П. Куницкий / А. Лебединцев // Приб. к ХЕВ. – 1861. – № 20. – С. 181-222; № 21. – С. 253-274.
559. Столетие церковной жизни Крыма, 1783-1883 / А. Лебединцев // ЗООИД. – Одесса, 1883. – Т. XIII. – С. 201-219.
560. Ханская Украина / А. Г. Лебединцев // ЗООИД. – Т. 31. – Одесса, 1913. – I. Исследования. – С. 1-22.
561. Церковь св. Екатерины в Одессе / А. Лебединцев // Приб. к ХЕВ. – 1860. – № 8. – С. 506-511.

Павловський М. К. (протоієрей)

562. Два письма Константинопольского патриарха Фотия, написанные в утешение скорбящих / М. Павловский // Приб. к ХЕВ. – 1875. – № 7. – С. 208-226.
563. Материалы для истории Херсонской епархии / М. Павловский // Приб. к ХЕВ. – 1877. – № 16. – С. 436-465.
564. Материалы для истории Херсонской епархии / М. Павловский // Приб. к ХЕВ. – 1879. – № 12. – С. 357-364; № 14. – С. 461-466.
565. Несколько мер к более успешному преподаванию Закона Божьего / М. Павловский // Приб. к ХЕВ. – 1861. – № 2. – С. 124-132.
566. Обзорение преподавания наук в Ришельевском лицее на 1856-1857 учебный год / М. Павловский. – Одесса : Францов, 1956. – 15 с.
567. Речи М. Павловского / М. Павловский. – Одесса, 1857-1887.
568. Речь перед открытием курсов учения в императорском Новороссийском университете, сказанная после молебствия, в Университетской церкви 3-го сентября 1870 г. / М. Павловский // Приб. к ХЕВ. – 1870. – № 18. – С. 593-597.
569. Речь по случаю годовщины императорского Новороссийского университета, сказанная после молебна в Университетской церкви 1-го мая 1869 года / М. Павловский // Приб. к ХЕВ. – 1869. – № 10. – С. 323-325.
570. Речь по случаю пятой годовщины императорского Новороссийского университета, сказанная после благодарственного молебствия в Университетской церкви 1-го мая 1870 года / М. Павловский // Приб. к ХЕВ. – 1870. – № 11. – С. 414-421.
571. Речь, произнесенная законоучителем при Ришельевском лицее магистром богословия М. Павловским в торжественном собрании 30 августа 1835 г. / М. Павловский. – Одесса, 1836. – 5 с.

572. Речь, сказанная 19 марта 1861 г. в церкви Ришельевского лицея, по прочтении Высочайшего Манифеста о даровании крепостным людям прав состояния свободных сельских жителей и об устройстве их быта / М. Павловский // Приб. к ХЕВ. – 1861. – Ч. II. – С. 529-531.
573. Слова и речи / М. Павловский. – Одесса : в тип. Францова и Нитче, 1864 – 1872. – 205 с.
574. Слова и речи протоиерея Михаила Павловского, профессора богословия Ришельевского лицея / М. Павловский – Одесса : в тип. Францова и Нитче, 1851. – 360 с.

Петровський С. В. (протоієрей)

575. Архиепископ Одесский и Херсонский Димитрий (Муретов) / С. Петровский // Андреевский вестник. – 2001. – № 3. – С. 17-25.
576. Касперовский чудотворный образ Богоматери / С. Петровский. – Изд. 3-е. – Одесса : Одесский кафедральный собор, 1894. – 47 с.
577. Киев, его святыни и достопримечательности / С. Петровский. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1919. – 104 с.
578. К десятилетию смерти кафедрального протоиерея А. Г. Лебединцева / С. Петровский. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1908. – 42 с.
579. Молокане, или «духовные христиане»: чтение, предложенное прот. С. В. Петровским в собрании Кружка ревнителей православия и молящихся в помещении церкви старых зданий Одесской духовной семинарии / С. Петровский // ХЕВ. Неофициальный отдел. Особое приложение – 1908. – № 12, 13. – С. 1-10; № 16. – С. 11-18; № 18. – С. 19-24; № 19. – С. 25-32; № 21. – С. 33-38; № 22. – С. 39-42.
580. Моральное оправдание войны / С. Петровский // ХЕВ. Особое приложение – 1905. – № 6. – С. 1-15.
581. Некоторые исправления и дополнения к «Послужному списку Иннокентия, архиепископа Херсонско-Таврической епархии», изданному

- Н. Погодиным / С. Петровский, прот. // ЗООИД. – Одесса, 1901. – Т. XXIII. – V. Протоколы. – С. 142-170.
582. Н. И. Пирогов в Севастополе: к 100-летию со дня рождения / С. Петровский. – Одесса : Славян. тип. Е. Хрисогелос, 1910. – 32 с.
583. О новом построении священной истории Ветхого Завета по идее мессианской / С. Петровский – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1909. – 36 с.
584. Одесский Архиерейский дом и Крестовая при нем церковь (Историческая записка по архивным делам Херсонской Духовной Консистории) / С. Петровский. – Одесса: издание Одесского Архиерейского Дома, 1917. – 44 с.
585. Одесский кафедральный Преображенский собор / С. Петровский. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1894. – 123 с.
586. Одесский Преображенский, ныне кафедральный собор: к столетию со дня его освящения, 14 ноября 1795 г. – 25 мая 1808 г.: историческое описание и биографии по вновь изданным документам, сообщенным А. М. Гаммовым / С. Петровский. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1908. – 480 с.
587. Основы нравственно-религиозного христианского существования. Апологетические беседы. Беседа первая : О человеке естественном и подзаконном, о благодати / С. Петровский // Приб. к ХЕВ. – 1889. – № 16. – С. 437-446.
588. Основы нравственно-религиозного христианского существования. Апологетические беседы. Беседа вторая : О личной свободе и о молитве / С. Петровский // Приб. к ХЕВ. – 1889. – № 17. – С. 471-480.
589. Речь в день поминовения в Бозе почившего святителя Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического: произнесена перед панихидою в церкви Одесской духовной семинарии / С. Петровский // Приб. к ХЕВ. – 1901. – № 1. – С. 32-41.

590. Речь при освящении знамени, высочайше пожалованного Одесскому кадетскому корпусу / С. Петровский // ХЕВ. Неофициальный отдел. – 1906. – № 10. – С. 251-253.
591. Семь Херсонских архиепископов / С. Петровский – Одесса : тип. Фесенко, 1894. – 184 с.
592. Слово в день поминовения в Бозе почившего святителя Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического, по случаю столетия со дня его рождения: произнесено в Одесском кафедральном соборе / С. Петровский // Приб. к ХЕВ. – 1901. – № 1. – С. 17-24.
593. Сокращенное изложение истин православной христианской веры, надежды и любви. Пособие при изучении пространного катехизиса православной христианской церкви. Ч. 1-3 / С. Петровский. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1900. – 314 с.
594. Экзарх Молдовахйский и митрополит Киевский и Кишиневский Гавриил Банулеско-Бодони (295 торжественное заседание) / С. Петровский // ЗООИД. – Одесса, 1896. – Т. XIX. – IV. Протоколы. – С. 68-94.

Серафимов С. А. (протоієрей)

595. Евгений Булгарис, архиепископ Славянский и Херсонский / С. Серафимов // Приб. к ХЕВ. – 1863. – № 11. – С. 122-132; № 12. – С. 172-182.
596. Воспитанники Киевской духовной академии, служившие и служащие в Херсонской епархии в должностях училищных и епархиальных со времени преобразования академии в 1819 году / С. Серафимов // Приб. к ХЕВ. – 1869. – № 23. – С. 824-832.
597. Воспоминание о пастырских путешествиях Преосвященного Гавриила, архиепископа Екатеринославского, Херсонского и Таврического

- (впоследствии Тверского) / С. Серафимов // Приб. к ХЕВ. – 1861. – № 22. – С. 336-346.
598. Воспоминание о Преосвященном Гаврииле, первом (в Одессе) архиепископе Херсонском и Таврическом, а потом Тверском и Кашинском / С. Серафимов. – Одесса : Нитче, 1859. – 84 с.
599. Гавриил, архиепископ Екатеринославский, Херсонской и Таврической : некролог / С. Серафимов // ЗООИД. – Одесса, 1863. – Т. V. – С. 919-953.
600. Житие блаженной княгини Ольги, изданное в Афинах на греческом языке / С. Серафимов // Приб. к ХЕВ. – 1869. – № 14. – С. 499-509.
601. Заметки из архива Готфийской епархии в Крыму / С. Серафимов // ЗООИД. – Одесса, 1867. – Т. VI. – Отд. 3. – С. 591-595.
602. Историческое описание Херсонского Успенского собора / С. Серафимов // Приб. к ХЕВ. – 1881. – № 1. – С. 18-20 ; № 3. – С. 79-86; № 4. – С. 110-117; № 5. — С. 136–142 ; № 9. – С. 250-256; № 12. – С. 322-326; № 15. – С. 390-396; № 16. – С. 426-440; № 17. – С. 464-475; № 18. – С. 494-499.
603. Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря / С. Серафимов // Приб. к ХЕВ. – 1862. – № 3. – С. 145-177.
604. Материалы для истории Херсонской епархии со времени учреждения ее 1873 года до нашего времени / С. Серафимов // Приб. к ХЕВ. – 1873. – № 3. – С. 69-73; № 4. – С. 91-101; № 15. – С. 399-401.
605. Несколько сведений об учреждении викариатства в Херсонской епархии в 1852 г. / С. Серафимов // Приб. к ХЕВ. – 1878. – № 6. – С. 100-104.
606. Новые известия о древней Сугдейской (Сурожской) епархии в Тавриде / С. Серафимов // Приб. к ХЕВ. – 1865. – № 4. – С. 161-181.
607. Одесская единоверческая Покровская церковь / С. Серафимов // Приб. к ХЕВ. – 1883. – № 9. – С. 226-232; № 10. – С. 249-253; № 12. – С. 304-317; № 14. – С. 352-364; № 18. – С. 835-855; № 24. – С. 1117-1141.
608. О преподавании Закона Божьего в женских учебных заведениях / С. Серафимов // Приб. к ХЕВ. – 1860. – № 12. – С. 786-796.

609. Сборник Гавриила, архиепископа Екатеринославского, Херсонского и Таврического / С. Серафимов // ЗООИД. – Одесса, 1868. – Т. VII. – С. 305-320.
610. Старинные греческие акты, принадлежащие Музею Одесского общества истории и древностей / С. Серафимов // ЗООИД. – Одесса, 1875. – Т. IX. – С. 382-383.

Чемена М. Ф. (протоіерей)

611. Из отчета о состоянии учебной и нравственной частей в Херсонской духовной семинарии за 1868–1869 учебный год / М. Чемена // ХЕВ. Официальный отдел. – 1870. – № 1. – С. 16-33; № 3. – С. 104-116; № 4. – С. 131-152.
612. Краткий обзор некоторых книг и брошюр, распространяемых в народе штундистами / М. Чемена // Приб. к ХЕВ. – 1883. – № 16. – С. 767-782.
613. Поучение в день пятидесятилетия Одесской духовной семинарии 1 октября 1888 года / М. Чемена // Приб. к ХЕВ. – 1888. – № 21. – С. 621-628.
614. Поучение воспитанникам Одесской духовной семинарии перед выпуском из заведения, 16 июня 1885 года / М. Чемена // Приб. к ХЕВ. – 1885. – № 14. – С. 469-474.
615. Поучение, произнесенное в Ришельевской гимназии на молебствии, совершенном 4 апреля в память спасения жизни императора Александра II / М. Чемена // Приб. к ХЕВ. – 1867. – Ч. 21. – С. 21-24.
616. Правила для учеников Одесской духовной семинарии / М. Чемена // ХЕВ. – 1872. – № 15. – С. 283-299; № 16. – С. 312-327.
617. Правила для учеников Херсонской семинарии / М. Чемена // ХЕВ. – 1868. – № 24. – С. 512-540.

618. Слово в день святого апостола Андрея Первозванного, произнесенное в домово́й церкви Одесской духовной семинарии в 1878 г. / М. Чемена // Приб. к ХЕВ. – 1879. – № 7. – С. 187-195.
619. Слово по случаю окончания 1876–1877 учебного года в Одесской духовной семинарии / М. Чемена // Приб. к ХЕВ. – 1877. – № 14. – С. 360-367.
620. Слово по случаю окончания учебного 1879–1880 учебного года в Одесской духовной семинарии / М. Чемена // Приб. к ХЕВ. – 1880. – № 14. – С. 409-413.
621. Слово, сказанное в день Сретения Господня, по случаю недавно совершенного освящения храма при Одесской духовной семинарии / М. Чемена // Приб. к ХЕВ. – 1877. – № 4. – С. 51-57.

Історики церкви:

Біднов В. О.

622. «Атакування» Запорозької Січі 1775 р. (з нагоди 150-літніх роковин зруйнування Січі) / В. Біднов. – Літературно-науковий вісник. – Прага, 1925. – Кн. ІХ. – С. 51-70.
623. Документы, относящиеся к истории Екатеринославской духовной семинарии / Публ. В. Беднова // ЛЕУАК. – 1912. – Вып. 8. – С. 185-260.
624. Из переписки Дюка де-Ришелье с архиепископом Иовом (Потемкиным) / Сообщ. В. Беднов // ЛЕУАК. – 1910. – Вып. 6. – С.206-209.
625. Из переписки одесского протоиерея Феодора Огинского с архиепископом Екатеринославским Платоном (Любарским) / Сообщ. В. Беднов // ЛЕУАК. – 1910. – Вып. 6. – С.198-205.
626. Из прошлого Екатеринославской епархии / В. Беднов. – Екатеринослав : тип. Губернского Земства, 1907. – 84 с.
627. К биографии Лазаря Глобы / Сообщ. В. Беднов // ЛЕУАК. – 1912. – Вып. 8. – С. 317-320.

628. К истории бывших запорожских старшин и козаков: Публикация документов / В. Беднов // ЛЕУАК. – 1915. – Вып. 10. – С. 217-263.
629. К истории колонизации Юга России / Сообщ. В. Беднов // ЛЕУАК. – 1915. – Вып. 10. – С. 351-355.
630. К характеристике местных литературных нравов (С. А. Никитин и его «Екатеринославская старина» / В. Беднов // ЛЕУАК. – 1912. – Вып. 8. – С. 265-298.
631. Краткие исторические сведения о Екатеринославской духовной семинарии / В. Беднов. – Екатеринослав, 1904. – 95 с.
632. Краткие сведения об архиве Самарского Пустынно-Николаевского монастыря / В. Беднов // ЛЕУАК. – 1907. – Вып. 4. – С. 337-356.
633. Краткое историческое известие о Славенской епархии, ныне именуемой Екатеринославскою, ея архиереях и семинарии / Прим. В. Беднова // ЛЕУАК. – 1909. – Вып. 5. – С. 133-156.
634. Материалы для истории Екатеринославской духовной семинарии. Образцы ученических сочинений 1830 г. (Вирши) / В. Беднов. – Екатеринослав, 1904. – 11с.
635. Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений / В. Беднов // ЛЕУАК. – 1913. – Вып. 9. – С. 168-215.
636. Материалы для истории церковного устройства на Запорожье: (Из архива Екатеринославской духовной консистории) / В. Беднов // ЛЕУАК. – 1907. – Вып. 4. – С. 31-129.
637. Перенесение архиерейской кафедры из Новомиргорода в Екатеринослав: Страница из прошлого Екатеринославской епархии / В. Беднов // ЛЕУАК. – 1907. – Вып 4. – С. 304-309.
638. Письмо князя Г. А. Потемкина к архиепископу Никифору Феотоки. 9 февраля 1786 г. / Сообщ. В. Беднов // ЛЕУАК. – 1909. – Вып. 5. – С. 112.

639. Письмо митрополита Гавриила (Бонулеско-Бодони) к архиепископу Платону (Любарскому) / Сообщ. В. Беднов // ЛЕУАК. – 1910. – Вып. 6. – С.214 -215.
640. Письмо правителя Екатеринославского наместничества И. М. Синельникова к архиепископу Никифору Феотоки / Сообщ. В. Беднов // ЛЕУАК. – 1909. – Вып. 5. – С. 113-114.
641. Пресвященный Феодосий, епископ Екатеринославский и Таганрогский, и его труды по истории Екатеринославщины / В. Беднов. – Екатеринослав : тип. С. И. Барановского, 1910. – 24 с.
642. Путевые заметки ректора Екатеринославской духовной семинарии архимандрита Иакова Вечеркова, впоследствии епископа Саратовского, архиепископа Нижегородского / В. Беднов // ЛЕУАК. – 1910. – Вып. 6. – С. 38-88.
643. Распоряжение князя Г. А. Потемкина-Таврического относительно раздачи земель. 24. декабря 1786 г. / Сообщ. В. Беднов // ЛЕУАК. – 1912. – Вып. 8. – С. 314-316.
644. Сведения об архиве Екатеринославской духовной консистории: Документы XVIII в. / В. Беднов // ЛЕУАК. – 1907. – Вып. 4. – С. 315-335.
645. Січковий архімандрит Володимир Сокальський в народній пам'яті та освітленні історичних джерел / В. Біднов // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Т. CXLXII. – Львів, 1927. – С. 81-102.
646. Список иерархов Екатеринославской епархии / В. Беднов // ЛЕУАК. – 1915. – Вып. 10. – С.330-350.
647. «Устное повествование запорожца Н. Л. Коржа» та його походження і значіння / В. Біднов. – Прага: видання Українського історично-філологічного товариства, 1925. – С. 1-28.

Доброклонский О. П.

648. Описи дел Рязанского исторического архива / А. П. Доброклонский. – Рязань : Губ. тип., 1889. – Вып. 1 : Описание дел архива Солотчинского монастыря. – 55 с.
649. Преподобный Федор, исповедник и игумен Студийский / А. П. Доброклонский. – Одесса, 1913–1914. – Ч. 1: Его эпоха, жизнь и деятельность. – 1913. – XX, 972, ХС, 10 с.; Ч. 2. – Вып. 1 : Его творения. – 1914. – 569 с.
650. Руководство по истории русской церкви / А. П. Доброклонский. – М.; Рязань, 1889–1893. – Вып. 1 – 2 : Периоды: Домонгольский, 988–1237 гг., и Северо-Восточной митрополии, 1237 – 1588 гг. – Рязань : тип. наследников Поздняковой, 1889. – 379 с.; Вып. 3 : Патриарший период, 1589–1700 гг. – М. : Унив. тип., 1889. – IV, 305 с.; Вып. 4 : Синодальный период, 1700–1890 гг. – М. : Унив. тип., 1893. – III, 441 с.
651. Солотчинский монастырь, его слуги и крестьяне в XVII веке / А. П. Доброклонский. – М. : Унив. тип., 1888. – 132 с.
652. Сочинение Факунда, епископа Гермианского в защиту трех глав : историческое исследование из эпохи 5-го Вселенского собора / А. П. Доброклонский. – М. : тип. М. Н. Лаврова, 1880. – 312 с.
653. Учебный курс истории русской церкви / А. П. Доброклонский. – [Б. м., б. г.]. – Вып. 1. – 251 с.

Красносельцев М. Х.

654. Барельефы древне-христианских саркофагов и их литургическое значение / Н. Ф. Красносельцев // Православ. собеседник. – 1881. – Ч. 2. – С. 47-71.
655. Богослужение Иерусалимской Церкви в конце IV в. / Н. Ф. Красносельцев. – Казань, 1888. – 46 с.

656. Древне-христианские усыпальницы в Риме и значение сделанных в них открытий для богословской науки / Н. Ф. Красносельцев. – Казань : Унив. тип., 1883. – 54 с.
657. Заметка по вопросу о местоположении Халкопратийского храма в Константинополе / Н. Ф. Красносельцев // ЛИФО при ИНУ. – 1894. – Т. 4., – Ч. 2. – С. 309-316.
658. К вопросу о греческих источниках «Беседы Трех Святителей» / Н. Ф. Красносельцев. – Одесса : Экон. тип., 1890. – 43 с.
659. К истории православного богослужения. По поводу некоторых церковных служб и обрядов, ныне не употребляющихся : материалы и исследования по рукописям Соловецкой библиотеки / Н. Ф. Красносельцев. – Казань : Унив. тип., 1889. – 246 с.
660. Краткая история журнала «Православный собеседник» за тридцать лет его существования, 1855–1884 / Н. Ф. Красносельцев. – Казань : Унив. тип., 1885. – 65 с.
661. Никанор, архиепископ Херсонский и Одесский и его учено-литературная деятельность / Н. Ф. Красносельцев. – Одесса : Экон. тип., 1893. – 27 с.
662. О значении археологических открытий для обработки древней церковной истории / Н. Ф. Красносельцев. – Одесса : Экон. тип., 1889. – 22 с.
663. О происхождении христианского храма : критические заметки по поводу исследований Покровского «Происхождение древне-христианской базилики» (СПб., 1880) и Рихтера «Der ursprung der abendländischen Kirchengebäude» (Wien, 1878) / Н. Ф. Красносельцев. – Казань : Унив. тип., 1880. – 151 с.
664. Описание рукописей Соловецкого монастыря, находящихся в библиотеке Казанской духовной академии: в 3 ч. / Н. Ф. Красносельцев, Порфирьев И. Я., Вадковский А. В. – Казань, 1881-1898.
665. Очерк древнего христианского искусства по памятникам подземного Рима / Н. Ф. Красносельцев // Православный собеседник. – 1879. – Ч. 1-3.

666. Очерки из истории христианского храма / Н. Ф. Красносельцев. — Казань : Унив. тип., 1881. — Вып. 1 : Архитектура и внутреннее расположение христианских храмов до Юстиниана. — 344 с.
667. Памятник древне-русской письменности, относящейся к истории нашего богослужения в XVI в. / Н. Ф. Красносельцев // Православный собеседник. — 1884. — Ч. 1. — С. 93-109.
668. Патриарх Фотий и Византийское богослужение его времени / Н. Ф. Красносельцев // Записки Новороссийского университета. — 1892. — Т. 57. — С. 23-40.
669. Расположение и убранство древне-христианских храмов / Н. Ф. Красносельцев // Православный собеседник. — 1879. — Ч. 1. — С. 35-63; Ч. 2. — С. 3-61.
670. Расположение и убранство древне-христианских храмов / Н. Ф. Красносельцев // Православный собеседник. — 1880. — Ч. 1. — С. 215-367.
671. Сведения о некоторых литургических рукописях Ватиканской библиотеки. Из отчета об ученых занятиях за границей в 1882 г. / Н. Ф. Красносельцев. — Казань : Унив. тип., 1885. — 375 с.
672. Славянские рукописи Патриаршей библиотеки в Иерусалиме : описание их / Н. Ф. Красносельцев. — Казань, 1889. — 32 с.
673. Толковая служба и другие сочинения, относящиеся к объяснению богослужений в древней Руси до XVIII в. / Н. Ф. Красносельцев // Православный собеседник. — 1878. — Ч. 2. — С. 3-44.
674. Христианские храмы со времен Константина Великого до образования византийского стиля / Н. Ф. Красносельцев // Православ. собеседник. — 1878. — Ч. 2. — С. 289-311, 352-406; Ч. 3. — С. 34-76.
675. Христианство и христианские миссии в Персии / Н. Ф. Красносельцев // Православный собеседник. — 1872. — Ч. 3. — С. 142-183.

676. Церковная археология на русских археологических съездах: по поводу VII Археологического съезда в Ярославле / Н. Ф. Новосельцев. – Казань : Унив. тип., 1887. – 28 с.
677. Церковь св. Климента в Риме и соединенные с нею воспоминания о славянских апостолах: по поводу Кирилло-Мефодиевского юбилея / Н. Ф. Красносельцев. – Казань : тип. Имп. ун-та, 1885. – 36 с.

1.4. НАРАТИВНІ ДЖЕРЕЛА

678. Алексей. Первое мое знакомство с Таврической епархией : Путевые заметки / Алексей // ТЕВ. Отдел неофициальный. – 1905. – № 12. – С. 846-853.
679. Алмазов А. И. Профессор Николай Фомич Красносельцев. Очерк его жизнь и ученая деятельность / А. И. Алмазов // Поминка по Н. Ф. Красносельцеве. Издание Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. – Одесса : Экон. типогр., 1899. – С. 1-48.
680. Венок на могилу высокопреосвященного Иннокентия, архиепископа Таврического : собрание воспоминаний о нем с приложением избранных проповедей / сост. М. П. Погодин. – М., 1867. – 268 с.
681. Воскресенский А. Воспоминания о Преосвященном Иннокентии (Борисове), архиепископе Херсонском и Таврическом / А. Воскресенский // Наставления и утешения святой веры христианской. – 1907. – Май (кн. 5). – С. 413-418.
682. Воспоминания и автобиография Одесского протоиерея Николая Ивановича Соколова / Н. И. Соколов // Киевская Старина. – 1906. – Т. 92. – № 1. – 36-48; № 2. – С. 213-230.

683. Воспоминания и автобиография Одесского протоиерея Николая Ивановича Соколова / Н. И. Соколов // Киевская Старина. – 1906. – Т. 93. – № 5-6. – С. 43-62.
684. Воспоминания и автобиография Одесского протоиерея Николая Ивановича Соколова / Н. И. Соколов // Киевская Старина. – 1906. – Т. 94. – № 10. – С. 155-197; № 11-12. – С. 565-588.
685. Воспоминания о Преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом / А. Лебединцев // Приб. к ХЕВ. – 1862. – № 1. – С. 30-63.
686. Гавриил. Некоторые отрывки моей биографии (Статья преосвященного Гавриила, архиепископа Херсонского и Таврического, впоследствии Тверского / Гавриил, архиепископ // Приб. к ХЕВ. – 1861. – № 23. – С. 399-416.
687. Дмитриевский А. А. Незабвенной памяти профессоров А. С. Павлова и Н. Ф. Красносельцева / А. А. Дмитриевский // Труды КДА. – 1899. – № 1. – С. 1-111.
688. Иванов А. Воспоминания о преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом / А. Иванов // ТЕВ. Отдел неофициальный. – 1900. – № 23. – С. 1667-1688.
689. Иннокентий. Письма, 1852 г. / Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический. // Русская старина. – 1870. – Т. XXV. – С. 189-204; 367-370.
690. Кумпан Н. Преосвященный Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический (Из воспоминаний бывшего келейника) / Н. Кумпан // ТЕВ. Отдел неофициальный. – 1900. – № 24. – С. 1756-1762.
691. Левитский Н. М. Высокопреосвященный Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический / Н. М. Левитский. – М., 1904. – 153 с.
692. Л. М. Еще два письма архиепископа Димитрия Муретова к протоиерею М. И. Запольскому / Л. М. // Приб. к ХЕВ. – 1904. – № 20. – С. 494-500.
693. Логиновский А. О последней поездке в Крым и последних днях жизни, синодального члена, преосвященного Иннокентия, бывшего

- архиепископа Херсонского и Таврического / А. Логиновский // Приб. к ХЕВ. – 1862. – № 2. – С. 81-108.
694. Максимович М. А. Письма о Киеве и воспоминание о Тавриде / М. А. Максимович. – СПб. : типография А. Трашкеля, 1871. – 148 с.
695. [Мурзакевич Н. Н.]. Записки Николая Никифоровича Мурзакевича / Н. Н. Мурзакевич // Русская старина. – 1889. – Т. 61. – С. 231-260.
696. Палимпсестов И. У. К «Моим воспоминаниям об Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом» / Ив. Палимпсестов // Странник. – 1888. – С. 113-123.
697. Палимпсестов И. У. Мои воспоминания об Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом / Ив. Палимпсестов. – СПб. : Добродеев, 1888. – 224 с.
698. Палимпсестов И. У. Опровержение клеветы – ответ на статью об Иннокентии Херсонском в «Русской Старине». (Письмо в редакцию) / Ив. Палимпсестов. – СПб., 1889. – 27 с.
699. Памяти Никанора, архиепископа Херсонского и Одесского. – Одесса : Славянская тип., 1891. – 69 с.
700. Переписка преосвященного Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического с тайным советником А. С. Стурдзою // Приб. к ХЕВ. – 1860. – № 1. – С. 10-11; № 8. – С. 480-490; № 9. – С. 553-565.
701. Письма архиепископа Херсонского и Таврического Иннокентия к Гавриилу, архиепископу Рязанскому / А. А. Титов, А. Г. Лебединцев // ЗООИД. – Одесса, 1886. – Т. XIV. – С. 719-776.
702. Письма архиепископа Херсонского Иннокентия (Борисова) профессору И. М. Бодянскому / А. А. Титов // ЗООИД. – Одесса, 1883. – Т. XIII. – С. 269 – 272.
703. Письма А. С. Стурдзы к Иннокентию, архиепископу Херсонскому и Таврическому // Приб. к ХЕВ. – 1894. – № 20. – С. 458-480; № 21. – С. 504-511; № 23. – С. 571-579; № 24. – С. 623-636.

704. Письма А. С. Стурдзы к его духовнику, протоиерею М. К. Павловскому. – Одесса : Славянская типогр., 1895. – 37 с.
705. Письма бывшего Херсонского архиепископа Гавриила Розанова к протоиерею Серафиму Антон[овичу] Серафимову. Отд. 2-й: Письма из Твери / Гавриил (архиеп. Херсонский и Таврический) // ХЕВ. Неофициальный отдел. – 1906. – № 10. – С. 271-273; № 11. – С. 283-289; № 14. – С. 353-357; № 15. – С. 379-385; № 17. – С. 449-452; № 19. – С. 498-503; № 21. – С. 565-567.
706. Письма Высокопреосвященного Евгения митрополита Киевского Н. Н. Мурзакевичу. – К. : тип. Давыденко, 1868. – С. 16 с.
707. Письма духовных и светских лиц к митрополиту Московскому Филарету (с 1812 по 1867) / Прим. А. Н. Львова. – СПб., 1900. – 681 с.
708. Письма Гавриила, архиепископа Тверского и Кашинского к Иннокентию, архиепископу Херсонскому и Таврическому / Гавриил (архиеп. Тверской и Кашинский). – Тверь, 1884. – 26 с.
709. Письма М. П. Погодина к Высокопреосвященному Иннокентию, архиепископу Херсонскому и Таврическому 1847-1857 г. / В. А. Яковлев // ЗООИД. – Одесса, 1889. – Т. XV. – С. 808-827.
710. Письма Преосвященного Гавриила Розанова, первого в Одессе архиепископа Херсонского к протоиерею Серафиму Антон[овичу] Серафимову. Отд. 1: Письма из Одессы / Гавриил (архиеп. Херсонский и Таврический) // Приб. к ХЕВ. – 1905. – № 5. – С. 170-182; № 7. – С. 239-248; № 20. – С. 621-632.
711. Письма Преосвященного Порфирия (Успенского) к Светлейшей княгине Елизавете Павловне Витгенштейн, урожденной Эйлер / Порфирий (Успенский) // Богословский Вестник, издаваемый Московской Духовной Академией. – 1905. – № 4. – С. 691- 699.
712. Письма протоиерея Арсения Лебединцева к Преосвященному Иннокентию, архиепископу Херсонскому о ходе военных действий и

- состоянии церквей и духовенства во время 11-месячной осады Севастополя А. Г. Лебединцев. – К. : тип. Корчак-Новицкий, 1896. – 185 с.
713. Письма протоиерея И. М. Скворцова к Преосвященному Иннокентию, архиепископу Херсонскому / Сообщ. Н. И. Барсов // Труды КДА. – 1886. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 119-136; Кн. 2. – С. 261-266; Кн. 4. – С. 603-608.
714. Письма протоиерея И. М. Скворцова к Преосвященному Иннокентию, архиепископу Херсонскому / Сообщ. Н. И. Барсов // Труды КДА. – 1886. – Т. 2. – Кн. 5. – С. 142-147; Кн. 8. – С. 640-654.
715. Письма протоиерея И. М. Скворцова к Преосвященному Иннокентию, архиепископу Херсонскому / Сообщ. Н. И. Барсов // Труды КДА. – 1886. – Т. 3. – Кн. 9. – С. 178-180; Кн. 10. – С. 321-329; Кн. 11. – С. 542-546; Кн. 12. – С. 732-736.
716. Письма разных лиц знаменитому архиепископу Иннокентию Борису / Собраны Н. И. Барсовым. – М. : Универ. Тип., 1885. – 67 с.
717. Письмо Анатолия Мартыновского, бывшего архиепископа Могилевского / Сообщ. Д. Щеглов // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – 1900. – Т. I. – С. 261-264.
718. Поминка по Н. Ф. Красносельцеву / Издание Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. – Одесса : Экономическая типография, 1890. – 111 с.
719. Порфирий Успенский. Письмо к Константину Тишендорфу / Порфирий Успенский // Труды КДА. – 1865. – Т. 3. – Кн. 9-12. – С. 429-436.
720. Святитель Филарет Московский. Призовите Бога в помощь: Сб. писем / Сост. Никон (Паламарчук), иеродиакон. – М. : Изд. Сретенского монастыря, 2008. – 800 с. : ил. – (Письма о духовной жизни).
721. Серафимов С. А. Воспоминания о Преосвященном Гаврииле, первом (в Одессе) архиепископе Херсонском и Таврическом, а затем Тверском и Кашинском / С. А. Серафимов. – Одесса: тип. Нитче, 1859. – 84 с.

722. Соколов Н. И. Воспоминания и автобиография одесского протоиерея / Н. Соколов // Киевская старина. – 1906. – № 1. – С. 36-63; № 2. – С. 213-230; № 3-4. – С. 275-298.; № 5-6. – С. 43-62; № 7-8. – С. 406-435; № 9. – С. 124-136; № 10. – С. 155-197; № 11-12. – С. 565-588.
723. Титов А. Письма архиепископа Херсонского Иннокентия к Гавриилу, архиепископу Рязанскому / А. Титов // ЗООИД. – Одесса, 1883. – Т. XIII. – С.269-272.
724. Титов Ф. И. Архиепископ Димитрий Ковальницький. (Некролог) / Ф. И. Титов. – К. : тип. АО «Петр Барский в Киеве», 1914. – 220 с.
725. Титов Ф. И. Воспоминания о преосвященном Иннокентии, как ректоре Киевской духовной Академии / Ф. И. Титов // Труды КДА. – 1895. – Т. 1. – Кн. 4. – С. 636-648.
726. Титов Ф. И. Памяти Высокопреосвященного архиепископа Димитрия (Муретова), бывшего ученика, профессора и ректора Киевской духовной академии / Ф. И. Титов. – К., 1911 – 8 с.
727. Титов Ф. И. Преосвященный Иннокентий Борисов, архиепископ Херсонский и Таврический, как ректор Киевской духовной Академии (15 декабря 1800 – 15 декабря 1900). К столетнему юбилею со дня рождения его / Ф. И. Титов // Труды КДА. – 1900. – Т. 3. – Кн. 12. – С. 493-521.
728. Филарет, митрополит Киевский, Антоний, архитмандрит. Письма к Иннокентию, архиепископу Херсонскому / Филарет, митрополит. – К. : Корчак-Новицкий, 1884. – 79 с.

II. АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Відділ рукописів Російської Національної бібліотеки

729. Ф. 121. Вагнер Андрій Андрійович.
Спр. 5. Інокентій. Архієпископ Херсонський. Листи А. А. Вагнеру.
1845- 1856 рр. , 13 арк.

730. Ф. 250. Дестуніс Спиридон Юрійович.

Спр. 130. Інокентій, архієпископ Херсонський і Таврійський. Проповіді. Переклад на грецьку мову С. Ю. Дестуніса. 1847 р., 47 арк.

731. Ф. 250. Дестуніс Спиридон Юрійович.

Спр. 131. Інокентій, архієпископ Херсонський і Таврійський. Його промова в перекладі на французьку мову С. Ю. Дестунісом. 1848 р., 8 арк.

732. Ф. 253. Дмитрієвський О. А.

Спр. 179. Порфирій Успенський. Дмитрієвський Олексій Афанасійович. «Наші колекціонери рукописів і стародруків – професор В. І. Григорович, єпископ Порфирій Успенський і архімандрит Антонін Капустін». Стаття. Після 1903 р., 18 арк.

733. Ф. 313. Інокентій, архієпископ Херсонський.

Спр. 1. Вступ до Богослов'я. Лекції, прочитані в Санкт-Петербурзькій духовній академії. Б/д., 202 арк.

734. Ф. 313. Інокентій, архієпископ Херсонський.

Спр. 2. Огляд книги Іова. Лекції. Б/д., 74 арк.

735. Ф. 313. Інокентій, архієпископ Херсонський.

Спр. 9. Біблійне товариство. Нотатка. Після 1826 р., 4 арк.

736. Ф. 313. Інокентій, архієпископ Херсонський.

Спр. 11. Для історії церкви польської. Б/д., 2 арк.

737. Ф. 313. Інокентій, архієпископ Херсонський.

Спр. 12. Зародження і доля Дніпра. Незакінчена стаття. Б/д., 5 арк.

738. Ф. 313. Інокентій, архієпископ Херсонський.

Спр. 13. Листи про скопців. Б/д., 7 арк.

739. Ф. 313. Інокентій, архієпископ Херсонський.

Спр. 15. Записка про Синод. З додатком проекту статуту Синоду. Після 1840 р., 20 арк.

740. Ф. 313. Інокентій, архієпископ Херсонський.

- Спр. 17. Матеріали до проекту законів про розкольників. Б/д., 75 арк.
741. Ф. 313. Інокентій, архієпископ Херсонський.
- Спр. 19. «Думки про безсмертя». Тексти проповідей і бібліографія. Б/д., 17 арк.
742. Ф. 313. Інокентій, архієпископ Херсонський.
- Спр. 20. «Роздуми про релігію» і «Що таке релігія». Б/д., 7 арк.
743. Ф. 313. Інокентій, архієпископ Херсонський.
- Спр. 21 Промова при закладенні приміщення для Інституту шляхетних дівчат в Одесі, виголошена 19 травня 1855 р., 4 арк.
744. Ф. 313. Інокентій, архієпископ Херсонський.
- Спр. 22. Слово перед початком хрестного ходу в пам'ять про заснування м. Одеси. 22 серпня 1854 р., 5 арк.
745. Ф. 313. Інокентій, архієпископ Херсонський.
- Спр. 27. Слово, сказане при відкритті в Бахчисарайській скелі новоутвореного Успенського скита. Б/д., 7 арк.
746. Ф. 313. Інокентій, архієпископ Херсонський.
- Спр. 28 Проповіді і промови з приводу подій Кримської війни та ін. 1850-ті рр., 100 арк.
747. Ф. 313. Інокентій, архієпископ Херсонський.
- Спр. 30. Листи (169) архієпископу Дионісію та ін. 1836, 1842-1856 рр., 223 арк.
748. Ф. 313. Інокентій, архієпископ Херсонський.
- Спр. 36. Листи (329) архієпископа Херсонського Інокентія: І. І. Давидову, О. С. Норову, М. Г. Хомутову та ін. Листи різних осіб до архієпископа Херсонського Інокентія. 1854-1855 рр., 582 арк.
749. Ф. 313. Інокентій, архієпископ Херсонський.
- Спр. 37. Документи (345) із листування архієпископа Херсонського Інокентія (Івана Олексійовича Борисова). 1851-1854 рр., 596 арк.
750. Ф. 313. Інокентій, архієпископ Херсонський.

- Спр. 38. Документи (184) із листування архієпископа Херсонського Інокентія (Івана Олексійовича Борисова). 1818, 1833-1847 рр., 389 арк.
751. Ф. 313. Інокентій, архієпископ Херсонський.
- Спр. 39. Документи (495) із листування архієпископа Херсонського Інокентія (Івана Олексійовича Борисова). 1846, 1848-1857 рр., 926 арк.
752. Ф. 313. Інокентій, архієпископ Херсонський.
- Спр. 40. Листи (195) духовних осіб архієпископу Херсонському Інокентію (Івану Олексійовичу Борисову). 1824-1847 рр., 348 арк.
753. Ф. 313. Інокентій, архієпископ Херсонський.
- Спр. 41. Документи (375) із листування архієпископа Херсонського Інокентія (Івана Олексійовича Борисова). 1830, 1851-1855 рр., 623 арк.
754. Ф. 313. Інокентій, архієпископ Херсонський.
- Спр. 42. Документи (554) із листування архієпископа Херсонського Інокентія (Івана Олексійовича Борисова). Листи до нього різних осіб. 1841, 1847-1850 рр., 926 арк.
755. Ф. 313. Інокентій, архієпископ Херсонський.
- Спр. 43. Документи (239) із листування архієпископа Херсонського Інокентія (Івана Олексійовича Борисова). 1844-1845 рр., 382 арк.
756. Ф. 313. Інокентій, архієпископ Херсонський.
- Спр. 44. Документи (375): листи, рапорти, статті і нотатки різних осіб архієпископу Херсонському Інокентію (Івану Олексійовичу Борисову) про Кримську війну. 1847-1857 рр., 753 арк.
757. Ф. 313. Інокентій, архієпископ Херсонський.
- Спр. 46. Борисов Матвій Олексійович. «Матеріали для біографії покійного Інокентія, архієпископа Херсонського і Таврійського». Б/д., 13 арк.
758. Ф. 313. Інокентій, архієпископ Херсонський.
- Спр. 47. Євгеній, ігумен Херсонського монастиря. «Життя після смерті». Стаття про архієпископа Херсонського Інокентія. 1857 р., 13 арк.

759. Ф. 313. Інокентій, архієпископ Херсонський.

Спр. 48. Інокентій (Борисов), архієпископ Херсонський. Листи за 1851 р., 22 арк.

760. Ф. 356. Ковалевський Є. П.

Спр. 310. Порфирій, єпископ Чигиринський, вікарій Київської єпархії. Лист Є. П. Ковалевському. 3 травня 1867 р., 2 арк.

761. Ф. 359. Колобов Микола Якович.

Спр. 628. Записки із постанов про розкольників і короткий перелік заходів, здійснених проти розколу з 1827 по 1839 рр., 112 арк.

762. Ф. 359. Колобов Микола Якович.

Спр. 673. Інокентій (Борисов), архієпископ Херсонський. Порівняння римського богослужіння з православним. Чернетка. 1847 р., 49 арк.

763. Ф. 446. Львов Олексій Федорович.

Оп. 334 а.

Спр. 48. Інокентій, архієпископ Херсонський і Таврійський. Лист до О. Ф. Львова. 4 вересня 1849 р., 2 арк.

764. Ф. 446. Львов Олексій Федорович.

Оп. 334 а.

Спр. 72. Львов О. Ф. Листи до нього митрополита Московського Філарета, архієпископа Інокентія та інших осіб з вдячністю за надіслані ним книги по церковному співу. 1849 - 1854 рр., 5 арк.

765. Ф. 531. Норов Авраам Сергійович.

Спр. 366. Інокентій, архієпископ Херсонський і Таврійський (Борисов). Листи (2) А. С. Норову. Березень 1850 – січень 1855 рр., 3 арк.

766. Ф. 531. Норов Авраам Сергійович.

Спр. 591. Стурдза О. С., дипломат, письменник. Листи (2) до А. С. Норова. Березень 1850 – січень 1855 рр., 6 арк.

767. Ф. 608. Помяловський Іван Васильович.

Спр. 513. Алмазов О. І., богослов, професор Новоросійського університету. 2 серпня 1885 – 9 квітня 1897 рр., 50 арк.

768. Ф. 608. Помяловський Іван Васильович.

Спр. 892. Красносельцев М. Х., історик церкви, професор Казанської духовної академії. Листи (36) і візитна карточка І. В. Помяловському. Казань – Одеса. 1885 –1897 рр., 73 арк.

769. Ф. 608. Помяловський Іван Васильович.

Спр. 903. Кудрявцев О. М., протоієрей, професор богослов'я Новоросійського університету. Лист І. В. Помяловському. Одеса. 25 лютого 1886 р., 4 арк.

770. Ф. 608. Помяловський Іван Васильович.

Спр. 1100. Павловський М. К., професор богослов'я Новоросійського університету. Листи (9) і телеграма І. В. Помяловському. Одеса. 1885-1897 рр., 12 арк.

771. Ф. 608. Помяловський Іван Васильович.

Спр. 1633. Гурій, архімандрит, єпископ Таврійський. Листи (2) Василю Григоровичу Помяловському. 21 січня 1853 – 25 червня 1855 рр., 2 арк.

772. Ф. 608. Помяловський Іван Васильович.

Спр. 4738. Гавриїл, архієпископ Херсонський. Лист до невстановленої особи. Одеса, 26 квітня 1840 р., 1 арк.

773. Ф. 637. Репинський Кузьма Григорович.

Спр. 941. Інокентій (І. О. Борисов, архієпископ Херсонський і Таврійський. Листи (4) до державного секретаря, директора Публічної бібліотеки Модеста Андрійовича Корфа. 9 квітня. 1854 р., 20 арк.

774. Ф. 1000. Збірка окремих надходжень.

Оп. 1. – Ч. 1, 2.

Спр. 514. Гавриїл (Розанов), архієпископ Херсонський і Таврійський, а потім Тверський і Кашинський. Листи (4) до О. Г. Тройницького. 1842-1848 рр., 6 арк.

775. Ф. 1000. Збірка окремих надходжень.

Оп. 3.

Спр. 3. Інокентій, архієпископ Херсонський і Таврійський. Лист головнокомандуючому Південною армією, сухопутними і морськими силами в Криму генерал-ад'ютанту князю Михайлу Дмитровичу Горчакову. 7 липня 1855 р., 73 арк.

Державний архів Автономної Республіки Крим

776. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.

Оп. 1.

Спр. 5380. Справа про стан церков і скитів єпархії після Кримської війни 1853-1856 рр. 31 травня 1860 р. – 15 березня 1861 р., 28 арк.

777. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.

Оп. 1.

Спр. 5436. Формулярні відомості про службу священнослужителів церков єпархії. 1803 р., 64 арк.

778. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.

Оп. 1.

Спр. 5502. Формулярні відомості про службу священнослужителів церков єпархії. 1810 р., 63 арк.

779. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.

Оп. 1.

Спр. 5519. Формулярні відомості про службу священнослужителів церков єпархії. 1811 р., 57 арк.

780. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 5554. Formularні відомості про службу священнослужителів церков Сімферопольського повіту. 1815 р., 54 арк.
781. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 5555. Formularні відомості про службу священнослужителів церков Мелітопольського повіту. 1815 р., 16 арк.
782. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 5556. Formularні відомості про службу священнослужителів церков Дніпровського повіту. 1815 р., 90 арк.
783. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 5674. Formularні відомості про службу священнослужителів церков Сімферопольського повіту. 1830 р., 115 арк.
784. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 5675. Formularні відомості про службу священнослужителів церков Верхньо-Дніпровського повіту. 1830 р., 84 арк.
785. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.
Оп. 1.

- Спр. 5676. Формулярні відомості про службу священнослужителів церков Мелітопольського повіту. 1830 р., 75 арк.
786. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 5677. Формулярні відомості про службу священнослужителів церков Бердянського повіту. 1830 р., 123 арк.
787. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 5678. Формулярні відомості про службу священнослужителів церков Дніпровського повіту. 1830 р., 75 арк.
788. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 5720. Формулярні відомості про службу священнослужителів церков Дніпровського повіту. 1840 р., 95 арк.
789. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 5721 (Формулярні відомості про службу священнослужителів церков Мелітопольського повіту. 1840 р., 127 арк.
790. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 5722. Формулярні відомості про службу священнослужителів церков Дніпровського повіту. 1840 р., 99 арк.
791. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.

Оп. 1.

Спр. 5723. Формулярні відомості про службу священнослужителів церков єпархії. 1840 р., 169 арк.

792. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.

Оп. 1.

Спр. 5781. Формулярні відомості про службу священнослужителів церков, закріплених за протоієреєм А. Лебединцевим. 1850 р., 24 арк.

793. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.

Оп. 1.

Спр. 5782. Формулярні відомості про службу священнослужителів церков Південного берега Криму. 1850 р., 35 арк.

794. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.

Оп. 1.

Спр. 5783. Формулярні відомості про службу священнослужителів церков Керч-Єнікальського благочиння. 1850 р., 19 арк.

795. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.

Оп. 1.

Спр. 5784. Формулярні відомості про службу священнослужителів церков першої частини благочиння Ананіївського повіту. 1850 р., 171 арк.

796. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.

Оп. 1.

Спр. 5785. Формулярні відомості про службу священнослужителів церков Дніпровського повіту. 1850 р., 145 арк.

797. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 5934. Формулярні відомості про службу священнослужителів монастирів єпархії. 1860-1867 рр., 107 арк.
798. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 5915. Формулярні відомості про службу священнослужителів церков Мелітопольського і Дніпровського повітів. 1859-1862 рр., 62 арк.
799. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 5917. Формулярні відомості про службу священнослужителів церков Ялтинського повіту. 1859 р., 30 арк.
800. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 5918. Формулярні відомості про службу священнослужителів церков Севастопольського благочиння. 1859 р., 64 арк.
801. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 6007. Формулярні відомості про службу священнослужителів церков м. Севастополя. 1865 р., 38 арк.
802. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.
Оп. 1.

- Спр. 6008. Формулярні відомості про службу священнослужителів церков м. Севастополя. 1865 р., 42 арк.
803. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 6009. Формулярні відомості про службу священнослужителів церков Феодосійського повіту. 1865 р., 81 арк.
804. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 6010. Формулярні відомості про службу священнослужителів церков Сімферопольського повіту. 1865 р., 30 арк.
805. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 6011. Відомості про церкви і формуляри церковнослужителів м. Сімферополя. 1865 р., 103 арк.
806. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 6012. Формулярні відомості про службу священнослужителів церков м. Керчі. 1865 р., 65 арк.
807. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 6013. Формулярні відомості про службу священнослужителів церков м. Перекопа. 1865 р., 56 арк.
808. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.

Оп. 1.

Спр. 6014. Формулярні відомості про службу священнослужителів церков Бердянського повіту. 1865 р., 63 арк.

809. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.

Оп. 1.

Спр. 6015. Формулярні відомості про службу священнослужителів церков Дніпровського повіту. 1865 р., 98 арк.

810. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.

Оп. 1.

Спр. 6024. Формулярні відомості про службу священнослужителів церков Мелітопольського повіту. 1865 р., 82 арк.

811. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.

Оп. 1.

Спр. 6089. Відомості про церкви і формуляри священнослужителів м. Феодосії. 1870 р., 71 арк.

812. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.

Оп. 1.

Спр. 6090. Формулярні відомості про службу священнослужителів церков Бердянського повіту. 1870 р., 93 арк.

813. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.

Оп. 1.

Спр. 6091. Формулярні відомості про службу священнослужителів церков Мелітопольського повіту. 1870 р., 92 арк.

814. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 6092. Formularні відомості про службу священнослужителів церков Дніпровського повіту. 1870 р., 144 арк.
815. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 6094. Formularні відомості про службу священнослужителів церков Бердянського повіту. 1870 р., 95 арк.
816. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 6097. Formularні відомості про службу священнослужителів церков Мелітопольського повіту. 1870 р., 93 арк.
817. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 6099. Formularні відомості про службу священнослужителів церков Сімферольського округу. 1870 р., 128 арк.
818. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 6161. Formularні відомості про службу священнослужителів церков єпархії. 1880 р., 1009 арк.
819. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.
Оп. 1.

- Спр. 6268. Формулярні відомості про службу священнослужителів церков єпархії. 1902 р., 242 арк.
820. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 6282. Формулярні відомості про службу священнослужителів церков м. Сімферополя. 1903 р., 239 арк.
821. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 6283. Формулярні відомості про службу священнослужителів монастирів єпархії. 1903 р., 70 арк.
822. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 6284. Формулярні відомості про службу священнослужителів церков Севастопольського округу. 1903 р., 33 арк.
823. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 6537. Відомість про Бахчисарайський Успенський скит. 1914 р., 6 арк.
824. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 6538. Формулярні відомості про службу священнослужителів Успенського жіночого монастиря м. Олешки Дніпровського повіту. 1914 р., 41 арк.

825. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 6541. Формулярні відомості про службу священнослужителів церков Керченського повіту. 1914 р., 138 арк.
826. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 6542. Формулярні відомості про службу священнослужителів церков Бердянського повіту. 1914 р., 282 арк.
827. Ф. 118. Таврійська духовна консисторія, м. Сімферополь Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 6543. Формулярні відомості про службу священнослужителів церков Євпаторійського повіту. 1914 р., 173 арк.
828. Ф. 131. Рада Сімферопольського Олександро-Невського братства.
Оп. 1.
Спр. 1. Журнали засідань і рішень Ради Сімферопольського Олександро-Невського братства. 1868 -1878 рр., 131 арк.
829. Ф. 131. Рада Сімферопольського Олександро-Невського братства.
Оп. 1.
Спр. 4. Книга для записів журналів засідань Ради Сімферопольського Олександро-Невського братства. 15 грудня 1878 р. – 17 грудня 1892 р., 223 арк.
830. Ф. 135. Сімферопольське духовне правління.
Оп. 1.
Спр. 22. Про навернення іновірців до православної віри. 21 січня – 31 травня 1839 р., 31 арк.
831. Ф. 135. Сімферопольське духовне правління.

Оп. 1.

Спр. 36. Список церков в Херсонській єпархії. 20 вересня – 22 листопада 1848 р., 97 арк.

832. Ф. 193. Брянцев Олександр Дмитрович (архімандрит Арсеній) – перший ректор Таврійської духовної семінарії.

Оп. 1.

Спр. 1. Листи першого ректора Таврійської духовної семінарії О. Брянцева до протоієрея Київсько-Софійського собору М. Я. Оглобліна. 1873 р., 10 арк.

833. Ф. 419. Таврійська єпархіальна училищна рада при Синоді, м. Сімферополь, Таврійської губернії.

Оп. 1.

Спр. 9. Циркулярні розпорядження Міністерства народної освіти. 5 лютого 1910 р. – 25 листопада 1916 р., 19 арк.

834. Ф. 419. Таврійська єпархіальна училищна рада при Синоді, м. Сімферополь, Таврійської губернії.

Оп. 1.

Спр. 13. Відомості про стан шкільної справи і про відкриття нових шкіл у Таврійській губернії. 13 липня 1911 р. – 20 жовтня 1916 р., 75 арк.

835. Ф. 419. Таврійська єпархіальна училищна рада при Синоді, м. Сімферополь, Таврійської губернії.

Оп. 1.

Спр. 21. Відомості про церковнопарафіяльні школи за 1912/1913 навчальний рік Севастопольського відділу, 34 арк.

836. Ф. 419. Таврійська єпархіальна училищна рада при Синоді, м. Сімферополь, Таврійської губернії.

Оп. 1.

Спр. 30. Звіт про стан церковнопарафіяльних шкіл в Таврійській єпархії за 1914/1915 навчальний рік, 84 арк.

837. Ф. 419. Таврійська єпархіальна училищна рада при Синоді, м. Сімферополь, Таврійської губернії.

Оп. 1.

Спр. 71. Звіт Таврійського Єпархіального наглядача про стан церковних шкіл Таврійської єпархії за 1915/1916 навчальний рік, 34 арк.

838. Ф. 540. Кречетович Йосип Павлович – митрополит, ректор Катеринославської і Вітебської семінарій, голова Білоруського Синоду.

Оп. 1.

Спр. 1. Архів митрополита І. П. Кречетовича. 1903-1927 рр., 28 арк.

839. Ф. 540. Кречетович Йосип Павлович – митрополит, ректор Катеринославської і Вітебської семінарій, голова Білоруського Синоду.

Оп. 1.

Спр. 5. До біографії І. П. Кречетовича. 1918 р., 10 арк.

840. Ф. 606. Благочинний церков Керч-Єнікальського округу, м. Керч Таврійської губернії.

Оп. 1.

Спр. 4. Справа про народні школи духовного відомства. 1857-1870 рр., 346 арк.

841. Ф. 606. Благочинний церков Керч-Єнікальського округу, м. Керч Таврійської губернії.

Оп. 1.

Спр. 29. Справа про кількість церков і білого духовенства. 1871-1872 рр., 201 арк.

842. Ф. 606. Благочинний церков Керч-Єнікальського округу, м. Керч Таврійської губернії.

Оп. 1.

Спр. 43. Відомість про церкви, побудовані та зруйновані в Таврійській єпархії. 1876-1896 рр., 24 арк.

843. Ф. 606. Благочинний церков Керч-Єнікальського округу, м. Керч Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 71. Справа про організацію нагляду за викладанням Закону Божого в народних школах. 1879 р., 4 арк.
844. Ф. 606. Благочинний церков Керч-Єнікальського округу, м. Керч Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 76. Укази Таврійської Духовної Консисторії в хронологічному порядку. 1881 р., 129 арк.
845. Ф. 606. Благочинний церков Керч-Єнікальського округу, м. Керч Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 79. Відомість про початкові народні школи. 1881-1882 рр., 4 арк.
846. Ф. 606. Благочинний церков Керч-Єнікальського округу, м. Керч Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 97. Справа про розкольників. 1884-1887 рр., 8 арк.
847. Ф. 606. Благочинний церков Керч-Єнікальського округу, м. Керч Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 102. Справи духовного попечительства. 1884 – 1885 рр., 11 арк.
848. Ф. 606. Благочинний церков Керч-Єнікальського округу, м. Керч Таврійської губернії.
Оп. 1.
Спр. 105. Справа про церковно-парафіяльні школи за новими правилами. 1884 р., 34 арк.
849. Ф. 606. Благочинний церков Керч-Єнікальського округу, м. Керч Таврійської губернії.

Оп. 1.

Спр. 106. Укази із Таврійської Духовної Консисторії благочинному Керченського округу протоієрею І. Сербінову. 1885-1886 рр., 83 арк.

850. Ф. 606. Благочинний церков Керч-Єнікальського округу, м. Керч Таврійської губернії.

Оп. 1.

Спр. 110. Укази Таврійської Духовної Консисторії в хронологічному порядку. 1885 р., 89 арк.

851. Ф. 606. Благочинний церков Керч-Єнікальського округу, м. Керч Таврійської губернії.

Оп. 1.

Спр. 111. Відомість про початкові народні школи. 1885-1886 рр., 10 арк.

852. Ф. 606. Благочинний церков Керч-Єнікальського округу, м. Керч Таврійської губернії.

Оп. 1.

Спр. 131. Укази Таврійської Духовної Консисторії в хронологічному порядку. – 1891 р., 109 арк.

853. Ф. 606. Благочинний церков Керч-Єнікальського округу, м. Керч Таврійської губернії.

Оп. 1.

Спр. 144. Укази Таврійської Духовної Консисторії в хронологічному порядку. 1895 р., 169 арк.

854. Ф. 606. Благочинний церков Керч-Єнікальського округу, м. Керч Таврійської губернії.

Оп. 1.

Спр. 165. Справа про залучення до православ'я різних осіб. 1901 р., 7 арк.

855. Ф. 606. Благочинний церков Керч-Єнікальського округу, м. Керч Таврійської губернії.

Оп. 1.

Спр. 169. Укази Таврійської Духовної Консисторії протоієрею Володимиру Донському. 9 вересня 1902 р. – 24 грудня 1902 р., 121 арк.

856. Ф. 606. Благочинний церков Керч-Єнікальського округу, м. Керч Таврійської губернії.

Оп. 1.

Спр. 183. Укази Сімферопольського Духовного правління окремим духовним закладам і служителям культу. 1824 р., 68 арк.

857. Ф. 606. Благочинний церков Керч-Єнікальського округу, м. Керч Таврійської губернії.

Оп. 1.

Спр. 184. Укази Сімферопольського Духовного правління окремим духовним закладам і служителям культу. 1827 р., 26 арк.

858. Ф. 606. Благочинний церков Керч-Єнікальського округу, м. Керч Таврійської губернії.

Оп. 1.

Спр. 185. Укази Сімферопольського Духовного правління окремим духовним закладам і служителям культу. 1829 р., 72 арк.

859. Ф. 606. Благочинний церков Керч-Єнікальського округу, м. Керч Таврійської губернії.

Оп. 1.

Спр. 196. До справи про архієреїв Таврійської єпархії. 16 квітня 1848 р. – 30 червня 1859 р., 35 арк.

Державний архів Житомирської області

860. Ф. 158. Канцелярія Волинського єпархіального архієрея м. Житомир, Волинської губернії.

Оп. 1.

Спр. 251. Копії указів Св. Синоду. 28 лютого 1881 р., 15 арк.

861. Ф. 158. Канцелярія Волинського єпархіального архієрея м. Житомир, Волинської губернії.

Оп. 1.

Спр. 574. Укази Св. Синоду і розпорядження Центрального управління. 19 травня 1900 р., 29 арк.

862. Ф. 158. Канцелярія Волинського єпархіального архієрея м. Житомир, Волинської губернії.

Оп. 1.

Спр. 615. Різного роду документи, адресовані його Преосвященству в 1904 р., 107 арк.

Державний архів Миколаївської області

863. Ф. 229. Канцелярія Миколаївського градоначальника. Господарчий стіл, 1887-1917 рр.

Оп. 1.

Спр. 2002. Про організацію в м. Миколаєві відділення Одеського Свято-Андріївського братства. Січень – лютий 1903 р., 6 арк.

864. Ф. 231. Миколаївська міська поліція, 1840-1916 рр.

Оп. 1.

Спр. 1097. Листування з Миколаївським військовим губернатором і Херсонським окружним судом про скопців і список скопців. 1847 р., 40 арк.

865. Ф. 410. Церкви Херсонського повіту Херсонської губернії, 1795- 1917 рр.

Оп. 1.

Спр. 92. Копії указів і циркулярів Херсонської духовної консисторії. 30 серпня 1876 р. – 16 січня 1906 р., 178 арк.

866. Ф. 479. Пристав Московської частини поліції м. Миколаєва, 1855-1913 рр.

Оп. 1.

Спр. 207. Листування з МВС про заходи по запобіганню розповсюдження сект штундистів і про осіб, які знаходяться під наглядом поліції. 1878 р., 185 арк.

Державний архів міста Севастополь

867. Ф. 4. Благочинний церков Севастопольського округу.

Оп. 1.

Спр. 1 Укази Таврійської духовної консисторії про спорудження дзвіниці при Петропавлівській церкві, призначення старост у церквах, утворення самостійної парафії в Албатській церкві та інше. 12 липня 1879 р. – жовтень 1879 р., 83 арк.

868. Ф. 4. Благочинний церков Севастопольського округу.

Оп. 1.

Спр. 2. Укази Таврійської духовної консисторії та правлячого Синоду про порядок виплати та утримання міського та сільського духовенства. 1884 р., 77 арк.

869. Ф. 4. Благочинний церков Севастопольського округу.

Оп. 1.

Спр. 3. Про стан церков Севастопольського благочиння після Кримської війни. 1854, 1856, 1858-1861, 1863 рр., 67 арк.

870. Ф. 19. Херсонський чоловічий монастир Св. Володимира.

Оп. 1.

Спр. 9. Укази Таврійської духовної консисторії. 31 січня 1859 р. – 27 квітня 1867 р., 197 арк.

871. Ф. 19. Херсонський чоловічий монастир Св. Володимира.

Оп. 1.

Спр. 10. Про археологічні розкопки на місцевості, де знаходився стародавній Херсонес. 3 січня 1859 – 24 червня 1904 рр., 354 арк.

872. Ф. 19. Херсонський чоловічий монастир Св. Володимира.

Оп. 1.

Спр. 15. Відомості про Херсонський монастир, ченців і послушників за 1863 р., 20 арк.

873. Ф. 19. Херсонський чоловічий монастир Св. Володимира.

Оп. 1.

Спр. 24. Укази Таврійської духовної консисторії. 1872-1896 рр., 291 арк.

874. Ф. 19. Херсонський чоловічий монастир Св. Володимира.

Оп. 1.

Спр. 29. Відомості про Херсонський монастир, ченців і послушників за 1848 р., 15 арк.

875. Ф. 19. Херсонський чоловічий монастир Св. Володимира.

Оп. 1.

Спр. 35. Про розкопки в Херсонесі (распоряжения Севастопольського градоначальника, листування, рапорти по здійсненню розкопок на території Херсонського монастиря). 16 січня 1888 р. – 8 червня 1903 р., 40 арк.

876. Ф. 19. Херсонський чоловічий монастир Св. Володимира.

Оп. 1.

Спр. 37. Про захоплення монастирської землі військовими та іншими відомствами. 13 березня 1893 р. – 15 січня 1917 р., 190 арк.

877. Ф. 19. Херсонський чоловічий монастир Св. Володимира.

Оп. 1.

Спр. 41. Запис вхідних і вихідних паперів. 1898-1911 рр., 127 арк.

878. Ф. 19. Херсонський чоловічий монастир Св. Володимира.

Оп. 1.

Спр. 67. Рукопис про Херсонський монастир. б/д., 38 арк.

879. Ф. 20. Балаклавський Георгіївський монастир.

Оп. 1.

Спр. 1. Копії Сенатських указів і листування Феодосійської духовної консисторії з управляючим Балаклавським Георгієвським монастирем. 2 червня 1794 р. – 30 грудня 1797 р., 217 арк.

880. Ф. 20. Балаклавський Георгієвський монастир.

Оп. 1.

Спр. 2. Урядові укази з Феодосійської духовної консисторії в Балаклавський Георгієвський монастир. 9 січня 1798 р. – 21 лютого 1800 р., 321 арк.

881. Ф. 20. Балаклавський Георгієвський монастир.

Оп. 1.

Спр. 4. Урядові укази з Феодосійської духовної консисторії в Балаклавський Георгієвський монастир. 12 січня 1807 р. – 15 січня 1808 р., 205 арк.

882. Ф. 20. Балаклавський Георгієвський монастир.

Оп. 1.

Спр. 23. Формулярні відомості Балаклавського Георгієвського монастиря за 1818 р., 8 арк.

883. Ф. 20. Балаклавський Георгієвський монастир.

Оп. 1.

Спр. 28. Урядові укази із Катеринославської духовної консисторії в Балаклавський Георгієвський монастир. 17 січня 1820 р. – 16 грудня 1822 р., 259 арк.

884. Ф. 20. Балаклавський Георгієвський монастир.

Оп. 1.

Спр. 29. Формулярні відомості Балаклавського Георгієвського монастиря за 1820 р., 8 арк.

885. Ф. 20. Балаклавський Георгієвський монастир.

Оп. 1.

- Спр. 41. Формулярні відомості Балаклавського Георгіївського монастиря за 1825 р., 8 арк.
886. Ф. 20. Балаклавський Георгіївський монастир.
Оп. 1.
Спр. 42. Послужний список Преосвященного митрополита Агафанія. Жовтень 1825 – жовтень 1827 рр., 8 арк.
887. Ф. 20. Балаклавський Георгіївський монастир.
Оп. 1.
Спр. 58. Справи вхідні та вихідні. 20 січня 1829 р. – 4 червня 1830 р., 359 арк.
888. Ф. 20. Балаклавський Георгіївський монастир.
Оп. 1.
Спр. 59. Синодальні укази Катеринославської духовної консисторії в Балаклавський Георгіївський монастир. Січень 1831 р. – грудень 1832 р., 283 арк.
889. Ф. 20. Балаклавський Георгіївський монастир.
Оп. 1.
Спр. 64. Синодальні укази Катеринославської духовної консисторії в Балаклавський Георгіївський монастир. Січень – грудень 1834 р., 241 арк.
890. Ф. 20. Балаклавський Георгіївський монастир.
Оп. 1.
Спр. 68. Матеріали про особовий склад монастиря. 22 грудня 1838 р. – 27 грудня 1839 р., 667 арк.
891. Ф. 20. Балаклавський Георгіївський монастир.
Оп. 1.
Спр. 73. Матеріали про діяльність та особовий склад монастиря. 22 грудня 1836 р. – 31 грудня 1841 р., 667 арк.
892. Ф. 20. Балаклавський Георгіївський монастир.

Оп. 1.

Спр. 86. Матеріали про діяльність та особовий склад монастиря. 1848 р., 311 арк.

893. Ф. 20. Балаклавський Георгіївський монастир.

Оп. 1.

Спр. 179. Відомості про Балаклавський Георгіївський монастир, біля Севастополя, а також про ченців і послушників за 1891 р., 16 арк.

894. Ф. 20. Балаклавський Георгіївський монастир.

Оп. 1.

Спр. 181. Про спорудження храму в ознаменування тисячоліття Георгіївського Балаклавського монастиря. 1892 р., 47 арк.

895. Ф. 20. Балаклавський Георгіївський монастир.

Оп. 1.

Спр. 182. Відомості про Балаклавський Георгіївський першокласний монастир, біля м. Севастополя, а також про ченців і послушників за 1892 р., 18 арк.

896. Ф. 20. Балаклавський Георгіївський монастир.

Оп. 1.

Спр. 190. Різні документи, які отримані від Севастопольського градоначальника та інших осіб за 1893-1894 рр., а також прошення настоятелей монастиря, відомості про кількість ченців, послушників і братії монастиря та інші. 31 жовтня 1894 р., 46 арк.

Державний архів Одеської області

897. Ф. 1. Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора.

Оп. 173.

Спр. 15. Статистичні дані про Новоросійський край і Бессарабську область. 1855 р., 115 арк.

898. Ф. 1. Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора.

- Оп. 191.
Спр. 18. Про призначення вікарного єпископа в Катеринославській єпархії. 1835 р., 3 арк.
899. Ф. 1. Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора.
Оп. 195.
Спр. 852. Про поновлення в Криму єпископської кафедри 1857 р., 5 арк.
900. Ф. 3. Головний статистичний комітет Новоросійського краю.
Оп. 1.
Спр. 60. Відомості про кількість шлюбів в Одеській лютеранській парафії. 1859 р., 211 с.
901. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.
Оп. 1.
Спр. 776. Про навернення іновірців до православної віри. 1814 р., 18 арк.
902. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.
Оп. 1.
Спр. 1646. Про складання церковно-історичного і статистичного опису єпархії. 1850 р., 4 арк.
903. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.
Оп. 1.
Спр. 1749. Про впорядкування архіву Консисторії. 1854-1855 рр., 6 арк.
904. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.
Оп. 1.
Спр. 1793. Про передплату на книгу преосвященного Гавриїла «Нарис історії про Новоросійський край». 1857 р., 49 арк.
905. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.
Оп. 1.
Спр. 1797. Про смерть преосвященного Інокентія, архієпископа Херсонського. 26 травня 1857 р., 97 арк.
906. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 1.

Спр. 2144. Про започаткування церковних літописів. 1868 р., 5 арк.

907. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 1.

Спр. 3127. Про призначення загально-єпархіального з'їзду духовенства для обговорення питання стосовно духовно-навчальних закладів. 1881 р., 48 арк.

908. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 1.

Спр. 4046. Про огляд єпархії в 1899 р., 24 арк.

909. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 1. Укази Св. Синоду. 1783-1824 рр., 474 арк.

910. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 2. Укази Св. Синоду. 1837-1857 рр., 307 арк.

911. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 15. Укази Св. Синоду. 1881 р., 123 арк.

912. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 17. Укази Св. Синоду. 1890-1897 рр., 87 арк.

913. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 20. Укази Св. Синоду. 1900 р., 78 арк.

914. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 36. Відомості Херсонської соборної церкви. 1798 р., 58 арк.

915. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 45. Відомості м. Єлисаветграда. 1802 р., 24 арк.

916. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 46. Відомості м. Ольвіополя. 1802 р., 27 арк.

917. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 49. Формулярні відомості Єлисаветградського повіту. 1803 р., 35 арк.

918. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 73. Формулярні відомості Херсонської соборної Катерининської церкви та інших. 1809 р., 28 арк.

919. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 74. Формулярні відомості Олександрівської соборної Миколаївської церкви. 1809 р., 36 арк.

920. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 75. Формулярні відомості десяти церков Одеського Благочинія. 1809 р., 39 арк.

921. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 76. Відомості м. Олександрії соборної Миколаївської церкви про священно- і церковнослужителів. 1809 р., 31 арк.

922. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 77. Відомості повітового м. Тирасполя соборної Миколаївської церкви про священно- і церковнослужителів. 1809 р., 25 арк.

923. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 79. Формулярні відомості Ольвіопольського Варваринського собору про священно- і церковнослужителів. 1810 р., 29 арк.

924. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 80. Формулярні відомості Херсонської купецької Успенської церкви. 1810 р., 45 арк.

925. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 84. Формулярні відомості Єлисаветградського повіту. 1811 р., 39 арк.

926. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 85. Формулярні відомості Херсонської Катерининської церкви та ін. 1811 р., 58 арк.

927. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 101. Формулярні відомості Єлисаветградської соборної Успенської церкви. 1815 р., 198 арк.

928. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 104. Формулярні відомості Одеського Благочинія. 1815 р., 58 арк.

929. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 124а. Формулярні відомості церков і молитовних будинків, які знаходяться в відомстві Одеського Благочинія. 1818 р., 59 арк.

930. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 195. Формулярні відомості Одеської Покровської церкви. 1827 р., 90 арк.

931. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 235. Формулярні відомості Херсонської соборної Успенської церкви про священно- і церковнослужителів. 1831 р., 213 арк.

932. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 265. Відомості про портову купецьку Покровську церкву Одеси та інші. 1835 р., 246 арк.

933. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 271. Відомості про Херсонську соборну Успенську церкву. 1836 р., 235 арк.

934. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 317. Формулярні відомості Херсонського Духовного правління для його Високопреосвященства. 1843 р., 278 арк.

935. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 327. Формулярні списки Одеського кафедрального собору. 1845 р., 16 арк.

936. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 335. Формулярні відомості про священно- і церковнослужителів відомства Херсонського Духовного правління. 1846 р., 313 арк.

937. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 412. Відомості про церкви і послужні списки духовенства міст Херсона, Єлисаветграда, Тирасполя та ін. 1913 р., 169 арк.

938. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 482. Формулярні відомості священно- і церковнослужителів відомства Єлисаветградського Духовного правління. 1845 р., 264 арк.

939. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 484. Формулярні списки священно- і церковнослужителів, які знаходяться в відомстві благочинного кафедрального протоієрея Михайла Жуковського. 1846 р., 122 арк.

940. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 485. Формулярні списки Одеського кафедрального собору. 1846 р., 17 арк.

941. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 497. Формулярні списки священно- і церковнослужителів, які перебувають в Благочинії Одеських церков міста та передмість. 1847 р., 134 арк.

942. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 530. Формулярні відомості священно- і церковнослужителів Одеського кафедрального Преображенського собору. 1850 р., 19 арк.

943. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 535. Формулярні відомості священно- і церковнослужителів Одеського кафедрального Преображенського собору. 1857 р., 21 арк.

944. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 536. Формуляри по Благочинію протоієрея Данила Діаковського третьої частини Херсонського повіту. 1857 р., 94 арк.

945. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 538. Формулярні списки священно- і церковнослужителів Одеського кафедрального собору. 1858 р., 31 арк.

946. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 541. Формулярні списки священно- і церковнослужителів Одеського кафедрального собору. 1860 р., 35 арк.

947. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 553. Формулярні списки священно- і церковнослужителів Одеського кафедрального собору. 1865 р., 33 арк.

948. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 576. Формулярні списки священно- і церковнослужителів Одеського кафедрального собору. 1871 р., 26 арк.

949. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 576 а. Формулярні списки священно- і церковнослужителів Єдиновірської Успенської церкви. 1871-1886 рр. 183 арк.

950. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

Спр. 577. Формулярні списки про церкви і причт м. Одеси та її околиць за 1875 р., 261 арк.

951. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Оп. 2а.

- Спр. 607. Формулярні списки Одеського кафедрального собору. 1894 р., 41 арк.
952. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.
Оп. 2а.
Спр. 618. Формулярні списки Одеського кафедрального собору. 1889 р., 37 арк.
953. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.
Оп. 2а.
Спр. 657. Формулярні списки священників, церковнослужителів і церковних старост по благочинію церков першого Херсонського округу за 1896 р. Благочинний протоієрей В. Єфремов., 124 арк.
954. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.
Оп. 4.
Спр. 17. Відомості про церкви і духовенство Херсона. 1809 р., 49 арк.
955. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.
Оп. 4.
Спр. 47. Відомість Одеської Грецької Свято-Троїцької церкви про священно- і церковнослужителів і їх дітей чоловічої статі. 1823 р., 14 арк.
956. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.
Оп. 4.
Спр. 78. Відомості про церкви і духовенство Одеси та її передмість. 1839 р., 92 арк.
957. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.
Оп. 4.
Спр. 134. Формулярні списки священно- і церковнослужителів Одеського кафедрального Преображенського собору за 1849 р., 17 арк.
958. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.
Оп. 4.

- Спр. 159. Відомості про Одеський кафедральний Преображенський собор і списки духовенства та священнослужителів. 1855 р., 26 арк.
959. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.
Оп. 4.
Спр. 162. Метрична книга Одеського кафедрального Преображенського собору. 1857 р., 105 арк.
960. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.
Оп. 4.
Спр. 167. Метрична книга кафедрального собору м. Одеси. 1858 р., 123 арк.
961. Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.
Оп. 4.
Спр. 239. Відомість про Одеський кафедральний собор і духовенство. 1918 р., 26 арк.
962. Ф. 42. Канцелярія Попечителя Одеського навчального округу.
Оп. 35.
Спр. 2703. Листування з єпископом Херсонським і Одеським про відкриття в Одесі Комітету Православного Місіонерського Товариства. Статут Товариства. 1885 р., 10 арк.
963. Ф. 45. Новоросійський університет.
Оп. 4.
Спр. 1175. Про службу заслуженого професора богослов'я Імператорського Новоросійського університету протоієрея В. М. Войтковського. 1904 р., 25 арк.
964. Ф. 45. Новоросійський університет.
Оп. 4.
Спр. 1374. Про службу професора Імператорського Новоросійського університету М. Ф. Красносельцева. 1889 р., 16 арк.
965. Ф. 45. Новоросійський університет.

Оп. 9.

Спр. 135. Про заснування стипендії імені Михайла Карповича Павловського. 1911 р., 14 арк.

966. Ф. 45. Новоросійський університет.

Оп. 12.

Спр. 214. Протоколи засідань Ради Новоросійського університету. 1920 р., 17 арк.

967. Ф. 93. Одеське товариство історії і старожитностей.

Оп. 1.

Спр. 3. Протоколи засідань Одеського товариства історії і старожитностей. 1850-1859 рр., 151 арк.

968. Ф. 93. Одеське товариство історії і старожитностей.

Оп. 1.

Спр. 4. Протоколи засідань Одеського товариства історії і старожитностей. 1860-1870 рр., 149 арк.

969. Ф. 93. Одеське товариство історії і старожитностей.

Оп. 1.

Спр. 44. Зібрання та опис Херсонських старожитностей. 28 лютого 1844 р. – 12 грудня 1861 р., 64 арк.

970. Ф. 93. Одеське товариство історії і старожитностей.

Оп. 1.

Спр. 49. Розгляд грецьких манускриптів та інших рукописів. 3 травня 1839 р. – 4 листопада 1859 р., 53 арк.

971. Ф. 93. Одеське товариство історії і старожитностей.

Оп. 1.

Спр. 84. Листування Товариства з закладами і кореспондентами. 1 травня 1875 р. – 28 серпня 1875 р., 125 арк.

972. Ф. 93. Одеське товариство історії і старожитностей.

Оп. 2.

Спр. 5. Листування Товариства з установами про пересилку «Записок» Товариства, стародавні пам'ятки та інше. 14 жовтня 1886 р. – 2 липня 1893 р., 465 арк.

973. Ф. 141. Стурдза, Гагаріни, Гагаріни-Стурдза, князі, поміщики Бессарабської, Херсонської, Саратовської губерній, одеські домовласники (XVIII – початок XX ст.). Сімейний фонд за 1796-1919 рр.

Оп. 1.

Спр. 12. Листування О. С. Стурдзи про розповсюдження грецьких книг у духовних навчальних закладах. 1836 – 1851 рр., 7 арк.

974. Ф. 141. Стурдза, Гагаріни, Гагаріни-Стурдза, князі, поміщики Бессарабської, Херсонської, Саратовської губерній, одеські домовласники (XVIII – початок XX ст.). Сімейний фонд за 1796-1919 рр.

Оп. 1.

Спр. 15. Листи О. С. Стурдзи до духівника протоієрея М. К. Павловського. 1843-1854 рр., 64 арк.

975. Ф. 141. Стурдза, Гагаріни, Гагаріни-Стурдза, князі, поміщики Бессарабської, Херсонської, Саратовської губерній, одеські домовласники (XVIII – початок XX ст.). Сімейний фонд за 1796-1919 рр.

Оп. 1.

Спр. 16. Інструкції, записки та інше про поліпшення народної освіти та християнського виховання в Росії, написані та зібрані О. С. Стурдзою. 1818-1842 рр., 42 арк.

976. Ф. 141. Стурдза, Гагаріни, Гагаріни-Стурдза, князі, поміщики Бессарабської, Херсонської, Саратовської губерній, одеські домовласники (XVIII – початок XX ст.). Сімейний фонд за 1796-1919 рр.

Оп. 1.

Спр. 17. Матеріали по історії Архангело-Михайлівського жіночого монастиря, кладовищенської Воскресенської церкви на Середньому

- Фонтані при могилі графині Роксанди Елінг і інші з помітками
О. С. Стурдзи. 1836-1891 рр., 60 арк.
977. Ф. 141. Стурдза, Гагаріни, Гагаріни-Стурдза, князі, поміщики
Бессарабської, Херсонської, Саратовської губерній, одеські домовласники
(XVIII – початок XX ст.). Сімейний фонд за 1796 -1919 рр.
Оп. 1.
Спр. 21. Настанова священникам, які служать при лікарнях і в'язницях
[склав О. С. Стурдза]. Б/д, 11 арк.
978. Ф. 141. Стурдза, Гагаріни, Гагаріни-Стурдза, князі, поміщики
Бессарабської, Херсонської, Саратовської губерній, одеські домовласники
(XVIII – початок XX ст.). Сімейний фонд за 1796-1919 рр.
Оп. 1.
Спр. 28. Богословські рукописи, в тому числі О. С. Стурдзи, і твори по
історії християнства. 1821-1852 рр., 124 арк.
979. Ф. 157. Особовий фонд. Доброклонський Олександр Павлович (професор
богослов'я Новоросійського університету, декан історико-філологічного
факультету).
Оп. 1.
Спр. 3. Присудження ступеня доктора церковної історії
О. П. Доброклонському. 24 березня 1918 р., 1 арк.
980. Ф. 157. Особовий фонд. Доброклонський Олександр Павлович (професор
богослов'я Новоросійського університету, декан історико-філологічного
факультету).
Оп. 1.
Спр. 150. Матеріали про Преосвященного Інокентія. Б/д, 4 арк.
981. Ф. 157. Особовий фонд. Доброклонський Олександр Павлович (професор
богослов'я Новоросійського університету, декан історико-філологічного
факультету).
Оп. 1.

- Спр. 171. История русской церкви. Первая часть главы II. Состояния церковного управления и иерархии. Б/д, 18 арк.
982. Ф. 167. Особовий фонд. Інокентій – архієпископ Херсонський і Таврійський.
- Оп. 1.
- Спр. 3. Листування про вчену діяльність архієпископа Інокентія. 1836-1855 рр., 38 арк.
983. Ф. 167. Особовий фонд. Інокентій – архієпископ Херсонський і Таврійський.
- Оп. 1.
- Спр. 4. Службове листування архієпископа Інокентія. 1837-1854 рр., 37 арк.
984. Ф. 196. Особовий фонд. Никанор (Олександр Бровкович) – архієпископ Херсонський і Одеський.
- Оп. 1.
- Спр. 16. Щоденники архієпископа із записами проповідей, повчань і надгробних слів. 1870 р., 467 арк.
985. Ф. 196. Особовий фонд. Никанор (Олександр Бровкович) – архієпископ Херсонський і Одеський.
- Оп. 1.
- Спр. 51. Щоденники архієпископа із записами проповідей, повчань і надгробних слів. 1873 р., 456 арк.
986. Ф. 196. Особистий фонд. Никанор (Олександр Бровкович) – архієпископ Херсонський і Одеський.
- Оп. 1.
- Спр. 60. Щоденники архієпископа із записами проповідей, повчань і надгробних слів. 1880 р., 409 арк.
987. Ф. 196. Особистий фонд. Никанор (Олександр Бровкович) – архієпископ Херсонський і Одеський.

Оп. 1.

Спр. 61. Щоденники архієпископа із записами проповідей, повчань і надгробних слів. 1881р., 658 арк.

988. Ф. 196. Особовий фонд. Никанор (Олександр Бровкович) – архієпископ Херсонський і Одеський.

Оп. 1.

Спр. 62. Щоденники архієпископа із записами проповідей, повчань і надгробних слів. 1882 р., 648 арк.

989. Ф. 196. Особистий фонд. Никанор (Олександр Бровкович) – архієпископ Херсонський і Одеський.

Оп. 1.

Спр. 63. Щоденники архієпископа із записами проповідей, повчань і надгробних слів. 1883-1884 р., 110 арк.

990. Ф. 272. Одеська філія Російського Біблійного товариства.

Оп. 1.

Спр. 1. Журнали засідань Російського Біблійного товариства. 15 березня 1817 р. – 30 грудня 1817 р., 84 арк.

991. Ф. 272. Одеська філія Російського Біблійного товариства.

Оп. 1.

Спр. 2. Виписки із журналів засідань Російського Біблійного товариства. 19 червня 1822 р. – 26 червня 1822 р., 25 арк.

992. Ф. 272. Одеська філія Російського Біблійного товариства.

Оп. 1.

Спр. 3. Виписки із журналів засідань Російського Біблійного товариства. 19 лютого 1821 р., 13 арк.

993. Ф. 272. Одеська філія Російського Біблійного товариства.

Оп. 1.

Спр. 10. Листування Одеського відділення про отримання та відправку книг. 23 грудня 1818 р. – 27 березня 1819 р., 55 арк.

994. Ф. 274. Одеський статистичний комітет.

Оп. 1.

Спр. 30. Про надання до Міністерства внутрішніх справ статистичних таблиць про Одеське градоначальство. 1884-1890 рр., 47 арк.

995. Ф. 631. Особовий фонд. Кудрявцев Олександр Миколайович – професор богослов'я Новоросійського університету..

Оп. 1.

Спр. 30. Лекції по історії філософії та з логіки 70 – 80-рр. ХІХ ст., 356 арк.

996. Ф. 631. Особовий фонд. Кудрявцев Олександр Миколайович – професор богослов'я Новоросійського університету.

Оп. 1.

Спр. 33. Лекції з Богослов'я 70 – 80-х рр. ХІХ ст., 132 арк.

997. Ф. 631. Особовий фонд. Кудрявцев Олександр Миколайович – професор богослов'я Новоросійського університету.

Оп. 1.

Спр. 34. «Склад церковного товариства», «Церковне управління», «Російське церковне право» – лекції, які читав Кудрявцев у 70-ті рр. ХІХ ст., 75 арк.

998. Ф. 631. Особовий фонд. Кудрявцев Олександр Миколайович – професор богослов'я Новоросійського університету.

Оп. 1.

Спр. 38. Лекції професора Кудрявцева (Біблійне Богослов'я). 80-ті рр. ХІХ ст., 74 арк.

999. Ф. 631. Особовий фонд. Кудрявцев Олександр Миколайович – професор богослов'я Новоросійського університету.

Оп. 1.

Спр. 43. Систематичне викладення вчення Ісуса Христа професором Кудрявцевим. 80-ті рр. ХІХ ст., 85 арк.

1000. Ф. 631. Особовий фонд. Кудрявцев Олександр Миколайович – професор богослов'я Новоросійського університету.
Оп. 1.
Спр. 50. Документи Кудрявцева, що стосуються його педагогічної діяльності. 1878 – 1886 рр., 34 арк.
1001. Ф. 631. Особовий фонд. Кудрявцев Олександр Миколайович – професор богослов'я Новоросійського університету.
Оп. 1.
Спр. 51. Грамота про нагородження О. М. Кудрявцева орденом св. Анни 3-го ступеня. 5 травня 1887 р., 1 арк.
1002. Ф. 631. Особовий фонд. Кудрявцев Олександр Миколайович – професор богослов'я Новоросійського університету.
Оп. 1.
Спр. 52. Ділові листи до О. Кудрявцева та його науково-педагогічна і суспільна діяльність. 1873-1887 рр., 44 арк.
1003. Ф. 631. Особовий фонд. Кудрявцев Олександр Миколайович – професор богослов'я Новоросійського університету.
Оп. 1.
Спр. 53. Про науково-педагогічну діяльність професора О. Кудрявцева 1673-1887 рр., 12 арк.
1004. Ф. 631. Особовий фонд. Кудрявцев Олександр Миколайович – професор богослов'я Новоросійського університету.
Оп. 1.
Спр. 55. Листи до О. Кудрявцева осіб духовного звання. 4 жовтня 1879 – 19 березня 1880 рр., 43 с.
1005. Ф. 631. Особовий фонд. Кудрявцев Олександр Миколайович – професор Богослов'я Новоросійського університету.
Оп. 1.

Спр. 56. Листи до О. Кудрявцева. 24 січня 1867 – 28 серпня 1888 рр., 107 арк.

1006. Ф. 762. Балтське духовне правління.

Оп. 1.

Спр. 2. Про заборону священикам насильно залучати уніатів до православного віросповідання. 1799 р., 16 арк.

1007. Ф. 762. Балтське духовне правління.

Оп. 1.

Спр. 9. Укази консисторії, рапорти благочинних округів, листування з Подольським губернаторським правлінням, Балтським міським магістратом та ін. 1801-1825 рр., 138 арк.

1008. Ф. 762. Балтське духовне правління.

Оп. 1.

Спр. 76. Ревізькі казки духовенства по церквам правління. 1816 р., 22 арк.

1009. Ф. 762. Балтське духовне правління.

Оп. 1.

Спр. 182. Про нагородження духовенства. 1853-1855 рр., 28 арк.

1010. Ф. 762. Балтське духовне правління.

Оп. 1.

Спр. 196. Справа про порядок розповсюдження християнства серед представників інших віросповідань. 1859 р., 15 арк.

1011. Ф. 762. Балтське духовне правління.

Оп. 1.

Спр. 205. Справа про існування в м. Балта секти розкольників. 1841 р., 16 арк.

Державний архів Херсонської області

1012. Ф. 198. Херсонська духовна консисторія. 1782-1908 рр.

Оп. 1.

Спр. 34. Рапорти священників про прийняття християнства особами іншого віросповідання. 8 лютого 1834 – 6 травня 1838 р., 222 арк.

1013. Ф. 198. Херсонська духовна консисторія. 1782-1908 рр.

Оп. 1.

Спр. 36. Рапорти благочинного протоієрея Дніпровського повіту Вартминського і пояснювальні записки дияконів Жежеленкова і Ягодинського та про відношення до служби і непристойну поведінку церковнослужителів. 23 серпня 1835 р. – 30 березня 1847 р., 59 арк.

1014. Ф. 207. Херсонське духовне правління. 1782-1860 рр.

Оп. 1.

Спр. 38. Укази Катеринославської духовної консисторії про встановлення кількості проповідей впродовж року. 26 лютого 1784 р. – 19 вересня 1788 р., 5 арк.

1015. Ф. 207. Херсонське духовне правління. 1782 -1860 рр.

Оп. 1.

Спр. 63. Справа про направлення дітей священнослужителів до духовних семінарій. 1784 р., 6 арк.

1016. Ф. 207. Херсонське духовне правління. 1782-1860 рр.

Оп. 1.

Спр. 66. Укази Катеринославської духовної консисторії, відомості про кількість церков і чисельність священнослужителів та їх сімей в Херсонському повіті Херсонської єпархії. 1784 р., 96 арк.

1017. Ф. 207. Херсонське духовне правління. 1782-1860 рр.

Оп. 1.

Спр. 108. Указ Катеринославської духовної консисторії про заборону видання творів духовних осіб без дозволу Св. Синоду. 1787 р., 3 арк.

1018. Ф. 207. Херсонське духовне правління, 1782-1860 рр.

Оп. 1.

- Спр. 138. Указ Св. Синоду про пошуки в бібліотеках і архівах церков і монастирів неопублікованих літописів і рукописних книг. 1791 р., 7 арк.
1019. Ф. 207. Херсонське духовне правління. 1782-1860 рр.
Оп. 1.
Спр. 416. Указ Новоросійської духовної консисторії про надання відомостей до правління про розкольників і їх діяльність. 1 березня – 22 квітня 1801 р., 6 арк.
1020. Ф. 207. Херсонське духовне правління. 1782-1860 рр.
Оп. 1.
Спр. 517. Указ Новоросійської духовної консисторії про надання відомостей про каплиці розкольників і про дозвіл на їх будівництво. 25 листопада 1803 р. – 10 грудня 1804 р., 18 арк.
1021. Ф. 207. Херсонське духовне правління. 1782-1860 рр.
Оп. 1.
Спр. 607. Формулярні відомості про священнослужителів церков Херсонської єпархії. 1804 -1807 рр., 18 арк.

**Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені
В. І. Вернадського НАН України**

1022. Ф. 160. Київська духовна академія (1819-1920 рр.).
Спр. 351. Ковальницький М. Є. Спогади про Дмитрія, архієпископа Херсонського. ХІХ ст., 16 арк.
1023. Ф. 160. Київська духовна академія (1819-1920 рр.).
Спр. 1619. Ковальницький Дмитрій, архієпископ Херсонський. Нотатки по богослов'ю. ХІХ ст., 376 арк.
1024. Ф. 174. Платон (Городецький М. І.).
Спр. 406. Платон, архієпископ Херсонський. Слова, виголошені на ювілейних урочистостях у зв'язку зі знаменними подіями. 1877-1878 рр., 42 арк.

1025. Ф. 174. Платон (Городецький М. І.).

Спр. 407. Платон, архієпископ Херсонський. Бесіда про те, що християни не повинні захоплюватися різними чужими по вірі вченнями. 9 травня 1879 р., 13 арк.

1026. Ф. 174. Платон (Городецький М. І.).

Спр. 435. Платон, архієпископ Херсонський. Слова та промови, виголошені під час управління Херсонською єпархією. 1871-1881 рр., 147 арк.

1027. Ф. 175. Титов Федір Іванович.

Спр. 149. Титов Ф. І. Високопреосвященний Димитрій (Ковальницький), архієпископ Херсонський і Одеський. 4 березня 1913 р., 290 арк.

1028. Ф. 175. Титов Федір Іванович.

Спр. 1164. Біднов Василь Олексійович., 8 арк.

1029. Ф. 175. Титов Федір Іванович.

Спр. 1224. Борисов Іван Олексійович., 44 арк.

1030. Ф. 175. Титов Федір Іванович.

Спр. 1762. Муретов Климент Іванович., 5 арк.

1031. Ф. 175. Титов Федір Іванович.

Спр. 1842. Павловський Михайло Карпович, 48 арк.

1032. Ф. 175. Титов Федір Іванович.

Спр. 1324. Воскресенський Іоан Васильович., 15 арк.

1033. Ф. 175. Титов Федір Іванович.

Спр. 1939. Попруженко Георгій Іванович., 7 арк.

1034. Ф. V. ОТІС. (1839 -1922 рр.). Колекція рукописів.

Спр. 449-461. Збірник документів архієпископа Катеринославського, Херсонського і Таврійського Гавриїла (Розанова). Копії імператорських указів, рукопис історії Катеринославської єпархії, відомості про церкви і монастирі, нотатки по історії та інші матеріали. 1781-1836 рр.

1035. Ф. V. ОТІС. (1839-1922 рр.). Колекція рукописів.

- Спр. 1562-1571. Мурзакевич М. Н. Рапорти різних осіб директору Одеського Рішельєвського ліцею і секретарю ОТІС М. Н. Мурзакевичу про археологічні знахідки. 20 вересня 1853 р. – 28 травня 1858 р., 20 арк.
1036. Ф. XIII. Канцелярія обер-прокурора Св. Синоду.
Спр. 135. Микола, єпископ Таврійський – [Победоносцеву] Костянтину Петровичу. Лист 22 листопада 1902 р. з Ялти в Санкт-Петербург про бесіду з Миколою II у Лівадії, 2 арк.
1037. Ф. XIII. Канцелярія обер-прокурора Св. Синоду.
Спр. 136. Микола, єпископ Таврійський – [Победоносцеву] Костянтину Петровичу Лист 20 вересня 1902 р. із Херсонеса в Санкт-Петербург про відвідування Херсонеського монастиря Миколою II., 4 арк.
1038. Ф. XIII. Канцелярія обер-прокурора Св. Синоду.
Спр. 572. Порфирій, архімандрит. Лист від 6 червня 1877 р. із Олександро-Невської Лаври. Про перетворення Одеського Успенського монастиря в монастир Єрусалимської місії., 2 арк.
1039. Ф. XIII. Канцелярія обер-прокурора Св. Синоду.
Спр. 573-575. Порфирій, архімандрит. [Відомість про російський монастир на Афоні]. 1 серпня 1847 р., 10 арк.
1040. Ф. XIII. Канцелярія обер-прокурора Св. Синоду.
Спр. 1599. Мурзакевич М. – Антоніну, архімандриту. Лист від 6 березня 1878 р. з Одеси в Єрусалим., 2 арк.
1041. Ф. XIII. Канцелярія обер-прокурора Св. Синоду.
Спр. 1600. Мурзакевич М. – Антоніну, архімандриту. Лист від 31 березня 1878 р. з Одеси в Пірей., 2 арк.
1042. Ф. XIII. Канцелярія обер-прокурора Св. Синоду.
Спр. 1601. Мурзакевич М. – Антоніну, архімандриту. Лист від 8 травня 1879 р. з Одеси в Єрусалим., 2 арк.
1043. Ф. XIII. Канцелярія обер-прокурора Св. Синоду.

Спр. 1984. Мурзакевич М. – Антоніну, архімандриту. Лист від 30 березня 1878 р. з Одеси до Пірей., 2 арк.

1044. Ф. XIII. Канцелярія обер-прокурора Св. Синоду.

Спр. 2818-2819. Никанор, єпископ Херсонський і Одеський – [Победоносцеву] Костянтину Петровичу. Листи 8 лютого і 12 березня 1884 р. із Одеси до С-Петербурга. Про ознайомлення з єпархіальними справами і незадоволення місцевого населення духовенством., 4 арк.

Російський державний історичний архів

1045. Ф. 796. Канцелярія Синоду.

Оп. 131.

Спр. 570. Про введення в дію представленого Інокентієм, архієпископом Херсонським і Таврійським проекту короткого статуту для Сімферопольського греко-руського парафіяльного училища в якості експерименту на три роки. 30 березня – 2 грудня 1850 р., 5 арк.

1046. Ф. 796. Канцелярія Синоду.

Оп. 205.

Спр. 383. Промова папи Пія IX 3 червня 1848 р. (про улаштування римокатолицької церкви в Росії) з додатком угоди між уповноваженими папи і російського уряду (3 серпня 1847 р.). Переклад із французької мови. 1848 р., 14 арк.

1047. Ф. 796. Канцелярія Синоду.

Оп. 205.

Спр. 507. Записка митрополита Філарета про розкол і «Настанова священнику про ставлення до розкольників» Архангельського єпископа Антонія Павлинського. 25 травня 1863 р., 24 арк.

1048. Ф. 796. Канцелярія Синоду.

Оп. 205.

Спр. 644. Записка єпископа Сергія «Пропозиції про покращення становища духовенства». 1860-1870 рр., 108 арк.

1049. Ф. 796. Канцелярія Синоду.

Оп. 436.

Спр. 257. Послужний список про службу викладача педагогіки в Таврійському єпархіальному жіночому училищі Івана Ілліча Анфілова. 25 листопада 1916 р., 3 арк.

1050. Ф. 796. Канцелярія Синоду.

Оп. 436.

Спр. 348. Послужний список протоієрея Петро-Павлівської церкви м. Одеси Петра Архангельського. 1914 р., 7 арк.

1051. Ф. 796. Канцелярія Синоду.

Оп. 436.

Спр. 572. Формулярний список про службу законовчителя Новоросійської чоловічої гімназії протоієрея Петра Іоановича Беловідова. 23. жовтня 1912 р., 25 арк.

1052. Ф. 796. Канцелярія Синоду.

Оп. 437.

Спр. 104. Послужний список протоієрея Херсонської єпархії, м. Херсона, грецької Софіївської церкви Даніїла Діаковського. 1887 р., 7 арк.

1053. Ф. 796. Канцелярія Синоду.

Оп. 437.

Спр. 562. Формулярний список про службу ключаря Сімферопольського кафедрального Олександро-Невського собору протоієрея Андрія Жежеленка. 25 листопада 1881., 7 арк.

1054. Ф. 796. Канцелярія Синоду.

Оп. 437.

- Спр. 809. Формулярний список ректора Катеринославської духовної семінарії, кандидата богослов'я, протоієрея Михайла Знаменського. 31 жовтня 1894 р., 15 арк.
1055. Ф. 796. Канцелярія Синоду.
Оп. 437.
Спр. 1748. Послужний список настоятеля Петропавлівської церкви м. Одеси, Херсонської єпархії, протоієрея Михайла Косовського. 15 грудня 1904 р., 6 арк.
1056. Ф. 796. Канцелярія Синоду.
Оп. 438.
Спр. 2151. Формулярний список про службу ректора Катеринославської духовної семінарії, протоієрея Віктора Преображенського. 1892-1893 рр., 13 арк.
1057. Ф. 796. Канцелярія Синоду.
Оп. 439.
Спр. 39. Послужні списки Олексія (Баженова), Миколаївського єпископа, вікарія Херсонської і Одеської єпархії. 1906-1914 рр., 7 арк.
1058. Ф. 796. Канцелярія Синоду.
Оп. 439.
Спр. 78. Послужні списки Анатолія (Каменського), Єлисаветградського єпископа, вікарія Херсонської і Одеської єпархії. 1895-1907 рр., 6 арк.
1059. Ф. 796. Канцелярія Синоду.
Оп. 439.
Спр. 264. Послужні списки Гавриїла (Розанова), архієпископа Тверського і Кашинського. 1854-1856 рр., 29 арк.
1060. Ф. 796. Канцелярія Синоду.
Оп. 439.

- Спр. 322. Послужний список Високопреосвященного Дмитрія (Ковальницького), архієпископа Херсонського і Одеського. 1895- 1911 рр., 53 арк.
1061. Ф. 796. Канцелярія Синоду.
Оп. 439.
Спр. 323. Послужний список Дмитрія (Муретова), архієпископа Херсонсько-Таврійської єпархії. Кашинського. 1854-1882 рр., 61 арк.
1062. Ф. 796. Канцелярія Синоду.
Оп. 439.
Спр. 418. Послужний список Преосвященного Інокентія, архієпископа Херсонсько-Таврійської єпархії. 1854 р., 5 арк.
1063. Ф. 796. Канцелярія Синоду.
Оп. 439.
Спр. 434. Послужні списки Назарія (Кирилова), архієпископа Херсонського і Одеського. 1892-1913 рр., 6 арк.
1064. Ф. 796. Канцелярія Синоду.
Оп. 439.
Спр. 450. Послужний список Іоанікія (Горського), архієпископа Херсонського і Одеського. 1857-1876 рр., 6 арк.
1065. Ф. 796. Канцелярія Синоду.
Оп. 439.
Спр. 545. Послужний список Леонтія (Лебединського), Холмського архієпископа. 1860-1891 рр., 8 арк.
1066. Ф. 796. Канцелярія Синоду.
Оп. 439.
Спр. 639. Послужні списки Нафанаїла (Меженського), ігумена, настоятеля Балаклавського Георгієвського монастиря. 1913 р., 6 арк.
1067. Ф. 796. Канцелярія Синоду.
Оп. 439.

- Спр. 659. Послужний список Преосвященного Никанора (Бровковича), архієпископа Херсонського і Одеського. 1867-1887 рр., 66 арк.
1068. Ф. 796. Канцелярія Синоду.
Оп. 439.
Спр. 735. Послужні списки Платона (Городецького), Київського митрополита. 1854-1890 рр., 7 арк.
1069. Ф. 796. Канцелярія Синоду.
Оп. 439.
Спр. 738. Послужні списки Платона (Рождественського), архієпископа Алеутського. 1896-1909 рр., 6 арк.
1070. Ф. 796. Канцелярія Синоду.
Оп. 439.
Спр. 753. Послужний список Порфирія, єпископа Чигиринського, вікарія Київської єпархії. 1870-1875 рр., 14 арк.
1071. Ф. 796. Канцелярія Синоду.
Оп. 439.
Спр. 822. Послужний список Преосвященного Софонія, єпископа Новомиргородського, вікарія Херсонської єпархії. 1863-1872 рр., 12 арк.
1072. Ф. 796. Канцелярія Синоду.
Оп. 439.
Спр. 859. Послужний список Феодосія (Макаревського), єпископа Катеринославського і Таганрозького. 1869-1876 рр., 27 арк.
1073. Ф. 796. Канцелярія Синоду.
Оп. 439.
Спр. 947. Список митрополитам, єпархіальним архієреям та їх вікаріям. 25 лютого 1897 р., 17 арк.
1074. Ф. 796. Канцелярія Синоду.
Оп. 440.

- Спр. 147. Статистичні відомості. Катеринославська єпархія. 1867-1892; 1902-1915 рр., 157 арк.
1075. Ф. 796. Канцелярія Синоду.
Оп. 440.
Спр. 602. Статистичні відомості. Таврійська єпархія. 1892; 1902-1908 рр., 135 арк.
1076. Ф. 796. Канцелярія Синоду.
Оп. 440.
Спр. 1215. Звіт про стан Херсонської єпархії в 1902 р., 96 арк.
1077. Ф. 796. Канцелярія Синоду.
Оп. 442.
Спр. 235. Звіт про стан Херсонської єпархії в 1865 р., 15 арк.
1078. Ф. 796. Канцелярія Синоду.
Оп. 442.
Спр. 267. Звіт про стан Катеринославської єпархії в 1868 р., 13 арк.
1079. Ф. 796. Канцелярія Синоду.
Оп. 442.
Спр. 235. Звіт про стан Херсонської єпархії в 1865 р., 17 арк.
1080. Ф. 796. Канцелярія Синоду.
Оп. 442.
Спр. 671. Скарга В. І. Соколова на зловживання, свавілля та грубість священика Успенської церкви м. Одеси Воскресенького та незаконне обрання церковного старости Олаленка. 21 червня 1914 р., 9 арк.
1081. Ф. 796. Канцелярія Синоду.
Оп. 442.
Спр. 872. Звіт про стан Катеринославської єпархії за 1880 р., 32 арк.
1082. Ф. 796. Канцелярія Синоду.
Оп. 442.
Спр. 903. Звіт про стан Таврійської єпархії за 1880 р., 98 арк.

1083. Ф. 796. Канцелярія Синоду.

Оп. 442.

Спр. 912. Звіт про стан Херсонської єпархії за 1880 р., 38 арк.

1084. Ф. 796. Канцелярія Синоду.

Оп. 442.

Спр. 1112. Звіт про стан Херсонської єпархії в 1885 р., 35 арк.

1085. Ф. 796. Канцелярія Синоду.

Оп. 442.

Спр. 1599. Звіт про стан Херсонської єпархії в 1895 р., 39 арк.

1086. Ф. 796. Канцелярія Синоду.

Оп. 442.

Спр. 1876. Звіт про стан Херсонської єпархії в 1890 р., 34 арк.

1087. Ф. 796. Канцелярія Синоду.

Оп. 442.

Спр. 2127. Звіт про стан Херсонської єпархії в 1905 р., 27 арк.

1088. Ф. 796. Канцелярія Синоду.

Оп. 442.

Спр. 2680. Звіт про стан Херсонської єпархії в 1914 р., 31 арк.

1089. Ф. 796. Канцелярія Синоду.

Оп. 445.

Спр. 354 (таємна). Про підготовку заходів для трудовлаштування осіб, які закінчили духовні заклади і для запобігання надлишку таких осіб в подальшому. 10 березня – 15 квітня 1849 р., 10 арк.

1090. Ф. 796. Канцелярія Синоду.

Оп. 445.

Спр. 355. Справа про затвердження кошторису на утримання духовних закладів на 1862 р. 13-15 грудня 1861 р., 21 арк.

1091. Ф. 796. Канцелярія Синоду.

Оп. 445.

Спр. 356. Справа про розслідування доносу вчителя Херсонської духовної семінарії І. Загорського на адміністрацію семінарії. 17 листопада – 12 грудня 1862 р., 59 арк.

1092. Ф. 796. Канцелярія Синоду.

Оп. 445.

Спр. 357. Справа про розслідування скарги дякона Єлисаветградського собору С. Русаневича на несправедливість, хабарництво та застосування жорстоких покарань адміністрації місцевого духовного училища, що призвело до смерті учня. 8 серпня 1862 р. – 8 лютого 1863 р., 71 арк.

1093. Ф. 796. Канцелярія Синоду.

Оп. 445.

Спр. 387. Донесення духовних цензурних комітетів із переліком опублікованих і надісланих у Синод видань. 27 травня – 30 грудня 1840 р., 62 арк.

1094. Ф. 796. Канцелярія Синоду.

Оп. 445.

Спр. 388. Виписка з журналів Синоду про передачу ексекутору надісланих із єпархій книг, заборонених духовною цензурою. 27 лютого – 10 лютого 1847 р., 61 арк.

1095. Ф. 796. Канцелярія Синоду.

Оп. 445.

Спр. 389. Виписка з журналів Синоду про передачу ексекутору надісланих із єпархій книг, заборонених духовною цензурою. 12 січня – 27 серпня 1848 р., 18 арк.

1096. Ф. 796. Канцелярія Синоду.

Оп. 445.

Спр. 390. Про прийняття ексекутором Синоду із Міністерства внутрішніх справ старовірських книг і рукописів. 27 серпня – 4 грудня 1853 р., 10 арк.

1097. Ф. 796. Канцелярія Синоду.

Оп. 445.

Спр. 391. Про спалення розкольницьких книг, рукописів та інших речей.

10 лютого 1856 р. – 26 березня 1857 р., 43 арк.

1098. Ф. 796. Канцелярія Синоду.

Оп. 445.

Спр. 671. Скарга В. І. Соколова на зловживання, свавілля та грубість священника Успенської церкви м. Одеси Воскресенського і незаконне обрання церковного старости Олаленка. – 21 січня 1914 р., 9 арк.

1099. Ф. 802. Навчальний комітет при Синоді.

Оп. 1.

Спр. 10336. Про відкриття в Одесі семінарії з нижчими училищами.

1838 р., 178 арк.

1100. Ф. 802. Навчальний комітет при Синоді.

Оп. 1.

Спр. 1126. Відомості про вчителів і учнів Катеринославської семінарії за 1813 р. Травень 1814 р., 61 арк.

1101. Ф. 802. Навчальний комітет при Синоді.

Оп. 9.

Спр. 57. Перебудова духовно-навчальних закладів у Херсонській єпархії.

1869 р., 48 арк.

1102. Ф. 802. Навчальний комітет при Синоді.

Оп. 15.

Спр. 39. Звіт Одеського єпархіального жіночого училища за 1881-1882 навчальний рік, 23 арк.

1103. Ф. 802. Навчальний комітет при Синоді.

Оп. 15.

Спр. 254. Звіт Катеринославської духовної семінарії за 1910-1911 навчальний рік., 37 арк.

1104. Ф. 802. Навчальний комітет при Синоді.

Оп. 15.

Спр. 383. Звіт Таврійської духовної семінарії і зразкової школи при ній за 1910-1911 рр., 30 арк.

1105. Ф. 802. Навчальний комітет при Синоді.

Оп. 15.

Спр. 419. Звіт Одеської духовної семінарії за 1910-1911 навчальний рік., 24 арк.

1106. Ф. 802. Навчальний комітет при Синоді.

Оп. 15.

Спр. 421. Звіт Єлисаветградського духовного училища за 1910-1911 навчальний рік., 24 арк.

1107. Ф. 802. Навчальний комітет при Синоді.

Оп. 15.

Спр. 422. Звіт Одеського духовного училища за 1910-1911 навчальний рік., 28 арк.

1108. Ф. 802. Навчальний комітет при Синоді.

Оп. 15.

Спр. 1320 (Звіт духовних училищ Катеринославської єпархії за 1916-1917 рр., 15 арк.

Рукописний відділ Інституту російської літератури (Пушкінський дім)

1109. Ф. 34. Бурачек Степан Онисимович.

Оп. 1.

Спр. 31. Листування з Арсенієм, митрополитом Київським з приводу заборони Синоду друкувати духовні статті в світських журналах. 1864-1865 рр., 9 арк.

1110. Ф. 34. Бурачек Степан Онисимович.

Оп. 1.

Спр. 34. Листи (2) ло Інокентія, архієпископа Херсонського і Таврійського. 1855 р., 25 арк.

1111. Ф. 34. Бурачек Степан Онисимович.

Оп. 1.

Спр. 102. Борисов (архієпископ Херсонський Інокентій). Листи (10) до Бурачка С. О. і Башуцького О. П. 1846 – 1852 рр., 19 арк.

1112. Ф. 34. Бурачек Степан Онисимович.

Оп. 1.

Спр. 453. Гурій, архієпископ Таврійський. Листи до Бурачека Євгенія Степановича. 1860-1877 рр., 8 арк.

1113. Ф. 34. Бурачек Степан Онисимович.

Оп. 1.

Спр. 511. Інокентій, архієпископ Херсонський. Із лекцій його по богослов'ю. б/д., 18 арк.

1114. Ф. 46. Архів Сербіновича Костянтина Степановича.

Оп. 1.

Спр. 1. Чернетка листа Інокентію, архієпископу Херсонському. 1844 р., 2 арк.

1115. Ф. 46. Архів Сербіновича Костянтина Степановича.

Оп. 1.

Спр. 4. Чернетка листа Філарету, митрополиту Київському. 1846 р., 2 арк.

1116. Ф. 46. Архів Сербіновича Костянтина Степановича.

Оп. 1.

Спр. 9. Листи архієпископа Інокентія (77) до К. С. Сербіновича. 1841-1857 рр., 153 арк.

1117. Ф. 46. Архів Сербіновича Костянтина Степановича.

Оп. 1.

Спр. 14. Листи митрополита Київського Філарета до К. С. Сербіновича.
1846-1857 рр., 14 арк.

1118. Ф. 288. Архів О. С. Стурдзи.

Оп. 1.

Спр. 64. Стурдза О. С. Листи (3) до Інокентія, архієпископа
Херсонського. 1853 р., 6 арк.

1119. Ф. 288. Архів О. С. Стурдзи.

Оп. 1.

Спр. 74. О. С. Стурдза. Листи (3) до митрополита Неофіта грецькою
мовою. 24 лютого 1826 р., 2 арк.

1120. Ф. 288. Архів О. С. Стурдзи.

Оп. 1.

Спр. 167. Гавриїл (архієпископ Тверський). Лист до О. С. Стурдзи
(латинською мовою). 1850 р., 2 арк.

1121. Ф. 288. Архів О. С. Стурдзи.

Оп. 1.

Спр. 173. Голубинський Ф. А., протоієрей, професор Київської духовної
академії. Листи (3) до О. С. Стурдзи. 1841 р., 11 арк.

1122. Ф. 288. Архів Стурдзи О. С.

Оп. 1.

Спр. 182. Інокентій, архієпископ Херсонський і Таврійський. Листи (11)
до О. С. Стурдзи 1846-1879 р., 22 арк.

1123. Ф. 288. Архів О. С. Стурдзи

Оп. 1.

Спр. 211. Парфеній, ректор Херсонської семінарії. Лист до О. С. Стурдзи
13 січня 1849 р., 1 арк.

1124. Ф. 288. Архів О. С. Стурдзи.

Оп. 1.

Спр. 215. Порфирій, архімандрит. Листи (30) до О. С. Стурдзи 1842-1852 рр., 99 арк.

**Рукописний відділ Одеської національної наукової бібліотеки
імені М. Горького**

1125. РКП 40/1. Архів Михайла Григоровича Попруженко 1896-1912 рр., 114 арк.

1126. РКП 58/31. Архів Інокентія, архієпископа Херсонського. 1847, 1854 рр., 4 арк.

1127. РКП 58/32. Архів Дмитрія (Ковальницького), архієпископа Херсонського і Одеського. 1907 р., 2 арк.

1128. РКП 58/33. Архів Дмитрія (К. І. Муретова), архієпископа Херсонського і Одеського 1872, 1874 рр., 3 арк.

Санкт-Петербурзький філіал архіву Російської академії наук

1129. Ф. 30. Кеппен П. І. Статистичні матеріали.

Оп. 1.

Спр. 475. Рукописи. Т. 3, 1851 р., 418 арк.

1130. Ф. 30. Кеппен П. І. Статистичні матеріали.

Оп. 1.

Спр. 480. Рукописи. Т. 8 «Віросповідання». 1815-1863 рр., 387 арк.

1131. Ф. 30. Кеппен П. І. Статистичні матеріали.

Оп. 2.

Спр. 2а. Про чисельність православних парафій в губерніях і областях. 1860 р., 7 арк.

1132. Ф. 30. Кеппен П. І. Статистичні матеріали.

Оп. 2.

Спр. 5. Парафіяльні списки Бессарабської області. 1858 р., 832 арк.

1133. Ф. 30. Кеппен П. І. Статистичні матеріали.

Оп. 2.

Спр. 18. Парафіяльні списки Катеринославської губернії з Таганрозьким градоначальством. 1858 р., 420 арк.

1134. Ф. 30. Кеппен П. І. Статистичні матеріали.

Оп. 2.

Спр. 64. Парафіяльні списки Херсонської губернії з Одеським градоначальством. 1857 р., 518 арк.

1135. Ф. 30. Кеппен П. І. Статистичні матеріали.

Оп. 2.

Спр. 82. Відомості Нахичеванської і Бессарабської Вірменсько-Григоріанської Консисторії. 1859 р., 20 арк.

1136. Ф. 30. Кеппен П. І. Статистичні матеріали.

Оп. 3.

Спр. 50. Листування з кнзем М. С. Воронцовим. 1829-1846 рр., 7 арк.

1137. Ф. 30. Кеппен П. І. Статистичні матеріали.

Оп. 3.

Спр. 51. Листування з академіком О. Х. Востоковим. 1821-1843 рр., 19 арк.

1138. Ф. 30. Кеппен П. І. Статистичні матеріали.

Оп. 3.

Спр. 257. Скальковський А, О., редактор головного статистичного комітету Новоросійського краю в Одесі. Дисти до П. І. Кеппена з Одеси. – 1847-1861 рр., 13 арк.

1139. Ф. 118. Успенський Костянтин Олександрович (Порфирій, єпископ Чигиринський).

Оп. 1.

Спр. 40. Листи до царських та приближених до них осіб. 1861-1878 рр., 235 арк.

1140. Ф. 118. Успенський Костянтин Олександрович (Порфирій, єпископ Чигиринський).

Оп. 1.

Спр. 48. Листи архимандрита Порфирія в Одесу. 1841-1852 рр., 98 арк.

1141. Ф. 118. Успенський Костянтин Олександрович (Порфирій, єпископ Чигиринський).

Оп. 1.

Спр. 134. Уроки богослов'я для вихованців Рішельєвського ліцею в Одесі. 1832-1833 рр., 171 арк.

1142. Ф. 118. Успенський Костянтин Олександрович (Порфирій, єпископ Чигиринський).

Оп. 1.

Спр. 135. Риси догматичного богослов'я. 1835-1836 рр., 135 арк.

1143. Ф. 118. Успенський Костянтин Олександрович (Порфирій, єпископ Чигиринський).

Оп. 1.

Спр. 136. Догматичне богослов'я. 1839 р., 184 арк.

Центральний державний історичний архів України м. Київ

1144. Ф. 127. Київська духовна консисторія.

Оп. 725.

Спр. 71. Про призначення архимандрита Антонія ректором Київської духовної академії. 1851 р., 4 арк.

1145. Ф. 711. Київська духовна академія.

Оп. 3.

Спр. 2596. Про присвоєння Херсонському архієпископу Іустину, Казанському архієпископу Арсенію, єпископу Подольському Христофору та іншим звання почесного члена Київської духовної академії. 1901 р., 10 арк.

1146. Ф. 711. Київська духовна академія.

Оп. 3.

Спр.2883. Виписка з рішення Синоду про призначення субсидії по 1 000 руб. впродовж 10 років на видавництво «Актів і документів, які відносяться до історії Київської духовної академії». 5 квітня 1905 р., 3 арк.

1147. Ф. 1396. Церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії.

Оп. 1.

Спр.2. Про заснування при Київській духовній академії Церковно-археологічного товариства і музею. 1872 р., 49 арк.

1148. Ф. 1396. Церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії.

Оп. 1.

Спр. 71. Про перетворення Церковно-археологічного товариства в Церковно-історичне. 9 жовтня 1900 р. – 12 січня 1901 р., 46 арк.

III. ЛІТЕРАТУРА

1149. Аббасов А. М. Житие митрополита Евгения (1767-1837) / А. М. Аббасов. – Воронеж : ТОО «Полиграфист». – 1996. – 168 л.

1150. Абдуллаєва М. А. Православні храми та монастирі Криму як осередки духовного життя грецького населення (к. XVIII – 30-ті рр. XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / М. А. Абдуллаєва– К., 2001. – 20 с.

1151. Августин (архим.). Епископ Порфирий и Эфиопская церковь / Августин (Никитин, архим.) // Азия и Африка сегодня. – 2003. – № 3. – С. 37-42.

1152. Агафангел (митр.) Єпископ Порфирий (Успенский) (1804-1885) / Агафангел (митр. Одесский и Измаильский). – Одесса : Одесск. Духов. Семинария; Друк, 1999. – 40 с.

1153. Агафангел (митр.). Святитель Иннокентий Херсонский и общество / Агафангел (митрополит Одесский и Измаильский) // Андреевский вестник. – 2005. – № 11. – С. 19 – 27.
1154. Антонова И. А. Слово об Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом / И. А Антонова, Ю. А. Бабинов // Крымский архив. – 1994. – № 1. – С. 101-104.
1155. Антонова И. А. Собор Святого Равноапостольного князя Владимира в Херсонесе / И. А Антонова, Л. В Марченко. // Крымский архив. – 1999. – № 5. – С. 62-68.
1156. Аппатов С. И. Исторические науки в Одессе за 200 лет / С. И. Аппатов, О. Б Демин, З. В. Першина // Очерки развития науки в Одессе. – Одесса, 1995. – С. 450-491.
1157. Бабинов Ю. А. Святитель Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический / Ю. А Бабинов // Духовное наследие Крыма: материалы Междунар. церк.-ист. конференции памяти преподобного Иоанна, епископа Готфского (7-10 июля 2005, пос. Партенит). – Симферополь : изд-во Симферопольской и Крымской епархии, 2006. – С.111-131.
1158. Бабинов Ю. А. Херсонесский Свято-Владимирский монастырь и раскопки древнего Херсонеса / Ю. А. Бабинов // Крымский архив. – 1999. – № 5. – С. 38-43.
1159. Бабкин М. Современная российская историография взаимоотношений Русской Православной Церкви и государства в начале XX века (досоветский период) // Отечественная история. – 2006. – № 6. – С. 171-180.
1160. Барвинская П. И. Из истории застройки Афонских подворий в Одессе / П. И. Барвинская // Историческая память. – Одесса, 2001. – № 3. – С. 78-81.
1161. Барсов Н. И. Архиепископ Иннокентий Борисов по новым материалам для его биографии / Н. И. Барсов. – СПб. : Елеонский, 1884. – 45 с.

1162. Барсов Н. И. К биографии Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического / Н. И. Барсов // Христианское чтение. – 1883. – № 2. – С. 629 – 656.
1163. Барсов Н. И. Материалы для биографии Иннокентия Борисова, архиепископа Херсонского и Таврического : в 2 вып. / Н. И. Барсов. – Вып. 1. – СПб. : Елеонский, 1884. – 150 с.
1164. Барсов Н. И. Материалы для истории духовной музыки в России. Письма А. Ф. Львова к Иннокентию, архиепископу Одесскому / Сообщ. Н. И. Барсов // Искусство. – 1883. – № 47. – С. 581-583.
1165. Барсов Н. Несколько слов об архиепископе Иннокентии Борисове по поводу новых материалов для его биографии / Н. И. Барсов // Христианское чтение. – 1884. – № 3-4. – С. 489-531.
1166. Бачинська О. А. Войтковський Василь Миронович 1823-1904 / Бачинська О. А. // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Т. 1 (початок ХІХ – середина ХХ ст.). – Одеса : Друкарський дім, 2009. – С. 94-95.
1167. Бачинська О. А. Войтковський Василь Миронович / Бачинська О., Бевзюк Н., Данилова Є. // Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник / Упор. та бібл. ред.: В. П. Пружина, В. В. Самодурова. – Одеса: Астропринт, 2005. – Одеса, 2005.– Т. 2. – С. 267-270.
1168. Бачинська О. Українське населення Придунайських земель. ХVІІІ – початок ХХ ст. (Заселення й економічне освоєння) : Монографія / О. Бачинська. – Одеса : Астропринт, 2002. – 328 с.
1169. Бевзюк Н. П. Кудрявцев Олександр Миколайович / Н. П. Бевзюк // Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник / Упор. та бібл. ред.: В. П. Пружина, В. В. Самодурова. – Одеса: Астропринт, 2005. – Т. 3. – С. 171-172.

1170. Бевзюк Н. П. Павловський Михайло Карпович // Професори Одеського (Новоросійського) університету / Н. П. Бевзюк. – Т. 3. – Одеса, 2000. – С. 434-435.
1171. Бевзюк Н. П. Роль духовенства в культурній життєвій Одессы XIX в. / Н. П. Бевзюк // Одесі – 2004 / Тези доповідей міжн. наук.-теор. конф. 6-8 вересня 1994 р. – Ч. 2. ОНУ ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 1994. – С. 14-16.
1172. Белоусов Е. В. Топловский Свято-Параскевиевский женский монастырь: Историко-краеведческий очерк / Е. В. Белоусов. – Д. : Има-пресс, 2002. – 32 с.
1173. Бернштейн С. Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем / С. Бернштейн. – Одесса : Тип. Нитче, 1881. – 143 с.
1174. Бертъе-Белагард А. Л. К истории христианства в Крыму. Мнимое тысячелетие / А. Л. Бертъе-Белагард. – Одесса : Славянская тип., 1909. – 113 с.
1175. Благовидов Ф. В. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование императора Александра II. / Ф. В. Благовидов. – Казань : тип. Императорского Университета, 1891. – 374 с.
1176. Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: аналіз джерел / А. В. Бойко. – К.: Друкарська дільниця Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького, 2000. – 308 с.
1177. Буткевич Т. И. Иннокентий Борисов, бывший архиепископ Херсонский / Т. И. Буткевич – СПб. : Тузов, 1887. – 419 с.
1178. Ванчинов А. Открытие Екатеринославского епархиального братства св. равноапостольного князя Владимира / А. Ванчинов // ЕЕВ. Официальный отдел. – 1888. – № 64. – С. 4.

1179. Василевич Ю. В. Гавриїл (Розанов), архієпископ Катеринославський, Херсонський і Таврійський, як організатор духовної освіти / Ю. В. Василевич // Православ'я – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Четвертої Міжнародної наукової конференції 18-19 травня 2006 р.). – К. : Фенікс, 2007. – С. 141-143.
1180. Василевич Ю. В. Культурно-просвітницька, релігійна та громадська діяльність Гавриїла Розанова (1781-1858) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ю. В. Василевич. – Черкаси, 2007. – 19 с.
1181. В епархиальный музей при Херсонско-Одесском доме поступили через министра Н. А. Кальнева следующие предметы // Приб. к ХЕВ. – 1909. – № 4. – С. 85-86.
1182. Верменич Я. В. Історична реліоналістика в Україні : спроба концептуального аналізу. Монографія / Я. В. Верменич. – К., 2001. – 232 с.
1183. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я. В. Верменич. – К., 2003. – 516 с.
1184. Вишленкова Е. Духовная школа в России первой четверти XIX в. / Е. Вишленкова. – Казань, 1998. – 184 с.
1185. Владимиров М. Первое столетие г. Екатеринослава (1787 – 9 мая 1887) / М. Владимиров. – Екатеринослав : Чаусский, 1887. – 275 с.
1186. Воинов А. Слово в день празднования 100-летия со дня рождения Высокопреосвященного Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического, 15 декабря 1900 г. / А. Воинов // ТЕВ. Отдел неофициальный – 1901. – № 1. – С. 18-26.
1187. Войцехівська І. Губернські вчені архівні комісії в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / І. Войцехівська, О. Семергей // Київська старовина. – 1995. – № 6. – С. 105-112.

1188. Волос О. Релігійна складова навчального процесу в земських школах півдня України / О. Волос // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2010 рік. – Книга 1. – Львів : Логос, 2010. – С. 261-267.
1189. Востоков Н. М. Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический: биографический очерк / Н. Востоков // Русская Старина. – 1878. – Т. XXI. – № 2. – С. 191-20; № 4. – С. 547-572.
1190. Востоков Н. М. Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический: биографический очерк / Н. Востоков // Русская Старина. – 1878. – Т. XXIII. – № 11. – С. 367-398.
1191. Востоков Н. М. Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический: биографический очерк / Н. Востоков // Русская Старина. – 1879. – Т. XXIV. – № 1-4. – С. 651-708.
1192. Высокопреосвященный Димитрий, архиепископ Херсонский и Одесский // Одесский листок. – 1907. – 9 мая. – № 106.
1193. Галяс В. Кафедральный протоиерей В. А. Флоровский / В. Галяс // Вечерняя Одесса. – 2001. – 21 августа.
1194. Гедьо Г. В. Розміщення кримських греків у Приазов'ї (1778-1780 рр.) / Г. В. Гедьо // Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1999. – Вип. 4 (5). – С. 152-159.
1195. Георгий, иеромонах. Высокопреосвященный Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический / Георгий, иеромонах. – Симферополь, 1900. – 26 с. (Оттиск из ТЕВ. – 1900. – № 20, 22).
1196. Голикова Л. В. «Иди во град свой и поучись у первого из братьев твоих...»: Православная жизнь осажденного Севастополя / Л. В. Голикова // Крымский архив. – 1999. – № 5. – С. 92-98.
1197. Гордієвський М. І. Наукова і громадсько-педагогічна діяльність професора М. М. Ланге / М. І. Гордієвський // Научное наследие Н. Н. Ланге в университетской библиотеке: монографія /

- В. И. Подшивалкина, Р. Н. Свиненко, Е. В. Полевщикова. – Одесса : Астропринт, 2010. – С. 266-314.
1198. Горчакова Е. С. Описание Топловского женского общежительного монастыря Параскевы в Крыму / Е. С. Горчакова. – М. : тип. Снегирева, 1885. – 24 с.
1199. Горчакова Е. С. Херсонесский монастырь в Крыму в память 900-летней годовщины крещения князя Владимира / Е. С. Горчакова. – М. : тип. Снегиревых, 1888. – 24 с.
1200. Грахов Я. Краткий историко-статистический обзор Екатеринославской гимназии и подчиненных ей учебных заведений / Я. Грахов, С. Верebrюсов. – Одесса : тип. Францова и Нитче, 1856. – 330 с.
1201. Гребцова И. С., Гребцов В. В. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX ст. (В аспекте проблемы: центр – регион). Монография / И. С. Гребцова, В. В. Гребцов. – Одесса: Астропринт, 2006. – 320 с.
1202. Греческая церковь Святой Троицы в Одессе. 1808-1908 / Сост. Л. Россолимо. – Одесса : ОКФА, 1995. – 73 с.
1203. Грибовський В. Катеринославський архієпископ Агафіт між Україною, Росією і церквою [Електронний ресурс] / В. Грибовський. – Режим доступу: <http://www.exp21.com.ua/ukr/history/113-6.htm>
1204. Григорович Н. Обзор общих законоположений о содержании православного приходского духовенства в России, со времени введения штатов по духовному ведомству (1764-1863 г.) / Н. Григорович. – СПб. : в Синодальной типографии, 1867. – 114 + 33 с.
1205. Григорович Н. Обзор учреждения в России архиерейских православных кафедр и способов содержания их, со времени введения штатов по духовному ведомству (1764-1866 г.). Историческая записка

- / Н. Григорович. – СПб. : Синодальная типография, 1866. – V + 67 + 34 с.
1206. Григорьев В. Рец. на кн. : «Устное повествование бывшего запорожца, Никиты Леонтьевича Коржа. Одесса, 1842. – 198 с.» / В. Григорьев // Москвитянин. – М. : в университетской типографии, 1842. – Ч. VI. – № 11. – С. 184-185.
1207. Гриневич К. Э. Сто лет Херсонесских раскопок (1827-1927) / К. Э. Гриневич. – Севастополь : изд. Херсонесского музея, 1927. – 52 с.
1208. Дениско Л. М. Релігійні православні періодичні видання ХІХ – початку ХХ століття у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Каталог / Наук. Ред. О. С. Онищенко. – К. : НБУВ, 2001. – 200 с.
1209. Діанова Н. М. Архієпископ Димитрій (Муретов) як науковий та релігійний діяч / Н. М. Діанова // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В. П. Смолій, О. І. Гуржій, А. В. Морозова та ін. – Черкаси : Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2011. – Вип. 4. – С. 94-97.
1210. Діанова Н. М. Архієпископ Никанор (Бровкович) як науковий та релігійний діяч / Н. М. Діанова // Наукові праці Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2011. – Вип. XXXI. – С. 326-329.
1211. Діанова Н. М. Взаємозв'язки вищого православного духовенства та одеської інтелігенції в другій половині ХІХ ст. / Н. М. Діанова // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. – Випуск 21. 2011. – Одеса : Астропринт, 2011. – С. 28-36.
1212. Діанова Н. М. Внесок архієпископа Гавриїла (Розанова) у вивчення церковних старожитностей Криму / Н. М. Діанова // Гілея: науковий

- вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : УАН ТОВ «НВП ВІР», 2011. – Спецвипуск. – С. 101-105.
1213. Діанова Н. М. Внесок вищого православного духовенства Одеси в розвиток світської освіти у другій половині XIX ст. / Н. М. Діанова // Наукові праці Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2010. – Вип. XXIX. – С. 37-40.
1214. Діанова Н. М. Внесок вищого православного духовенства Південної України у розвиток історичної науки і освіти (кінець XVIII – початок XX ст.) : монографія / Н. М. Діанова. – Одеса : Фенікс, 2012. – 319 с.
1215. Діанова Н. М. Внесок єпископа Порфирія (Успенського) в розвиток історичної науки / Н. М. Діанова // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки : економіка, політологія, історія. – Одеса, 2011. – № 11 (136). – С. 80-91.
1216. Діанова Н. М. Діяльність Катеринославської вченої архівної комісії : церковно-релігійний аспект / Діанова Н. М. // Історія релігій в Україні. – Науковий щорічник. 2012 рік. – Книга 1. – Львів : Логос, 2012. – С. 375-384.
1217. Діанова Н. М. Документи архівних установ Санкт-Петербурга про науково-історичну діяльність архієреїв Південної України у XIX ст. / Діанова Н. М. // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : УАН ТОВ «НВП ВІР», 2012. – Випуск 66. – С. 259-262.
1218. Діанова Н. М. Зв'язки козацтва з православною церквою в документах XIX ст. / Н. Діанова // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України. – Вип. 5. – Одеса, 2010. – С. 158-161.
1219. Діанова Н. М. Козацька тематика в працях катеринославських ієрархів другої половини XIX ст. / Діанова Н. М. // Гілея : науковий вісник.

- Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : УАН ТОВ «НВП ВІР», 2012. – Випуск 64. – С. 129-132.
1220. Діанова Н. М. Місіонерська діяльність архієпископа Никифора (Феотокі) на Півдні України / Н. М. Діанова // Чорноморський літопис : Науковий журнал. – Миколаїв : Видавництво ЧДУ імені Петра Могили, 2012. – С. 58-62.
1221. Діанова Н. М. Наукова діяльність протоієрея А. Г. Лебединцева / Н. М. Діанова // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків : Майдан, 2011. – Вип. 41. – С. 244-248.
1222. Діанова Н. М. Наукова діяльність протоієрея С. Петровського / Н. М. Діанова // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки : економіка, політологія, історія. – 2010. – № 24 (125). – С. 198-204.
1223. Діанова Н. М. Освітня діяльність вищого православного духовенства Херсонської єпархії у ХІХ ст. (за матеріалами Державного архіву Одеської області) / Н. М. Діанова // Наукові праці : Науково-методичний журнал. – Т. 120. – Вип. 107. Історія. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – С. 49-52.
1224. Діанова Н. М. Постаць архієпископа Інокентія (Борисова) в історичній літературі ХІХ ст. / Н. М. Діанова // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – 2012. – № 26 (127). – С. 304-313.
1225. Діанова Н. М. Православ'я у Новоросійському університеті / Н. М. Діанова // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. – Випуск 27. 2012. – Одеса : Астропринт, 2012. – С. 30-38.

1226. Діанова Н. М. Проповідницька діяльність Херсонських архієпископів у другій половині XIX ст. / Н. М. Діанова // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2011. – Випуск 44 (№ 2). – С. 76-81.
1227. Діанова Н. М. Просвітницька діяльність Михайла Карповича Павловського / Н. М. Діанова // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2008 рік. – Книга 1. – Львів : Логос, 2008. – С. 306-312.
1228. Діанова Н. М. Протоієрей С. Серафимов як дослідник історії Південної України / Н. М. Діанова // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. пр.]. – Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2011. – Вип. 9. – С. 199-205.
1229. Діанова Н. М. Роль архієпископа Інокентія (Борисова) у відродження православних святинь Криму / Н. М. Діанова / Сумський історико-архівний журнал. – Суми, 2011. – № XII-XIII. – С. 186-192.
1230. Діанова Н. М. Роль католицького населення у розвитку міст Південної України в першій половині XIX ст. / Н. М. Діанова // Записки історичного факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2008. – Вип. 19. – С. 171-181.
1231. Діанова Н. М. Співпраця архієпископа Інокентія (Борисова) з О. С. Стурдзою / Н. М. Діанова // Пам'ять століть. Планета. Історичний науковий та літературний журнал. – № 3-4 (91-92) 2011. – С. 40-47.
1232. Діанова Н. М. Співпраця духовенства Херсонської єпархії з Церковно-археологічним товариством Київської духовної академії / Н. М. Діанова // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2010 рік. – Книга 1. – Львів : Логос, 2010. – С. 321-327.
1233. Діанова Н. М. Співпраця православного духовенства Південної України з Одеським товариством історії і старожитностей / Н. М. Діанова // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет.

- Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки : економіка, політологія, історія. – 2009. – № 10 (88). – С. 210-223.
1234. Діанова Н. М. Участь православного духовенства в роботі Таврійської вченої архівної комісії / Н. М. Діанова // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : УАН ТОВ «НВП ВІР», 2011. – Випуск 50 (№ 8). – С. 42-47.
1235. Діанова Н. М. Формування етно-конфесійної структури населення міст Південної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) : монографія / Н. М. Діанова. – Одеса : Астропринт, 2010. – 176 с.
1236. Діанова Н. М. Херсонська єпархія на початку XX ст. // Записки історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова. – Вип. 20. – Одеса : Астропринт, 2009. – С. 103-113.
1237. Діанова Н. М. Херсонська єпархія наприкінці XIX ст. (на матеріалах міста Берислава) / Н. Діанова // Краєзнавство: науковий журнал. – К., 2010. – № 3. – С. 142-147.
1238. Дмитриевский А. А. По поводу издания в свет нескольких трактатов и писем архиепископа Никифора Феотоки / А. А. Дмитриевский // Труды КДА. – 1891. – Кн. 6. – С. 334-352.
1239. Доненко Н. Игумен Кизилташского монастыря Парфений / Н. Доненко // Крымский архив. – 1999. – № 5. – С. 194-114.
1240. Доненко Н. Наследники царства / Н. Доненко. – Симферополь : «Бизнес-Информ», 2004. – 550 с.
1241. Донцов Г. В. Историческая записка о Екатеринославской гимназии с 1793-1992 с отчетом за 1881-1882 учебный год / Г. В. Донцов. – Екатеринослав : тип. Я. М. Чаусского, 1882. – 102 с.
1242. Духовенство Одессы / авт.- сост. А. В. Михальченко. – Одесса : «ТЕС», 2012. – 559 с.

1243. Дьомін О. Б. Розвиток історії та археології в Одесі в ХІХ – на початку ХХ ст. / О. Б. Дьомін // Історичне краєзнавство в Україні: традиція та сучасність. – К., 1995. – Част. 1. – С. 26-28.
1244. Дьомін О. Б. Церковне краєзнавство та церковна археологія в Одесі (ХІХ – початок ХХ ст.) / О. Б. Дьомін // Історичне краєзнавство і культура. – Част. 1 – Харків, 1997. – С. 59-62.
1245. Дьяконова И. А. Храм святых Петра и Павла в Севастополе / И. А. Дьяконова // Крымский архив. – 1999. – № 5. – С. 54-57.
1246. Евлогий, архимандрит. Святитель Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический / Архимандрит Евлогий // Наукове пізнання: методологія та технологія. – Спецвипуск. Матеріали наукової конференції 25-26 жовтня 2000 р. «Християнство в історії та культурі України». Журнал Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 2001. – Вип. 6. – С. 144-146.
1247. Жизнь и труды архиепископа Никифора Феотокиса [Електронний ресурс] . – Режим доступа : <http://msdm.ru/content/view/254/231/1/6/>
1248. Житие святителя Иннокентия Херсонского / под ред. архимандрита Тита (Бородина). – Одесса : Свято-Архангело-Михайловский монастырь, 1997. – 55 с.
1249. Журба О. І. Археографічна діяльність Катеринославської вченої архівної комісії / О. І. Журба, С. В. Абросимова // Український археографічний щорічник. Вип.1 / П. С. Сохань (гол. ред.) та інші. – К. : Наукова думка, 1992. – С. 34-46.
1250. Журба О. І. Архієпископ Гавриїл (Розанов В. Ф.) – історик і археограф Південної України / О. І. Журба // Історична наука на порозі ХХІ ст.: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995. – С. 308-317.
1251. Журба О. І. Культурна та історико-археографічна діяльність архієпископа Гавриїла (В. Ф. Розанова) в Південній Україні

- // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. 1. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 220-238.
1252. Журба О. І. Матеріали до становлення історико-археографічних студій з історії Південної України у другій чверті XIX ст. / О. І. Журба // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України XVIII-XIX ст. – 1998. – № 3. – С. 80-87.
1253. Журба О. І. Перше історичне дослідження у Катеринославі: матеріали до історії формування субрегіонального історіографічного середовища О. І. Журба // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття. – Вип. 7. – Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2003. – С. 265-268.
1254. Журба О. І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. – Д. : Видавництво ДНУ, 2003. – 314 с.
1255. Журба О. І. Формування російської регіональної історіографії Криму у творчості архієпископа Гавриїла Розанова / О. І. Журба // Библиотечное дело и краеведение: сборник научных трудов. – Вып. 2. – К., Симферополь : Доля, 2000. – С. 40-58.
1256. Завадовский А. Г. Сто лет жизни Тавриды. В память празднования столетнего юбилея присоединения Крыма к России 8 апреля. 1783-1883 / А. Г. Завадовский.– Симферополь : Таврич. губерnsk. тип., 1885. – Вып. 1. – 324 с.
1257. Заднепровский А. И. Юзовское Свято-Преображенское братство [Електронний ресурс] / А. И. Заднепровский, Л. Д. Заднепровская. – Режим доступу : <http://dn.archives.gov.ua/articles/stat00.htm>
1258. Заремба С. З. Церковно-історичне та археологічне товариство в Києві / С. З. Заремба // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 82-89.

1259. Зашкільняк Л. О. Сучасна світова історіографія. Посібник для студентів історичних спеціальностей / Л. Зашкільняк. – Львів : ПАІС, 2007. – 312 с.
1260. Знаменский П. В. Духовные школы в России до реформы 1808 года / П. В. Знаменский. – Казань : тип. Императорского университета, 1881. – 807 с.
1261. Знаменский П. В. История русской церкви / П. В. Знаменский. – Изд 9-е, испр. – М. : Крутицкое Патриаршее Подворье: Париж : Центр русских исследований в Медоне. – 2000. – 462 с.
1262. Знаменский П. В. Основные начала духовно-училищной реформы в царствование императора Александра I. Речь, произнесенная в торжественном собрании Казанской академии по случаю годовщины рождения императора Александра I 12 декабря 1877 года / П. В. Знаменский. – Казань : тип. Императорского университета, 1878. – 42 с.
1263. Иннокентий (Борисов) // Наши деятели: Галерея замечательных людей России в портретах и биографиях. – СПб. : издание А. О. Баумана, 1879. – Т. 5. – С. 1-12.
1264. Ишин А. В. Деятельность архиепископа Таврического Гурия (Г. П. Карпова) в документах государственного архива в Автономной Республике Крым / А. В. Ишин // Историческое наследие Крыма. – 2005. – № 9. – С. 107-109.
1265. Ишин А. В. О богословском наследии архиепископа Таврического Гурия (Карпова) / А. В. Ишин // Духовное наследие Крыма: материалы Междунар. церк.-ист. конф. памяти преподобного Иоанна, епископа Готфского (7-10 июля 2005, пос. Партенит). – Симферополь : изд-во Симферопольской и Крымской епархии, 2006. – С.247-254.

1266. Ишин А. В. Светильник земли Таврической : новые материалы об архиепископе Гурии (Карпове) / А. В. Ишин // Крымский архив. – 2003. – № 9. – С. 68-81.
1267. Калиновский В. В. Православное духовенство Крыма и Херсонес: малоизвестные страницы истории исследования памятника / В. В. Калиновский // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – Научный журнал. Серия «Исторические науки». – Том 23 (62). – № 1 : Спецвыпуск «История Украины». – Симферополь : Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского, 2010. – С. 76-87.
1268. Каліновський В. В. До історії церковного пам'яткознавства в Криму (друга половина XIX – початок XX ст.) / В. В. Каліновський // Краєзнавство: науковий журнал. – 2011. – № 1. – С. 91-96.
1269. Каргопольцев И. Н. Иерархи Екатеринославской епархии в преемственном порядке / И. Н. Каргопольцев. – Екатеринослав : тип. Я. М. Чаус, 1887. – 14 с.
1270. Карсим І. А. Основні тенденції розвитку церковної археології у другій половині XIX – на початку XX ст. / І. А. Карсим // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К. : Видавничий центр «Київський університет», 1999. – Вип. 44. – С. 24-27.
1271. Касперовский чудотворный образ Богоматери / Сост., ред. и авт. предисловия игумена Серафима. – Одесса : Свято-Архангело-Михайловский монастырь, 1995. – 128 с.
1272. Катунин Ю. А. История Таврической и Симферопольской епархии (вторая половина XIX – начало XX века) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Ю. А. Катунин. – Запорожье, 1994. – 19 с.
1273. Катунин Ю. А. Из истории христианства в Крыму: Таврическая епархия (вторая половина XIX – начало XX века) / Ю. А. Катунин. – Симферополь : Таврия, 1995. – 111 с.

1274. Катунин Ю. А. Монастыри Крыма в XIX-XX веках (по материалам крымских архивов) / Ю. А. Катунин. – Симферополь : Культура народов Причерноморья, 2000. – С. 19-119.
1275. Кирпичников А. И. (1845-1902). Очерк истории Херсонеса и его участие в крещении Руси / А. И. Кирпичников // Исторический вестник. – 1888. – сентябрь. – С. 601-614.
1276. Ковальский Н. П. Из истории Екатеринославской ученой архивной комиссии (1903-1916) / Н. П. Ковальский, С. В. Абросимова // Археографический ежегодник за 1988 год. – М. : Наука, 1989. – С. 52-57.
1277. Колесник І. І. «Регіональне» як чинник формування української національної історії / І. І. Колесник // Записки історичного факультету ОДУ імені І. І. Мечникова. – Одеса, 1995. – Вип. 1. – С. 66-80.
1278. Конюченко А. И. Православное духовенство России во второй половине XIX – начале XX века: автореф. дис... докт. ист. наук : 07.00.02 / А. И. Конченко. – Челябинск, 2006. – 33 с.
1279. Коциевский А. С. О русском населении Южной Украины в XVIII – первой трети XIX веков / А. С. Коциевский // Историчне краєзнавство Одещини. – Одеса, 1995. – Вип. 6. – С. 1-7.
1280. Кравченко А. Архиепископ Херсонский и Таврический Гавриил / А. Кравченко // Одесский листок. – 1993. – 2 октября.
1281. Кравченко А. День смертный: об архиепископе Херсонском и Одесском Никаноре / А. Кравченко // Одесский вестник. – 1992. – 25 ноября.
1282. Крайній К. К. Діяльність Київського Церковно-історичного та археологічного товариства з дослідження давньоруських християнських пам'яток Києва / К. К. Крайній. – К. : Логос, 2004. – 19 с.
1283. Крайній К. К. Дослідження церковної історії в Київському Церковно-історичному та археологічному товаристві 1872-1920 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / К. К. Крайній. – К., 2004. – 19 с.

1284. Крайній К. К. Київське Церковно-історичне та археологічне товариство. 1872-1920 / К. К. Крайній // Лаврський альманах: Зб. наук. праць. Вип. 4. Спецвипуск 1. – К. : Університетське видавництво «Пульсари», 2001. – 104 с.
1285. Крестьянников В. В. Возрождение Севастопольского благочиния и монастырей после Крымской войны / В. В. Крестьянников // Севастополь: Взгляд в прошлое. – Севастополь, 2006. – С. 55-59.
1286. Крестьянников В. В. Роль митрополита Агафангела (Тибальдо) в возрождении Георгиевского монастыря / В. В. Крестьянников // Севастополь : Взгляд в прошлое. – Севастополь, 2006. – С. 23-28.
1287. Крестьянников В. В. Участие иеромонахов Балаклавского Георгиевского монастыря в Крымской (Восточной) войне / В. В. Крестьянников // Севастополь : Взгляд в прошлое. – Севастополь, 2006. – С. 18-23.
1288. Кудинова Л. Ю. Алмазов Александр Иванович // Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник / Упор. та бібл. ред.: В. П. Пружина, В. В. Самодурова.– Одеса : Астропринт, 2005. – Одеса, 2005. – Т. 2. – С. 23-25.
1289. Кычигин А. А. Отчего так быстро понижается у нас религиозно-нравственный уровень в жизни православного народа / А. А. Кычигин. – Пермь, 1901. – 56 с.
1290. Левченко В. В. Алмазов Александр Иванович / В. В. Левченко // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том I (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса : Друкарський дім, 2009. – С. 21-24.
1291. Левченко В. В., Левченко Г. С. Из истории Императорского Новороссийского университета: Александро-Невская церковь / В. В. Левченко, Г. С. Левченко // Воронцовский сборник. – Вып. 4. – Одесса: Студия «Негоциант», 2011. – С. 40-46.

1292. Левшина Ж. Л. Епископ Порфирий (Успенский) и его коллекция [Электронный ресурс] / Левшина Ж. Л. – Режим доступа : <http://www.nlr.ru/exib/CodexSinaiticus/porf.html>
1293. Ленц Н. И. Учебно-воспитательные заведения, из которых образовался Ришельевский лицей. 1804-1817 / Н. И. Ленц. – Одесса : Экономическая тип. и лит., 1903. – VIII +386 с.
1294. Лиман І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775-1861) / І. Лиман. – Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2004. – 400 с.
1295. Лиман І. І. Духовенство Південної України (II половина XVIII – I половина XIX ст.) / І. І. Лиман // Наукові записки. Історичні науки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – Київ-Бердянськ, 2002. – Вип. 46. – С. 23-29.
1296. Лиман І. Імперська влада і розвиток освіти на території Катеринославської єпархії (перша чверть XIX ст.) / І. Лиман // Україна модерна і сучасна (історія, історіографія та джерелознавство). – Д., 2004. – С. 63-68.
1297. Лиман І. Іов (Потьомкін), архієпископ Катеринославський, Херсонський і Таврійський, як організатор духовної освіти / І. Лиман // Історія і культура Причорномор'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Вип. 1. – Дніпропетровськ : НГУ, 2004. – С. 17-23.
1298. Лиман І. Православна церква на півдні України 1775-1861 рр. в публікаціях Василя Біднова / І. Лиман // Південний архів. Філологічні науки: збірник наукових праць. – Випуск XXII. – Херсон : ХДУ, 2003. – С. 12-18.
1299. Лиман І. І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX ст. / І. І. Лиман. – Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2004. – 488 с.

1300. Лиман І. І. Трансформації релігійності в умовах полікультурного регіону (матеріали археографічних експедицій Північним Приазов'ям) / Упор. І. І. Лиман. — Запоріжжя : РА «Тандем», 2011. — 360 с.
1301. Лисовой Н. Н. Архимандрит Антонин (Капустин) – исследователь синаяских рукописей. (По страницам дневника) / Н. Н. Лисовой // Церковь в истории России. – Сб. 4. – М., 2000. – С. 197-225.
1302. Лисовой Н. Н. Сердце, вместившее Восток. К 200-летию со дня рождения великого русского церковного историка, основателя Русской Духовной Миссии в Иерусалиме епископа Порфирия (Успенского) [Электронный ресурс] / Н. Лисовой. – Режим доступа : http://palomnic.org/sz_sr/personalii/porfiri_uspenski/1/
1303. Локоть Ф. Столетие Екатеринославской классической гимназии 1805-1905 гг. Краткий исторический очерк / Ф. Локоть. – Екатеринослав : тип. Губернского земства, 1908. – 386 с.
1304. Лыман И. И. История церкви в Украине: специфика современной историографической ситуации / И. Лыман // Религиозные традиции Европы и современность: изучение и преподавание в российских и зарубежных университетах: Сборник научных и научно-методических статей / под ред. Д. И. Польшанного. – Иваново : Иван. гос. ун-т, 2011. – С. 190-198.
1305. Лыман И. И. Конфессиональная история южной Украины XVIII – первой трети XX в. в контексте европейских религиозных традиций / И. Лыман // Сравнительное изучение религиозных традиций: Россия, Восточная Европа, постсоветское пространство / сост. К. Г. Кацадзе, И. Н. Кодина. – Иваново : Иван. гос. ун-т, 2010. – С. 71-80.
1306. Макидонов А. В. К светской и церковной истории Новороссии (XVIII – XIX вв.) / А. В. Макидонов. – Запорожье : Просвіта, 2004. – 92 с.
1307. Марущак В. Архиепископ Гурий (Карпов) / В. Марущак // Крымский архив. – 1999. – № 5. – С. 99-103.

1308. Марущак В. Жизнеописание святителя Гурия (Карпова), архиепископа Таврического / В. Марущак. – Симферополь : «Бизнес-Информ», 2004. – 32 с.
1309. Марченко А. Епископ Порфирий (Успенский) – критик афонских преданий [Электронный ресурс] / А. Марченко, протоиерей. – Режим доступа: <http://www.spbda.ru/lib/a-364.html>
1310. Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.) / М. І. Марченко. – К. : «Радянська Україна», 1959. – 256 с.
1311. Мельникова Л. В. Балаклавский Георгиевский монастырь в годы Крымской войны [Электронный ресурс] / Л. В. Мельникова. – Режим доступа: <http://www.sedmitza.ru/text/2608076.html>
1312. Міжконфесійні взаємини на півдні України ХVІІІ-ХХ століття / А. В. Бойко, О. М. Ігнатуша, І. І. Лиман, В. І. Мільчев та ін. – Запоріжжя : РА «Тандем – У», 1999. – 252 с.
1313. Мільчев В. Матеріали до історії болгарського населення України ХVІІІ століття / В. Мільчев. – Запоріжжя : РА «Тандем У», 1999. – 236 с.
1314. Миропольский С. И. Очерк истории церковно-приходской школы от первого ее возникновения на Руси до настоящего времени / С. И. Миропольский. – СПб., 1895. – Вып. 3. – 144 с.
1315. Мирошниченко В. О. Доброклонський Олександр Павлович // Професори Одеського (Новоросійського) університету : Біографічний словник / Упор. та бібл. ред.: В. П. Пружина, В. В. Самодурова. – Одеса : Астропринт, 2005. – Одеса, 2005. – Т. 1. – С. 60-65.
1316. Михайлуца Н. И. Одесское духовенство в лицах (Протоиерей В. Ширяев) / Н. И. Михайлуца // Историческая память. – 2000. – № 2. – С. 104-107.
1317. Мозгова Н. Г. Київська духовна академія. 1819-1920 : Філософський спадок / Н. Г. Мозгова. – К. : Книга, 2004. – 320 с.

1318. Мордвінцев В. М. Старообрядницькі громади України другої половини XVIII століття та ставлення до них влади / В. Мордвінцев // Соціум: альманах соціальної історії. – К., 2002. – Вип. 1. – С. 191-202.
1319. Музичко О. Є. Доброклонський Олександр Павлович. 1856-1937 / О. Є. Музичко // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том I (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса : Друкарський дім, 2009. – С. 125-127.
1320. Музичко О. Є. Клітін Олександр Михайлович. 1860-1919 / О. Є. Музичко // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том I (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса : Друкарський дім, 2009. – С. 166-168.
1321. Музичко О. Є. Красносельцев Микола Хомич. 1845-1898 / О. Є. Музичко // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том I (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса : Друкарський дім, 2009. – С. 186-188.
1322. Музичко О. Є. Павлов Олексій Степанович. 1832-1898 / О. Є. Музичко // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том I (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса : Друкарський дім, 2009. – С. 281-282.
1323. Мурзакевич Н. Н. Епархиальные архиереи Новороссийского края / Н. Н. Мурзакевич // ЗООИД. – Одесса, 1875. – Т. IX. – С. 297-300.
1324. Мурзакевич Н. Н. Материалы для истории Новороссийской иерархии / Н. Н. Мурзакевич // Приб. к ХЕВ. – 1879. – № 12. – С. 349-356.
1325. Мурзакевич Н. Н. Сведения о некоторых православных монастырях епархий: Херсонской и Кишиневской / Н. Н. Мурзакевич. – Одесса, 1848. – 30 с.
1326. М. Ш. Архиепископ Иннокентий в Тавриде в 1854-1855 гг. / М. Ш. // ТЕВ. Часть неофициальная. – 1905. – № 14. – С. 977-990.
1327. Надлер В. К. Одесса в первые эпохи ее существования / В. К. Надлер. – Одесса : Тип. В. В. Кирхнера, 1893. – 100 с.

1328. Непомнящий А. А. Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения / А. А. Непомнящий – Симферополь : Бизнес-Информ, 2005. – 432 с.
1329. Непомнящий А. А. Историческое краеведение в Крыму (вторая половина XIX – начало XX веков). Библиографический указатель / А. А. Непомнящий – Симферополь : Таврида, 1995. – 64 с.
1330. Непомнящий А. А. Історичне кримознавство (кінець XVIII – початок XX століття): Бібліографічне дослідження / А. А. Непомнящий – Симферополь : Бізнес-Інформ, 2003. – 456 с.
1331. Непомнящий А. А. История изучения Крыма в лицах: рец. на кн.: Тункина И. В. Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII – середина XIX вв.). – СПб. : Наука, 2002. – 676 с., 156 ил. / А. А. Непомнящий // Культура народов Причерноморья. – 2003. – № 39. – С. 133-134.
1332. Непомнящий А. А. Музейное дело в Крыму и его старатели (XIX – начало XX века): Библиографическое исследование / А. А. Непомнящий. – Симферополь: Таврида, 2000. – 359 с.
1333. Непомнящий А. А. Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX – начале XX века / А. А. Непомнящий – Симферополь : Таврида, 1998. – 208 с.
1334. Непомнящий А. А. Подвижники кримоведения / А. А. Непомнящий – Симферополь : СГТ, 2006. – 324 с.
1335. Непомнящий А. А. Роль духовних осіб у розвитку історичного краєзнавства в Криму (друга половина XIX – початок XX ст.) / А. А. Непомнящий // УІЖ. – 2003. – № 4. – С. 123-134.
1336. Непомнящий А. А. Служители культа в развитии исторического краеведения Крыма. Историко-библиографический аспект / А. А. Непомнящий // Крымский архив. – 1999. – № 5. – С. 77-91.

1337. Непомнящий А. А. Церковное краеведение в Крыму и краеведческая библиография / А. А. Непомнящий // Рукописна та книжкова спадщина України: Археологічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – К. 2000. – Вип. 6. – С. 123-147.
1338. Никольский Н. М. История русской церкви / Н. М. Никольский. – 3-е изд. – М. : Изд. Политической литературы, 1983. – 448 с.
1339. Н. М. Краткие биографические сведения о Екатеринославских архиереях (1775-1853 гг.) / Н. М. // Труды КДА. – 1863. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 291-332.
1340. Одесский Свято-Преображенский собор. Жизнь. Гибель. Воскресение / под ред. игумении Серафимы. – Одесса : ИО АО «ПЛАСКЕ», 2010. – 256 с.
1341. Памятник Николаю Фомичу Красносельцеву. – Константинополь, 1903. – 6 с.
1342. П. Б. Иннокентий Таврический. Его последняя поездка в Крым и предсмертные дни. 1857 г. / П. Б. // Русский архив. – М., 1896. – Кн. 3. – Вып. 9. – С. 59-77.
1343. Писаревский Г. Г. Из истории иностранной колонизации в России в конце XVIII века / Г. Г. Писаревский. – М. : Печатня А. И. Снегиревой, 1908. – 340 с.
1344. Подкупко Т. Л. Праця А. Г. Лебединцева «Ханська Україна» як історичне джерело / Т. Л. Подкупко // Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. – 1999. – Вип. 9. – С. 203-207.
1345. Покровский собор в Севастополе: страницы истории / Сост. : Н. М. Терещук, С. Е. Сорокин. – К. : КММ, 2010. – 216 с.
1346. Полонська-Василенко Н. Д. Рец. на стат.: В. Біднов. «Атакування» Запорозької Січі 1775 р. (з нагоди 150-літніх роковин зруйнування Січі) / Н. Д. Полонська-Василенко. – Літературно-Науковий Вісник. – Прага,

1925. – Кн. IX. – С. 51-70 // Записки історично-філологічного відділу. – К. : вид-во Української Академії Наук, 1927. – Кн. XV. – С. 247-249.
1347. Полонська-Василенко Н. Д. Рец. на кн.: В. О. Біднов. «Устное повествование запорожца Н. Л. Коржа» та його походження і значення. – Прага: Видання Українського історико-філологічного товариства, 1925. – С. 1-28. / Н. Полонська-Василенко // Записки історично-філологічного відділу. – К. : вид-во Української Академії Наук, 1927. – Кн. XV. – С. 250.
1348. Полонська-Василенко Н. Д. Рец.: Известия Таврического Общества Истории, Археологии и Этнографии (бывш. Таврической Ученой Архивной Комиссии). – Т. I (58). Под редакцией секретаря общества Н. Л. Эрнста. – Симферополь, 1927 / Н. Д. Полонська-Василенко. // Записки історично-філологічного відділу. – К. : вид-во Української Академії Наук, 1927. – Кн. XV. – С. 245-247.
1349. Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета / Т. Н. Попова. – Одесса : Астропринт, 2007. – 536 с.
1350. Попова Т. Н. Проблемы категориального аппарата историко-региональных исследований в современной российской историографии / Т. Н. Попова // Записки історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова. – Одеса, 2001. – Вип. 11. – С. 22-30.
1351. Православные русские обители. Полное иллюстрированное описание всех православных русских монастырей в Российской империи. – СПб. : книгоиздательство П. П. Сойкина, б/г - 712 с.
1352. Пригарин А. А. Русские старообрядцы на Дунае: формирование этноконфессиональной общности в конце XVIII – первой половине XIX вв.: [монография] / А. А. Пригарин. – Одесса – Измаил – Москва : «СМИЛ» – Археодоксия, 2010. – 528 с.

1353. Раздорский А. И. Историко-статистическое описание епархий Русской православной церкви (1848-1916). Сводный каталог и указатель / А. И. Раздорский. – СПб. : Российская национальная библиотека, 2007. – 960 с.
1354. Религиоведение : Учебное пособие / П. К. Лобазов, А. Г. Баканурский, Э. И. Мартынюк и др. / Под ред. проф. Лобазова П. К. – Одесса : ВМВ, 2007. – 448 с.
1355. Розвиток православ'я на півдні України кінець XVIII – початок XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії та Південної Бессарабії): бібліографічний покажчик. / Автор.-упоряд.: В. В. Самодурова, Н. М. Діанова, В. С. Кочмар. – Одеса : Астропринт, 2010. – 440 с.
1356. Романчук А. І. К. К. Косцюшко-Валюжиніч, 1847-1907 рр. / А. І. Романчук // Археологія. – 1991. – № 2. – С. 111-121.
1357. Романюк В. П., Ершов Л. А. Быть, а не казаться: Александр Стурдза и его время / В. П. Романюк, Л. А. Ершов. – К. : «Автограф», 2004. – 296 с.
1358. Русская православная церковь. Монастыри: энциклопедический справочник / Под общ. ред. архиепископа Бронницкого Тихона; Сост. А. В. Никольский. – М. : изд-во Моск. Патриархии: Республика, 2000. – 464 с.: илл.
1359. Русские писатели-богословы. Историки церкви. Исследователи и толкователи Священного писания. Библиогр. Указ. – 2-е изд. / Рос. гос. б-ка, Новоспасский монастырь; Сост.: А. С. Чистякова, О. В. Курочкина, Н. С. Степанова. – М. : изд-во Российской государственной библиотеки «Пашков дом», 2001. – 462 с.
1360. Савченко С. В. Православная церковь и сектанство Российской империи XIX – начала XX вв. в современной баптистской апологетике / С. В. Савченко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2011. – Випуск 44. – С. 50-58.

1361. Сарбей В. Г. Письма Арсения Лебединцева – ценный источник по истории Крымской войны 1853-1856 гг. / В. Г. Сарбей // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы. Научно-практическая конференция. Материалы. – Симферополь, 1996. – С. 72-76.
1362. Сведения о протоиерее Андрее Ивановиче Логиновском // Приб. к ХЕВ. – 1862. – № 2. – С. 109-115.
1363. Святитель Гурий (Карпов) архиепископ Таврический. Жизнеописание. Проповеди. Акафист. / Сост. В. Марущак. – Симферополь : Орианда, 2008. – 224 с.
1364. Серафим (архим.). Патриотическая деятельность святителя Херсонского и Таврического Иннокентия (Борисова) в годы Крымской войны 1854-1856 гг. / Серафим (Раковский, архим.) // Андреевский вестник – 2005. – № 11. – С. 28-36.
1365. Серафима. Молитвенные лампы. История Одесских монастырей / Серафима, игуменя. – Одесса : Свято-Архангело-Михайловский монастырь, 1996. – 192 с.
1366. Сердобольский А. Пятидесятилетний юбилей преосвященного Мартиниана, епископа Таврического и Симферопольского / А. Сердобольский // ТЕВ. Часть неофициальная. – 1892. – № 23. – С. 1129-1146.
1367. Симоненко І. М. Вчені архівні комісії в Україні : історія, діяльність, здобутки (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / І. М. Симоненко. – К., 2001. – 21 с.
1368. Симоненко І. М. Губернські вчені архівні комісії в Україні : Історіографічний огляд і бібліографічний покажчик / І. М. Симоненко. – К., 2003. – 132 с.
1369. Скалозуб Ю. Г. Історія Катеринославської єпархії. 1775-1917 роки / Ю. Г. Скалозуб. – Д. : Січ, 2001. – 416 с.

1370. Скальковский А. А. Изустные предания о Новороссийском крае / А. А. Скальковский // ЖМНП. – 1838. – Ч. XVIII. – Отд. II. – Кн. 6. – С. 487-513.
1371. Скальковский А. А. Изустные предания о Новороссийском крае; законы, нравы и обычаи запорожцев / А. А. Скальковский // ЖМНП. – 1839. – Ч. XXI. – Отд. II. – Кн. 2. – С. 171-202.
1372. Скальковский А. А. История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского / А. А. Скальковский. – Ч. 1 – Одесса : тип. А. Шульце, 1885. – 329 с.
1373. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края / А. А. Скальковский. – В 2-х частях. – Одесса : Гор. тип., 1836. – Ч. I. – 288 с.
1374. Скворцов В. Евгений Булгарис, первый Архиепископ Славянский и Херсонский / В. Скворцов // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1877. – № 22. – С. 961-996; № 24. – С. 1118-1136.
1375. Скворцов В. Никифор Феотоки, второй Архиепископ Славянский и Херсонский / В. Скворцов // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1878. – № 6. – С. 290-310; № 7. – С. 341-351.
1376. Сминтина О. В. Красносельцев Микола Хомич / О. В. Сминтина // Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник / Упор. та бібл. ред. : В. П. Пружина, В. В. Самодурова. – Одеса : Астропринт, 2005. – Т. 3. – С. 147-151.
1377. Смолич И. К. История русской церкви. 1700 – 1917: пер. с нем. / И. К. Смолич. – М. : изд. Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – Часть вторая. – 799 с.
1378. Смольянинов К. Н. История Одессы / К. Н. Смольянинов. – Одесса, 1883. – 284 с.

1379. Соколов Г. И. Историческая и статистическая записка о военном городе Елисаветграде / Г. И. Соколов // ЗООИД. – Одесса, 1848. – Т. II. – С. 384-404.
1380. Соловьев М. М. Никифор Феотоки / М. М. Соловьев // Труды КДА. – 1894. – Т. 3. – Кн. 9. – С. 78-115; Кн. 10. – С. 248-266; Кн. 12. – С. 569-597.
1381. Сохань С. В. Рукописні матеріали М. І. Петрова і традиції збирацької діяльності та особливості формування рукописного фонду бібліотеки Київської духовної академії / С. В. Сохань // Наук. пр. Нац. б-ки України імені В. І. Вернадського. – К., 2002. – Вип. 9. – С. 327-336.
1382. Сохань С. Роль М. І. Петрова у створенні Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії / Сохань С. // Библиотечное дело и краеведение : Сб. науч. трдов. – К.; Симферополь, 2002. – Вып. 4. – С. 72-77.
1383. Стадницкий А. Г. Гавриил Банулеско-Бодони, экзарх Молдо-Влахийский (108-1812 гг.) и митрополит Кишиневский (1813-1821 гг.) / А. Г. Стадницкий. – Кишинев : тип. Э. Шлиомовича, 1894. – 374 с., LIV с.
1384. Стадницкий А. Г. Краткий биографический очерк Высокопреосвященнейшего Платона, митрополита Киевского и Галицкого / А. Г. Стадницкий // Кишиневские епархиальные ведомости. Неофициальный отдел. – 1888. – № 18. – С. 648-654.
1385. Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. історичних наук : 07.00.01 / Г. В. Степаненко. – К. 2002. – 20 с.
1386. Степанов А. Анатолий Каменский [Электронный ресурс] / А. Степанов. – Режим доступа : http://hrono.ru/biograf/bio_a/anatoly_kam.php
1387. Стрижова І. А. Історичні умови та напрямки пам'яткоохоронних досліджень кінця XIX – початку XX ст.: Катеринославська вчена архівна

- комісія [Електронний ресурс] / І. А. Стрижова. – Режим доступу: www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ikp/2009_6/21.pdf
1388. Стурдза А. С. Евгений Булгарис и Никифор Феотокис, предтечи умственного и политического пробуждения греков / А. С. Стурдза. – М. : Унив. тип., 1844. – 31 с.
1389. Стурдза А. С. Речь, произнесенная в зале Ришельевского лицея по случаю торжественного собрания 27 апреля 1841 г. / А. С. Стурдза. – Одесса : Гор. тип., 1841. – 8 с.
1390. Сухоревров В. Крымские архиереи XIX в. и их роль в развитии исторической науки / В. Сухоревров // Крымский контекст. – Симферополь : КАГН, 2001. – № 8. – С. 32-41.
1391. Тарасова В. А. Высшая духовная школа в России в конце XIX – начале XX века. История императорских Православных духовных академий / В. А. Тарасова. – М. : Новый хронограф, 2005. – 568 с.
1392. Терещук Н. М. Приходно-расходные книги – важнейший источник изучения деятельности Херсонесского монастыря / Н. М. Терещук // Память о прошлом: Сборник научных статей сотрудников Государственного архива г. Севастополя / Сост. В. В. Крестьянников – Севастополь : ЧП Арефьев, 2007. – С. 20-27.
1393. Тинина З. П. Самодержавие и Русская Православная Церковь в первой четверти XIX века / З. П. Тинина. – Волгоград : Издательство Волгоградского государственного университета, 1999. – 284 с.
1394. Титлинов Б. В. Духовная школа в России в XIX столетии. Вып. I (Время Комиссии Духовных Училищ). К столетию духовно-учебной реформы 1808-го года / Б. В. Титлинов. – Вильна : тип. «Русский почин», 1908. – 383 с.
1395. Титлинов Б. В. Духовная школа в России в XIX столетии. Вып. второй (Протасовская эпоха и реформы 60-х годов) / Б. В. Титлинов. – Вильна : тип. «Артель печатного дела», 1909. – 421 с.

1396. Титов Ф. И. Московский митрополит Макарий Булгаков / Ф. И. Титов // Труды КДА. – 1894. – Т. 2. – Кн. 5. – С. 68-120; Кн. 6. – С. 217-256; Кн. 7. – С. 384-425; Кн. 8. – С. 553-589.
1397. Титов Ф. И. Московский митрополит Макарий Булгаков / Ф. И. Титов // Труды КДА. – 1895. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 86-121; Кн. 2. – № 303-340; Кн. 5. – С. 77-134; Кн. 6. – С. 223-258; Кн. 7. – С. 444-478; Кн. 8. – С. 509-537.
1398. Титов Ф. И. Московский митрополит Макарий Булгаков / Ф. И. Титов // Труды КДА. – 1895. – Т. 3. – Кн. 9. – С. 5-102; Кн. 10. – С. 257-277; Кн. 12. – С. 533-574.
1399. Тригуб О. П. Головні напрями діяльності Херсонської єпархії (1775-1918) / О. П. Тригуб // Наукові праці. – Т.2. – Миколаїв : Видавничий відділ МФ НАУКМА, 1999. – Т. 2. – С.10-16.
1400. Тригуб О. П. Історія Херсонської єпархії (1775-1918 рр.) : автореф. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. П. Тригуб. – Миколаїв. 2000. – 19 с.
1401. Тригуб О. П. Історія Херсонської єпархії (1775-1918 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 (на правах рукопису) / О. П. Тригуб. – Миколаїв. 2000. – 242 с.
1402. Тригуб О. П. Місіонерська діяльність православної церкви на Півдні України / О. П. Тригуб // Наукові праці : збірник. – Миколаїв, Видавничий відділ МФ НАУКМА, 2000. – Т. 8 : Історичні науки. – С. 45-49
1403. Тункина И. В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX в.) / И. В. Тункина. – СПб. : Наука, 2002. – 676 с.
1404. Тур В. Г. Крымские православные монастыри XIX – начала XX века: История. Правовое положение / В. Г. Тур. – Симферополь : изд-во «Таврия-Плюс», 1998. – 154 с.
1405. Тур В. Г. Нормы церковного права в регламентации деятельности Крымских православных монастырей XIX в. / В. Г. Тур // Материалы по

- археологии, истории и этнографии Таври / Отв. ред. А. И. Айбабин, В. Н. Зинько. – Симферополь, 2010. – Выпуск XVI. – С. 519-534.
1406. Ульяновська С. В. В. Біднов // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / С. В. Ульяновська, В. І. Ульяновський. – К. : Либідь, 1993. – С. 514-526.
1407. Ульяновський В. І. В. О. Біднов / В. І. Ульяновський // УІЖ. – 1992. – № 10-11. – С. 80-94.
1408. Ульяновский В. И. Церковно-археологический Музей при КДА : борьба идей – Петров и Дмитриевский / В. И. Ульяновский // Проблемы славяноведения. Вып. 4. – Брянск, 2002. – С. 121-146.
1409. Федоренко М. О. Джерела вивчення науково-дослідної та археографічної діяльності Церковно-історичного та археологічного товариства при Київській духовній академії / М. О. Федоренко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. Праць. – Число 10. – Част. 2. – К. : НАН України, 2003. – С. 68-82.
1410. Федоренко М. О. Дослідження джерел з історії Церковно-історичного та археологічного товариства при Київській духовній академії 1872-1920 рр.: історіографічний аспект / М. О. Федоренко // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : УАН ТОВ «НВП ВІР», 2011. – Випуск 50 (№ 8). – С. 237-242.
1411. Федорчук О. О. Науково-релігійна діяльність Інокентія, архієпископа Херсонського і Таврійського / О. О. Федорчук // Наук. праці / Миколаїв. держ. гуманіт. ун-т імені П. Могили : наук.-метод. журн. – 2003. – Т. 27. – Вип. 14. – С. 21-24.
1412. Федорчук О. О. Православ'я в становленні культури півдня України (кінець XVIII - початок XX століття) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Федорчук О. О. – Донецьк, 2005. – 20 с.
1413. Филимонов С. Б. Вопросы истории христианства в Крыму в докладах Таврической ученой архивной комиссии и Таврического общества

- истории, археологии и этнографии / С. Б. Филимонов // Крымский архив. – 1999. – № 5. – С. 115-119.
1414. Филимонов С. Б. Крым, 1917-1920 годы: Таврическая ученая архивная комиссия и памятники культуры / С. Б. Филимонов // Крымский музей. – 1994. – № 1. – С. 95-101.
1415. Филимонов С. Б. Роль Таврической ученой архивной комиссии и Таврического общества истории, археологии и этнографии в развитии науки и культуры в Крыму / С. Б. Филимонов // Історія України : Маловідомі імена, події, факти. – К., 1999. – Вип. 6. – С. 46-52.
1416. Филимонов С. Б. Хранители исторической памяти Крыма / С. Б. Филимонов. – Симферополь : Таврия, 1996. – 120 с.
1417. Филипенко А. О. З історії нашого краю – Бессарабський шлях митрополита Гавриїла / А. О. Филипенко // Одеські вісті. – 2012. – 17 березня. – № 28 (4302).
1418. Филипенко А. А. Первый Архипастырь : жизнь и дела митрополита Гавриила (Бэнулеску-Бодони) / А. А. Филипенко. – Одесса : ВМВ, 2009. – 144 с.
1419. Фіннов А. П. Павлов Павло Миколайович / А. Фіннов // Професори Одеського (Новоросійського) університету : Біографічний словник / Упор. та бібл. ред.: В. П. Пружина, В. В. Самдурова. – Одеса : Астропринт, 2005. – Т. 3. – С. 427-429.
1420. Флоровский А. В. Рецензия. // Изв. Одес. библиогр. Об-ва при Имп. Новорос. ун-те. – Одесса, 1946. – Т.5. – Вып. 1-2. – С.43-46. – Рец. на кн.: Стрельбицкий И. Летопись Одесской Духовной семинарии (1838-1885): (К материалам для истории семинарии). Одесса, 1913. – Ч. 1. – 362, XXV с.
1421. Флоровский Г. В. Пути русского богословия / Г. Флоровский, протоиерей. – Париж, 1937. – 599 с.

1422. Хмарський В. М. Аркаси та Одеське товариство історії і старожитностей: до питання утворення культурного поля у Південній Україні / В. М. Хмарський // Человек в истории и культуре. Сборник научных работ в честь 70-летия лауреата Государственной премии Украины, академика РАЕН, профессора, доктора исторических наук, Владимира Никифоровича Станко / Отв. ред. А. А. Пригарин. – Одесса-Терновка, 2007. – С. 517-525.
1423. Хмарський В. М. Археографічна діяльність наукових установ на півдні України у ХІХ – на початку ХХ ст.: автореф. дис. ... доктора іст. наук : 07.00.01 / В. М. Хмарський. – Одеса, 2004. – 34 с.
1424. Хмарський В. М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей: Монографія / В. М. Хмарський. – Одеса : Астропринт, 2002. – 400 с.
1425. Хмарський В. М. Бессарабська губернська вчена архівна комісія у контексті розвитку археографії на півдні України / В. М. Хмарський // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету: Історичні науки: Збірка наукових праць. – Ізмаїл, 2011. – Вип. 30. – С. 177-184.
1426. Хмарський В. М. Перші публікації в Одесі з історії християнської церкви / В. М. Хмарський // Історія та сучасність християнства. – Одеса : Астропринт, 2001. – С. 109-115.
1427. Хмарський В. М. Документи з історії запорозького козацтва в зібранні рукописів Одеського товариства історії і старожитностей / В. М. Хмарський // Український археографічний щорічник. – 2004. – Вип. 8/9. – С. 597-619.
1428. Циганенко Л. Ф. З історії створення Бессарабського церковного історико-археологічного товариства (1904-1912 рр.) / Л. Ф. Циганенко // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного

- університету: Історичні науки: Збірка наукових праць. – Ізмаїл, 2011. – Вип. 30. – С. 184-188.
1429. Чистович И.А. Руководящие деятели духовного просвещения в России в первой половине текущего столетия / И. А. Чистович. – СПб. : Синодальная тип-я, 1894. – 381с.
1430. Шавшин В. Г. Балаклавский Георгиевский монастырь / В. Г. Шавшин. – Симферополь : Таврия, 1994. – 160 с.
1431. Шаріпова Л. В. Передмова // Вісті Таврійської вченої архівної комісії і Таврійського Товариства історії, археології та етнографії (1887-1931). Бібліографічний покажчик. Уклад. Л. В. Шаріпова / Л. В. Шаріпова. – К., 1994. – С. 5-28.
1432. Швидько Г. К. Єпископ Феодосій Макаревський – дослідник історії Катеринославщини / Г. К. Швидько // Історія України: маловідомі імена, події, факти : Збірник статей. – Вип. 8. – К. : Рідний край, 1999. – С. 276-282.
1433. Шевчук С. П. Деятельность Таврической ученой архивной комиссии по изучению археологических памятников Запорожья // Наукові праці історичного факультету (Запоріжжя). – Вип. II. / С. П. Шевчук. – Дніпропетровськ, 1997. – С.236-241.
1434. Шевякова Д. П. Роль архиепископа Иннокентия, великого князя Константина Николаевича и контр-адмирала Г. И. Бутакова в сооружении храма Св. Владимира в Херсонесе / Д. П. Шевякова // Севастополь: взгляд в прошлое: Сборник научных статей сотрудников Государственного архива г. Севастополя / Сост. В. В. Крестьянников. – Севастополь : ЧП Арефьев, 2006. – С. 59-65.
1435. Шевякова Д. П. Роль греческого населения Севастополя в возрождении православия в Крыму (конец XVIII – начало XX вв.) / Д. П. Шевякова // Севастополь: взгляд в прошлое: Сборник научных статей сотрудников

- Государственного архива г. Севастополя / Сост. В. В. Крестьянников. – Севастополь : ЧП Арефьев, 2006. – С. 110-116.
1436. Шип Н. А. З історії Київської духовної академії / Н. А. Шип // УІЖ. – 1996. – № 3. – С. 91-104.
1437. Шип Н. А. Київська духовна академія у громадському і культурному житті Києва (1819 – 1919) / Н. А. Шип // Православні духовні цінності і сучасність: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – К., 21 березня . – К. : МАУП, 2003. – С. 301-308.
1438. Шип Н. А. Потенційні резерви церковної проблематики у вивченні історії України / Н. А. Шип // Історична наука на порозі ХХІ століття : підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15-17 листопада 1995 р.). – Харків, 1995. – С. 263-271.
1439. Шип Н. А. Церковно-православний рух в Україні (початок ХХ ст.) / Н. А. Шип. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. – 66 с.
1440. Школьна О. Д. Преса Катеринославської губернії (1905–1907): тематичні аспекти, тенденції розвитку [Електронний ресурс] / О. Д. Школьна. – Режим доступу : <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1624>
1441. Шумський К. В. Духовно-навчальні заклади Таврійської єпархії (1859-1920): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Шумський К. В. – Харків, 2004. – 18 с.
1442. Юргевич В. Исторический очерк пятидесятилетия императорского Одесского общества истории и древностей, 1839-1889. / В. Юргевич. – Одесса, 1889. – 121 с.
1443. Юргевич В. Краткий очерк деятельности императорского Одесского общества истории и древностей / В. Юргевич // ЗООИД. – Одесса, 1886. – Т. XIV. – С. – 52-58.

1444. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3 т. / Д. І. Яворницький – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 592 с.
1445. Яковлев В. А. Архимандрит Антонин / В. А. Яковлев // ЗООИД. – Одеса, 1895. – Т. XVIII. – 13. Некрологи. – С. 10.
1446. Яковлев В. А. Епископ Порфирий (Успенский) / В. А. Яковлев // ЗООИД. – Одесса, 1886. – Т. XIV. – Отд. 3. – С. 800-803.
1447. Яковлев В. А. Когда были заложены первые церкви в Одессе / В. А. Яковлев // Южный сборник в пользу пострадавших от неурожая. – Одесса, 1892. – Отд. 2. – С. 157-160.
1448. Яковлев В. А. Преосвященный Феодосий (Макаревский), епископ Екатеринославский / В. А. Яковлев // ЗООИД. – Одесса, 1888. – Т. XIV. – С. 813-814.
1449. Яковлев В. А. Протоиерей Г. Попруженко / В. А. Яковлев // ЗООИД. – Одесса, 1889. – Т. XV. – С. 858-861.
1450. Яковлев В. А. Протоиерей Серафим Антонович Серафимов / В. А. Яковлев // ЗООИД. – Одесса, 1886. – Т. XIV. – Отд. 3. – С. 804-806.
1451. Ястребов М. Ф. Высокопреосвященный Димитрий (Муретов, архиепископ Херсонский и Одесский). Его биография / М. Ф. Ястребов. – М., 1898. – 475 с.
1452. Ястребов М. Ф. Высокопреосвященный Иннокентий (Борисов) как профессор богословия Киевской духовной академии / М. Ф. Ястребов // Труды КДА. – 1900. – Т.3. – № 12. – С. 522-566.
1453. Яцюк М. «Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії» як джерело до історії Грецької Православної Церкви в Україні / М. Яцюк // Грецьке православ'я в Україні. Збірник наукових статей і матеріалів. – К. : Прайм, 2002. – С. 89-92.

1454. Freeze G. L. Caste and Emancipation: The Changing Status of Clerical Families in the Great Reforms // *The Family in Imperial Russia* – Urbana: University of Illinois Press, 1978. – P. 124-150.
1455. Freeze G. L. Handmaiden of the State? The Orthodox Church in Imperial Russia Reconsidered // *Journal of Ecclesiastical History*. – 1985. – # 36. – P. 82-102.
1456. Freeze G. L. Revolt from Below: A Priest's Manifesto on the Crisis in Russian Orthodoxy // *Russian Orthodoxy under the Old Regime*. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1978. – P. 90-124.
1457. Freeze G. L. The parish clergy in Nineteenth-Century Russia. Crisis, Reform, Counter-Reform.-Princeton, New Jersey : Princenton University Press, 1983. –507 p.
1458. Freeze G. L. The Rechristinization of Russia: The Church and Popular Religion, 1750-1850 // *Studia Slavica Finlandesia*. – 1990.– # 7. – P. 101-136.
1459. Freeze G. L. The Russian Levites. Parish Clergy in the Eighteenht Century. – Cambridge – London : Harvard University Press. – 1977. – 326 p.
1460. Hausmann G. Iniversitát und stádtische Gesellschaft in Odessa, 1865-1917 Soziale und nationale Selbstorganisation fn der Peripherie des Zarenreiches – Stuttgart : Steiner, 1998. – 699 s.
1461. Varona A. Tragedia schismei ruse: reforma partriarhului Nikon si oncepturile staroverilor. – Bucuresti : Kriterion, 2002. – 244 p.
1462. Vaschenko V. Lipoveni: studii lingvistice. – Bucuresti: editura academiei Romane. – 2003. – 232 s.